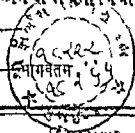

મંદલાર ત લા. મંદિર
 પાંચ પત્રીકું. ૧૮૬૬
સુદર્શન
 (તત્રી મણિલાલ નમુનાઈ દિવેદી.)
 of Suptain
 B. K. M. S.
 Jure

(ધર્મ-શુદ્ધ-રોજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંસ્કારો વિચાર.)

સત્યં પરં ધીમહિ

પ્રકાશક ૧૩. અંક ૧]

(માસિક)

[આગસ્ટ, ૧૮૯૭]

૧

સાહિત્ય.

૧

શ્રીકૃષ્ણીરસાહ મહત્ત,

જ્ઞાનરમણી,

(મગધ)

સ્વેતી (સાપાઈ)

શ્રી પરબ્રહ્મ શુર મિત ધ્યાણે, તૂ તૂ તૂ તૂ આશીષ,
 જ્ઞાનરમણી નીરતર રમૌયા, સતગુરુ બ્રહ્મ પૈત જ્ઞાતા ૧
 આદિ નિરજન એકકારા, નિર્ગુણ સગુણ સૌ તત્ત્વ આત્મા,
 બરણ અબરણ કછુ કલો ન મળે, માપે આપમાદિ ન્હો સમાઈ ૨
 (જ્યુ) ગગન મહિ શબ્દ સમાઈ ગગનાં (ત્યુ) નિરકાર આમગ મહી ગગના,
 (જ્યુ) કયેન જૂપણ માદિ સમાયા (ત્યુ) અરૂપ ગુણાન રૂપ હોઈ આયા. ૩
 (જ્યુ) લહરી મહ પ્રાપક નીર, (ત્યુ) અકલ નિરજન સકલ ગરીર, ૪
 (જ્યુ) એક તત સખ પટ્ટી સમાણ, (ત્યુ) સોઈ રકળ ન તાના ગમી ૫
 (જ્યુ) અવર્તી એક બાઝ બદ્ધ હોઈ, (તામે) નિય નીચ કરે દાહૈરકાઈ
 (જ્યુ) એક શરીર અવેવ અનતા, (તામે) ઉત્તમ મધ્યમ દૃઢ કે સતા. ૬
 (જ્યુ) એક અગ્નિ મળ દાઝ મમાતા, (ત્યુ) પૂરણ બ્રહ્મ એકત માદિ જ્ઞાતા,
 (જ્યુ) બ્રહ્મ આગ્યતર એ કહેવાઈ (ત્યુ) અનગમર્થ રહાઈ એમાઈ ૭
 (જ્યુ) એક અકલ અગ્નિ નગન પગાળી, (તામે) અત્યંતી ધર હૃદ ૮

(નયું) સખ જલ દીગી એકલી ચંદ, (તયું) પિઠ બહાડ પૂરણુ મારિ ન,
 (નયું) બહુ બહુ ઘેતુ એક બહુ ખીર, (તયું) એકહિ ચૈતન સદા નરીર;
 (નયું) તલ મહિ તેલ પુષ્પ મહિ વાસ, (તયું) દેખો ઘંટ ઘંટ બહુ પાસ,
 (નયું) દલ મહિ ગૂડ પયં મહિ ઘૂત હોધ, (તયું) દેહ દેહ પ્રતિ નિરંજન રંધ,
 અનભીયી આતમસખ પૂરે, તબહી એકરસ હોય રહિયે.
 સાચા અનભી એહ પરમાણુ, જે હરિ ગુર વચની ને ઠાણુ;
 આદ્ય અંત મધ્ય પરબલ, સમજો સમજો એ કહી મર્મ.
 સોષ સગુણ સોષ નિશુણુ બાઈ, સોષ નિરંતર રહા સમાઈ;
 ઉસ ખીન દૂખ દૂખા ને દોશી, પૂછૂં પડિત જણા જોશી.
 દૂખ બાવ કહિ મન આણો, જાણુનંદારા સખ મેહે જાણો;
 ઉસ ખીન કાલા નહિ કો કામ, નખ શીખ પૂરણુ આભારમ.
 જે દેખે સુણે જોલિહિ ચામે, પરગટ બહુ સકલ મહિ માને;
 રૂપ નામ ગુણ સુભાવસો કર્મ, જળ તળ છત તીત ઝોલી પ
 બાદ બિબાદ કરો, મત કોઈ, જે જે કહિ સો સાચા સોષ;
 સકલ વિશ્વ મહિ અકલં ગુસાઈ, ઇતના જાની રહો જહોં તાહી.
 ચારતુતી નિધ દોહ ઉવેખો, આતમતરંચ નિરંતર દેખો;
 જહા જૈસા તીહા ઝોહી, હો ગત જાણી બિરલા દોષ.
 ઇહો ગત જાણી જેકો સતા, સો નિજે નિશ્ચય ને નચિતા;
 અંતરંગત વૂહી વૂહી લહે લાવી, આપા દેખી અણપ વિજાની.
 મૃદ ન આવે દૃઢ ન ફીસે, અદબદ જાણુ મનહીમે હીસે;
 દેખી સુણી તો કહું ન જાવી, જયું ગૂંગા સાકર આપ વિજાની
 ઇહો ગત એસી દીરે સોષ, કહી તીનાં પતી આઈ કોષ,
 જૂ પતી આઈ તો હોવી તેસા, ઉનકે મનકી શીરી સખ જૈસા,
 શીરીજી મનકે સંજહી રંગા, બમે સુખ સીતંચ તને મન અગા;
 સતગુર જયની પરચા પાયા, બૂંદ બૂંદ સમૂહ સમાયા.
 અબેદ સો વેદા અમર સો માર્યા, અબધસો બાધ્યા અબર ન દર
 અકલ દયા અરિધર ધિર બયા, અબિદક નહુ સતગુર જળ કરા.
 નહી હું નહી તું નહી સસાર, દેહો સખ આતમ એક દાર;
 એક અનેક અનેક સોષ એક, દુનમ આતમશાન નિવેક.
 એક અબન સોષ નિરંજન જાણો, પિઠ બહાડ મહે સોઈ સમાઈ.
 અલખ નીરંજન આપે આપે, પૂરણુ બહુ રલા સખ વ્યાપ
 અધ ઉધર મધ્ય અભારમ, દોષ હરિ ખીન ખાવી દોષ
 સોષ નેકે જાગા મોષ ફર, સોઈ સકલ જ્ઞા બરપુર
 મોષ યલ મધર છા મોલ, ચૈત ખીન ઝોઝ દુન ન જુ
 સોઈ મારા અરિયાગી મકિ, સોઈ અનકા મોષ મનહી મન

- જિહ્વી ગુપ્ત ઝેહી પરગટ જાણો, ધહો નેડા મન મીહી આણોઃ
ઝોહી આઘ બાબા ઝોહી અંતં, ઝોહી મધ્ય વ્યાપક ભગવંતં. ૨૫
- નહી જોય નીચ કો હુઝો ન હોઇ, આપી આપ નીરંતર ઝોહી;
જહો જૈસા ત્યાહાં તૈસા સોઇ, ઈહ રમતા રામ સકલ ધટ માહી. ૨૬
- પ્રકૃતી પુરુષ મહ તત્ત્વ અહંકારા, ત્રિગુણ તત્ત્વ યોબીસ પસારા;
ઇહો સખ મહી પ્રહાંડહી કરીઆ, રથાવર જગમ નાંમહી ધરીયા. ૨૭
- નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણ હોય આયા, જ્યુ અંકુરમાંહી બીજ સમાયા;
અંકુરમાંહી બીજહી જાણો, (ત્યુ) સગુણ માહિ નિર્ગુણ સમાણો. ૨૮
- (જ્યુ) જલ મહી રસ તેજ મહી રૂપ, ઈહી બીધી જાણો બ્રહ્મ સ્વરૂપ;
(જ્યુ) ધરણી મહી સોરંબ સમાયા, (ધહો) પીંડ પ્રહાંડ નીરંજન રાયા. ૨૯
- જ્યુ બાધુ મહિ રપર્શ બાધ, (ત્યુ) અંતરજાગી રહ્યા સમાધ;
જ્યુ ગગનમાંહિ શબ્દહી સારં, (ત્યુ) રૂપ માહે અરૂપ અપારં. ૩૦
- ભોગ ભોગતા આપિ ઝોહી, ચૈતન બાન દીન દહૂન હોઇ;
ચૈતન બ્રહ્મ સકલ મહિ એકં, ચૈતનદે એહુ સુભાષ અનેકં. ૩૧
- (જ્યુ) જ્ઞાનીજથી તરવર બિજ તરવર માંહી, બિજ તરવર બાબા દોઉ નાંહી
(ત્યુ) નીરાકાર સાકાર દિ માહી, ઉત્પત પુત્પત બ્રહ્મ રહ્યા સમાધ. ૩૨
- (જ્યુ) જલથી લહર અસંગ અમારા, ઉત્પતી સ્થિતી લય એકહી ઠારા;
(ત્યુ) જગત સકલ પરબ્રહ્મથી હોઇ, ઉપજ સમી રહીતામાંહી સોઇ. ૩૩
- (જ્યુ) કમનથી બહુ ઘાટહી જાણો, કેવલ કમન ઘાટ પ્રગાણો;
(ત્યુ) વરતુથી સખ હુઆ સંસારા, મત કોઉ જાણો બ્યારા બ્યારા. ૩૪
- (જ્યુ) રવિથી દીરણુ દીરણુ રવી માહી, દીરણુ રવી બાબા દોઉ નાંહી.
(ત્યુ) હરિથી વિશ્વ વિશ્વ હરિ માહી, વિશ્વ હરિ બાબા દોઉ નાંહી. ૩૫
- (જ્યુ) એક મૂખ દર્પણુ મહી બાસી, એક ઈંદુ જલ ગગન પ્રકાશી;
(ત્યુ) પિંડ બ્રહ્માડ માંહી હી હરી એકં, (ધહો) ઉત્તમ આતમગાનવિવેકં. ૩૬
- (જ્યુ) અવનીથી બહુ બાંડ હી હોઇ, કહણુ સુણુ નહં કહાંવી હોઇ;
(ત્યુ) કાર્ય કારણુ નાહાંન બીનં, જહાયો ઉત્પત તાંગી સગ લીનં. ૩૭
- (જ્યુ) મહા તેજથી દીપ હોઇ આંવી, સોઇ દીપ મહી તેજ સમાવી;
ગગનથી અબ્ર હોત પરકાસં, અબ્ર સકલકા ગગન સમાસં. ૩૮
- (જ્યુ) પાણીયાં પાવા ધહો હોઇ, આદિ અંત્ય મધ્ય પાણી સોઇ;
(ધહો) વિશ્વ મકલ એહી બિધ જાણો, આદિ અંત મધ્ય બ્રહ્મ પ્રમાણો. ૩૯
- (ધહો) સકલરૂપ સો અકુવ ગુસાં, દુન જુગમાંહી હુઆ જુ નાહી;
જખ તખ જીત તીત સખ મહ જોઇ, બ્રહ્મ બીના ઝોર હુઆ ન હોઇ. ૪૦

(આગળ ચાલુ)

પણ વાયકોના લક્ષમાં ન હોય, કોમ્પ્રિમ્ડિનો રહસ્યમાળે. ગંભીર વિષાદ છે એનું નાણે વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય, તેવું વર્તમાન સમયના વાયનની સ્થિતિથી જણાઈ આવે છે.

આપણા દેશમાંજ આમ થયું છે એમ નથી; યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ દેશની ઉન્નતિના સ્વરૂપને સમજનારા વિચારવાન પુરુષો આવાજ પ્રકારની ફરીઆદ કરે છે. વરજાયત્ર, વીજળી, અને ચુબકની પાંખો ઉપર ઉડતા અને મહાલક્ષ્મીની પ્રતિમાના પ્રતાપમાં ઝંખાઈ ગયેલા આ સમયને પોતાના અંતઃકરણ અને બુદ્ધિમાં પણ વરજાયત્ર, વીજળી અને ચુબકનાં સાધનોથી વિચારવાનો અને નિર્ણય કરવાનો પ્રકાર જોઈએ છીએ. આમ હોવાથી આજ તમને એવાં સૌ પુરુષો બહુ જડશે કે જેમણે ધણાં શાસ્ત્રો, ધણાં ગ્રંથો, ધણાં વિચારોનાં મોઢાં પૂછ્યાં, ગમે તે, પણ કાંઈકને કાંઈક જાણ્યાં હોય; પણ એવાં જન તો અતિ વિરલ જડશે કે જેને કોઈ એક વિષયનું તેના મૂલ્યથી પરિપાક પર્વત સાંગોપાંગ ચર્ચાઈ જાત હોય. આથી કરીને આ સમયનું જીવન કેવલ એક રમત જેવું, નકામું, હલકું, અને સ્વાર્થી થઈ ગયું છે; જ્યાં જોઈએ ત્યાં રમત, ગમતની મંડલીઓ, ક્લબો, સોસાયટીઓ છે; અને વિદ્યા કે જ્ઞાનના ગંભીર વિસ્તાર માટેનાં તેવાં સ્થાન અન્ય દેશોમાં કનચિત્ કનચિત્ દેખાય છે તથાપિ આપણા જરતખંડમાં તો એક પણ નથી એ અતિશય શોકજનક દશા છે. વિદ્યાવિનોદ, શાસ્ત્રચર્ચા, એ તો એક અનોદ્ રતો વિષય છે, લોનટેનિસ, બિંગ્ક, ક્રિકેટ, ચહાપાણી, બ્રાહ્મતો અને વચમાં વચમાં નાટકોનાં “ગાયલો” એ આજ કાલના વિદ્યાના ઉપાસકોનો શોખ છે.

પદ્મપાદનોને જે પ્રાચીન સંપ્રદાય હતો તેનો તો અત્યંત ઉચ્છેદ થયો છે, અને આજ એક શતકથી પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રભાવથી આપણે વાયતા અને લખતા થયા છતાં એક પણ શુદ્ધ પ્રતિભાવાળો (original) લેખ ઉપજાવી શક્યા નથી. આપણું વાયન એજ આપણા જીવનનું “ગર” પ્રતિગિય છે; માણસ કોની સાથે રહે છે તે શું વાંચે છે તે કહેાં એટલે તે કેવો છે એ કહી શકાશે એમ જે માનીએ કહ્યું છે તેણે સત્ય કહ્યું છે.

૨
ધર્મ

દવલોડ

(મળેલું)

(અનુસંધાન અત્યંત ૫૪ રૂબ થી)

જેમ જેમ મનુષ્ય પોતાના જરા સ્વરૂપને વધારે વધારે જોળખવા લાગે છે તેમ તેમ વ્યવસ્થાની સ્થિતિ પણ સત્ય જાણે છે. એમ બને છે ત્યારે તે પોતાના સત્ય

વધારાને લીધે એ લોકમાં પોતાના ચિત્રની સ્થિતિ પણ ને ખરેખર હોય છે તેવીજ દેખે છે. આવા બનાવનો એક દાખલો કૃષ્ણક શોધકના જોવામાં આવ્યો હતો. એક માતા આશરે વીસ વર્ષ ઉપર એ નાની વયના પુત્ર મૂકી મરણ પામી હતી. એ પુત્રો પ્રતિ માતાનો અતિશય પ્રેમ હતો એથી કરી તે દેવલોકમાં ગઈ ત્યાં એ પુત્રની મૂર્તિ તેની સમીપ રહ્યાં કરતી હતી. તેના જોવામાં તો પોતે મરણ પામી ત્યારે ને ચાંદ અને સોજ તેઓનું વય હતું તેવજાન તે હતા. પણ તે લોકમાં તો તેઓ હવે યુવાન થયા હતા. માતાનો પ્રેમભાવ અને આશિર્વાદ કાયમ વહ્યા કરતો હતો તેથી તેઓનું કલ્યાણ થતું હતું. એ જા.વ બન્ને પ્રતિ અગર જોકે એક સરખો હતો પણ તેની અસર બિલ બિલ થતી હતી તેનું કારણ ને મૂર્તિ તેની સમીપ હતી તેનામાં બહુ તદ્દાવત પડી ગયો હતો, તેથી જણાવું હતું માતા પોતાના પુત્રને સમાન ભાવથી જોતી હતી અને બન્નેનું સરખું કલ્યાણ ઇચ્છતી હતી પણ તેમાં અસરનો તદ્દાવત પડવાનું કારણ શોધકના અવલોકનમાં એવું આવતું હતું કે તેમાના એક પુત્રની મૂર્તિ તો માત્ર માતાનું વિચર-રૂપજ હતું અને બીજાની મૂર્તિ એ રૂપ ઉપરાંત કાંઈ બીજી શક્તિથી પૂરિત જણાતી હતી. આ વિચિત્ર ભેદ પડવાનું કારણ શોધતાં એમ જણાવું કે પ્રથમ ને પુત્ર વિષે કહ્યું તે પુખ્ત ઉમરનો યૌવન ધારી રોજગારમાં પડ્યો હતો. કાંઈ દુરચરણમાં પડ્યો નહિ હતો પરંતુ ઇશ્વરભાવના અથવા તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર જરા પણ ભાવ રાખતો ન હતો; અને જાજો પુત્ર પરમાર્થ જાણથી ભરપૂર, બહુજ કેળવણેથી અને સમજવાન થયો હતો. આ માણસનું ચારિત્ર એવું હતું કે તેને લીધે તેના મૃગ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા માટે તેનામાં જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું જતું હતું અને તેના જાણને તેમાંનું જરા પણ ન હતું. આમ હોવાથી જ્યારે માતા બન્ને પુત્રની મૂર્તિને ખડી કરી રાખતી ત્યારે પેદેલા પુત્રનું સ્વરૂપ ને હૃદય ભૂમિકામાં હતું તે મંદ રહેતું અને બીજા પુત્રનું તે સ્વરૂપ જાગૃત થવાથી પેદી મૂર્તિમાં શક્તિ પૂરતું. આ ઉપરથી વિશેષ શોધ કરતાં એવા ઘણા દાખલા મળી આવ્યા અને એનું સિદ્ધ થયું કે જેનામાં ઇશ્વરભાવના અને તત્ત્વજ્ઞાન જેટલે અંશે વિશેષ થયું હોય તેટલે અંશે દેવલોકમાં તેના સ્નેહી સંપ્રદાયો તેની ને મૂર્તિ ખડી કરે તેમાં તેનું મૂલ સ્વરૂપ જાગૃત થવાથી વધારે જીવનશક્તિ પૂરાય. એ વાતનું આ લોકમાં તે માણસને ઘણું ફરી જ્ઞાન થતું નથી પણ એમ કરતાં કરતા જેમ જેમ મનુષ્યની તત્ત્વદૃષ્ટિ વિશેષ જુરે છે તેમ તેમ તે મૂર્તિની ને પોતાની એકતા થતી જાય છે. મહાત્મા-મહાત્મા મોગીઓની એકતા યદ્ય ગયેલી હોવાથી તેઓ તે મૂર્તિમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રવેશ કરી તે દ્વારા પોતાના શિષ્યો જ્યારે જ્યારે પોતાનું ધ્યાન કરે છે ત્યારે ત્યારે તે રૂપે બોધ આપી શકે છે. આ હકીકતથી એ વાત પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થાય છે કે જેમ જેમ મનુષ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામી હૃદય શિખર પ્રાપ્ત કરતું જાય છે તેમ તેમ તેનું પૂર્વનું અજ્ઞાન ઓછું થતું જાય છે અને ને મૂલ સ્વરૂપ તે સર્વની પાછળ રહેતું છે તેની સમીપ મનુષ્ય જતું જાય છે.

મૃત્યુલોક અને સ્વર્ગલોકના નિવાસીઓની વચ્ચે બંધાર કરવાનો આ વિના બીજો કામ

પણ માર્ગ નથી એ નિશ્ચય સમજવું. એક મનુષ્યનો મિત્ર દેવલોકમાં તેનું રમણ કરી તેની મૂર્તિ પોતાના સમીપ સદા રાખ્યાં કરતો હોય અને ને મૂર્તિ સાથે તેનું મૂલ સ્વરૂપ

સંબંધ પણ ચાલુ રાખતું હોય તો પણ તેની ખજાર તે ગિજને આ લોકમાં નહિ હોવાથી રચે નિવાસીની સાથે વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. પરંતુ આ લોકમાં છતાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ એટલે અગ્રે થઈ હોય કે પોતાના મૂલ્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ શકે અને તેના સંબંધથી આ લોકમાં છતાં ઉચ્ચ ભૂમિકામાં કાર્ય કરી શકાય તો સ્વર્ગ નિવાસી સ્નેહીએ સ્નેહી મૂર્તિમાં એ સ્વરૂપ દ્વારા પ્રવેશ કરી ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાંનું અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય; આ લોકમાં જેમ સામસામા બેઠી વાતો કરતા તેમ કરી શકાય. એ પ્રકારે જોતાં સ્વર્ગનું સુખ મિથ્યાભાસ નહિ લાગતાં સત્ય બાસશે.

દેવલોકમાં વિચારને વસ્તુરૂપે મનાય છે એમ પણ કહેવામાં આવે છે. આ વાત પણ સત્ય છે. વિચારજ વસ્તુ છે. કારણ કે એ વિચાર-રૂપની ભૂમિકા હોવાથી જો કાંઈ વસ્તુતઃ હોય તો તે વિચારજ હોઈ શકે, એ વાતની ખરી સમજ ત્યાંજ પડી શકે. આ લોકમાં એ વાત સમજી શકાય તેમ નથી. આમ જો હોય તો પછી મિથ્યાભાસ કીધો, આ લોક કે તે લોક? સ્વર્ગલોકની ભૂમિકામાં વિચાર વસ્તુતઃ સત્ય છે તેથી તે આ લોકનાં મનુષ્ય ઉપર ઘણી અ-દ્ભુત અસર કરવા સમર્થ છે. આ અસર કંથ્યાણુકારીજ હોય છે કારણ કે એ લોકમાં પ્રેમમય વિચાર વિના બીજા પ્રકારના વિચાર થતાં નથી. એક બીજી વાત આ લોકમાં સંબંધમાં ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે મરણોત્તર જીવને સુખ ભોગવવા માટે જો કાંઈ પણ યોગ્ય લોક હોય તો તે આજ છે. કારણ કે પ્રત્યેક જીવ પોત પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે એ લોકમાં સંપૂર્ણ સુખ ભોગવે છે. મતાંધ લોકોના માનવા પ્રમાણે જો સ્વર્ગનું સુખ અ-ચુક એકજ પ્રકારનું હોય તો તે સર્વને સરખું આનંદદાયક થઈ શકે નહિ, કાંઈક એવા જીવ પણ હોય કે તેને એવું સુખ ઉલટું દુઃખદાયક થાય. કાંઈક એવા પણ હોય કે તેનું સુખ કેમ ભોગવવું તેની સમજ નહિ હોવાથી અથવા તેટલી મનની કેલવણી નહિ હોવાથી તેનાથી કંટાળી જાય. એ સર્વ ઉપરાંત એક અગત્યનો વાંધો તો એ લોક શકાય એમ છે કે બિજા બિજા કર્મના પ્રમાણમાં બિજા બિજા સુખ નહિ પ્રાપ્ત થતાં સર્વને સમાન સુખ પ્રાપ્ત થાય એ દેખીતો અન્યાય ગણાય; વળી સ્નેહી સંબંધીને માટે તો કાંઈ ચોજના તેમાં આવી શકે નહિ. પરલોકનિવાસી જો આ લોકમાં રહેલા તેઓના સ્નેહીઓની સુખી વા-દુઃખી રિથિતિમાં તેમની સાથે બ્રમણ કરી શકતા હોત તો તેઓને સુખ ભોગવવાનો તો વારોજ આવત નહિ. તેવીજ રીતે એ સ્નેહીઓ પણ પરલોકવાસી થાય એટલા કાલપ-યત તેઓને વિશે કાંઈ પણ જાણ્યા વિના રાહ જોવા કરવી પડતી હોત તોપણ તેટલો કાલ ઉચાટ રહેવામાં ઉત્તરુ દુઃખ પેદા થાત. વળી એ મેલાપ થતાં એટલો લાંબો કાલ પહોં જત કે જ્યારે તેનો મેલાપ થાત ત્યારે તેટલીજ પ્રીતિ રહેલી હત કે નહિ. પરંતુ આ સર્વ મુશ્કેલીઓ આપણે ઉપર જે વ્યવસ્થા વહેંચી ગયાં તેમાં આવતી નથી અને કુદરતનું નિર્માણ પણ સ્વાભાવિક રીતે એમજ હોઈ શકે. દેવલોકમાં કેટલો કાલ ગાળવો પડશે તથા કેવા પ્રકારની રિથિતિમાં રહેવું પડશે એ નિશ્ચય કરવાનું પણ પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાને પીત હોય છે. જે ક્રમે આ લોકમાં કરવામાં આવશે તેના ઉપર એ જન્મે વાતનો આધાર અને તે ક્રમેના પ્રમાણમાં મનુષ્યને એ લોકમાં રહેવાના કાલની મર્યાદા, તથા જેવાં જેવાં પ્રતિ પોતાની આસક્તિ તેવાં ભોગવવાનું નક્કી થાય છે. જેના પ્રતિ તેનો અર્થ પ્રેમ

હોય છે તે સર્વદા તેની સમીપજ રહે છે અને તેની દૃષ્ટિએ તેના ઉત્તમ અને ઉચ્ચ ગુણોજ આવે છે. કારણ કે તેને તે પોતાની પ્રેમમય ધમ્મજાથી જોયાં કરે છે એટલે તેની વિરુદ્ધ વાત તેની આગળ આવતીજ નથી. આ સવ દ્વિકીકતા આપણી ખાત્રી થઇ શકે છે કે સૃષ્ટિમાં જે વ્યવસ્થા આપણે વર્ણવી તે એવી શ્રેષ્ઠ છે કે તેના જેવી બીજી કોઇ મનુષ્યની કલ્પનામાં પણ આવી શકવી કઠિન છે. (આગળ ચાલુ)

૨

અવધાસ

(અનુસંધાન ગત્યર્થે ૪૮ ૨૮૪ થી)

જઠવલ્લોકમાચરેવં જડની પેઠે લોકયાત્રા કરવી એમ શ્રીગોડપદ્મચાર્યે કહ્યું છે,

ગુણાગુણેષુ વર્તતે રૂપેતિ મત્વા ન સજ્જતે શુભો શુભેતે વિષે પ્રવર્તે છે એમ માની પોતે આસંકત થતા નથી એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ આપ્યો છે, શાસ્ત્રોમાં પ્રારબ્ધાદિના ઉપર સુખ દુઃખનો આધાર દર્શાવી મનુષ્યના અતઃકરણનો કોયેશ એકો કરવાનો માર્ગ દર્શાવે છે;—સર્વેનુ તાત્પર્ય એ છે કે આત્મજ્ઞને પુષ્ટ કરનાર જે જ્ઞાન તેનું રક્ષણ કરવું, ચિંતા, વિલાપ, કોપ, તેમ અતિશય હર્ષ અને અતિશય વિપાદ, રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ પણ માનસિક કે કાવિક વ્યવહારથી જાણનો વ્યય કરવો નહિ. એ જ્ઞાનની એટલી બધી પ્રશંસા કરેલી છે કે મુંડકમાં ૨૫૯ રીતે નાયમાત્મા બલહીનન લભ્યઃ આ આત્મજ્ઞાન, આત્મસાક્ષાત્કાર પામવા જેટલો હૃદયવિસ્તાર અને ભાવનાનો વેગ, જે બધાંની અર્થાત્ આ યોગમય અથવા જ્ઞાનથી જે દીન છે, તેનાથી કદાપિ પ્રાપ્ત થઇ શકનાર નથી. વિવેકથી પરોક્ષ આત્મજ્ઞાન થકું, વિરાગથી આસક્તિ ન્યૂન થવા માંડી, રમથો મનોનિશ્ચય થવા લાગ્યો, દમયા ઇન્દ્રિયજન્ય થયો, ઉપરતિથી પરમ ઉદારીનતા અથવા માધ્યસ્થ આવ્યું, એટલે તિતિક્ષાનો માર્ગ અતિ સરસ છે. આત્માની એકતાર્થ અબેદભાવનાના વેગમાં મરત રહેનાર, મન અને ઇન્દ્રિયોનાં આકર્ષણથી વિમુખ રહી, બાહ્યંતર વ્યપારમાં રહે સતે આસક્તિ ન પામી, ધર્મ કર્મોદિના વિદ્યેષોમાં ન ગુચ્ચવાઇ, કેવલ આત્મજ્ઞર્તેજ પુષ્ટ કરે છે. તેને વિદ્યેષ પગાડનાર શરીરના દુઃખો, સગાં સ્નેહો સજ ધી આદિના સંયોગ-વિયોગજન્ય ગૌનસિક આવેગો, અને ઇશ્વરસંપ્રદાના પરિવર્તોમ થી ઉદ્ભવના સંકરો, એ વિના બીજી કોઇ રહ્યું નથી. પણ તે સર્વની તિતિક્ષા કરવી, અને આત્મજ્ઞનો વ્યય કરી દેવો નહિ.

શાસ્ત્રોમાં જે જે પ્રક્રિયાઓ કહી ગતાલી છે તે આ આત્મજ્ઞની પુષ્ટિને અર્થે છે. પ્રકૃતિ જાન તેના પરિણામ મહત્, અહંકાર, તન્માત્ર, ઇન્દ્રિય, ભૂત, ઇત્યાદિ સામ્યનો વિસ્તાર છે; પ્રકૃતિના સર્વાપ્રધાન, સર્વપ્રધાનના ચતિનમર અને મુદ્ધમરત, તમઃપ્રધાનમાંથી આપો મુદ્ધમ અને રયુવપ્રપચ એ આદિ પચીકરણનો વૈમન્તિકપ્રક્રિયામાં સંચાલન છે; તે સર્વનો દેવ એ છે કે સજ દુઃખાદિ જે જે થાય છે તે પ્રકૃતિના ધર્મ છે, પ્ર-

કૃતિને સ્વાભાવિક રીતે તે આવે છે ને જ્ય છે, એમાં પ્રકૃતિનો પ્રભુ જે આત્મા તે કંઈ કરી શકનાર નથી, તેણે તેમનાથી લેખ પામવો એ અજ્ઞાન છે. આવા વિવેકે કરીને તિતિશા સદગે મિદ્ધ થાય છે અને આત્મભણતું સંરક્ષણ થઈ શકે છે.

એ તો વારંવાર કહેવામા આવ્યું છે કે આ સર્વ સાધનોને એક પછી એક ક્રમે ક્રમે અભ્યસવાનાં નથી, સર્વ સાધનો એક સાથેજ, જેમ જેમ જેવો જેવો પ્રસંગ આવે તેમ તેમ પ્રયોજવાના છે. તિતિશામાં વિવેક, વિરાગ, શમ, દમ, ઉપશમ, સર્વેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, અને આત્મભાવનાના વેગરૂપ વિવેકની મસ્તીથી, વિરાગની અનાસક્તિથી, શમના મનોનિગ્રહથી, દમના ઇન્દ્રિયજયથી, ઉપશમની ઉદ્ધત્તીનતાથી, તિતિશા જે સર્વ દુઃખનું સહન તે મરલ અને સહજ થઈ આવે છે. એમજ ઓજનું રક્ષણ થાય છે. નિઃસાર વાદવિવાદ, સ્તુતિનિંદા શ્રવણ કરવા કરાવવાનો સ્વાદ, એ સર્વે તિતિશાને, આગે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. જે વિવાદનું ફલ તરતનિશ્ચય નથી, જે વિવાદથી પૃથ્થકની જિજ્ઞાસા તુલ્ય થઈ તે ત અધિકારમા વૃદ્ધિ થવારૂપ લાભ નથી, તે વિવાદ કેવલ વિશેષરૂપ અને ઓજના અવરૂપ છે. એવો વિવાદ કે વા કરતાં અજ્ઞાની, મૂર્ખ, પ્રપંચી, આદિ આલેખને સહન કરવારૂપ તિતિશા રાખવી એજ સાધકને ઇષ્ટ છે, એમજ જગત્તાં સ્તુતિનિંદાથી બચ પામી તેની ચિંતા કરવી, તેને પ્રાપ્ત કરવા કે પરિહરવા યત્ન રાખવો, તેનું સમાધાન કરવા જેવું, એ બધી પ્રવૃત્તિ સાધકને નિરુપયોગી છે, તેની પણ તિતિશા કરવી. એમ ઓજનો સમૃદ્ધ થાય છે.

સાધનસંપત્તિથી ઓજનો સમૃદ્ધ કરવાનો હેતુ છે એમ કહેવાથી એવી શંકા થઈ આવશે કે હકપ્રક્રિયાઓ જે પ્રાણનો રોધ કરીને મનના વેગનો પણ રોધ કરવાનો માર્ગ દર્શાવે છે તેના પ્રયોગથી આ પ્રકારે ઓજની વૃદ્ધિ કરવી સુવલ્લ થઈ જશે. પરંતુ વારંવાર આપણે એ પ્રક્રિયાઓનો રાજયોગના અનુયાયીને માટે નિષેધ કરતા આવ્યા છીએ તે સક્ષામાંથી જવા દેવું નહિ. આત્મભાવનાને અર્થે જે હૃદયવિસ્તાર અને હૃદયનો વેગ આવરણ છે તે પ્રાપ્ત કરવામા હકપ્રક્રિયાઓ લેશ પણ ઉપયોગી નથી. કેવલ આત્મભાવનાજ પરમેષ્વરોગી છે. જેના હૃદયને એકતાની અભેદભાવનાનો વેગ લાગ્યો છે, તેના અંતઃકરણની વૃત્તિમાત્ર તે વેગને અનુકૂલ વલેવા માટે છે, અને તેનો એક વિચાર સરખો પણ એ વેગના રંગ વિનાનો હોઈ શકતો નથી. આવા હૃદય અને હૃદ અભેદભાવનાના વેગને હકપ્રક્રિયાસાધ્ય જે પ્રાણનિગ્રહ તે સદગે સિદ્ધ થાય છે જેને સાધારણ રીતે હૃદય વિચારમાં પડીને ક્ષણ પણ મોઝવાની દેવ હશે તેણે લક્ષ રાખ્યું હશે તો તેના જોણવામા હશે કે વિચારમાં પડતાની સાથેજ પ્રાણનો પ્રવાદ ધીમે પડે છે અથવા બધ સવા જેવો લાગે છે એકાગ્રતાથી બંધનમાં કે વાયતાં પણ વારંવાર એજ અનુભવ આવે છે. તો રાજયોગના અભ્યાસીએ આત્મભાવનાના વેગમા જ્યા પોતાની સર્વ વૃત્તિને ઓગાળી દીધી છે ત્યા પ્રાણનિરોધ તેને સહજ અને સ્વતઃ મિદ્ધ છે. જેમ જેમ તેની બારણાનો વેગ દૃઢ થશે, સામાન્ય જાવના બ્યારે ધારણા રૂપ થશે, ધારણા બ્યારે ધ્યાનરૂપ થશે, ધ્યાન બ્યારે સમાધિરૂપ થશે, તેમ તેમ પ્રાણ સ્વતઃજ શીથળ અને મને સ્થાનવત્ થઈ જશે અને જેને દશાગ્રાસીએ કેવલ કુંભક કહે છે તે તેના અનુભવમાં આવશે, આવો અનુભવ મારાની સાત્તનાની પ્રતીતિ દર્શાવે.

પનારું મહાત્માઓનાં અનેક વચન છે, અને બુદ્ધાનુષંગિકોપનિષદમાં કહેતું છે કે ન તસ્ય પ્રાણાલ્લકામન્તિ મરણ સમયે આત્મશાંતિના પ્રાણુનું ઉલ્કમણ્ય યતુ નથી, ત્યાં ને ત્યાંજ નેને। પ્રાણ શમી જાય છે, અલ્પમૂલ શાંતિ અલ્પ યાય છે. અલ્પભાવનાનાં વેગથી કેવલકુલક સંહર્ષસિદ્ધ હોવાને લીધે, મરણ સમયે પણ પ્રાણુનું ઉલ્કમણ્ય ન યાય એ શાંતિઓ પરત્વે મધ્યાર્થજ છે.

આમ હોવાથી ઓળના રક્ષણને અર્થે પ્રાણુનો નિરોધ સાધવાની અને તે અર્થે હઠ-પ્રક્રિયાઓનો આદર કરવાની વેશ પણ આવશ્યકતા નથી. આત્મભાવનાને પ્રેમથી દૃઢ અને વિશાલ કરતે કરતે તે વેગવતી થશે એટલે હઠક્રિયાના ક્ષય તો સ્વાભાવિક રીતે સદમજ નિદ્ર યદ્ય જશે; અને હઠક્રિયાની જે હાનિઓ છે તે યથા પામશે નહિ. આ પ્રકારે કેવલ રાજયોગના ક્રમ ઉપરજ લક્ષ આપી સાધકે શમાદિપદ્મપતિમાની જે તિતિક્ષા તેના અન્યભાવ રાખવાનો છે.

તિતિક્ષા પછી શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ બે સાધન પદ્મપતિમાથી રહેવાં છે. તેમાં શ્રદ્ધા વિષે વિચાર કરવાનો હવે પ્રાપ્ત યાય છે. શ્રદ્ધા એટલે અનુકવસ્તુ સત્ય છે એવું માનવાનો લાગણી. શ્રદ્ધા બુદ્ધિનો ધર્મ નથી, બુદ્ધિ તો શકા, વિવદ, તર્ક, ઉદારે છે, શ્રદ્ધા નિશ્ચય, સમાધાન, તત્ત્વને વળગે છે. બુદ્ધિ બધા વિચારમાં પાડી કથું કરાવી શકતી નથી, ત્યાં શ્રદ્ધા મહા પરાક્રમ કરાવી વિનય અપાવે છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા એ અનુષ્ઠાના હૃદયની લાગણી છે, બુદ્ધિના વાદથી તે આવતી નથી. બુદ્ધિના વિલાસથી આપણે કોઈને બેલનો બાંધ કરી શકીએ પણ તેના હૃદયમાં આપણા કહેવા ઉપર શ્રદ્ધા ઉપગમી ગઈએ નહિ. શ્રદ્ધા એ કોઈ અપૂર્વ લાગણી છે; પ્રેમ શાંતિ યાય છે તે કહેવું જોઈએ કહિન છે તેટલુંજ શ્રદ્ધા યાથી યાય છે તે કહેવું કહિન છે.

(આગળ ચાલુ)

૩

સ્વપ્ન.

(મહેલુ)

(અનુસંધાન મતવર્પ પૃષ્ઠ ૨૮૨ થી)

૧ સત્ય સ્વપ્ન:—આ સ્વપ્નને સ્વપ્નની ગણનામાં મૂકવા જેવું નથી એ સ્થિતિમાં જીવાત્મા હૃદય ભૂમિકામાં સર્વ દર્શન કરવા સમર્થ છે, અથવા વખતે કેઈ અન્ય સત્ત્વ જે તેનાથી વિરોધ આગળ વધેલ હોય તે દ્વારા સસ્કાર પ્રાપ્ત કરે છે. આ વાત અગર તો તેને જાણવાને અવશ્યની હોય છે અથવા એવા કોઈ દિવ્ય અને હૃદય પ્રકારના સ્વપ્નથી તેને હોતેજન મળવાનું હોય છે તેને વધારે દૃઢ કરે છે. જેને બાવાં સ્વપ્ન યાય અને કાંઈ પણ વચમાં નડતર વિના સ્પષ્ટ સ્મરણમાં રહે અને જન્યત્ત્વ અવસ્થામાં તેનું બાન રહે તેના જેવો કોઈ સુખી માણસ જાણવો નહિ.

૨ અવિષ્ણવાદી સ્વપ્ન:—આવાં સ્વપ્ન પણ જીવાત્માનું કાર્ય છે. પોતાના સ્વપ્ન જ્ઞાનને સમજ પાડવાની ઇચ્છાથી કાં તો પોતે તે અવિષ્ણવી વાત જોઈ જાણાવે છે અથવા

વિવેચન કમ્પેડે છે, કોઈ વેદાન્ત વિશાસ્ત્રમાં 'મુખ્ય' થયેના પાંડિતે 'અહ મહાર્મિ' એ સા-
ક્ષાત્કાર માને થાય છે ? મહાવાક્યોનો બોધ લક્ષણથી કરવો કે મુખ્ય વૃત્તિથી ? ઇત્યાદિ અ-
નેક શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો પૂટે છે; યે ગદિ પ્રયોગશાસ્ત્રનો કાર્થક રમ લાગેલા તાત્ત્વિકો તેવા જ્ઞા-
ની પાસેથી વિરિધ ચમત્કાસની આશા રાખે છે. 'જ્ઞાની' ચમત્કાર કરી શકતો નથી, કં-
ચિત્ પડિતેના વિવાદમાં ઉતરી શકતો નથી, પામરોને ભવિષ્યાદિ કહી શકતો નથી;—
એટલે તેના ઉપરથી આસ્તા જતી રહ છે, તેને 'જ્ઞાની' કહેવાની કોઈ રચિ કરતું નથી,
તેનામાં જ્ઞાન છે એમ કોઈ માનતું નથી. પણ શુ 'જ્ઞાન' એટલે ચમત્કાર, ભવિષ્યદર્શન,
પાડિત્ય ? જ્ઞાનીને ચમત્કાર કે ભવિષ્યવાદિત્વાદિનો સંબંધ નથી તે ઉપર ભગવાન વસિ-
ષ્ઠ રામને કહે છે:—

દ્રવ્યમન્ત્રક્રિયાકાલંયુક્તંઓમોત્યેવ રાવવ ।

નાત્મજ્ઞૈસ્તેષ વિષય આત્મજ્ઞો હ્યાત્મમાત્રદૃક્ ॥

જે જે સિદ્ધિઓ છે તે દ્રવ્ય, મત્ર, ક્રિયા, કાલ, યુક્તિ, આદિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે,
પણ જે જ્ઞાની (આત્મજ્ઞ) છે તેનો તે વિષય નથી, જ્ઞાની તો જ્ઞાનદર્શનાંજ મગ્ન છે.
પાડિત્ય વિષયે પણ ભગવાન શકર કહે છે—

વૌણાયા પરૂર્સોદયં તત્રીવાદનસૌષ્ઠવમ્ ।

પ્રજારજ્જનમાત્રતન્ન સામ્રાજ્યાય કલ્પતે ॥

વાગ્વૈભરી શબ્દગરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ।

વૈદુષ્યં વિદુષા તદ્વદ્મુક્તયેન તુ મુક્તયે ॥

વીજ્ઞાનુ રૂપ અને સૌંદર્ય તેમ ગદુર ગીત ઉપજ્ઞવવાનું સામર્થ્ય તેનાથી લોકનું રંજન
થાય ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય નહિ; વાણીનો વિદ્વાસ, શબ્દોના કવિતારૂપ અરણ્ય, શા-
સ્ત્રોના વ્યાખ્યાનનું કૌશલ, એવું એવું વિદ્વાનોનું જે વૈદુષ્ય તે તો પેટને માટે છે ઠેક (મુક્તિ)
ને માટે નથી. જ્ઞાનીને પ્રવૃત્તિ હોય નહિ એમ ધણુક પ્રાકૃતો માને છે, અને પાડિત્ય, ચ-
મત્કાર, આદિ કાંઈ ન હોય કેવલ નિશ્ચેષ્ટ કે મૌન પડી રહેનારને પણ પામરો 'જ્ઞાની'
સરખા લગાડે છે પણ તે વિષયે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે પોતાના પ્રિય શિષ્ય અર્જુનને કેવલ પ્ર-
વૃત્તિ રૂપ જ્ઞાનનો બોધ કરતા રૂપદ 'કૃષ્ણ' છે કે —

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરામિર્નચાક્રિયઃ ॥

કર્મવ્યરૂપેપ્રાપ્ત થતા કર્મના ફળનો અભિસંધિ કર્યા વિના, જે કર્તવ્યને દૃઢરે છે તે
સન્યાસી અને તે યોગી છે, અમિદોષ શિષ્યા સૂત્રાદિનો ત્યાગ કરનાર સન્યાસી નથી તેમ
શેષ કરીને આક્રિય રહેનાર યોગી નથી.

મિદિ, ચમત્કાર, પાડિત્ય અક્રિયત્વ, એ આદિ જે જે બાલ લક્ષણો ઉપર અનધિકારી
લંબોની શ્રદ્ધાનો વિશ્રામ છે તે તો મહાત્માઓએ જ્ઞાનીના સ્વરૂપમાં મળ્યાં નથી, ત્યારે
જ્ઞાન શુ 'જ્ઞાન' એટલે જેને 'આત્મજ્ઞાન' કહે છે તે, 'આત્મજ્ઞાન' માથી 'આત્મ'

સાત રહેતા દેહને કેવલ 'આત્મા' એ શબ્દનો વ્યવહાર પ્રચલિત છે, પણ તેનો અર્થ આત્મજ્ઞાન એટલો થાય છે ત્યારે તે 'આત્મજ્ઞાન' એટલે શું? અને એ આત્મજ્ઞાન કેવળે યશુ કહેવાય? જે જે પદાર્થ, બાવ, આદિ છે તેમનું જે પોતપોતાપણુ તેને આત્મા કહે છે, પણ જેમ પદાર્થાદિ અનંત છે તેમ આત્મા અનંત નથી, આત્મા એકજ છે, ને નાના પ્રકારના ઉપાધિમાં તે નાના પ્રકારે બાસે છે. આટલા ઉપરથી એમ કહિત થાય છે કે આત્મા જ્યારે એકજ છે ને સર્વ છે ત્યારે તે એકના પદાર્થાદિના બાહ્ય શરીરની દ્વાર્ષ શકે નહિ કેમકે તે તો પ્રત્યક્ષ રીતેજ અનેક છે. એટલે શરીર અને શરીરમંબદ્ધ ઈન્દ્રિયાદિ આત્મા નથી. તેમજ અંતઃકરણ અને તેના અનંત પ્રકાર જોતા તેમાં પણ એકતા નથી એટલે અંતઃકરણ પણ આત્મા નથી. રથુવ અને સૂક્ષ્મ જેમ આત્મા નથી, તેમ જેને આંતરે અનંત રથુવ સૂક્ષ્મની રચના થાય છે ને જ્ય છે તેવો જે અજ્ઞાનનો અધિકારતા પ્રાર ને પણ આત્મા નથી, કેમકે તેનામાં પણ એકતા નથી, અનેક વાર તે અનેક થાય છે ત્યારે રથુલ સૂક્ષ્મ કારણ ત્રણમા એકતા નથી, નાનાત્વ છે, માટે તે આત્મા નથી; પરંતુ નેમનો જે દ્રષ્ટા છે, જેને લેઈને તે ત્રણે ભૂ-મિકાનાં પદાર્થાદિ 'દુ', 'અસ્મિ' એવા અનુભવને પામે છે તે દ્રષ્ટા સર્વદા એકનો એકજ છે, તેનામાં ઉદય કે અસ્ત, વૃદ્ધ કે -હાસ કશું નથી એ આત્મા છે. એ આત્મા જેવી જેવી ઉપાધિમાં દેખાય છે તેવા તેવા નામરૂપ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેનો તેજ સર્વ છે, ને એકનો એકજ છે.

આ આત્માનુ જ્ઞાન તે આત્મજ્ઞાન કહેવાય, એવું આત્મજ્ઞાન તો અત્ર આપણે જે-એની વ્યાખ્યા કરી તેના સ્મરણથી પણ થઈ જાય છે, છતાં તેટલા સ્મરણમાત્રનાજ્ઞાને આત્મજ્ઞાની કહેવાતો નથી. આવું જે એક આત્માનુ જ્ઞાન તે અનુભવ સંહિત હોવું જોઈએ. એકતા જાણવાથી કાંઈ થતું નથી; અગ્નિ દાહ કરે છે એમ શત વાર લખી જવાથી કે બોલી જવાથી કે જાણી જવાથી આ કાગળનો દાહ થનાર નથી, અગ્નિ લાવીને કાગળ સાથે સંયોગ કરવાથી દહ થવાનો છે. એમજ આત્માનું એકત્વ જાણવાથી આત્મજ્ઞાન થતું નથી, એ એકત્વના જ્ઞાને કરીને નાનાત્વભ્રમનો અસ્ત થાય ત્યારે આત્મજ્ઞાન યશુ કહેવાય છે. નાનાત્વનો અસ્ત થાય એટલે આ જગત્ અને તેના પદાર્થ અસ્તિત્વમાંથી જતા રહે એમ નહિ, પણ વેદાન્તપ્રક્રિયાઓમાં પ્રસિદ્ધ એવી અનિર્વચનીયપ્રમાણિ આદિના નિર્દિધ્યાન-સનપૂર્વક વિવેકથી જગત્પ્રાપ્ત આત્માના વિવર્તરૂપ અનુભવાય, અને

યત્ર યત્ર મેનાયાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ

તે જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં સમાધિ થાય' એ વચનનો અનુભવ આવે ત્યારે આત્મજ્ઞાન યશુ કહેવાય. અંતઃકરણ એજ મનુષ્યમાત્રને પોત પોતાની સૃષ્ટિ રચી આપે છે. એ અંતઃકરણના સ્વરૂપને સમજી તેની વૃત્તિરૂપ જે જે જ્ઞાન થાય છે તેમાં તે જ્ઞાનના સ્પર્શીને ઝોળાળી મર્વના અધિકારરૂપ જે આત્મા તેનાથી એ સક્ષીનો અબેદ સમજવો એ, 'જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં સમાધિ થાય' એવા વચનનું તાત્પર્ય છે. એ તાત્પર્ય એ આ દિહમાન દેશન કરાવ્યું છે, અધિક સ્પષ્ટતા મુરગમ્પ છે.

પરંતુ જેને એકોત્તમભાવના થઈ છે તે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે તેને શરીરનો વિચાર (મલ) મનનો ક્ષેત્ર (વિષેષ) અને અત્તનનો અધિકાર (આવરણ) તે તો હોય જ નહિ. તેણે શરીર નિર્મલ, અતઃકરણ કેવલ પ્રેમભવતામાં વિલીન, અને જ્ઞાન સર્વ કે.છને અતુકૃલ યદ્ય રહેલું હોય છે. અનેક પ્રવૃત્તિમાં તેને પ્રવૃત્તિનો ધસારો લાગતો નથી; અને શ્રી ભગવાન જે સમતાને યોગ કહે છે સમતાના મૂત્ર ઉપરથી તેની સ્થિતિ ચલતી નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સ્થિતપ્રથ, શુભ્રાતીત, આદિ ૧૧ લક્ષણ કહ્યાં છે, શ્રી યોગવાસિષ્ઠ આદિમા છવન્મુક્તનાં લક્ષણ કહ્યાં છે, તે આત્મજ્ઞાનીનાં લક્ષણ છે:—

રાગદ્વેષમયાદીનામનુરૂપં ચરત્તપિ।

ચોડન્તઃકર્યોમિવદત્યચ્છઃ સ જીવન્મુક્ત ઇચ્યતે ॥

રાગદ્વેષ ભય આદિને અતુરૂપ વર્તેલાં પંચ અંતરૂપી જે આકાશની પેઠે અતિ સ્વચ્છ છે તે છવન્મુક્ત છે એમ શ્રી રસિધ કહે છે.

જ્ઞાનીનું જ્ઞાન સર્વત્ર એકતાનો પ્રેમદ્વારા અનુભવ કરવામા સમાય છે. પ્રેમ એ તેણે અતિ હિત હતા અને આંતર ચિન્હ છે. જ્ઞાનીને દેખીને તે ઉભરાય છે, અધિકારીને દેખીને તે શીતલતાથી વિલસે છે, વિરોધીને દેખી ક્યારે ચાલે છે, ને તટસ્થને દેખી ઉદારી. નનામાં આનંદ છે જ્ઞાન કોઈને પ્રતિકૂળ નથી, જેટલાં જેટલાં જ્ઞાન છે તે સર્વનો એ જ્ઞાનમાં સમાય છે, માટે જાણે આત્મજ્ઞાનને 'વિજ્ઞાન' એમ કહેવામાં આવે છે. સર્વ જ્ઞાનને એ અતુકૃલ છે, કેમકે જ્ઞાનભાવના કમે કમે પ્રાપ્ત થનાર, સર્વ જ્ઞાનના વિકાસને આંતરે પામ થનાર, એ જ્ઞાન સર્વ આનંદના અવધિ રૂપ છે. જ્ઞાન વિના આનંદ જ નથી. જન્મમાત્રને જે જે આનંદ છે, સુખ કે દુઃખનું સંવેદન છે, તે છદ્મિય અને પદાર્થના સ્પર્શથી જ થાય છે, તે સ્પર્શ સાક્ષાત્ હોય કે ગાનસિક્ષ હોય, પણ જન્મમાત્રનું સંવેદન સ્પર્શજન્ય છે. માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય એમ શ્રી ભગવાને તે કહેલું છે. સ્પર્શજન્ય સંવેદન તે જ્ઞાન છે, અને એ સંવેદનરૂપ જ્ઞાન ન હોય તો સ્પર્શજન્ય આનંદ આવે નહિ; માટે જ્ઞાનથીજ આનંદનો આરમ્ભ છે, કોઈ પણ આનંદ જ્ઞાન વિના નથી એટલુંજ નહિ, પણ પ્રત્યેક આનંદની વિષુદ્ધતાનું પ્રમાણ તે તે ભૂમિકાના જ્ઞાનના પ્રમાણ ઉપરજ રહે છે. જે ભૂમિકાનાં સ્પર્શાદિ અનુભવવાનું જેને જેણે જ્ઞાન તેને તે ભૂમિકાના તેવા આનંદ અનુભવાય છે. માટેજ સર્વત્ર એકતા અનુભવનાર જે સર્વેમય આત્મજ્ઞાન તે સર્વે આનંદના અવધિ રૂપ છે.

જ્ઞાનનો આનંદ અવરૂપ છે. એ આનંદમય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવલ શુદ્ધવિશ્વાસોપયોજન નથી. શુદ્ધ માર્ગ જતાવી શકે છે, દોરી શકે છે, બચાવ કરી આપી શકે છે પણ શુદ્ધ ને સીમા છે; અમુક મર્યાદાની પાર તે જઈ શકતો નથી. આત્મજ્ઞાનનો આનંદમય અનુભવ શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતો નથી, એ તો આકસ્મિક, ચમત્કારિક, એવો ઉદયના આચારરૂપ કોઈ વિચારણા પ્રવાહ છે. પ્રેમ, ભય, આશય, આદિ ઉર્મિનો ધક્કો જેમ વિચાર અને બુદ્ધિને વચમાં આણવા વિનાજ આવણે આકસ્મિક અનુભવીએ છીએ તેમ આ એકતા રૂપ આત્મજ્ઞાનનો આનંદપ્રદ ધક્કો સદાજેજ, અકસ્માત્, અનુભવાય છે:—

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો

ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈપ વૃણુતે તેન લભ્ય-

સ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તન્ સ્વામ્ ॥

પ્રવચન, શ્રુતિ, બહુશ્રુતતા કરાથી આત્મા લભ્ય નથી, જેને આત્મા વરે છે તેને જ આત્મા પોતાનું અંગ ઉઘાડુ કરીને સાપે છે, એમ કંઠવલ્લિમાં તેમ મુ'કમાં મહાત્માઓ કહી ગયા છે. એ દુદયપ્રસાદરૂપ પ્રેમસાગરના કલ્પોત્પત્તો અવધિ નથી, એની વ્યાખ્યા અશક્ય છે. એક વાર પણ એ દર્શન થાય તો પછી એની વૃદ્ધિ કહી છે:—

इयं ज्ञानकला राम सकृज्जातापि वर्धते

હે રામ! આ જ્ઞાનસૂર્યની કલા એક વારે ઉદય પામી તો પછી વૃદ્ધિ પામે છે; કારણ કે એકતાના કલ્પોત્પત્તિ નાનાત્વમાનને એકતાના મહાજલમાંજ ઓનાળી લે છે, આખું વિશ્વ તેનો વિપય છે, આખું પ્રલોહ પણ તેને સમાવાને પૂરું નથી. આવા જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેવાય છે.

૩

શુદ્ધ.

નવીન અને પ્રાચીન.

‘સધારો’ એ નામથી ચાલતી જે વિચારપરપરાને આપણે ‘નવીન’ એ નામ આપીએ છીએ, અને જૂના વિચારને આધારે ચાલતી જે પરંપરાને આપણે ‘પ્રાચીન’ એ નામ આપીએ છીએ તેની વચ્ચે વાસ્તવિક રીતે કેટલો અને કેવો ભેદ છે તેનો વિચાર આવશ્યક છે. ‘કાંઈ પણ દેશ એટલે તે દેશવાસી પ્રજાની વૃદ્ધિ અને નાસ અથવા ઉન્નતિ અને અવનતિનો ક્રમ જોઈશું’ તો તે તે પ્રજાને પરાક્રમ, સાહસ, સ્વાર્થલુ, આદિ ઉન્નત ભાવનાની સન્મુખ કે તેથી વિમુખ રાખનાર અનેક અનેક કારણો દૃષ્ટિમાં આવશે ઇતિહાસ એટલે પ્રજાઓના ઐદિક તેમ પારત્રિક વિકાસનો ક્રમ વિલોકવાનું જેમને સામર્થ્ય છે એવા તત્ત્વ પુરુષો જાણ અને આંતર એવા બે કારણો દર્શાવી જાણ કારણમાં સૃષ્ટિ અને આધારને ગણાવી, આંતર કારણમાં અનાદિ લોકક્રિતિ, લોકરુચિ, લોકમત, અર્થાત્, જેને એક શબ્દે કહેતાં શ્રુતિ એટલે અનાદિકાલથી મુખપર પરાએ ચાલી આવેલા વિચાર, ભાવનાઈત્યાદિ કહીએ તેને ગણાવે છે. જાણ કારણો આંતર કારણો ઉપર અને આંતર કારણો જાણ કારણો ઉપર, એકના એક મનુષ્યપિંડમાં જેમ મન શરીર ઉપર અને શરીર મન ઉપર આસર કરે છે, તેમ સમર્પણમાં અનંત વિકૃતિઓ ઉપજાવે છે. તે તે પ્રજાના ગારીરિક અને માનસિક (જેમાં નીતિ અને આત્માનો પણ સમાસ જલણવો) બધારણ અનુમાર તેમને ઐદિક જય પરાજય પ્રાપ્ત થઈ તે સ્વતંત્ર રાજ્યપ્રાપ્તિ કરી “ગકે છે વા પરત તનામા દિવસ નિર્ગમે છે

આવો જનસમાજના સામાન્ય વિકાસનો ક્રમ વિચારવાનું પુરુષોએ સ્વીકારેલો છે. એનું સ્મરણ એટલા અર્થે થયું છે કે જનસમાજને નિરંતર અનેક અનેક પરિવર્તોમાં વિકસતું ચાલે છે, અનેક અનેક સરચાઓમાં વિચરવાનું આવે છે, અને એમ પ્રલોક વ્યક્તિના તેમ સમગ્ર સમૃદ્ધિના જાણ અને આંતર સ્વરૂપને અમર્યાદિત મર્યાદા સાગ્રાં કરે છે. એની અર્થ-રિમેય સંસ્કાર-પર પરામાં જે કાંઈ રિચર, રચાથી રહેવા ચલ કરે છે તે પ્રાચીનતાનું સ્વરૂપ બધારણ કરે છે, જે કાંઈ નવીન નવીન સંસ્કારાનુમાર પ્રતિજ્ઞા, આત્માતરના યથાર્થે ગ્ય આકાર

નીપજ્ઞવી સેવા તત્પર રહે છે તે નવીનતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વૃક્ષ ઉગે છે. અંકુર થાય છે, પદ્મલપ થાય છે, શાખા થાય છે, રક્ષ થાય છે, ઝકતુ, પોંગણ, સ્થાન આદિને અંતુ સારે તે તે પ્રકારના રંગ, આકાર, આદિ ધારણ કરે છે—પણ વૃક્ષનું જે સ્વતંત્રત્વ,—અમુક વૃક્ષરૂપે હોવાપણું—તે જનું નથી. મનુષ્યમાં પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું જે કુલ, જન્મ, જાતિ, દેશ, આદિથી ઇલાકાનું સ્વતંત્રત્વ—તે તે વ્યક્તિનું તે તે વ્યક્તિરૂપે હોવા મળ્યું—તે જનું નથી, શિક્ષણથી, સહવાસથી, ઉપદેશથી, અનુકરણથી, પ્રતિષ્ઠા આદિનાં આકર્ષણથી તેનાં આકારમાં અનેકાનેક સંસ્કાર અને પરિવર્ત થતા રહે છે. એમ જે કાંઈ સ્થિર રહેવા મળતું કરે છે, કાઢતો છતો જનું નથી, જે તે તે પદાર્થ, પ્રાણી, તેમ સમગ્ર દેશ કે પ્રેમની પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે, તે પ્રાચીનતાનું મૂલ્ય ખીજ છે; જે સંસર્ગ, શિક્ષણ, અનુકરણ, આદિ કારણોથી નિરંતર પરિવર્ત પામતું રહે છે, જેને તે તે પદાર્થ, પ્રાણી, દેશ, પ્રજા આદિની વિકૃતિ કહેવાય, તે નવીનતાનું ખીજ છે. નવીનતા એ પૌરુષ, પરાક્રમ, સાહસ સ્વાતંત્ર્યનો આગ છે, પ્રાચીનતા, આલસ્ય, સ્થિરતા, જડતા, પારતંત્ર્યનો આગ છે. ઉદ્યોગ અને પ્રારબ્ધનો જે વિરોધ છે તેવો નવીનતા અને પ્રાચીનતાનો વિરોધ છે. નવીનતા લાવે છે, પ્રાપ્ત કરે છે, ઉપજાવે છે; પ્રાચીનતા પોષે છે, સાચવે છે, સંગ્રહે છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીનતા અને નવીનતાનો વિરોધ નથી, હમયે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સ્વભાવસિદ્ધ છે; અને આવશ્યક છે; વિધનો નિર્ધારણ તેમના યોગ વિના થાય નહિ. યોગક્ષેમનાં નવીનતા અને પ્રાચીનતા બે અંગ છે.

આ મધ્ય વર્ગમાંજ પ્રાચીનતાના આગ્રહી સુચનું સ્થાન છે. પ્રાચીન અને નવીનનો વિરોધ આ મધ્યમાર્ગમાં નથી, એ માર્ગના અંત આગળ તેમનો વિરોધ છે. પ્રાચીનતા જ્યારે એક તરફ પણ આગળ જવાની ના પાડી, દુરાગ્રહી ધર્ષ, હાથ તેડવામાંજ સતેષ માની આલસ્યનો આશ્રય કરે છે ત્યારે તે અતીવ દાનિદારક મધ્ય જાય છે; નવીનતા જ્યારે પ્રાચીનનો અત્યંત અનાદર કરી, આંખો મીચીને આગળ દોડે છે, પ્રાચીનનો ઉચ્છેદ કરીને પણ પોતાનો આગળ નધવાનો ચડસ પાર પાડવા આતુરતા કરે છે, ત્યારે તે પણ અતીવ વિનાશકારિણી ધર્ષ જાય છે. નવીનતા જ્યાં વિનાશનું રૂપ ધારણ કરે છે, પ્રાચીનતા જ્યાં સારાસાર ન વિચારતાં અંધ અંધવેકિતાનું રૂપ ધારણ કરે છે, ત્યાં એ ઉભયનો વિરોધ થાય છે. વિનાશ અને દુરાગ્રહ એ વિરોધ નવીનતા અને પ્રાચીનતાના અતિશય ઉત્કર્ષમાંથી ધર્ષ આવે છે. નહિ તો પ્રાપ્ત કરનાર અને રક્ષણ કરનાર હમયે અંગ જેમ પ્રત્યેકને અને સર્વને આવશ્યક છે તેમ પ્રાચીનતા અને નવીનતાં ઉભયે વ્યક્તિ વ્યક્તિનાં તેમ સમગ્ર સમાજનાં અતિ આવશ્યક અંગ છે. એ ઇતિહાસ અને સ્વભાવ ઉપરથી સુપ્રસિદ્ધ છે.

જગતનો ક્રમ એવો છે કે ધણી વાર તેની તે વાત નવીન રૂપે પ્રાપ્ત થતાં સ્વીકારને પાત્ર થઈ જાય છે, જ્યારે હતી તેવી ને તેવી તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય લાગતી હોય છે. વ્યથિ અને સમાજનાં વિકાસને અર્થે આવી યુક્તિઓ સ્વાભાવિક રીતેજ રચાયેલી છે, અને કાંઈ કાંઈ કાંઈ કેવલ નવીનતા એજ પરાક્રમ જતાવ્યાં છે તો કાંઈ કાંઈ કાંઈ કેવલ પ્રાચીનતા એજ સરક્ષણથી ઘણી બંધ બાંધનાં તુલાનું કલ્પ છે. પાયાત્મક પ્રજ્ઞ આજ ભારતવર્ષ ઉપર સાંપ્રત્યેક બોલાવે છે એ નવીનતાનો પ્રભાવ છે, તેમ વિશ્વને આગેજાતિ, સ્વાર્થ, અગ્ર, અગ્રે, આદિ ધર્મચુદ્ધિ પ્રેરનાર ભાવનાઓ, મંદી તે અમે તે નામથી બગાડવાની હોય, કિસ્મીઅન, ઇસ્લામ, બૌદ્ધ ગમે તે નામથી બોલાતી હોય, તો પણ તેની ધર્મભાવના પ્રેરતામાં એજ ભારતવર્ષની પ્રાચીનતાનો ગદિગા છે. વર્ત-

માન સુખયમાં કોઈ પ્રાચીન લેખકે વાર્તાવિક વચન ઉચ્ચાર્યું છે કે પશ્ચિમે પૂર્વના શરીર ઉપર જ્ય મેળવે છે, પણ પૂર્વ પશ્ચિમનાં મન અને આત્મા ઉપર જ્ય મેળવે. પ્રાચીનતાના અતિસેવનમાં ભારતવર્ષે અનેક યુગોનું પારતંત્ર્ય ગ્રામ્ય હતું એ પ્રાચીનતાનો અનિષ્ટ અંશ છે, તેમ નવીનતાએ ધીમે ધીમે કેવલ ઔદિકત્વ ગ્રામ્ય કરી નાસ્તિકતાનો સ્પર્શ લીધો એ તેનો અનિષ્ટ અંશ છે પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ભાવના એ પ્રાચીનતામાં સંભવે છે, નવીનતામાં અનાસ્તા, અસ્થિગતા, પ્રત્યક્ષતા એનોજ મુખ્ય ભાગ છે. આ પ્રકારે, તે તે કાલે તે તે રચાને, પ્રાચીનતા કે નવીનતા લાભકારી જણાઈ છે. પરંતુ કોઈ રચાને નવીનતાનો ઉદ્ભવ પ્રાચીનતા વિના થયો નથી. એ વાત એટલે મુધી સત્ય છે કે જ્યાં નવીનતાનો અત્યંત અસ્ત થયો હોય છે ત્યાં પણ પ્રાચીનતામાંથીજ તેનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ આવે છે. પ્રાચીનતા એ પ્રત્યેક દેશના અણુ જવનો બંધાર છે, નવીનતા તે જવનો વ્યવહારનો જનર છે નવીનતા; એ પૂર્ણ જોરથી છોડી દીધેલું 'એ નૃજિન' છે, પ્રાચીનતા તેની ગતિને નિયમમાં રાખનાર 'બ્રેક' છે.

દેશ અને કાવના સંયોગોથી ત્યારે પ્રાચીનતા નવીનતાનું ચક્ર તથા ઉપર ચર્ચા કરે છે; પરંતુ જોવાનું એ છે કે કોઈ પણ પ્રજાને પ્રાચીનતાને છોડીને અથવા પ્રાચીનતાનો અત્યંત ઉચ્છેદ કરીને નવીનતામાંનોજ આશ્રય કરવામાં લાભ છે કે નથી? પ્રથમથીજ આપણે કહી આવ્યા છીએ કે દેશની પ્રકૃતિ પ્રાચીનતા છે અને વિકૃતિ નવીનતા છે, મૂલ પ્રકૃતિ વિના વિકૃતિનો સંભવજ નથી, એટલે પ્રાચીનતા વિના નવીનતા ઉભી રહી શકે એ તો કલ્પનામાં પણ આવવું અશક્ય છે. પ્રાચીનતામાંથી નવીનતાને ઉપજાવવામાં આવે તોજ તે લાભકારી થઈ શકે છે, કેમકે જનસમાજના મનને જે સંસ્કાર લાગેના હોય છે તે સંસ્કારનો સંબંધ તબ્બા વિના જે નવીન સંસ્કાર પાડવામાં આવે ને સહજે મનમાં ઉતરી શકે છે ને આચારને અમર કરી શકે છે. શાસ્ત્રમાં જેને અધિકાર હતો છે તેનું એજ સ્વરૂપ છે કે જે અતઃકરણનો જે સંસ્કાર હોય તે અતઃકરણને તે સંસ્કારથી આરમ્ભ કરાવી સર્વે નાનાતરફિત, સર્વે અધિકાર રહિત, એવા એકરસ અભેદનો આનંદ પામવાનો માર્ગ કરી આપવો. એમ નથી કરવામાં આવતું ત્યાં કેવલ વાણીનો ધર્મ પ્રાધાન્ય પામી અંતરમાં અનાચાર, કપટ, પ્રતારણા, અને એવા દુષ્ટ ભાવોની પ્રુષ્ટિ થાય છે. એમજ પ્રાચીનતા અને નવીનતાનું પણ છે. જનસમાજનો અધિકાર અર્થે તે તે સત્યને શ્રદ્ધા કરવાની શક્તિ પ્રાચીનતામાંથીજ ઉદ્ભવે છે, તે અધિકારને પ્રધારી આગળ જોવાયનાં સામર્થ્ય નવીનતામાંથી આવે છે; પણ એકાએક, પ્રાચીનતા વિનાજ, નવીનતા પોતાનું સાધ્ય સિદ્ધ કરી શકતી નથી. વિશ્વમાં કમનો નિયમ છે, ને તેથી નવીનતા પણ મુક્તે નથી.

એ વાત સર્વે કાંઈને હજી છે કે મનુષ્યે મનુષ્ય કુલ, જાતિ, વર્ણ, આદિ કોઈ કારણથી એક એકથી અસમાન નથી; દિગ્બળતા, સમગ્ર વિશ્વનો એક પરમાણુ પણ સર્વમાય અભેદભાવનાના પરપ્રેમથી ભાજી નથી; એ પરપ્રેમના સર્વે આવિર્ભાવ છે, અને જે જે ભેદ ભાસે છે તે બિન્ન બિન્ન ઉપાધિમાં પ્રેમનો આવિર્ભાવ હોવાને લીધે ભાસે છે. પ્રાચીન નવીન સર્વે આ સત્યને સ્વીકારે છે. ઔદિક તેમ પારતંત્રિક ઉપદેશ આપનારા તેને મુખ્ય માન ને છે, અને મનુષ્યના ઉત્તરમાં ઉત્તર આચાર વિચાર એ ભાવની પ્રુષ્ટિના પ્રત્યક્ષ પરિપાક છે. છતાં પ્રાચીનતાને અનુસરનારા જે વ્યવસ્થા કરે છે તે અધિકારાનુમાર, એટલે કે એ સત્યને લાનકાજ થઈને પ્રવાની માનમિત્ર અથવા મન ગરીર. નીતિ સર્વેને સામટાં લેતાં

આત્મિક, શક્તિ અનુસાર કરે છે. અધિકારીને એ સત્ય કેવલ અસત્યરૂપ યદ્યપિયમતામાં દતારે છે; અધિકારીને પરમ સમતાનો પ્રભેદ ઉપજવે છે. વસ્તુ, જ્ઞાતિ, આદિ વ્યર્થ છે એ જાણવામાનથીજ સરતું નથી; જેના આંતરરણુની નીતિની ખાતું એટલી પકવ યદ્યપિયમતા કે માનસિક રાગદ્વેષથી મુક્ત યદ્યપિયમતા સર્વદા વિશુદ્ધ રહે તેના આગળ એવો ઉપદેશ આવતાં તે પોતાના રાદ્વેષાનુસાર તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે, સ્વાર્થ અને સમવડની ખાતર નાત જાતનાં બંધનને તોડી નાખવા તત્પર થાય છે, અને જાણ બંધનને તોડતાં છતાં રાગદ્વેષનાં આંતર બંધનને વધારે સર્જી સાધે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે આત્મબંધન આદિ જે વર્તમાન સમયે કેવલ કલેશ અને દુઃખનું નિદાન યદ્યપિયમતા પડ્યાં છે, તે સર્વદા રાખવાં અને પોષવાં; તેમને, યદ્યપિયમતા તે, વિદૂર કરવાં એ સંબંધે કશો વિવાદ નથી. તે કાર્ય કેને પ્રકારે સાધવું ત્યાં પ્રાચીન અને નવીન પદ્ધતિને વિવાદ છે; આંતર અને જાણનો વિવાદ છે. પ્રાચીનો અંદરથી બહાર આવવા છૂટે છે, નવીનો જાણના ભેદનો વિનાશ સાધે છે. પ્રાચીનો એમ માને છે કે જાણ ભેદ તેજો કદાપિ મટી શકે તેવા નથી, કાંઈને કાંઈ રૂપે રહેશે જ, તેમના ઉપરનો આધાર ફલપ્રદ નથી, આંતર એટલે આંતરરણુના જે રાગદ્વેષનું પ્રભેદ તે મટે તેના અને ફલપ્રદ છે, તે મટી જાય તો જાણ ભેદ હાનિ કરી શકતા નથી.

જે અભેદભાવનાથી સર્વમય પ્રેમ એજ ધર્મ અને મૈત્ર્ય છે તેથી એમ સદા જ્ઞાત થાય છે કે દુઃખ અને સંકટને જ્યાં હોય ત્યાં નિવારણ કરવા, હલકુ કરવા, મનુષ્ય માને પ્રયત્ન રાખવો. અકાલે વૈધવ્ય પામેલી જાણઓને જે હલકુ અને શરીરનું અવિયત દુઃખ છે તેનું નિવારણ કરવું, જે પતિ પત્નીનો યોગ યથારુચિ ન હોય તેને છૂટાં થવાની સમવડ કરી આપવી, એ આદિ ધર્મકાર્ય છે એમ આપાત દૃષ્ટિએ દેખાય. પરંતુ જે સર્વમય પ્રેમભાવના જીવનમાત્રના હેતુરૂપે ઇષ્ટ છે તેજ મનુષ્યના સર્વ આચાર વિચારની નિયંત્રી થવી જોઈએ; ને જે તેમ હોય તો પુનર્વિવાદ કે નાતરાના પ્રચારને મંડલીની એક સંસ્થારૂપે સ્વીકારવામાં હાનિ સ્પષ્ટ છે. પ્રેમભાવનાની જે આતિ હૃદયતમ વિશુદ્ધિ અને દૃઢતા તથા ગાઢતા તે વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી, સર્વમય પ્રેમનો અધિષ્ઠાતર યદ્યપિયમતા નથી. લગ્ન આદિ સંબંધ આવા અધિકારની પ્રાપ્તિને અર્થ છે ને તેજ જ્યારે શિથિલ અને અનિયમિત તથા દુર્બલ જનસ્વભાવના ક્ષણિક આવેશાનુસાર નિયમાય ત્યારે જીવનનો હેતુ જ વ્યર્થ થવા જાય. એ હાનિ અટકાવવાને સમષ્ટિની દૃષ્ટિ આગળ એક અને અનિવાર્ય એવા આત્મસંબંધ રૂપે લગ્નની ભાવના સ્થિર રહેવી જોઈએ, અને સમષ્ટિની ભાવના વિશુદ્ધ રહે તે અર્થે કાંઈ કાંઈ વ્યક્તિને દુઃખ આવી પડે તો તેને થાય તેટલું નરમ કરી આપવા કરતાં વધારે યદ્યપિયમતા શક્ય જોઈએ નહિ. જેમ અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, એ પાપને માટે દંડ દેવાય છે, ને તે પાપ કરનારની મરજ અને અગત્ય મને તેવી હોય, તેવા પાપને તેની સ્થિતિ જોતાં ચારતવિક કરાવી શકે તેવી હોય, તો પછી પાપને પાપજ ગણીને દંડ કરવામાં આવે છે, તેમાં જેમ સમષ્ટિની નીતિભાવના વિશુદ્ધ રાખવાનો મર્મ રહેલો છે, તેમ પુનર્વિવાદાદિના નિષેધમાં એ સમષ્ટિની પ્રેમભાવના વિશુદ્ધ રાખી જીવનના પરમહેતુની સિદ્ધિનો માર્ગ સુકર કરી આપવાનો હેતુ છે. ચોરી આદિ પાપ કરનારને માટે, આપણે, તેની સ્થિતિ વિચારી દયા લાવીએ છીએ, દાંડે કરી આપણે તિરસ્કાર પણ તેના ઉપરથી દેખાવી લેઈએ છીએ, તેમ આવેશોને વશ વર્તી પુનર્વિવાદાદિ

કરે તેને પણ તરસ્કાર અને દ્વેષના પાત્ર ન કરતાં દયાના પાત્ર કરી મેલાં જોઈએ પ્રાચીનતા એજ કહે છે કે એવા પ્રસંગોને અપવાદ રૂપ માની દયાથી તેની ઉપેક્ષા રાખવી; નવીનતા તેમને નિયમ રૂપ કરી લેઈ વિશેષ કોટિમાં આણીયા વળ કરે છે; આમાંથી વિરોધ હદમતે છે, બાકી જનસમાજની કોઈ પણ વ્યક્તિના દુઃખથી નવીનતા કરતા પ્રાચીનતાને ઓછા આત્મતા થાય છે એમ નથી.

અને ધર્મના વિષયમાં પણ પ્રાચીનતા અને નવીનતાનો વિરોધ જેવો માનવામાં આવે છે તેવો નથી. જે પૂર્ણતા, દયા, દીનતા, એકતા સર્વ ધર્મને ધટ છે તેજ ઉભયેને ધટ છે; અમેદ, પ્રેમ, શ્રદ્ધા આદિ નામ પ્રાચીનતાએ તેનેજ આપ્યા છે; નવીનતાએ પણ શ્રદ્ધા, પ્રેમ, આદિ નામ તેનેજ આપેલા દીસે છે. તેજ જીવનમાત્રનું સાધ્ય છે, જીવન તે સાધ્યને અર્થેજ છે. પણ આટલેથી પ્રાચીનતા અને નવીનતા જુદા પડે છે. નવીનતા પ્રુન: પોતાના મૂલ્ય સ્વરૂપ ઉપર જઈ બાહ્યમાત્ર ઉપર વધારે લક્ષ આપે છે, પ્રાચીનતા પોતાના મૂલ્ય સ્વરૂપ ઉપર જઈ આત્મરતને વળગી રહે છે. પ્રાચીનતા કહે છે કે અધિકારાનુસાર ક્રમે ક્રમે ઉપદેશથી, આચારથી, નિયમથી, અતઃ ઉપર આવે; નવીનતા કહે છે કે એ બધા મિથ્યા આડંબર અને સ્વાર્થ છે, એકાએક ધર્મરતું સ્મરણ, ભજન, કરવાથી મુક્તિ હસનગત છે. નીતિ, દયા, દીનતા, આદિને ઉભયે સ્વીકારે છે ને પૂજ્ય ગણે છે; પણ પ્રાચીનતા જે વ્રત, કર્મ, ઉપાસના, ભક્તિ, શ્રવણ, મનન આદિના અનાદિ કાલથી સાતુભવ ઉપયોગી કરેલા માર્ગ છે તેને પ્રમાણ ગણે છે, નવીનતા તે સર્વને અયોગ્ય અને વ્યર્થ ઠહી ધર્મપ્રાચીનતા અને નીતિમતામાજ સર્વસ્વ માને છે. પ્રાચીનતા નીતિ, પ્રાર્થના, સર્વને ઉપયોગી ક્રમ રૂપ કહે છે, એ પણ એક અધિકાર છે એમ સ્વીકારે છે, પણ નવીનતા એટલો એજ એકજ મામું છે, બીજા બોટા છે એવે આમણે ચઢે છે. ‘અહ શ્રદ્ધાગ્નિ’ કહેવાથી જેમ સર્વમય અભેદનો અનુભવ થતો નથી કે ઉત્તર જીવન આવડું નથી, તેમ નીતિના નામમાત્રથી અને ધર્મરતના ભજનથી પણ સર્વ સિદ્ધ થઈ જતું નથી. જેવો જેવો અધિકાર તેની તેવી પ્રક્રિયા યોજતો યોજતો ઉવડતું ફૂલ સિદ્ધ થાય છે; અને સર્વત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક આશ્રદ્ધા કામ કરે છે; પરંતુ કેવલ ધર્મરતન એજ એક માર્ગ સર્વને માટે છે એ દુરામદજ છે.

શસ્ત્રો અને પ્રાચીન મહાપુરુષોનાં વચનની પ્રમાણતા વિષે પણ પ્રાચીનતા અને નવીનતાને વારંવાર વિરોધ પડે છે. પ્રાચીનતા જે આવનાને જીવનના સાધ્ય રૂપ માને છે, તે આવનાનો પૂરાવો બાધી મળે ત્યાંથી લે છે, અને પ્રાચીન કાલથી પૂજ્ય ચરેલાં જે વચનો પોતાના સમજવામાં તત્કાલ ન આવે તેનો વિચાર કરવા થોભે છે; નવીનતા પ્રાચીન વચનોનો જાડુ આમદ કરતી નથી, મળી આવે તો પ્રયોજે છે, ન સમજાય તેને સ્વાર્થ ક્ષત્યાદિ નામ આપી દૂર મૂકે છે, અને ઘણી વાર “જૂના શીશામાં નવો દારુ પણ જરી લે છે,” અર્થાત્ જૂના વચનોનો પોતાની રુચિ અનુસાર અર્થ ઉપજાવી લે છે. પ્રાચીનતાને તો અધિકારાનુસાર વિવેક કરવાનો છે, એટલે છત્તદાસ અને શાસ્ત્રમાં વિચારપૂર્વક જેટકથું છે તેનો તોલ કરી, પોતાની જુદીને તેમાં પ્રવેશાવવી છે; નવીનતાને અધિકારની અપેક્ષા નથી, તુરતજ જાણી વાત બધે બેસતી કરવી છે, એટલે પોતાની જુદીને પ્રાચીન ઉક્તિઓમાં પ્રવેશાવવાને સ્થાને તે ઉક્તિઓના ઉપર પોતાની જુદીને સ્થાપવી છે. પ્રાચીનતા દૃઢ, દીનતા, પ્રેમ, અને તે દ્વારા જ્ઞાન તથા જ્ઞાનનો વિસ્તાર મળે છે, નવીનતા જુદી, સ્વતસ્વ, અ-

બિમાન તેનાથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવા ધારે છે છતાં ઉભયેનું સાધ્ય બિન્ન નથી. પ્રાચીનતા અને નવીનતા ઉભયે સંસારમાં, રાજ્યમાં, ધર્મમાં સર્વત્ર સાથ અને અભિદ્વિદિ અર્થાત્ ઉત્તરતનેજ ઇચ્છે છે, ઉભયના માર્ગનો ભેદ છે, લક્ષ્યનો ભેદ નથી.

આવી રીતે ઉદાહરણ્ય જોવા જઇએ તો અનેક મળી આવે તેમ છે. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાચીનતા અને નવીનતા એકતા એક સાધ્ય ઉપર લક્ષ રાખ્યા છતાં, માર્ગ બિન્ન બિન્ન છે, ને તેથી વારવાર વિરોધ જણાઈ આવે છે, પણ તે વિરોધ દેખાય છે તેટલો ઉડો નથી કે ઉભયના દ્વલમાં પરિણામે ભેદ નથી. પ્રાચીનતા જ્યાં હોય ત્યાંથી ખસવા ન ઇચ્છે તે જન્મ કપેશ અને હાનિને પાત્ર થાય છે, તેમ નવીનતા હોય ત્યાંથી ખસવાની અને દેશ કા લાનુસાર ઉપજ આવતા સંસર્ગોને અનુકૂળ થઈ જવાની આતુરતામાં બહુ વાર અટકાઈ જાય છે. સ્થિરતા, દૃઢતા, શાન્તિ એ જેમ કાર્યમાત્રની સિદ્ધિને આવશ્યક છે, તેમ તેનાં તેજ બહુ વધી જાય તો હાનિકર્તા છે; સાદસ, આંચલન, પરાક્રમ, એ જેમ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા આવશ્યક છે તેમ બહુ વધી જાય તો હન્યાદ અને દ્વાસીનાંજ નિદાન થાય છે. મધ્ય માર્ગ સર્વત્ર સારો છે. પ્રાચીનતા અને નવીનતા એ પરસ્પરનાં મન અને શરીર જેવું આવશ્યક અંગ છે, તેમનો વિરોધ હોવાથી વ્યાપ્તિ, ક્ષેશ, અને દુઃખ નીપજે છે, જે સમતા અને સમાધાનીથી સુખ શાન્તિ અને વિજયની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૪
રાજ્ય

પ્રજામત અને સરકાર

લેખકવર્ગ એ પ્રજાનું મસ્તક છે; જેમ ખીજા વર્ગો પ્રજાના હાથપગ આદિ અવધા છે, તેમ લેખકવર્ગ પ્રજાનું મસ્તક એટલે વિચારનું રયાન છે. પ્રજાના સંસાર અને ધર્મ વિષયે જેમ લેખકો રિચાર દર્શાવી અનેક માર્ગ કરી આપે છે, તેમ રાજા પ્રજાની પ્રીતિ અને સ્નેહની અધિ દૃઢ કરી આપવાનું કામ પણ લેખકોનુંજ છે. આયોવર્તના બાવિએ આજ ત્રણ હજાર વર્ષથી તેના ઉપર જે પરચકનો ભાર મૂક્યો છે, તેમાં આ એક શતકથી પશ્ચિમના પ્રિતનોના સંબંધથી એ ભૂમિ જે સુખસંપત્તિ અને શાન્તિનાં દ્વલ ભોગવી રાહી છે તેવાં દાષ વાર તેણે ભોગવ્યાં હશે નહિ. આર્યભૂમિનાં ખાલકોને જે રાજ્યે વિચાર કરત સાસાર સમજવાના સામર્થ્ય વાળાં, તથા પોતાની આગણીઓ દર્શાવવાની દિગ્મતવાળાં કર્યાં છે, તે રાજ્યના ન્યાય અને પ્રામાણિકપણા ઉપર વિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જોવું અને તે રાજ્યનો ને આર્યપ્રજાનો સંબંધ વધારે નિકટ અને દૃઢ નીવડે એવા ઉપાય સૂચવવા એ પ્રત્યેક વિચારવાનું દેશ દિતૈર્મિનું કર્તવ્ય છે.

વિશાલ રાજ્યને આજે તથા રાજ્યકર્તાનો મુખ્ય ભાગ પરદેશી હોવાને આજે, અને અનેક પ્રકારનો વ્યય કરવો પડે છે ને તેથી ઉચિત્ત ઉચિત્ત દેશ ઉપર વિવિધ સકટો ઉદ્ભવે છે; પરંતુ તેનો માર્ગ દક્ષિન નથી. અહીંના રાજ્યકર્તાઓને વિનતિ, વિવેચન, વ્યાખ્યાન આદિથી વિદિત કરવા એ એક માર્ગ છે; પણ તેમને આ દેશના રાજ્ય પરત્વે માર્ગ દર્શાવના ઇચ્છાંકની પાક્ષામેટ અને ઇચ્છાંકની પ્રજા તેને જામત્ કરવી એ ખીજો માર્ગ છે. ઇચ્છાંકની પાક્ષામેટ અને તે પાક્ષામેટને અધિકાર આપનાર ઇચ્છાંકની પ્રજા આખા જગતની પાક્ષામેટ અને પ્રજાઓમાં ન્યાયી, નિષ્પક્ષપાતી, અને રાજકીય સમાનતાની દીમાયત કરનાર રૂપે પ્રખ્યાત છે. અનેક ન્યાયી અને પ્રામાણિક વીરોના રુધિરથી પવિત્ર કરીને તેની રથાપના થઈ છે. તેમના આગળ આપણી ગરજો, આપણી આડચણા, અને અહીંની સરકારને

હાલના રૂરનાં વધારે સારી વ્યવસ્થા કરી શકવાના માર્ગે, દર્શાવવાથી પરિણામે આર્થિક અને જીવનનો સંબંધ વધારે દૃઢ, વધારે પ્રીતિથી રહેશે અને હમણેને વધારે ફલદાયક નીવડાવો પૂર્ણ સંભવ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમનો આ એક અતિ ચત્તુરાર્થિક, દૈનિક, અને વિવિધ ક્ષેત્રે મેળ છે; તે મારાને માટે છે; એમાંથી સારું જ નીવડે એવો યત્ન રાખવો એ આ દેશની તેમ તે દેશની સરખા કરે છે. પ્રખ્યાત નરેન્દ્ર દાદાભાઈ અને તેમના સહાય સર વીવીઅમ વેડબેર્ન આદિ ધણા અંગરેજ શુદ્ધિ આવાજ યત્નમાં વર્તમાન સમયે પ્રવૃત્ત છે. આપણા લેખકોએ પણ આ માર્ગ કરતાં અન્ય માર્ગ શ્રદ્ધા કરવો ઉચિત નથી, અને સતોષની વાત છે કે આપણા લખનારા એજ માર્ગમાં રહેતા આવેલા છે.

વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકોના લખનારા આ પ્રકારે સરકાર અને સરકારનાં કૃત્ય ઉપર પારંપાર વિવેચન કરે નહિ તો સરકારને પણ પોતાનાં કાર્યોનું તથ્ય સમજવાનું માધન રહે નહિ. કલકત્તાનો હાઇકોર્ટના માછીફત્તરિસ સરરીચર્ડે આજે કહ્યું છે તેમ એવાં વિવેચનો સાથે તેજ સારું છે; શુભ મંડલીઓ અને કાવતરા હાવનારી ટોળીઓ કરતાં એવાં ખુદશાં વ્યાખ્યાનો અને કોન્સેપ્શન્સ જેવા મડ્યો હમર દરબજે સારા અને ઉપયોગી છે. સર રીચર્ડે ગાર્થ કહે છે કે “જે ૧૮૫૭માં કોન્સેપ્શન્સ હોત તો તે સમયનો બચકર પ્રસંગ નીપજોત.” આ પ્રકારે વર્તમાનપત્રો કોન્સેપ્શન્સ આદિ યોગ્ય રીતે કાર્ય કરનારી સંસ્થાઓ

યંત્રના સંબંધને દૃઢ કરી આપવાને પરમ ઉપયોગી છે એ નિર્દિવાદ છે. આવો પ્રસંગ ચાલે છે તેવામાં પુતાવાળા ઓનરેબલ મી. બાલગાધર ટીલક ખી. એ. એલ. એલ. ખી. એમના ઉપર હિંદુસ્તાનના ફ્રાન્સીસ કાયદાની કલમ ૧૨૪ અં ને આધારે ફિરુડી લખાણ કરવા બાજત સરકાર તરફથી કામ ચલાવવામાં આવ્યું છે અને તેમને ગુનેગાર ઠગવી શિક્ષા કરવામાં આવી છે. એ પુરુષના વર્તન વિષે, તેમના લેખોના અર્થ વિષે, તેમને યથેચ્છ શિક્ષા વિષે, હાલ દુરત કાંઈ પણ વિવેચન કરવા કરતાં તેમના કેસમાં જે આખા દેશને ચિંતા ઉપજાવનારો કાયદાનો અર્થ થયો છે તે વિષે વિવેચન કરવું આવશ્યક છે. અમે પોતે કાયદાનું જ્ઞાન ધરાવતા નથી, તેમ ઓનરેબલ મી. જસ્ટીસ સ્વ.ચીતા કરેલા અર્થને સુધારવાનું અમારું સામર્થ્ય નથી, તો પણ કાયદાનું જ્ઞાન ધરાવનાર લેખકોએ એ સંબંધમાં જે વિવેચન કર્યું છે તે અત્રે તોલો રાખવાથી લખનારાઓને પોતાના કર્તવ્ય વિષે વિચારવાનું ઠીક પડશે.

“જે કોઈ જોલેલા અથવા વંચાવવા ધારેલા રાખોદયી, સંઘાથી, દેખીતાં ચિત્રાથી, કે કોઈ પણ પ્રકારથી, ઇન્ડિયામાં કાયદાથી રચાયેલી સરકાર સામે અપ્રીતિની વૃત્તિ ઉપજાવશે કે ઉપજાવવા યત્ન કરશે તે જન્મદેશનીકાલ અથવા યોડી મુદત દેશનીકાલ તથા તે ઉપરાંત દેશ, અથવા ત્રણવર્ષ સુધી કેદ અને ઉપરાંત દેશ, અથવા એટલે દેશ એવી શિક્ષાને પાત્ર થશે.”

“વિવેચન:—સરકારનાં કૃત્યોની એવી અરુચિ દર્શાવવી કે જે સરકારની કાયદેસર હકુમતને તાબે રહેવાની વૃત્તિથી વિરુદ્ધ ન હોય, અને એ હકુમતને જરૂરિયાતેસર રીતે સામે ચલા કે ઉધો વાળવાના યત્નોની સામે થઈ એ હકુમતને ટકવવામાં ઉપયોગી હોય, તે અપ્રીતિ નથી. આમ છે એટલે સરકારના કૃત્યો ઉપર આ પ્રકારની અરુચિ ઉપજાવે તેની ટીકા કરવી તે ઉપરની કલમનો યુક્તિ નથી.”

પીત્તવકોડની ૧૨૪ અં કલમ આ પ્રમાણે છે. આ કલમનો અર્થ અપેક્ષિત નથી; એટલે વાસ્તવિક અર્થ કરવામાં રાખ્યો વિરુદ્ધ યુક્તિ ક્યારે અને કેવી

સર્વાણ્ય કલ્યાણી થાય તે જોવાનું છે, “અપ્રીતિની વૃત્તિ” ઉપજે એવું લખાયું
 ગુનો છે, પણ એજ કલમના વિવેચનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે માત્ર “અરુચિ”
 ઉપજવાની તે ગુનો નથી. ‘સરકારની સામે અપ્રીતિ ઉપજાવવી’ અને ‘સરકારને
 તાબે રહેવાની વૃત્તિથી વિરુદ્ધ નહિ એવી અરુચિ ઉપજાવવાની ટીકા સરકારનાં કૃત્યો ઉપર
 કરવી, એ બેની વચમાં આ કલમનો અર્થ જોવાનો છે; કારણ કે ‘તાબે રહેવાની વૃત્તિથી
 વિરુદ્ધ નહિ તેવી અરુચિ’ ગુનો નથી, બધારે ‘અપ્રીતિ’ ગુનો છે. આ કલમમાં ગુના
 રૂપે ધારેલી જે ‘અપ્રીતિ’ તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં નિર્દોષ ગણવી ‘અરુચિ’ નો કોઇ
 અધિક પ્રકાર છે, ગુનારૂપ અપ્રીતિ અને નહિગુનારૂપ અરુચિ સ્વરૂપે એકતાં એક છતાં
 ખત્તને વચ્ચે જે તફાવત છે તે માત્ર દરજ્જાનો તફાવત છે, અરુચિનો વધારે દરજ્જો તે અપ્રી-
 તિ અને ગુનો છે. એ વધારે દરજ્જો ‘અરુચિ’માં શા ઉપરથી આવે છે કે જેથી તે
 ‘અપ્રીતિ’નું રૂપ ધારણ કરે છે તે પણ વિવેચનમાં જ કહેવાયું છે. ‘તાબે રહેવાની વૃત્તિથી
 વિરુદ્ધ ન હોય’ તેવી ‘અરુચિ’ ગુનો નથી એટલે ‘અરુચિ’માં ‘તાબે રહેવાની વૃત્તિનો
 અભાવ’ હોયેરીએ એટલે ‘અરુચિ’નો દરજ્જો વધીને ‘અપ્રીતિ’ના દરજ્જાને પહોંચે અને
 તે અપ્રીતિ ગુનો થાય. પ્રત્યેક જાતની ‘અપ્રીતિ’ તે ‘અરુચિ’જ છે, પણ પ્રત્યેક ‘અરુ-
 ચિ’, અપ્રીતિ નથી એમ કલમના શબ્દો જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે. કેવી અરુચિ નિર્દોષ
 ને કેવી દંડપ્રેરણ છે તેનો વિવેક કલમમાં અને તેના વિવેચનમાં દર્શાવેલો છે.

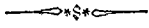
આ અર્થ કરતા, નામદાર જડને ન્યુરીને ચાર્જ આપતી વખતે આ કલમનો કાર્મિક
 જુદો રીતનો અર્થ કર્યો છે. કલમ અને વિવેચન, તેને તેમણે જુદે જુદાં લીધાં છે અને
 ‘સરકાર’ તથા ‘સરકારના કૃત્ય’ એવો તફાવત ઉપજાવી એમ પ્રતિપાદનનું છે કે ‘સ-
 રકારના કૃત્ય’ સામે ટીકા થઇ છે કે ‘સરકાર’ સામે થઇ છે તે પ્રથમે જોવાનું છે. જે
 ટીકા સરકારનાં કૃત્ય સામે હોય તો વિવેચનને આધારે જોવાનું કે તે ટીકા ‘તાબે રહેવા-
 ની વૃત્તિથી વિરુદ્ધ’ છે કે નહીં; વિરુદ્ધ ન હોય તો ગુનો નથી થતો, વિરુદ્ધ હોય તો ગુનો
 થાય છે. જે ટીકા ‘સરકાર’ની સામે હોય તો તો કલમજ્ઞ લાગુ કરવી અને ગુનો થયો
 મણવો કેમકે સરકારની વિરુદ્ધ ટીકા કરવી તે કોઇને કોઇ પ્રકારની પણ અરુચિ ઉપજાવ્યા
 વિના રહેજ નહિ. આવી રીતે અર્થ કરવાથી કલમ એ થાય છે કે ‘સરકાર’ અને ‘સ-
 રકારનાં કૃત્ય’ એ બે વાત ઉપર કોઇ પણ લખાણને શીતુરી કે નહિ શીતુરી કરાવવાનો આ-
 ધાર આવી જાય છે, અને સરકારનાં કૃત્યોની ટીકા કરવી તે સરકારનીજ ટીકા કરવા સર-
 વજ હોવાથી કોઇ પણ રીતે આ કલમના પગખાથી ઉતરવાનું અતિશય અશક્ય નહિ
 તો કહીને થઇ પડે છે. વર્તમાનપત્રો ચલાવનારા અને અંધકારો, સર્વે આ કલમનો આવો
 અર્થ બહુ ચિંતા ઉપજાવનારો છે અને કોંગ્રેસ જેવી વફાદાર મંડળી જે જે ચર્ચા
 કરે છે તે પણ આ કલમના અર્થની બહાર છે કે નહિ એ જોવાનું છે. બી. ટીકા અને
 તેમના લાગતા વળગતાઓએ તેમજ આખા દેશના લખનારાઓએ આ કલમના આવો
 અર્થને સુધરાવવાને જેટલો યાગ તેટલો યત્ન કરવામાં પછાત પડવાનું જોવાનું નથી
 આવો અર્થ જે કાવમજ રહે તો પ્રગ અને સરકાર વચ્ચે હવે કોઈ પણ વાતનું વિવેચન
 જાતે કે કોઇ પણ પ્રકારની સ્પષ્ટતાકરી રાજનૈતિકમાં વધારો કરવાનો પ્રસંગ રહે નહિ એટ-
 લે નહિ. પણ આજ પચાસ વર્ષ થયાં સરકારે આ ભૂમિનાં બાવકોને જે શિક્ષણ આપી
 રાશની ઉત્થાનના વૃદ્ધિ કરી છે તે જાણી ધણે જાણે રદ થયા જેવી થઇ જાય. ઇડિયન મિરર
 કહે છે કે આવો કાવમનો અર્થ કર્યો તે કરતાં તો ઇડિયન પ્રેસ એક વધારે સારો હતો.

Prakashan. M. K. Prakashan

સુદર્શન
Print of India
Lacel Boma

(તંત્રી મણિલાલ નથુભાઈ દિવેદી.)

ધર્મ-ગુણ-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

ॐ स्तुत्यं परं धीमहि ॐ —માગવતમ્.

તક ૧૩, અંક ૨] (માસિક) [નવેમ્બર, ૧૯૯૭

૧
સાહિત્ય

કબિર સાહેબનાં પદ.

૧

હરી રાગ રહો બરપૂર, રંગીનો નામ રહો બરપૂર.	રંગીનો—૧
શુદ્ધ વિચાર કરો મેરે પડિનો, હૃદય નેડો નહિ દૂર.	
બેદ પુરાન રૂ ભાગવત ગીતા, તામે વિખ્યોહે દબૂર;	રંગીનો—૨
તાહિ છોડી નર દસુ દિશ ધાવે, મમજત નહિ મન ભૂર.	
આતમ એક અખડ અનોપગ, નીત નીત બરસત વૂર;	રંગીનો—૩
નીત્ય પ્રકાશ નીરંતર નીરગળ, બૂર સગિતાએ પૂર.	
તેરા સાહેબ હે દુગ માહી, હૃદય સખડી ધૂર;	રંગીનો—૪
સંતનુર મિશે સત શબ્દ બતાવે, અગર કરે ચકચૂર.	
આપે લેખ જગતમે લીનો, આપ જગતકો ચૂર;	રંગીનો—૫
કહે કબીર તારીકુ રહે, જા ૧ ૯૭ જાણો સૂર.	

૨

રાગ નામ જગ જાણો, મતો બપ, ગમ નામ જગ જાણો;
 માતમ તરર ખીજો, મતો જાણ, ગમ નામ જગ જાણો.
 જુશી તેજ પરાન એર પાની, ચારે ગળન સમાજી
 રનો જાણ ગમ નામ ૧ ૧ ૧

કોણ મરે કોણ અવતરે બાપ, કોણ ડને કોણ દારે,
જલકી લલરી જલસે ઉપની, કોણ તરે કોણ તારે.

સતો બાપ રામ ॥ ૨ ॥

કાચા કુળ લે જલ મહી ધરીયા, બાપે બીન પછી,
કૂટા કુળ જલ જલમે બળીયા સો ગત ગીરને બનણી

સતો બાપ રામ ॥ ૩ ॥

હરી અથાહ થાહ ચે પાયો, સાહેર સુતા સમાણી,
દીમર જળા જાન કહા કઠ્ઠી, મીનકિ હો ગઈ પાણી,

સતો બાપ રામ ॥ ૪ ॥

શુર વીન જાન રામ વીન બોલો, મીથના બાદ મારા,
કહે દમિર યુગે સમગા, શુગા હેય મો પાને,

સતો બાપ રામ ॥ ૫ ॥

૨

રવિદાસનાં પદ.

૧

સત્ય સખદમે ઉપરે કોઈ નીરખદા

મૂન સખદમે કાલામે ઉઠે, કહા રહી કર બોલે,

કોણ દેશમા શખદ ખીરાજે, કહો તત્તન વિચારી તોનેરે. કોઈ નીરખદા. ૧

કેતનાક લખા ને કેતનાક ચોડા, કેતના હે અતુમાના,

મોહે ગરીબકુ નહો મમજાઈ, કઈ બતલાવો ધ્યાનાર કોઈ નીરખદા. ૨

કેતનાક હલકા ને કેતનાક બારી, ખારા હે કે મીઠા,

કેગા રૂપ સખદમા સાધુ સખદ દીસ ખીધ દીઠેરે. કોઈ નીરખદા. ૩

સરીર બોલ સખદકુ પકડો, દાય શ્રદી બનવાવે,

પડે પીડ ઘટ પરમટ બાગે, રાખ કહા સમાવેરે. કોઈ નીરખદા. ૪

ખાગાસ ગીદાસકુ બુલે, શુણકા ગગનો ફેરી;

કોણ દેશમા કહા નીરતર, કહા સમેગી દોરીર કોઈ નીરખદા. ૫

૨

સત મખદમે ખીચારે કોઈ લેહદા.

મૂલ તખદ નાબીમે ઉઠે, તરવેણી રહી બે વે;

સૂન્ય મહતમે સખદ ખીરાજે, કોઈ ખડતલ સાડુ બોલે કોઈ લેહદા. ૧

જેમો દીપક મદીર ધેગીઓ સ્વમા સગા રગા,

હાથમ અગુધ ગ્રહોર લાગ્યા, ચોડાદે સર બગારે.

કોઈ લેહ'દા. ૨

હલ્લકા સો સાધુ નહીં માને, તાતે' બારે કહીયે;

મોઢા સો મૂરખદા ગુરૂની, શાંતી ગ્રહીને રહીયેરે.

કોઈ લેહ'દા. ૩

અરથ ન સુતે અટપટ ઐસા, તાતે' બારે હેરાઈ,

જે સત વન અગમ ગત બાળે, એમા ખીરલા કાછરે.

કોઈ લેહ'દા. ૪

છને પીંડ જેમ સનમુખ દરસે, હાસ અગુચ જાળી;

જ્ઞા અશુ બયે મદા અગનસે, ગલી વાસના તળવીરે.

કોઈ લેહ'દા. ૫

દોલ કમલકો આણી અગર પર રૂપ સખદા દેખા;

સુગત સખદ પર લીન બાઈ તજ, દીવા કરમ પર મેખારે.

કોઈ લેહ'દા. ૬

બયે' સુવંતરે મતયુંર મજદે, ઘટ મઠ પટ દરસાયા;

રવીલસ કણે પીંડ પડે તો સજદ નીરાધારે સમાધારે.

કોઈ લેહ'દા. ૭

૨

અંધાવલોકન

મજૂદયરની ધર્મ અને ખોદાશનારી:— 'થીઓસોશી' અથવા અ-

ધ્યાતમગુડ એ નામધારી સંસ્થાએ આખા વિશ્વના પ્રાચીન ધર્મ સ્વરૂપનેજ પુનઃ જન્મલ

કર્ણુ છે, મૃતપ્રાય ભાવનાઓને જડવાડના ઉપદામગાથી ઉગારી લેવાનું જીવન આપ્યું છે,

આને એમ સર્વ વિચારશીલ સુમનોને આભેલવનિ અને દેશોન્નતિનો માર્ગ કરી આપ્યો છે,

એવું જે કહેવામાં આવે છે તેના અનેક પ્રમાણે માનું આ અમૃત્ય પુસ્તક એક વધારે પ્ર-

માણ્ય છે એમ જાણાવતાં અમેને જલ્દ સતોષ થાય છે. પ્રત્યેક દેશનો જે ઇતિહાસ છે તે

જોતાં સમજારો કે તે તે દેશની પ્રજાએ સંસ્કારમાં, ધર્મમાં, રાજ્યમાં, નીતિમાં અને લ-

ખાણો તથા વાતચીતોમાં પણ જેજે ભાવનાઓ ઉપર પોતાની બક્તિ દર્શાવી છે તે તે ભા-

વનાના ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષમાથીજ તે તે દેશનો ઉદય કે અસ્ત ધમ્મ આવ્યો છે. જે દેશની

પ્રજાની પાસે ધર્મ, નીતિ, સંસાર ઇત્યાદિની ભવ્ય ભાવનાઓ હોય તે દેશ ત્યારેજ નીચ

અને પતિત થાય છે કે જ્યારે તે એવી પેતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓની ભક્તિ કરી તેમાં આ-

ર્માર્પણ કરવાને બદલે તે ભાવનાઓના અતિ રમ્ય અને વ્યાવહારિક અર્થો ઉપજાવી તેના

ઉપદાસ અને તિરસ્કાર કરી તેને ગાયે પગ મૂકીને ચાલવા માડે છે. એવી સ્થિતિમાંથી ઉ-

દ્ધાર પણ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે એની એ તિરસ્કારને પાત્ર થયેલી ભાવનાઓ પાછી

માનને પાત્ર થાય અને બક્તિ તથા સંપૂર્ણતા માર્ગ દર્શાવવાને સમર્થ થાય. એ વિના ખી-

જે માર્ગજ નથી. બહારથી આણીને મગે તેવા સુધારા કે વધારા લખ્ય કરો, પણ તે ઘણું

કરીને મૂલ્ય ધાવશે નહિ કે ધલશે તો ઉવટો નિકાર પેદા કરનાર સર્મ પડશે, પ્રાચીનતાને

પુનઃ નેના સજીવ, સતેજ, અને સંપૂર્ણ રૂપમાં જન્મલ કરી તેની બક્તિમાં લીન થયું એજ

* રચનાર ગી ધનજીભાઈ પેશતનજી કોટવાલ, મુખ્ય, રીપન પ્રિન્ટિંગ કંપની, મ-
ળવાનું ઠેકાણું પ્લેનેટરીસોજ, મુખ્ય.

સર્વ શ્રેયતો માર્ગ છે. ધર્મદૃષ્ટિથી કે વ્યવહારદૃષ્ટિથી કંઈ પણ કરવા જેઠાં નીચે, ખસ, સાકસ, ધીરજ, અને સ્વાર્થજી હપછ આવવાં તે આવી પ્રાચીનતાની બકિત વિના આવતાં નથી; તેમને પ્રયોજવાતા માર્ગ દેશક્રાંતાનુસાર નવા નવા થકાય, પણ સર્વને ગતિમાં મૂકનાર જે પ્રાથમિક વેગ તેનું નિદાન તો પ્રત્યેક દેશ પોતાની પ્રાચીનતાને પૂજનો થાય તેમાંજ રહેલું જણાય છે. આગ હોવાથી વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યેક ધર્મ પોત પોતાની ભાવનાઓને સતેજ અને સજીવન કરી લેઈ તેની બકિત આદરવા માંડે, અને પોતાની ભાવનાઓને વહેંચે, સ્વાર્થ, કળાષ, હોંગ ઇત્યાદિ મિથ્યા અપવાદોમાંથી ઉગારી લે તો તેના જેવું આપણી ઉત્પત્તિનું એકે ઉત્તમ સાધન હોઈ શકે નહિ.

આજણ, જૌહ, જૈન, ઇસ્લામ, ફીરચીઆન, ચાહુડી, પારસી સર્વે પોત પોતાની ધર્મભાવનાઓના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને ઓળખી પોત પોતાના નિત્ય આગ્રિમાં અને વૈવર્તનમાં તે ભાવનાની બકિત દર્શાવે એજ પરગ દૃષ્ટાણુતો માર્ગ છે, અને તે માર્ગ દર્શાવનાર જાજવાળું જેમ થિઓસોફીથી મળ્યું છે તેમ તે અજવાળાને આધારે એ માર્ગમાં વિચરનારા પણ ધણા સુખનો તત્પર થયા છે એ હર્ષની વાત છે. એમજ, સર્વ ધર્મની એકતા સમાપ્ત, અધિકારાનુસાર ચલેલા બહારના બેદ ધસાઈ જશે, અને સમય વિજ્ઞાનો જાતુભાવ કાઢીને કોઈ અંશે પણ સિદ્ધ થશે. જે પુસ્તક વિષે આપણે જોતીએ છીએ તેમાં પારસીઓના ધર્મ સિદ્ધાંતોની, તેમની ધર્મ ક્રિયાઓની અને તેમના ધર્મમંથોમાં આવતી કથાઓની બહુ સારી વિવેચના કરી છે, અને, થિઓસોફીની મદદથી, તે સર્વમાં જે સત્ય રહેલું છે, જે વાચ્યતા અને બકિત પ્રેરનાર જાય રહેલું છે, તેનો વિવેક કરી બતાવ્યો છે. પારસી ધર્મના એક શ્રેયોનું અમે તે જાન નથી એટલે ધર્મ સંજ્ઞાથી વિષયો ઉપર અભિપ્રાય દર્શાવવા અશકતા છતાં અમે એટલું તો નિઃસંશય કહી શકીએ છીએ કે જે રીતે એ ધર્મના વિષયોને આશ્રય યોજનારે ખુલાસો કર્યો છે તે રીતની સત્યતા અને સર્વ માન્યતા એતાં તેમનું પારસી ધર્મ સંજ્ઞાથી જાન બહુ લગ્યા પ્રકારનું છે અને તેમણે જે રીતે એ ધર્મને સમજાવ્યો છે તે રીતે સમજવામાં પારસી કોમનું પરમહિત સમાયતું છે. ધર્મભાવનાની પ્રજ્ઞતાથી પારસી કોમે જે પોતાનું એક પ્રગટ્યે હોવાપણું ગુમાવ્યું છે તે આવા લેખોના મૂલને અને આદરથી પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકાવાનો સંભવ અમેને જણાય છે.

સનાતન હિંદુ ધર્મ; હર્મયોગ્ય—અમેરિકા અને યુરપમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા આર્ય દેશનિવાસી સ્વામી વિવેકાનંદનાં આ વિષયનાં જોગ્યાખ્યાનોનું આ વાપાન્તર છે. વિવેકાનંદના લેખનું મામર્ય સુવિદિત છે; અને તેમનો બોધ અતીવ રષ્ટ અને સર્વ કાષ્ટને સહજે ઉપકારક થઈ શકે તેવો સરસ છે. અંગરેજ કેળવણી પામી શુ નિપુણ થયેલા આ પુરુષને પ્રજાવિધાનો બહુ સારો અભ્યાસ છે, અને હિંદુ ધર્મનું મૂલ સ્વરૂપ નિરૂપણ કરતાં તથા હર્મયોગનો મોક્ષમાર્ગ દર્શાવતા તેમણે પ્રજાજાનનો આશ્રય કરી શ્રીમત્તત્ત્વગીતામાં કહેલો અનાસક્તિ પૂર્વક હર્મ કરવાનો માર્ગ મોક્ષપ્રદ દર્શાવ્યો છે. આ બે લેખ જુદે જુદે સમયે

* આપાંતર કરનાર રા. ચા. બચુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી; વિજય પ્રવર્તક પ્રેસ, અમદાવાદ. મુદ્રણ એક આગે અને દશ આના.

સામાજિક છે અને પ્રથમનો લેખ એક જાણવા યોગ્ય વ્યાખ્યાન જેવો છે ત્યારે બીજો લેખ આત્મ ઉપયોગી અને મનન કરવા જેવો છે.

આરા લેખોનાં ભાષાન્તર કરવામાં મહુ ખંડુ પ્રકારની અટચણ છે, તે ઉપર દૃષ્ટિ રાખવામાં ન આવે તો ભાષાન્તર કરીને ગૂર્જર વર્ગને જ્ઞાનનો લાભ આપવાનો હેતુ વ્યર્થ થઇ જવાનો સંભવ છે. મૂલ લેખ અંગરેજીમાં થાય છે, પણ તે લેખનો વિષય સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનની ગુદામાંથી બહાર આણેલો હોય છે. સંસ્કૃત પરિભાષાએને દર્શાવવાને અંગરેજી જેવી સપૂર્ણપ્રાય ભાષામાં પણ હજી પુરતા શબ્દો થયા નથી, એટલે કોઇ વાર એક શબ્દને ટેકાણે એક કે બે વાક્ય લખવા પડે છે, કોઈ વાર કોઇ અવતવા શબ્દથીજ ચલાવી લેવું પડે છે, કોઇ વાર અંગરેજી તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાનાર્થ પરિભાષાનો પ્રયોગ કરી લેવાય છે, કોઇ વાર અન્ય પ્રકારેજ તેના તે વાત કહેવી પડે છે. આમ થવાથી અંગરેજી લેખ કેવલ અંગરેજી સમજ અને વખાણી શકે તેવા ઉત્તમ પ્રકારનો થાય છે, સ્વામી પોતે તો સંસ્કૃત જાણે છે એટલે અંગરેજી ભાષા અને અંગરેજીનો અધિકાર એટલાથી જ દેખાડ કરવા પડે તેજ કરે છે, પણ સંસ્કૃતને પરિપૂર્ણ ન જાણનારા અંગરેજો કે દેશીઓ અંગરેજીમાં આવા વિષયનાં જે વ્યાખ્યાન કરે છે તેમાં તો ભાષા અને દેશકાલ ઉપરાંત તેમને પોતાને કોઇ કોઈ પરિભાષાઓ વિષે જે અણસમજ હોય તે પણ તેમના લેખમાં ચાલી જાય છે. થીઓસોફીકલ સોસાયટીનાં અંગરેજી લખાણોમાં ઘણી વાર આ બીજો પ્રકાર પણ જોવામાં આવે છે.

સ્થિતિ આવી છે; ત્યારે સંસ્કૃત વિષયોની અંગરેજી અર્થાનું ગૂજરાતી કરતી વખતે કેટલી સંજ્ઞાન રાખવાની આવશ્યકતા છે તે સ્પષ્ટજ છે. મૂલ વિચાર આપણો છે, માત્ર તે પરભાષામાં પરદેશીની રુચિ અનુસાર મૂકાયો છે, તેને પુનઃ આપણે આપણો પોતાનોજ દર્શાવી ન શકીએ તો એ ભાષાન્તર કરા અર્થનું રહેવું નથી એ ભાષાન્તરથી કાંઈ પણ લાભ સાધી જાય તે માટે સર્વથા પ્રથમે ભાષાન્તર કરનારને એટલો વિવેક તો હોવોજ જોઈએ કે અંગરેજી રચનામાં કહેલી કેટલી વાત કેવલ નથી છે, કેટલી ટીકા રૂપ છે, અને કેટલી મૂલ સંસ્કૃતમાંથી રૂપાંતર કરીને લીધેલી છે. એટલું જાણાય તો પછી મૂલને મૂલ રૂપે દર્શાવી બાકીના ભાગનું ગમે તેવી રીતે ભાષાન્તર કરી લેવાથી વાંચકને પરમ લાભ થવાનો સંભવ છે. એ અર્થે ભાષાન્તરકારને સંસ્કૃત આવડવું જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ જે વિષયનો લેખ હોય તે અને તેના અનુષંગી વિષયોનું સારી રીતિનું જ્ઞાન જોઈએ. પણ આજ કાલ ગ્રંથકાર થવાની લાલસામાં, લોકો, આવી કરી મામતી પિનાજ, અંગરેજી વ્યાખ્યાનોનાં ભાષાંતરો કરે છે અને નીશાળીઆ જેમ પોતાની 'રોયલ રીડર' નો તરજુમો શબ્દે શબ્દ કરી જતા હોય તેવા લેખ જોડી આપીને વાચનારનો સમય ગુમાવે છે એટલુંજ નહિ, પણ વિવેકાનંદ જેવાનાં ઉત્તમ લખાણોનું યોગ્ય ભાષાંતર થવાનો પ્રસંગ પણ અટકવી પડે છે. અને વળી જ્યાં મૂલ વ્યાખ્યાનકારનેજ સંસ્કૃત પરિભાષાએનું સ્વાર્થ જ્ઞાન નથી ને તેથી તેનું અંગરેજી વ્યાખ્યાન કાઢક અસ્પષ્ટતાવાળું છે ત્યાં તેવા લેખનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર શબ્દે શબ્દે કરી લેનારના કરતાં વધારે ઉપાદાનારપદ પ્રથમ ભાગ્યેજ પૂજીને કોઈ જાણી શકશે, થીઓસોફીના જે જે લેખોનાં ગૂજરાતી ભાષાંતરો થયાં છે તેમાંના

ધણા ખરાં જોવાથી આ વાત સ્પષ્ટ જણાશે. આમાં બાપાન્તરોનું કામ ધારવામાં આવે છે તેટલું સહેલું નથી.

જે બે બાપાન્તરોને સંબંધે આપણે આટલું જોવાથી એ છીએ તેમાંનું સનાતન હિંદુ ધર્મ એ બાપાન્તર કરતા કર્મયોગનું બાપાન્તર વધારે સંભાળવાળું, વિચારવાળું, અને કેટલેક અંશે સ્વીકાર કરવા જેવું છે. એ બાપાન્તરથી વાચનારને ખૂબનો કાંઈક ભાવ આવી શકે તેમ છે; પણ દીવગીર છીએ કે સનાતન હિંદુ ધર્મ એ બાપાન્તર માટે તેનો તે અભિપ્રાય થઈ શકતો નથી. નીચે ટાંકેલા ક્ષેત્રોમાંથી સ્પષ્ટ થશે કે બાપાન્તરમાં કેવા પ્રકારની બાબતો છે—

“ મરણ ત્યારે જીવનું કાંઈક નહિ પણ આમ એક શરીરના અમુક ગિંદુમાંથી આત્માનું અન્ય સારોના ગિંદુમાં જવું તેજ છે. આત્મા તરતના લક્ષણ દ્વારા રચુના બંધનમાં ખીંગકુલ રહેતો નથી ”

સ. હિં. ધ. પૃ. ૧૧.

“ સુન્નિ એ સમ્મત જનમ, મરણ અને કમળીયપણ અને અપૂર્ણતાના બંધનમાંથી છવાતાનો છૂટકારો છે. ”

સ. હિં. ધ. પૃ. ૧૬

“ અદિતિ સંધ્યો સંસાર દૂર થાય છે અને તેટલા માટે મનુષ્ય કારણ કૃપિતાના નાશવંત બાવ હતાક નિયમનું પશ્ચાત્ત આચરણ રહેલું નથી. ”

સ. હિં. ધ. પૃ. ૧૬

“ આશીર્વાદ દ્વારા છેજ નહિ ”

સ. હિં. ધ. પૃ. ૧૮

“ તે ગમે તે હો, કા હિંદુનો બધા પારસીઓનો અદુરમજદ છે. ”

સ. હિં. ધ. પૃ. ૨૭

“ તેટલા માટે પ્રથમ પ્રથમ અવસ્થાઓમાં ધર્મ અને નીતિની વિરુદ્ધતાની પરીક્ષા કરવી એ એક જ ઉપાય આપણી પાસે છે નહિ કે જે ગાણત્ર શકે છે તે કાંઈ જોડું કરે છે. પણ જે પ્રથમ પ્રથમ અવસ્થામાં તે હોય છે તે અવસ્થામાં પ્રતિજ્ઞા એ તેનો ધર્મ છે. ”

કર્મયોગ પૃ. ૧૪

“ તેટલા માટે આપણે હંમેશા સંભાળ રાખવી કે જ્યારે આપણે આ અપ્રતિજ્ઞા અને નિષ્ફલક સ્નેહ વિષે જોવીએ છીએ કે જે આપણે યથાર્થ સમજીએ છીએ. ” (આટલુંજ વાચ્ય છે, ‘ત્યારે’ એમ કરીને વાચ્યમમાસિની જે અપેક્ષા છે તે અધુરીજ રહે છે)

કર્મયોગ. પૃ ૧૫૧

“ આપણે કર્મની વ્યાખ્યા આમજી આવી ગયા છીએ અને તેનો ખીજો અર્થ ઉપાધાનકારણ થાય છે. ”

ક. યો. પૃ. ૬૫

“ આ જગત અનંત અસ્તિત્વનો એક ભાગ છે કે જે અમુક આકૃતિમાં નાંખવામાં આવેલ છે, અથવા તો તે નામ અને રૂપ લક્ષ્યથી ઉત્પન્ન થયું છે. અને જ્યારે તે રૂપ પરિપૂર્ણ બને છે. અસ્તિત્વ સમગ્ર બ્રાહ્મણો તે ભાગ કે જે રૂપ છોડીને બરી નાખે છે તે કે આપણે જગત છોડીએ છીએ. ”

ક. યો. પૃ. ૬૭

આ અને એવા ધણા દાખલા આપી શકાય એમ છે. આવા બાપાન્તરમાંથી કોઈ સંસ્કૃત ભાષાના એવા પણ મૂંઝરાતી વાચકને સ્પષ્ટ અર્થબોધ થઈ શકશે કે કેમ તે વિચારવાનું છે, અને તે ઉપરાંત બાપાન્તરની સાચતા કે વ્યર્થતાનો આધાર છે.

હુ:ખ અને સહનશીલતા:—આ વિષયનો આ નિબંધ છે નિમિષ લખવાને અર્થે આમાધ અને વિશાલ અનુભવની અપેક્ષા છે. કેવળ વાચનથી કે ઇતિહાસગાત્રના ઉપર ઉપરના જ્ઞાનથી નિમિષ લખી શકાતો નથી. શાલાઓમાં કથિતપાઠ શીખવે છે અને કાર્મિક પણ વિષયનો નિમિષ લખાવે છે તે વાસ્તવિક 'નિમિષ' એ નામને પાત્ર નથી, એ તો ખાલકોને અવલોકન અને નિચાર કરી અનુભવ કેમ મેળવવો તેની પદ્ધતિ દર્શાવવાની એક સરણિ છે. અર્થાત્ વિષયનો અર્થ બાધો તેનું સ્વરૂપ આપવું અને તેનું સમર્થન એ ચાર દેશતોથી અને એ ચાર મ્લોકથી કરવું એટલામાં નિમિષનું નિમિષત્વ નથી. નિમિષ તે છે કે જેનું વચને વચન અનુભવનો પ્રમાણ છે, જેની વાક્યરચના સૂત્રરૂપ છે, અને જેનો ઉપદેશ હૃદયના મર્મને તુરંત આવાહ કરી ક્ષણ વાર તદ્દત્તરતા ઉપજાવે છે.

જે નિમિષ ઉપર આપણે અત્ર બોલીએ છીએ તે આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો તો નહિજ પણ સાધારણ રીતે લેખાગુ લખનારાઓ લખે છે તે કરતાં બહુ રીતે ચઢીઆતો છે. લખનારે પોતાના અનુભવના પ્રમાણના કીંમતી છે. અને વિષયનું માનવનું સ્ફોટન કરવા કરતાં તેનું લક્ષ્યગારી બાધારચના કૃત્ત્વ ઉપર ગમેયુ છે જેમાં તે નજી જાગે મદ્દલ ચમેલા છે. **'નારી નેહ નિર્વેદ':**—આ સોમપ્રજ્વલિએ શુભાર નૈરાંતર તરંગિણી એ નામનું સામં કાવ્ય સરકૃતમાં રચેલું છે, તે વાચના ઉપરથી મનમાં જે ઉદ્દામ પ્રકટેતો તેને આ ધારે 'રચાયલું' આ 'નારી નેહ નિર્વેદ' કાવ્ય છે. કાવ્યગ્યના કીક છે, મન્દ ચોખના અને કાવ્ય રચનાની શક્તિ સારી છે.

વૈદ્ય વિદ્યાનું તાત્પર્ય:—જામનગરના પ્રમિદ્ધ પુણ્યગણિ મહાત્મા ઝડુભટ્ટજી જે આપણા જરતખાંડના એક અતિ ઉત્તમ વૈદ્ય છે તેમનો એવો અત્યંત અને સિદ્ધાંત છે કે મનુષ્યનું મરણ વૈદ્યવિદ્યાના જ્ઞાન અને પ્રયોગને આભાવેજ થાય છે. બાળકથીજ વૈદ્યવિદ્યાનુસાર રીતિ રાખી હોય, વયોબદ્ધ ચતા, પણ રચાયતાપવનું સેવન કર્યું હોય, તો આયુષ્યને વધારી શકાય છે. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને તેઓ અનેક ઔષધોદાના પ્રયોગ કરે છે તથા આતુરને આપે છે. તેમણે એક મંડળી પણ મ્થાપી છે જેનો ઉદ્દેશ શુદ્ધ ઔષધો આપવાનો છે તે મંડળના સમાસદોના છપિતેની વૃદ્ધિ કરી આપવા ચલ કરવાનો છે. આ ઉદ્દેશને સ્પષ્ટ કરી આપી મંડળીના આશયો વિદિત કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે; તેની સાથે અમારી સંપૂર્ણ સંમતિ છે. દેશી વૈદ્યકની ઉન્નતિમાં અને આર્ય ઔષધોપચારના પુનરુજ્જીવનમાંથી આપણને ઘણા લાભ થવાનો મંજાવ છે, અને મહાત્મા ઝડુભટ્ટજી જેવા સુનિપુણ વૈદ્યના પ્રયત્નને અનુકૂલ થઈ તેનો લેવાય તેટલો લાભ લેવો એ આપણું દર્તવ્ય છે. આ ઉપરાંત "નિર્વેદ સ્વાર્થી સંસાર," "મુંદર લક્ષ્મી" તથા "સંસારી ચિત્ર" એ ત્રણ પુસ્તકો પણ અંગ્રેજી મળ્યા છે જેનો ઉપકાર સાથે સ્વીકાર કરીએ છીએ.

* રચનાર રા. રા. કાશીજીકર મૂળતકર. વડોદરા. નૂ. વિ. ત્રિ. પ્રે. કિમત ૦-૦-૦
કે રચનાર એક સરધારનારી જૈન રાજકોટ, ધો પુસ્તક પ્રસારક પ્રિ. ટેંગ પ્રેમ.

† રચનાર રા. રા. પ્રાણશકર પ્રેમશકર; પ્રમિદ્ધના રા. રા. જકરપ્રસાદ વિ. કકર-
પ્રાણશકર જામનગર. કિમત ૩ ૦-૨-૦

આત્મજ્ઞાન.

‘જ્ઞાન’ જ્ઞાને કહેવું તે વિષયે મત અદ્યમા આપણે કેટલુંક સિદ્ધાંત કરાવી ગયા છીએ, પરંતુ એના આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના માર્ગે અનેક અનેક પ્રકારના યજ્ઞ શકે છે, ને તે પ્રત્યેક માર્ગેના વિચારતા સાધકે પણ આત્મજ્ઞાનની જ કહેવાય છે એ વિષયે કંઈક વક્તવ્ય રહેતું છે. સૈકેટિસે કહ્યું હતું “Know thy-self” (તારા આત્માને જાણ), આપણા શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે “આત્માની જાણાસા કરી તેનું શ્રવણ, મનન, નિર્દિધ્યાસન કરવું” પ્રાચીન મનવચી ચાલી આત્મી આ ઉક્તિમાં જે ‘આત્મા’-શબ્દ પ્રયોજાયો છે તેનું તાત્પર્ય જાણવાની આવશ્યકતા છે. પ્રત્યેક વસ્તુ, પદાર્થ, જીવ, વિચાર સર્વમા તેનું તેનું જે સ્વતંત્ર્ય તેને આત્મા કહેવાય છે, અને એ આત્મા સર્વેનું એકનો એક હોઈ નામરૂપાદિએ કરી નિર્વિધ સંસ્થાને પામે છે એમ મનાયું છે. ‘આત્મજ્ઞાન’ એ શબ્દથી એકામર, એકરસ, એકરૂપ, અચલ, અવિકારી આત્મતત્ત્વને સાનુભવ જાણવું એ અર્થ યોધેતો છે. આવા અપરોક્ષ આત્મસાક્ષાત્કરને અતરાયભૂત જે જે વિશેષકારણ છે તેના સમુદાયને જાણતા, માયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ, અજ્ઞાન, ઇત્યાદિ નામ અપાયા છે આત્મજ્ઞાનનું પર્યવસાન એટલામાં છે કે પ્રકૃતિનો અત્યંત પરાજય કરી એકામર અવિદ્યુત આત્માનો વિશેષરહિત નિરંકુશ અનુભવ પામી તૃપ્ત રહેવું.

આ તૃપ્તિ ઉપજાવી આપવાને અર્થે તત્ત્વજ્ઞાન (ન્યાય વૈશેષિક), પ્રકૃતિપુરુષવિવેક (સાંખ્ય), ચિત્તવૃત્તિનિરોધ (યોગ), વેદાંતપ્રાપ્ત્યન (મીમાંસા) સાધનસપત્તિ (વેદાંત) ઇત્યાદિ માર્ગ કહેવા છે તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ સમજાવી જીવાત્માને દુઃખરહિત કરે છે, વિવેક, પુરુષનું અમૃતત્વ સમજાવી પ્રકૃતિથી તેનું અલિપ્તપણું સાધી આપે છે, વૃત્તિનિરોધ, પ્રકૃતિના વિલાસોગ્રાસી વૃત્તિને વાળીને પુરુષાભિમુખ કરી સમ્યાકાન દર્શાવે છે, વેદાંગ, અર્થ દષ્ટિ એવા ધર્મમાર્ગમાં નિયોજે છે, અને સાધનસપત્તિ, ગમ્યોગદ્વારા પ્રકૃતિપુરુષનો અભેદ સાધી આપી નિરંકુશ તૃપ્તિ અનુભવાવે છે. પણ એ મર્મમા અનુગત તાત્પર્ય એકનું એકજ છે કે પ્રકૃતિનો પરાજય કરવો અને આત્માનો પ્રકૃતિ ઉપર સપૂર્ણ વશીકાર સ્થાપવો. પ્રત્યેક જાક્તિને પોત પોતાની પ્રકૃતિ હોય છે, ને તે પ્રકૃતિમાં પ્રત્યેક સ્થાને આત્માનો પણ નિવાસ હોય છે. આમાન્ય જીવનમાં પ્રકૃતિજ સર્વોપરિ પતે છે. આહાર, નિદ્રા, વાચ, વ્યવહાર, આદિ સામાન્ય અર્થે ગાગર એવી પ્રકૃતિજ મનુષ્યને વિબંધ, દુર્બલ, કૃપણ, સ્વાર્થી, અને ભેદભાવમાં યુગરાષ્ટ્ર ગગદેવે વિસ્તારનાર બનાવે છે. વારંવાર અસાધ્ય દુર્શનરાજા શ્રી પુરુષો માટે એમ કહ્યું હતું મનગાય છે કે “હવે એને શાસન કામનું નથી એની એની પ્રકૃતિ પડી છે,” આમ્ય ઉક્તિ પામી છે કે “પ્રાણને પ્રકૃતિ સાથે જોડ.” પ્રકૃતિ એની કુર્ચ, દુર્લભાન્ય, અને હનિતા છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ,

મૃત્યોર્નિ યાન્તિ મૃતાનિ નિમ્નઃ કિં કરિષ્યતિ ॥

• જૂતમાત્ર પોત પોતાની પ્રકૃતિ ઉપરજ જવાના; નિમદ્ શું કરી શકવાનો? એમ કહેલું છે.

જે પ્રકૃતિને વશ છે તેજ પામર છે. પશુધર્મમાત્રનેજ જે ઝોળખે છે તે પ્રાકૃત અર્થાત્ પ્રકૃતિને વશ વર્તનાર જતું છે. જ્ઞાની અને પ્રાકૃતમાં એજ ફેર છે કે પ્રાકૃત, પ્રકૃતિને વશ પડે છે, જ્ઞાની પ્રકૃતિને વશ રાખે છે. પ્રકૃતિ છે તે વિશ્વરચનાનો વ્યાપાર ચલાવનાર અનેક અનેક પ્રકાર અને નિયમો વિસ્તારનાર મહાશક્તિ છે; આત્મા તે સર્વ રચના અને અનેકતાને એક એક સાથે સંકળી રાખી સર્વત્ર મૃદુતા, અભેદ, શાન્તિ, વિસ્તારનાર મહેશ્વર છે. અનેક દેવી અને દેવની મૂર્તિઓ પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં રૂપાન્તર છે. જેમ ઘઘાંડમાં શિવ અને શક્તિનો આવો વિલાસ છે તેમ પ્રત્યેક પિંડમાં પણ વિશેષ, વિરોધ, અતૃપ્તિ, અધકાર અને અધમતાનું બીજ પ્રકૃતિ છે; એકતા, સમાધાન, તૃપ્તિ, પ્રકાશ, અને ઉન્નતિનું સૂત્ર આત્મા છે. ઘઘાંડમાં પણ જેમ જેમ પદાર્થવિગ્ન, રસાયન, યંત્રવિદ્યા, અગ્નિ, આદિ શાસ્ત્રોથી આપણું જ્ઞાન વિસ્તાર પામતું જાય છે તેમ તેમ સર્વત્ર એકના એક નિર્ગમનો પ્રાદુર્ભાવ આપણા જીવવામાં આવે છે, સર્વત્ર એકની એક શક્તિ વિવિધ રૂપે વર્તેલી સમજવામાં આવે છે, અને બિન્ન બિન્ન ભેદમયી રચનાની સમાધાન અને સંશ્લેષવાળી એકતાનું જ્ઞાન આપણા મનમાં સાનંદાશ્વર્યની સાથે પ્રકટ પાવે છે. એજ રીતે અનેક વ્યાપાર કરતી કરાવતી પ્રત્યેક પિંડની પ્રકૃતિના અનંત વિશેષોમાં અને તે વિશેષોના અનુભવમાં પણ એકતા, સમાધાન અને તૃપ્તિ ઉપજાવે તેવી વ્યવસ્થા આપણને સમજાતી જવી જોઈએ. એજ આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ છે. પ્રકૃતિના અનંત વિશેષનો અનુભવ કરતાં પણ જોને કશું જ્ઞાન આવતું નથી, કશો વિવેક પ્રાપ્ત થતો નથી, જૂતકાચના પ્રસંગોમાંથી પણ બળિષ્ઠને માટે અમુક વર્તનનો નિયમ દાઢ થતો નથી, તે મનુષ્યો પોતાનું જીવિત વ્યર્થ ગાળે છે એ સ્પષ્ટજ છે. તેમના ઉપર કેવલ પ્રકૃતિનોજ અતિશય અધિકાર થઈ ગયો છે.

એ અધિકારના પ્રકાર સમજાવવાને શુભની વ્યવસ્થા ઠી છે. જ્ઞાન, પ્રકાશ, સુખ, આનંદરૂપ સત્ત્વ; પ્રકૃતિ, વિશેષ, લોભ, કામના, ઇત્યાદિરૂપ રજસ્; અને નિદ્રા, અજ્ઞાન, મોહ, આલસ્ય, જડતા ઇત્યાદિરૂપ તમસ્ એ ત્રણ શુભ પ્રકૃતિના છે. શુદ્ધ સમજિતી પ્રકૃતિમાં તો એ ત્રણની એવી સમતા છે કે ત્યાં એકે શુભ કહી શકાતો નથી, પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિરૂપે પ્રકૃતિ વિલસે છે ત્યાં એ શુભોનાં અનંત મિશ્રણો થાય છે; અને કાંઈક મોહમયી છતાં જ્ઞાન તેમ વૈભવને શોધવાની તૃષ્ણાવાળી અને જ્ઞાનક્ષણના કવચિત્ અનુભવ પામતી એવી રજઃપ્રધાન પ્રકૃતિથી માડી શુદ્ધ સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ તામસ પ્રકૃતિ સુધીના અનેક પ્રકૃતિપ્રકારનું જગત્ વિસ્તરે છે. તે તે પ્રકૃતિનું અનુમાન તે તે પ્રકૃતિના આદાર, વિહાર, વિચાર, આચાર, સંબંધ, રાગ, દ્વેષ, તેમના ઉપરથી થઈ શકે છે. પ્રકૃતિના આવાં સ્વરૂપ અને લક્ષણ છે, પણ પ્રકૃતિનો સાર વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં 'અદંકાર' માજ આવેલી રહે છે. વ્યક્તિમાત્રને 'દુઃ' એવો કોઈ અત્યાધારણ્ય અને કોઈ પ્રધાર ટળી ન શકે તેવો પ્રત્યય ગ્રહે છે; એ 'દુઃ' એટલો શબ્દ યદ્યપિ સર્વ કોઈ તેનો, તેજ વાપરે છે ને પ્રયોગે છે તથાપિ વ્યક્તિ વ્યક્તિના 'દુઃ'નો શો અર્થ કરેલો, તે, તે વ્યક્તિની પ્રકૃતિ

વળવાનું નથી એમ નિશ્ચય કરી તેને પડતો કુમ્ભો. તેમાં જોયું કે જીવાત્મા હજી ખીસ-
કુલ પકવ આવસ્થામાં આવ્યો નહિ હતો અને કામનાં તરવો એટલાં બલવાન હતાં કે તે-
ના ઉપરના પ્રયોગ સતોષકારક નીવડે એવી આશા રહી નહિ. કાંઈક કાલ પીત્તા પછી ફરી
તેના તેજ માણસ ઉપર પ્રયોગ કર્યો અને તેનું પરિણામ કાંઈક ઠીક આવ્યું. આ વખતે
તેને એક રજુક્ષેત્રનો દેખાવ સૂચવવામાં આવ્યો. આ દેખાવ તેના મનના વલનને વધારે
અનુકૂલ પડશે એમ ધારી તે સૂચવ્યો. યશુ પશુ તેમજ. તેના જીવાત્માને તે આકર્ષક લાગ્યો.
પશુ જાગૃત યતાં રગરજુ રહ્યું નહિ. માત્ર એટલું તે કહી શક્યો કે કાંઈક રથસે તે યુદ્ધમાં
હતો, પરંતુ ક્યાં અને શા માટે તેનો કાંઈ ખ્યાલ તેને નહિ હતો.

ત્યાર પછી જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તે વિશેષ પકવ આવસ્થાના જીવાત્માવાળા
માણસ હતો. તે નીતિવાન, ડેળવાપલો, જીદિયાન, હયા પદોષકારતા વિચારવાળો અને બહુ
હિંમત બાવનાવાળો હતો. તેના પ્રતિ બ્યારે ઉપર કહ્યો તેવી રીતે પાણીના છાટા રથસ
શરીર ઉપર છાટવાનો પ્રયોગ કર્યો કે તત્કાલ તેને સારી રીતના જોરખમ વરસાદના તોફા-
નના ચિત્રનું દર્શન થયું જણાયું, અને તેનો પ્રત્યાધાત સિંગ રૂપ મગજ ઉપર ચૂતા તેને
લગતા દેખાવોની શ્રેણિ ચાલવા માંડી. આ સ્વપ્ન પુરું થયું એટલે પાછા તેની આગળ
જે વિચારો ચાલતા હતા તે ચાલતો ચાલતા આમાં એટલું જોવા જેવું હતું કે એ વિચારો
રોમાંના ધણી ખરા સિંગરૂપ મગજમાં પ્રત્યાધાત ઉત્પન્ન કરતા હતા. વળી તે પ્રત્યાધાત
જોરથી થતો હતો; અને કાંઈ કાંઈ વાર તે તેના અનુપગી વિચારોની શ્રેણિ એટલી ચાલતી
કે બહારના ખીજા વિચારોને પ્રવેશ કરવાનો વખત આવતો નહીં. આ માણસનું સૂક્ષ્મ
શરીર સારી પેઠે સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તેની આકૃતિ રથસના જેવી લગભગ દેખાતી હતી.
કામનાં તરવોનું ચાચક્ય એણે હતું એટલે તેના પ્રમાણમાં જીવાત્માને હયા પ્રકારનું જ્ઞાન
હતું. તેના સૂક્ષ્મ શરીરને રથસ શરીરથી ધણી માધલ સુધી સર્ધ જવામાં આવ્યું પશુ
તેથી તેને અથવા રથસને જરા પશુ આકુલ બાકુલતા થએલી જોવામાં આવી નહી.

આગળ કહી ગયા તેવો ઉચ્ચ પ્રદેશનો સુદર દેખાવ આની સમીપ ચૂકવામાં આવ્યો.
કે તત્કાલ તેણે તે મદહુ કરી લીધો અને તેના સૌંદર્યથી આનંદ પામતો દેખાયો તથા વા-
રવાર તેના તરફ જોઈ ખુશી થતો હોય અને તેમાં ગરકાવ થઈ ગયો હોય એમ જણાયું.
ચોડા કાલ ને આનંદ જોમવવા દહ તેને જાગૃત કરવામાં આવ્યો પશુ તેનું પરિણામ
સતોષકારક લાગ્યું નહી. માત્ર એટલું તે કહી શક્યો કે તેને બહુ સુદર સ્વપ્ન થયું પશુ
તેમાં શું જોયું તેની જરા પશુ વિગત તે કહી શક્યો નહી. તેના મનમાં, સિંગ રૂપ મગજમાં,
જે વિચારો આવેલા તેનો કાંઈ કામ આભાસ રહી ગયો હતો. ત્યાર પછી તેની આસપાસ
પ્રાણનો કોઈ બાધી આગળના શક્તી પેઠે બંદિત વિચારને પ્રવેશ કરતા બટકાવ્યા અને
ફરી પ્રયોગ કર્યો કે તરત પ્રયમના શક્તી માફક તેનું સિંગરૂપ મગજ પોતાના પૂર્વના
નિચાર ઉકેલવા લાગ્યું. સહિષ્ણુતા દેખાવથી જીવાત્મા પ્રયમના કરતાં પશુ વિશેષ
આનંદ પામતો જોવામાં આવ્યો. પોતે આગળ જે દેખાવ જોયો હતો તેજ એ છે એમ પશુ
તેને રગરજુ થયું લાગ્યું અને તેની ચોનરફની ખુશીથી આનંદમાં ગરકાવ થઈ ગયો.

જીવાત્મા આ દેખાવના દર્શનમાં આનંદ કરતો હતો તે વખતે પેલું મગજ પૂર્વકાલમાં તે શક્તિ જ્યારે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે બનેલા કેટલાક બનાવોને તાજા કરી તેમાં આનંદ કરવા લાગ્યું. આ બનાવમાં એક જોમાં બરફના ગોળા કરી છોકરાઓ ખેલતા હતા, શીમાળાનો દીવસ હવા, અને જમીન બરફથી ઢંકાઈ ગઈ હતી, એ ઉપર તેનું લક્ષ્ય વિશેષ લાગેલું. જણાવું હતું. જ્યારે તેને જાણતું કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેના ઉપર કોઈ વિચિત્ર પ્રકારની અસર જણાઈ. એક પર્વતના શિખર ઉપર પોતે હોતો હતો તેનું સ્પષ્ટ સ્મરણ હતું. એટલુંજ નહીં પણ એક મહાન સુદર દેખાવ પોતે જોતો હતો અને તેની મુખ્ય મુખ્ય નિશાનીઓ તેના ધ્યાનમાં રહી હતી. પરંતુ જે રચણે તે દેખાવ જોયો તે ઉપર પ્રદેશ લીધારાથી બરપૂર હતો તેને બદલે આસપાસની જમીન સુધળી બરફથી છવાઈ ગયેલી તેના ધ્યાનમાં રહી હતી. વળી આ દેખાવના આનંદમાં પોતે ગરકાવ હતો તેવામાં એકા એક-જેવું કે સ્વપ્નમાં વારવાર બને છે તેમ-તેનું ધ્યાન નિશાળના ગોકમાં પોતાના સોબતીઓ સાથે બરફના ગોળા કરી ફેંકતો હતો તેમાં રહ્યું હતું. તેણે કહ્યું કે એ વિષે પોતે ઘણા દાક્ષી વિચાર પણ કોઈ વાર કર્યો નહીં હતો.

ઉપરના ખીન પ્રયોગથી સ્વપ્નનું સ્મરણ કેવું અબ્યવરિયત અને અનિયમિત, મનુષ્યને રહે છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે. તેની સાથે એવી હકીકત પણ તેમાંથી નીકળે છે કે જોઓનો જીવાત્મા અપકવ અવસ્થામાં હોય અને કામતરવનું બલ વધારે હોય તેને તો સ્વપ્ન થતું નથી; અને કેટલાક લોકોને કાંઈ કાંઈ વખતે અતુકસ સંયોગોને લીધે રાત્રીએ બનેલા બનાવનું મગજગટવાળું સ્મરણ રહે છે. વળી આમાંથી એટલું પણ સમજવા જેવું છે કે જો કાંઈ પણ મનુષ્યને નિદ્રામાં જે કાંઈ લાગે થાય તેનો ઉપયોગ જાણતું અવસ્થામાં કરવો એવી ઇચ્છા હોય તો તેણે પોતાના વિચાર પોતાને દેવલ વેશ રાખવા, કામી પ્રકૃતિને પોતાને આધીન રાખવી; અને મનને હ્રમ્ય બાવના સાથે લગાડવું એ ઇચ્છુંજ અવસ્થાનું છે. જાણતું અવસ્થામાં દિવસને વખતે એકાગ્ર મન કરી વિચાર રિચર રાખવા જે કાંઈ પ્રયાસ કરશે તેને માત્રમ પડશે કે તેનો લાભ દિવસનાં બ્યવહાર કાર્યમાં થાય છે એવું નથી. મનને વેશ રાખે તેમજ વિષયવૃત્તિઓ પોતાને સ્વાધીન રાખે; કીમે કીમે પોતાના વિચારને પોતાને આધીન રહેવાની ટેવ પાડે - એટલે કે પોતે જે કાંઈ વિચાર કરે તેનું પ્રયોજન અને આવશ્યકતા તત્કાલ ધ્યાનમાં આવે એવી ટેવ પાડે; તો તેને જણાશે કે વિગરૂપ મગજ જીવાત્માનીજ સૂચનાઓ અદ્યક્ષ કરે છે. જ્યારે તે સૂચના નથી થતી ત્યારે તે શાન્ત રહે છે. તે બહારના વિચારના પ્રવાહને જરા પણ સંચરવા દેતું નથી અને તેને લીધે આ રચૂત ભૂમિકા કરતાં સુક્ષ્મ ભૂમિકાના સંસ્કાર-જે અદ્યક્ષ કરવાને તીવ્ર જુદી અને સત્ય સદાચની જરૂર છે-તે સહેલાઈથી અદ્યક્ષ કરવા તત્પર રહે છે.

વિગરૂપ મગજની કેળવણી માટે એક સંદર્ભ જાણીતું પ્રત્યેક મનુષ્યને ઉપયોગી થાય તેવું છે. જ્યારે તે મગજમાં બહારના વિચારને પ્રવાહ પ્રવેશ કરતો અટકાવવામાં આવે ત્યારે પણ તે પોતાના જીવાત્માના પૂર્વના અનુભવના વિચારોને તદ્દન અટકાવે એ બં-

નવું બદ્ધ મુશકેલ છે. પાનું તેટલું થાય તોએ લાભ છે. માટે એ બહારનો મનિન પ્રવાહ આટલાવે એ પણ થાય છે. આ કામ એકેવધી યથ શકે તેવું છે. જ્યારે પોને નિદ્રા માટે ખાજાનામાં સુવે તે વખતે તેણે પોનાનું તેજ પોતાના કરણ જે રહે છે તેનો વિચાર કરવે. તેના સખધર્માં એવી ઇચ્છા કરવી કે તે તેજના બહારના પડનો એવો કોઈ બંધાય કે તેની અંદર બહારના વિચારના પ્રવાહનો સચાર થાય નહિ. આ તેજ એ ઇચ્છાને આધીન થશે તેમા જરા પણ સંદેહ રાખવો નહિ, એટલે તે કોઈ બંધારે અને બહારના વિચારની જરા પણ અસર થશે નહિ.

દેહશક્તિ પ્રયોગો કરવામા આવ્યા તેમાં વળી એક ખાસ વાત એવી જોવામાં આવી હતી કે માનસ નિદ્રાવશ થાય છે તે સમયે હેવટ જે તેને વિચાર આવતો હોય છે તે પણ બહુ અગત્યતા ધરાવે છે. જનસમૂહના ઘણા ભાગને આ વાતનો ખ્યાલ રહેતો નથી; પરંતુ તેની અસર તેના ગરીર ઉપર, મન ઉપર તેમજ વૃત્તિ ઉપર થાય છે. નિદ્રાવશ થયેલા માણસ બહારની સત્તાને કેવો આધીન થાય છે તે ઉપર જણાવ્યું છે. તેથી જો હેવટનો તેનો વિચાર હૃદય અને જિવન જાવનાવાળો હોય તો નિદ્રાવશ થકા પછી તેવાજ વિચારવાળો સરવો જે ખીજાં માણસોએ ઉત્પન્ન કરેલા હોય છે તે તેના તરફ આકર્ષાય છે. તેને સુષ્પે નિદ્રા આવે છે. તેના મન ઉપર હૃદય ભૂમિકાની અસર થાય છે, નીચેની થતી નથી. આ સંધળું તેના હેલા વિચારને સંભાળે ચઢાવેલો તેને લીધે બને છે પણ જો એથી ઉવટી રીતે નીચ વૃત્તિ અને સાંસારિક વિપત્તિના વિચાર તે વખતે રાખે હોય તો તેને અનુકૂલ સરવો આકર્ષક તેની પાસે આવે છે. તેની નિદ્રામાં કામના ઉછાળાઓ આવી શાન્તિથી સુવા દેતા નથી અને હૃદય ભૂમિકાના સંસ્કાર થાય તેવી ભાવનાનું દર્શન કે અવધ થવા દેતા નથી. એટલા માટે અધ્યાત્મ વિધિના અભ્યાસક્રોએ આ વાત સંપૂર્ણ રીતે લક્ષમાં રાખી નિદ્રાવશ થતી વખતે પોતાથી બને તેટલી હૃદય ભાવનાવાળા વિચાર મનમાં રહે એમ પ્રયાસ કરવો. કારણકે એ વાત સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જે સામાન્ય રીતે માત્ર સ્વપ્ન ભાસે છે તે દારા કોઈ વખતે જે ભૂમિકામાં સત્ય દર્શન થવાનું છે તેમાં પ્રવેશ થશે. જે કોઈ પોતાના હવાતમાને હૃદયવૃત્તિ ઉપર કરાવી રાખવા સતત આશ્રય કરી કરશે તેની અંતરુ ધ્રિયો અતે જાગરૂ થયા વિના રહેશે નહિ. અંતરૂનો પ્રકાર વિશેષ હૃદયજન્ય, યશે. અંતે સર્વ તેજોમય થઈ જશે. આ અનુસંધામાં પોહિંઆ પછી સ્વપ્નનો સંભવ નથી. અનુષ્ઠામને સમજવાનું છે કે નિદ્રા કરવી તે શ્રેયાકાર થવા માટે નથી પણ તેમાંથી જાગરૂ થવું જ્યારે વધારે તેજસ્વી, આનંદી, જલવાન, યથ સંપૂર્ણતાથી, હૃદયવૃત્તિ સાથે વ્યવહાર કરવા માટે હૃદય છે. જિવાન પછી થાક લાગતો નથી. હવાતમા કાંઈને કાંઈ નવીન શિક્ષા લેતો આવે છે. ગમે તેવી સેવા બજાવે પણ ને મહાત્માઓની સેવા હોય તો તેમાં કામનો વ્યય તે નિર્યેક નથી. અને તેઓએ જે કામ સંપૂર્ણ થયું છે તે પોતાથી જની શકે તેટલી જનસમૂહની અવસ્થા પરિપક્વ કરવામાં તેઓના શ્રમને સદાયમૂલ યવું એ સાર્યક છે.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૧ થી)

શ્રદ્ધા ફલતિ સર્વત્ર ન વિદ્યા ન ચ દૈવતમ્ સર્વત્ર શ્રદ્ધાજ્ઞ ક્ષય આપે છે, વિદ્યા કે દૈવતા ક્ષય આપતા નથી. ગમે તેવા ઉત્તમ મંત્ર દિક્કનો જપ વિધિપૂર્વક કરો, અથવા ગમે તેવા, તાકામ પ્રત્યક્ષ થાય તેવા, દેવતું આરાધન કરો, પણ ઉત્પત્તો દૃઢ વેગ તેના તે મંત્ર મંત્રની અને તેના તે દેવની ભાવનામાં વળગેલો રહે નહિ તો કશું ક્ષય નીપજતું નથી. વર્તમાન સમયમાં અનેક પ્રયોગોની નિષ્ફલતા થાય છે તેનું કારણ શ્રદ્ધાનો અભાવ, એજ છે. શ્રદ્ધાથી સકલ્યમાં બલ આવે છે અને બલવાન સંકલ્પ કાર્યને સિદ્ધ કરી શકે છે. સંધારણુ બ્યવહારમાં પણ જે વાત ઉપર શ્રદ્ધા નથી હોતી તે વાત ઘડ શકતી નથી, તે સિદ્ધ કરવામાં ચિત્તજ સામગ્રી નથી; અવાત્મરે વળાગાય તો ક્ષય થતું નથી. કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય શ્રદ્ધા છે એ આપણને પ્રતિપદે અનુભવાય છે.

શ્રદ્ધાનું લક્ષણ કહ્યું છે કે

શાસ્ત્રસ્ય ગુરુવાન્યસ્ય સત્યબુદ્ધચવધારણમ્ ।

સા શ્રદ્ધા કથિતા સદ્મિ ચૈયા વસ્તુપલન્યતે ॥

શાસ્ત્રનાં અને ગુરુનાં વચનો ઉપર સત્ય બુદ્ધિ ગંभीરે તેમનું અવધારણ કરવું, તેને સાધુરૂપો શ્રદ્ધા કહે છે, એનાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય છે. શ્રદ્ધાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રદ્ધાનો વાસ્તવિક ઉપયોગ એજ છે કે એનાથી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય. અભેદમાર્ગાનુયાયી સાધકને સર્વત્ર સમતાનો અતુલ અનુભવ અપાવી શકે એવો હૃદયવિસ્તાર પ્રાપ્ત કરી આપવાનાં શ્રદ્ધાજ્ઞ પરમોપયોગી છે. વસ્તુ એટલે અજ અભેદાનુભવ તે શ્રદ્ધાથી સિદ્ધ થાય છે એમ કહ્યું, પણ શ્રદ્ધાથી વસ્તુ પ્રાપ્ત થવામાં કાંઈક ત્રિવેક રાખવો જોઈએ.

આખો શ્રીમ્મીને, બુદ્ધિને ચૂન્ય કરી નાખીને, કાંઈ પણ જોવા સાંભળ્યા કે વિચાર્યા વિના, જે એક વાત પકડાઈ તેને વળગી રહેવું એવી શ્રદ્ધાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. એવી શ્રદ્ધાથી તો દુરાચર, દહ, અને ધર્મને નામે નકામી નકામી આભડાઉટ અને ધહેમની કુટેવોનીજ વૃદ્ધિ થાય છે. એવી કુટેવોનું બીજ લક્ષણો સંકોચ અને અનનુ સાંકડાપણું, એ છે. એટલે જેને અથ શ્રદ્ધા કહે છે તેથી તો હૃદયના વિસ્તારને રચાને હૃદયનો સંકોચ સિદ્ધ થાય છે અને વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જે શ્રદ્ધાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેના બે વિભાગ છે. એક તો એ શ્રદ્ધા સાધકને પ્રથમે પોતાના ઉપર જોઈ કે મારાથી અમુક વાત સિદ્ધ થશે, મારામાં અમુક પ્રકારનું સામર્થ્ય છે, અને હું અમુક કરવાને શક્તિવાન છું. આવા નિશ્ચય વિનાની જે પારકા ઉપરની શ્રદ્ધા કે તે કરા કામની નથી; તેનાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. પોતાના યુરુપપરાક્રમ ઉપર શ્રદ્ધા જોને નથી, પણ શાસ્ત્ર ગુરુ આત્માર્થિક કે સંપ્રદાયોક્ત વિધિ આદિ ઉપરજ શ્રદ્ધા છે, અર્થાત્ જેને શાસ્ત્રચર્યા અને ગુરુસેવા, સંપ્રદાયાનુયાયન, આદિ ગમે છે પણ જે સ્વતં

શાસ્ત્રોક્ત માર્ગે આચરવાનાં સાદસ અને સામર્થ્યવાળાં નથી; તેને વસ્તુની પ્રાપ્તિ સવાની નથી, ચિત્તશુદ્ધિ આદિ અન્ય લાગણ્યથી પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેવાં જનો તો 'કૃપા' અને 'પ્રસાદ'—થી વસ્તુ (મોક્ષ) લેવાના યત્નમાં શ્રદ્ધાને એક સાધન માને છે, અને ગુરુની કૃપા યદ્દ જશે, ગુરુ માથે હાથ મૂકશે કે કાનમાં મન ફૂકશે, કે એકાદ મંત્રની અથવા ગોમની સુકિત સમગ્રવીરુદ્ધે એટલેજ મોક્ષ સિદ્ધ થઈ જશે એવી ભ્રમણામાં મિથ્યા-ચારી ગુરુઓની પાછળ પોતાના પુરુષપરાક્રમનો વ્યર્થ વ્યય કરે છે, અને પોતે જને નિ-સ્તેજ, નિર્ભય યદ્દ, પુરુષાર્થની દૂર ને દૂરજ રહે છે. ઘણાક પંથ સંપ્રદાયોના અનુયાયી-ઓની શ્રદ્ધામાં ન્યૂનતા હોતી નથી એમ આપણે જોઈએ છીએ, પરંતુ તે શ્રદ્ધા જનોનાં હૃદય સંકાય, ભય, શકા આદિથી એવાં ગરપૂર-હોય છે કે તેમને વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ નથી એ પણ આપણને દુરત સમજાય છે.

આમ છે માટેજ શ્રીરામકેર ભગવાને શ્રદ્ધાનું જે હકત લક્ષણ કહ્યું તેમાં શાસ્ત્ર અને ગુ-રુ ઉપર સત્ય બુદ્ધિ રાખવી એટલુંજ કહીને પતંગ્યું નહિ, પણ તેવી બુદ્ધિને શ્રદ્ધા એ નામ આપી 'એનાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય છે' એટલું ઉમેર્યું અને એમ જણાવ્યું કે કેવલ શાસ્ત્રગુરુ ઉપરની શ્રદ્ધા તેજ સર્વસ્વ નથી, પણ શાસ્ત્ર અને ગુરુના કહેવા પ્રમાણે સ્વતઃ કરી લેવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય છે એવી પોતા ઉપર પણ શ્રદ્ધા જોઈએ, કેમકે પોતા ઉપર શ્રદ્ધા નહિ અને કેવલ શાસ્ત્રગુરુ ઉપર શ્રદ્ધા કરવી એથી તો 'કૃપા' અને 'પ્રસાદ' ની જે અધરપરા આસે છે તે વિના બીજું થવાનું નહિ, વસ્તુપ્રાપ્તિ થવાની નહિ. વસ્તુ-પ્રાપ્તિ કરાવનારી શ્રદ્ધામાં પ્રથમ શ્રદ્ધા પોતાના સામર્થ્ય અને સાદસ ઉપર હોવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રક્રિયા, કોઈ પણ સાધન, જેના ઉપર સત્યબુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા થઈ તે દુરતજ કરી શકવાનું, આચારમાં આણવાનું સામર્થ્ય સાધકનામાં હોવુંજ જોઈએ. વિવેક, વિરાગ, રામ, દમ, ઉપરમ, તિતિક્ષા, આદિનાં સ્વરૂપ અને લક્ષણ જાણ્યાં, તેમને સત્ય માન્યાં, તેમને સિદ્ધ કરવાથી અભેદ સાક્ષાત્કાર ચોંચ એવી શ્રદ્ધા પણ થઈ, કિંબદ્ધના તેવી શ્રદ્ધાથી દામ દામ તેની તે વાતો કરવી, પ્રસંગે પ્રસંગે તેનું તે વાતવું વિચારવું, એ પણ થઈ;—છતાં અનાત્મ પદાર્થો ઉપદ્રવ કરે ત્યારે વિરાગથી તેમને તિરસ્કાર ન થયો, રામ દમાદિથી તેમાં મન અને ઈર્ષ્યોને પરાવાતાં અટકાવાયાં નહિ, ઉપરમથી ઉદાસીનતા રખાઈ નહિ, કે તિ-તિક્ષાથી એ ઉપદ્રવના વર્ગનું સહન કરાવું નહિ. એમ શાસ્ત્રી યજ્ઞ? સંધકને પોતાના ઉ-પર શ્રદ્ધા નથી; પોતે વિષમમાત્રના પ્રદારને સહન કરશે તો મરી જનાર નથી, સહન કરવા-માંથી કશું દુઃખ થનાર નથી, એ વાત ઉપર તેને શ્રદ્ધા નથી; તેમજ એ પણ એને શ્રદ્ધા નથી કે મારામાં અમુક સામર્થ્ય છે. ઘણી વાર સારા સારા જનોને એમ કહેતા આપણે સાંભળીએ છીએ કે "અમુક કુટુંબ ખોટી છે, તેનો ત્યાગ કરવો છે; એવો નિશ્ચય કરી મૂક્યો છે," પણ પ્રસંગ આવે છે કે મન પિન્દલ થઈ જાય છે અને નિશ્ચયનો અમલ થતો નથી;—કોણ જાણે કેમ, એવુંજ થઈ જાય છે! આમાં પણ સાધકને પોતાના બલ ઉ-પર શ્રદ્ધા નથી, એક વાર પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી જતનો પ્રયોગ કરે તો પુનઃ આવા દુર્બલ વિચાર નેના મનમાં ઠઠાપિ આવશે નહિ; તેના તે પ્રસંગે પુનઃ પ્રાપ્ત થતાં પણ એવા દુર્બલ વિચાર આવશે નહિ.

‘હું જે નિશ્ચય કરીશ તે સિદ્ધ કરીશ’ એવી પોતાના જાન ઉપર શ્રદ્ધા આપવી એજ અભ્યાસનું મુખ્ય અંગ છે. જગતગા સ્વાશ્રા, સ્વકર્તવ્ય, પરાક્રમ, સાહમ, વીર્ય, એના જે બ્યાવહારિક મહાદેહાન્તો આજ પશુ ‘આપણી ભક્તિને સતેજ કરી આપણને કોઈ મહત્કર્મમાં નિયોજવા જેટલા વેગ ઉપજાવે છે તે આવી અતુલ આભશ્રદ્ધાના, પોતાના કાર્યગત ઉપર અતુલ શ્રદ્ધાના, પરિણામ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ, પ્રત્યેક પરમાણુ, આ વિશ્વમાં રિચગતી મહાશક્તિનો એક એક પિંડ છે. એ શક્તિ અક્ષય અને અખૂં છે, એના વિનાશ થતો નથી, માત્ર વિનિમય થાય છે. એક પથરો પીળા પથરાને અથડાય એમાં જેમ પરસ્પરની શક્તિનો વિનિમય છે, તેમ એક વિચાર અન્ય વિચાર સાથે ઘમાય તેમાં પશુ પરસ્પરની શક્તિનોજ વિનિમય છે, એકમાં શક્તિ સ્થૂળભૂમિકા ઉપર કામ કરે છે, પીળામાં માનસિક અથવા સૂક્ષ્મભૂમિકા ઉપર કામ કરે છે. પશુ આખા વિશ્વમાં શક્તિના વિનિમય વિના પીળું કાંઈ નથી જે જે વ્યક્તિએ પોતામાં ગહેલી આ મહાશક્તિનો જેવા માર્ગ વિનિમય કર્યો, તે માર્ગમાજ તે શક્તિને નિયોજવાનું સામર્થ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયોજ્યુ, તે તે વ્યક્તિને વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ બ્યાવહારિક ભૂમિકા ઉપર યશ કીર્તિ વિજયની પ્રાપ્તિ થઈ, પારમાર્થિક ભૂમિકા ઉપર અભેદસાક્ષાત્કાંતની નિઃશંકિ તૃપ્તિ પ્રાપ્તિ થઈ. વસ્તુના તાત્પર્ય એજ સિદ્ધ છે કે પોતામાં રહેલી શક્તિનો ચર્યાર્થ પ્રયોગ કરવાની શ્રદ્ધા પ્રત્યેક સાધકનામાં આવશ્યક હોવી જોઈએ; તે વિના તેનો કોઈ પણ યત્ન સિદ્ધ થનાર નથી. આટલી વાત સાધકના સમજવામાં દૃઢ રીતે આવી જાય, તો પછી સ્વશક્તિનો ‘ચર્યાર્થ’ નિયોગ કરવો તે ઉપર તેને લક્ષ કરવાનું છે, અને પોતાના પ્રયત્નની ‘ચર્યાર્થ’ સાથી સમન્વય એ નિષે વિચાર કરવાનો છે એ શ્રદ્ધાનો પીળો વિભાગ છે, જેમાં શ્રદ્ધાના લક્ષણમાં જણાવેલા શાસ્ત્ર અને ગુરુને અવકાશ મળે છે. (આગળ ચાલુ)

૪

દેવલોક.

(મોરેનુ)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૯ થી)

આ લોકના કરતા દેવલોકની સત્યતા વિશેષ છે એ વાત જ્યારે આપણે તે લોક પ્રાપ્ત કરવાના સાધનની આવશ્યકતા ધ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે ‘આપણા જોવામાં આવે છે. જેની કચ્છા એ લોક પ્રાપ્ત કરવાની હોય તો જે જે ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના છે અને વધારવાના છે તે એવા છે કે જે મનુષ્યભૂતિમાંના હૃતમ અન હૃતમ લોકોએ મનુષ્યમાં સર્વદા હાવતી આવશ્યકતા માનેલી છે. એ પશુ વાસના અથવા વિચારણા વિગેરે કરી નિ સ્વાર્થ હોય તોજ તે સ્વર્ગલોકમાં જવાનું સાધન થઈ શકે છે. મગા રતેહીઓ પ્રતિનો પ્રેમ, તેમજ ધર્મ ઉપર આસ્તા તેને લીધે ઘણા યોગ્ય સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ હમેશા એવો પ્રેમ અને એની આસ્તા અર્ગમાં જવાના નિશ્ચય સાધન થાય એમ માની લેવાનું નથી. પ્રેમ અને આસ્તામાં ધર્મ પ્રમાર છે તેમાં મુખ્ય સ્વાર્થમદિત અને સ્વાર્થરહિત એ બે છે. જોઈને સાધનરૂપ પ્રેમ અને આસ્તા ના સ્વાર્થરહિતજ હોવા જોઈએ એવા પશુ પ્રાપ્તિ થાય છે કે જેમાં જેની પ્રતિ તે દર્શનમાં આવે તેની પામેલી કાંઈ પણ મદદનાની કચ્છા હાલી

નથી પણ તેને માટે જાણે શું કરી નાંખે એવોજ ભાવ રહ્યાં કરે છે. આવી ભાવનાથી જો શક્તિ પેદા થાય છે તે એવી સાત્ત્વિક છે કે તે દેવસેવા વિના અન્ય ભૂમિકામાં પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. જીજ્ઞાસુની પણ પ્રીતિ થાય છે કે જેમાં માત્ર સ્વાર્થ રહેલો હોય છે ને મનુષ્ય એમ ધારણા રાખ્યાં કરે છે કે પોતા પ્રતિ સર્વ કોઈની પ્રીતિ થવી જોઈએ, પરંતુ પોતે સાચી પ્રીતિ ફરોનવા તરફ રહેતો નથી. આનું પરિણામ એ થાય છે કે હૃદયનો ભારે દુર્ગુણ તેનામાં પેદા થાય છે અને તે વગર કારણે અથવા સદૃશ કારણ માટે પ્રકટ થઈ આવે છે. આવી પ્રીતિ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન થઈ શકે નહિ. તેને લીધે જ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે કામલાંકથી આગળ જઈ શકતી નથી. ધર્મની આસ્તાવાજી હોકામાંના મોટા ભાગને માટે પણ એવીજ રીતે સમજવોતું છે. તેઓની ધ્રુવ પોતાના ધર્મ પ્રતિ સ્વાર્થરહિત પ્રેમની નથી પણ પોતાના દુઃખી જીવનું કલ્યાણ કેમ થાય એ ભાવના પ્રગટ હોય છે. આવી વૃત્તિ પોતાની મેળે સૂચન કરે છે કે તેઓનો જીવનમા હજી વાસ્તવિક રીતે ખીંચેલો નથી.

(આગળ આજુ)

૨

શુદ્ધ.

૧

નીતિ.

પ્રત્યેક મનુષ્ય સત્ય અને શુદ્ધ માર્ગમાં વિચરતું જન્મે છે, અસત્ય અને અશુદ્ધ માર્ગે વિચરતાં સરમાય છે, અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી અસત્ય અને અશુદ્ધને પણ સત્ય અને શુદ્ધનો આભાસ કરી આપવા મથે છે. એમ સર્વથા જનરુચિ સત્ય અને શુદ્ધ ઉપર જ; નીતિ અને ન્યાયમાંજ કલ્યાણ મનાયું છે. પરંતુ સત્ય, ન્યાય, નીતિ, પુણ્ય, પાપ, ઈત્યાદિ શબ્દોના અર્થ એટલા બધા અનિશ્ચિત અને શિથિલ છે કે વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ તેનો અર્થ જુદો જુદો ર્થ ગણેલો જણાય છે એટલું જ નહિ પણ તે તે વ્યક્તિ પોતે એ પોતે ફરસેલા નીતિ આદિ શબ્દના અર્થને પોતાના આચારમાં સર્વ પ્રસંગે અનુસરે છે એવું કાચિત્ત જ દેખાશે. સર્વ કોઈ 'પ્રસંગ'—ને નમતાં જણાય છે; પ્રસંગ ઉપર થઈને પોતાના નિયમોજ આગળ કરવાનો આગ્રહ કોઈ અતિ વિરલ ઐતિહાસિક વીર કે ધાર્મિક મહાત્મા વિના અન્યત્ર જડવો અસાધ્ય જેવો છે. જેવો 'પ્રસંગ' તેવી નીતિ; દોરવેલો પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં છલ કરીને વસાવ્યા અને આવી મુશ્કા, અભિમન્યુને શુદ્ધ નીતિના નિયમોથી કલટી રીતે છુપ કરીને ચક્રવૃદ્ધમાં દણે, શિવાજીએ અકબુલખાનનો સંધિને નિયે પ્રાણ લીધો, કે અસદ્ અ, વ, ક આદિ સ્ત્રી પુરુષોએ પુત્ર પુત્રાનાં લગ્ન દગવી લેવામાં, જે હાથ જમીન હાથ કરવામાં, પાંચ પૈસા ગેળવવામાં, કે કોઈ રજવાડાની ખટપટમાં જુદાને સાચુ ફરજનું કે સાચાને જુદું ફરજનું;—એમ સર્વત્ર જેવો પ્રસંગ તેવી નીતિ દીઠામાં આવે છે. 'પડશે' તેવા દેવાશે' એ તો વ્યવહારનિયુક્ત વૃદ્ધિનું નીતિસૂત્રનું થઈ ગયેલું છે. લોકનીતિ, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, શુદ્ધનીતિ, એમ એકની એક નીતિના પણ અનેક વિભાગ થઈ, જાણે સત્યતા અને વિશુદ્ધિનો માર્ગ પ્રત્યેક સ્થાન અને પ્રસંગને અર્થે જુદો જુદો હોય તેવો પ્રચાર દીધેલાંથી પ્રસિદ્ધ છે.

આમાં પણ કેટલાક સમય થયાં એવો વ્યવહાર આખા જગત ઉપર પ્રસિદ્ધિમાં

આપ્યો છે કે પ્રસિદ્ધ નીતિ એ કાંઈક જુદી વાત છે અને ખાતગી નીતિ એ કાંઈક જુદી વાત છે. જે વાત જનસમાજની દૃષ્ટિના દેખતાં ન કરી ગયાય તે ધરના ખૂણામાં કરી શકાય, અને ધરના ખૂણામાં ન કરી શકાય, તે જનમગાજની દૃષ્ટિ આગળ કરી શકાય એવો વિચાર અર્થાત્તેક શતકથી પુરઃસર થવા લાગ્યો છે. આમાં દેટલીક સત્યતા છે એ ખરું; અને મનુષ્યે મનુષ્ય પોતાના અંગત વ્યાપારો જે પ્રકારે કરે છે તે પ્રકારે તે સમસ્ત જનમંડલ આગળ પ્રસિદ્ધ રીતે વર્તી ન શકે એવી મર્યાદા છે એ પણ ખરું; તથા-પિ જે એકાત્મક અનીતિ હોય તે પ્રસિદ્ધમાં નીતિ થઈ જાય એવું જોનારની દૃષ્ટિમાત્ર-ગાંજ નીતિ અનીતિનું ધોરણ સ્થાપવામાં, પ્રસંગમાત્ર નમીને ચાલવાના નીતિ અની-તિના ધોરણ કરતાં વધારે સાહે' ધોરણ મનુષ્યવર્ગે હાય ક્યું હોય એમ લાગતું નથી. લાભ હાનિનો ગમે તેવો પ્રસંગ એમ અનીતિને નીતિ દરાવી શકતો નથી તેમ કોઈ જોનાર ન હોય કે આખું જગત્ જોનાર હોય તેટલાથી પણ નીતિ અનીતિનો નિશ્ચય નીપજતો નથી.

આમ અનેક અનેક પ્રકારે નીતિનો જાનના અનિશ્ચિત અને શિથિલ દેખાય છે. ત-ત્તવિષેક કરનારા પડેલો અને લેખકો એ વિષયે અતિ ગૂઢ અને અનેક સૂક્ષ્મ વાદ્યો બ-રેલા લેખ પિસ્તારી ગયા છે; પણ એ વિષયની જોઈએ લેવી સ્પષ્ટતા અને મરલતા સર્ધ નથી; મનુષ્યોના આચારમાં નીતિમતાનો પ્રથમ કરતાં વધારે અવિભાવ થયો નથી. આ-પણે યથાશક્તિ વિચાર કરવો જોઈએ કે નીતિ શાને કહેવાય છે, નીતિ પોને શું છે, અને નીતિનો શો માટે સત્કાર કરવો પડે છે. ધામે ધીમે એવા વિચાર પ્રચલિત થતા જાય છે કે જનમંડલની સ્થિતિને અર્થે નીતિના આવશ્યકતા છે. ન્યાય અને નાનિના નિયમો જો-સરોપરિ રહે નહિ તો મનુષ્યો એક એક ગાયે મગી મૃદ અને કુટુંબ વ્યાધે નહિ, ગામ, નગર, દેશ, અને રાજ્યનું અસ્તિત્વ સંભવે નહિ અને શુભ તથા-શાન્તિનો પ્રમંગ પણ આવે નહિ. પ.ચાત્ય જડવાદમાંથી એટલેકે ચૈતન્ય એવી સ્વતંત્ર શક્તિ માનવા વિના પણ જ-ડમાત્રના પરિણામમાં સમગ્ર વિશ્વવ્યવસ્થા સંભવે છે અને સુસ્થિત રીતે ધરી શકે છે, એમ માનવામાંથી, નીતિના સ્વરૂપ વિષે આવેા વિચાર દ્વિલિત થયો છે. 'મનુષ્ય' એ વ-ર્ગે બીજા અનેક વર્ગોમાંથી પરિણામ અને પરિપાક ધતે થતા હજીબો છે, અને 'મનુ-ષ્ય' આજ જે મંડલસંસ્થામાં વિચરે છે તે પણ તેજ રીતે ક્રમે ક્રમે પરિપાકને પામી છે અને પામતી રહે છે ત્યારે ધર, ગામ, દેશ, રાજ્ય કે મંડલીમાં રહ્યા વિના મનુષ્યને 'આસત્ત' નથી, અને તે રીતે રહેવું પડે છે એટલે પ્રત્યેક મનુષ્યના ઉપર અનેક પ્રકારનાં કર્તવ્યનું આવશ્યક જાંઘન આપી પડે છે. તેણે પોતાના શ્રેયને કર્તવ્યકોટિમાં રાખવું, તે-વુંજ પોતાનાં કુટુંબી, પોતાના દેશી, પોતાના જાસન કરનાર, અને સમગ્ર વિશ્વમાં વ-સતા એકંદર મનુષ્યવર્ગસમસ્ત, તે સર્વનું શ્રેય પણ પોતાના કર્તવ્યની કોટિમાં રાખવું, એવો વર્તમાન જડવાદનાં નીતિનો ઉપદેશ છે.

બીજા અને સમષ્ટિ એ જાનના વર્તમાનકાલે તો જડવાદે બહાર પાડી છે, અને બેધિનાં કે-વ્યમાત્ર મમદિની દૃષ્ટિથી અર્થાં જોઈએ એવી નીતિનો તેણે ઉપદેશ કર્યો છે. પ્રાચેક મનુષ્યે (વ્ય-ક્તિએ) એક મેણ કર્તવ્ય એવું, કે એવી રીતે, ન કરવું કે જેથી સમગ્ર મનુષ્ય વર્ગ (મ-મષ્ટિ) ને તે વર્ગરૂપે રહેવામાં, વધનામાં, સુખી થવામાં, અને શાન્તિ વાદવામાં વિલક આપી પડે. વર્તમાન સમયમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી, પ્રાચીન એવી સર્વ વાતનો મનાહર

કરતા ચુરકા આવા નીતિનિયમનો સ્વીકાર કરે છે, અને ‘ધૈર્ય’નું ઘણું સુખ’ યાં તે નીતિમય કર્તવ્ય છે એમ માને છે; એમાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની નીતિનો જે ઉપદેશ જડવા દે કરેલો છે તેજ મૂલ્ય આધારભૂત છે. આવા સૂત્રને અનુસરીને નીતિયુ સ્વરૂપ વિશેષતા નાંતિ તે જનસમષ્ટિના નિર્વાહ અને ઉત્તરિતે અર્થેજ પાલનની છે એમ દ્રવિત થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ પ્રસિદ્ધ અને શુભ એવા જીવનના જે વિભાગ પાડી પ્રસિદ્ધ નીતિ અને સુખનાંનનાં ધોરણોમા ભેદ રાખવાનું પણ નોપજી આવે છે. સમષ્ટિની દૃષ્ટિ આગળ સત્ય-પ્રામાણ્યકતા, ઐક્ય, હમ્યતા, આદિની જે જે લાપનાંઓ રચપડેલી છે, જેને આધારે જનનમાજની સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને દુર્જતિ થઈ છે તે થાય છે, તે સચવાયાં જાય તો, શુભ રીતે, પ્રત્યેક વ્યક્તિ ગમે તેવો આચાર રાખે તેથી બાધ નથી એમ આ નીતિમાર્ગના સિદ્ધાન્તનો દાનિ છે. એક રાજ્યનો મંત્રી અન્યાય અને અસત્યતાને પોતાના રાજકીય વર્તનમાં આશ્રય આપે નહિ, તો તેના ઘરમાંના ત્રણ દીકરા વચ્ચે વહાલા અર્જખામણ કરી વિભાગ કરી આપતાં જે અન્યાય કરે તેની જલ્દી ગણના કરવા જેવું નથી; કોઈને પણ માણ્યમના ‘શુભવ્યવહાર’માં દૃષ્ટિ ઘાસવાનું પ્રયોજન નથી, તેના પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર શુદ્ધ હોય એટલે પૂરું છે. વ્યભિચારમાં નિમગ્ન ગૃહસ્થ જ્યાં સુધી વ્યભિચારને પ્રસિદ્ધ જનમડલની, એક સરચારે સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી તેના પ્રસિદ્ધ જીવન ઉપર લક્ષ રાખી, શુભજીવનમાં દૃષ્ટિ કરવાનો કોઈને હક નથી.

સંસારની ભલ એવી પાપમય, વિકટ અને વિપય છે, પ્રસંગોની રચનાં એવી શું-ચળવાળી થઈ આવે છે, અને સ્વાર્થવૃત્તિને અંગે અભિમાન એવો નવોપર રહે છે. કે શુભ અને પ્રસિદ્ધતા આવા ભેદ વિના જનસમાજની નીતિનું રક્ષણ મળું અતિ દુર્ધર છે. તેમજ મંડલ બાંધીને અથવા રાજ્યના અંગમાં રહીને મનુષ્યો ધરસ્પર સાથે એકત્ર અને મદાય થઈ વસે છે તેમાં તે પોતાનું સમગ્ર સ્વાતંત્ર્ય અર્પી દેતાં નથી એ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પોતાના અને પોતે જે મંડલ કે રાજ્યના અંગમાં હોય તેના નિર્વાહને વિશેષ ન થાય એટલે અરો સર્વે કોઈ પોતપોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે હું; એ પ્રદેશના કુંડમાં કોઈની દૃષ્ટિ પ્રગટી જાયતી નથી, કોઈનો તાસ રહેવો જાયતો નથી, સ્વર્ગ, નરક, પાપ કે પુણ્યનો મનદિમા પણ એ સ્વાતંત્રતાને પરતંત્રતા કરી દેવાનો અધિકાર ધરાવતો નથી. જડવાદ એજ ધોરણે નીતિમાર્ગ રચે છે. વ્યક્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે; વ્યક્તિ વ્યક્તિ સર્વદા સર્વત્ર સુખ્ય અને પ્રયત્ન છે, તે સર્વ પ્રકારે સ્વાતંત્ર છે; અનેક વ્યક્તિની જે સમષ્ટિ થાય તેના નિર્વાહને વિશે ન થાય તે રીતે એ સ્વાતંત્ર્ય વાપરવાનું છે; તેના સ્વાતંત્ર્યનો જંગ દશાધી ચાલે નહિ. સ્વાતંત્રતા અને મમાનતા એ આ નીતિનાં સૂત્ર છે. મારેજ પ્રગિદ્ધ અને શુભ નીતિની મર્યાદા આવશ્યક અને જોગ્ય ગણાય છે. અર્થાત્ જનસમાજે પોતાના નિર્વાહ માટે નીતિનાં સ્વરૂપ રચેના હું; હજી જેમ એક કરાર છે તેમ સત્ય, શુદ્ધતા, પ્રામાણ્યકતા આદિ પણ જનસમાજ સ્વીકારેલા અનાદિકાલથી આવી આવેલા કરાર છે. સમષ્ટિના અર્થે જેમ સાંકેતિક છે, તેમ નીતિની પરિભાષા માત્ર સાંકેતિક અને જનસમાજના દિલને અર્થે જોગેલી છે. આવો એક પક્ષ છે, જે વર્તમાન સમયે સાંકેતિક ભોગવે છે. એની વિશેષ વિવેચના થવી આવશ્યક છે.

આપણા પૂજ્ય ગુરુઓ.

પ્રાતઃકાલે સ્નાન કરી, દેવાર્ચન કરી, હાથમા માલા લેઇને ડોસા દરીને જઈ આવ્યા. આવતાં માર્ગમા ખીખ બે ચાર વૃદ્ધ મહા ઝોટયે અનેક વાનો ચાલી. કોઇ પવિત્ર નયો, ક્ષણો શેઠ દાન પુણ્ય કરે છે, ધાર્મિક છે, પણ લુચ્ચો છે, છોકરાને માટે કરે છે, વેપાર વધારવાને કરે છે, ધનમા પાપ કરે છે! અમલદાર કચેરીમા દશ વાગે ગયા, પાંચ વાગ્યા સુધી અનેક જાના ઇનસાફ કરી, ન્યાય અન્યાયના સુત્ર ગેખ્યા અને રિવાઝી, સાજ પડતાં દલમમા ગયા એટલે ગામના સર્વે પ્રતિષ્ઠિત લોકના પના ઉથામવા લાગ્યા, કોઇ ચોર, કોઇ વ્યભિચારી, કોઇ ઠગ, કાંઈ દાઇને કાંઈ કહીને વીસારે પાડ્યા લગ્યા? જેના હાથમા પેસાનો કે અમલનો અધિકાર નહિ એવા મારતર નીશાલેથી નોકરાને રગ્ન આપીને ઘેર આવ્યા, છોકરાને નીતિના વ્યાખ્યાનો આપતાં ચાકોને હવા ખાવા નીકળ્યા, પણ બેનાર બેમા યજ્ઞ કેળવાવના, ભણેના, અધિકારી, દ્રવ્યના સર્વની વ્યવસ્થા કરવામાં પડી ગયા, પેતાને અધિકાર નહિ પણ તે સહી કરી બતાવના કોઇને આમ દબાવે, કોઇને આમ પગવે, કોઇના ઉપર આવી નનામી રચના દેવની, ઇલાહિ પેચમાં પેતાનુ મહત્ત્વ ગોધવા દાવ્યા? આવાર્ષ ગાદીએ બેથી અબેદ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતે કરતે કોટડીમા એકાન્તે બેઠા કે દ્રવ્ય આકર્ષવાના અને સ્વચ્છદે સુખ ભોગવવાના કલેશમા ઉતરી પડ્યા! ચાર પુરપો, ચાર સ્ત્રીઓ, ચાર બાલકો, ભણેના, અભણ, ગમે તે ભોગા થાય છે કે પેતાનુ સ્વરૂપ જુલો, જન્ય છે, નિદા, કુશલી, નકામી સરખામણી, અને ક્યદ ઉપજાવવાની રચના વિના ખીજી કાચિત્તજ કરે છે.

પૂજ્ય, ધાર્મિક, ધનાઢ્ય, સમૃદ્ધ, ન્યાયમૂર્તિ, સત્ત્વિક, એવા જનો કેમ પોત પોતાને જૂની જતા હશે? એ બધા ભોગા મધને જે જે વિચેચતો અને વ્યાખ્યાનો ચંસાવે છે તેમાં પણ ન્યાય, પવિત્રતા, સત્ત્વિકતા, આદિના ધોરણથીજ તેઓ ટોકા કરે છે, છતાં શા માટે ન્યાય અને પવિત્રતાની સંપૂર્ણ દરકાર કયાં વિના ગમે તેને ગમે તેવો અન્યાય કરે છે? શું પોતે ન્યાય અને પવિત્રતાને ચઢાતા નથી? એમ જણાય છે કે મનુષ્યો ક્ષણ વાર પોત પોતાના કર્તવ્ય અનુમાર વેપ ધારણ કરે છે, પણ તે વેપ એજ તેમનો ખરો વેપ નથી; તેમનુ જે ઇષ્ટ છે તે તેમનો વેપ દતારી લીધા પછીજ પ્રસિદ્ધ થાય છે ન્યાયને આસને વિરામતાર ન્યાય આપવામાં ન્યાયની સીમાયત કરવાથી પોતે ન્યાયમૂર્તિજ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી; આચાર્ય ગાદીએ બેથી મિથ્યાત્વનો ઉપદેશ આપવા છતાં પોતે સર્વ મિથ્યાત્વ અનુમતી અબેદમાં ખીગલેલો છે એમ નથી. તેમના તેમના વેપ તે તે સેક ભજવે છે. તે લોકો વસ્તુતઃ જ્ઞાને જ્ઞાને પરમપ્રિય અને ઇષ્ટ ગણે છે તેતા તેમના નિત્ય હૃદયારમાયો, તેમનો વૃત્તિના વ્યવનમાયો, તેમના આચાર વિચારના પ્રવાહમાંથી, અને તેમની સ્તુતિ નિંદાના પાત્ર યતાં જનો હપર તેમની જુદાના પ્રહારમાંથી જણાઇ શકે છે. ન્યાય, ધર્મ, સત્ત્વિકતા ગમે તેની બહારથી પૂજા કરવા છતા પણ મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં પૂજ્ય ગુરુદેવ ખીખજ હોય છે, ઇર્ષ્યા, અભિમાન, ક્રોધ, કુટેવ, નિંદો, એજ તેમના પૂજ્ય હોય છે; જેને પૂજ્ય ગણવાનો તેવા જન દાવો કરે છે, બહારના આચારથી દેખાવ કરે છે, તેનો એક ક્ષણવારના ઉપયોગ માટે ધારણ કરેલો વેપ છે.

બાહ્ય વેપ અને આંતરરૂપ એ વચ્ચેનો આ જે મહત્વંતર આર્થ સંસારના, ખૂબ ખૂબામાં વ્યાપી ગયો છે તેથી અનેક પ્રકારના કસદ, દેષ, અને વિદેષ ઉપજ્યા છે એટલું નહિ પણ આપણા ધર્મ અને શિષ્યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ પણ નિષ્ફલ થઈ ગઈ છે. નાટકમાં વધુ ભજવનારાને પણ પોતે જે ભૂમિકા ભજવતા હોય તેનો કાંઈક ખાસ લાગી જાય છે, તેવા આજી, તેવી વાણીને તેવા વિચાર પણ આવી જાય છે, પરંતુ આ મહા સંસારના નાટકમાં વિરિધ વેપ ભજવનારને પોત પોતાના વેપનો પણ રંગ લાગતો નથી એ આશ્ચર્ય છે. મનુષ્યના મનમાથી કર્તવ્યની ખાવતા કાઢી એવી રીતે શિદ્ધિ થઈ ગઈ છે કે શબ્દમાત્રથી, અણુપટ્ટી છર્ધી અને તુલનાનાં અયોગ્ય વિવેચનોથી, પોત પોતાના કર્તવ્યની એટલે કે પોતે જે વેપ લીધો છે તે પરિપૂર્ણ ભજવ્યાની, જે જે ખામીઓ છે તેનો પરિહાર કરી શકશે એમ માને છે. શબ્દયોગ જાણે વસ્તુની પણ ગરજ કરી જશે એવું માનવા અને મનવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને જે મિટ્યા વેદાન્તની ધણી જનોને મુખે આપણે નિંદા સાંભળીએ છીએ તેજ વેદાન્તનું અનુકરણ ચત્તું જાય છે.

આપણે જેને ચક્રાંત હોઈએ તેને બહુ સમારીએ છીએ, બાણતાં, અગ્નિતાં, પણ સ્મરણમાં લાવીએ છીએ સારો ઉદાર સ્વભાવ હોય તો રત્નિ અને શક્તિથી તેને પૂરુંએ છીએ, સાકો અને નીચ સ્વભાવ હોય તો ઇર્ષ્યા અને નિંદાથી તેને નીચે લાવવા દઈએ છીએ. પણ રત્નિ કે નિંદા એ બંધીએ આપણને દઈ એવી જે મૂર્તિ તેની પૂજા છે, અને જેની પૂજા વારંવાર કરીએ તેનો પાશ આપણને ઘેસવા કરતા જે રીતે તે પૂજા કરીએ તેનો પાશ બહુ સત્વર ખેરી જાય છે. આપણા વેપને અનુસાર સગતા અને ઉદારતા રાખીને તેવા થવાનો સ્તન કરીએ કે તેથી અધિકની સ્તુતિ શક્તિ રાખીએ તો આપણા હૃદયને વિસ્તાર અને શાન્તિનો આગ જડતાં દર્શવેનો આગ પણ દેખાય છે. વેપ અનુસાર વિચાર આચાર ન રાખી તે વેપ અને તે કરતાં અધિક મનાતા વેપની તુચ્છતા અને નિંદામાંજ આપણે તૃપ્તિ શોધીએ તો સંકેત અને નીચતાજ આપણા હૃદયમાં વાસ કરે છે અને અશક્તતાનો આગ આપણી સમીપ આવે છે. માટેજ મહાત્માઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે ગુણવાલી થવું; મધુમક્ષિકાનો ગુણ રાખી સર્વથી સાર મેળવે શીખવું અને આપણા હૃદયની પૂજા જ્યાં થઈતી હોય ત્યાં ઉદારતાથી, અસંકેપથી, અને પ્રસિદ્ધ રીતે અર્પવી.

હુદ મનુષ્યો જાણે છે કે એમાં આપણી ગદગત એટલી થાય છે, પણ તેમ નથી. નમનારજ ચહે છે, નર કમાન હોય તેજ ધણામાં ધણો આધાર કરી શકે છે. આપણા હૃદયની પૂજા આપણે જેને જેને અર્પણું તેનાથીજ આપણું વાર્તાવિક સ્વરૂપ ધરાશે અને જણાશે, અને તે પૂજા જે પ્રકારે અર્પણું તે પ્રકારથી જગત આપણી તુલના કરશે; કારણકે જેનામાં જે હશે તેજ તે આપી શકશે, તેમ લેઈ પણ શકશે, એવું સર્વ સુપ્રસિદ્ધ છે.

૪

રાજ્ય

વર્તમાન સમયની આવરણકતા

કમરાવતીમાં 'કાન્થેન' મળવાની મર્વ પ્રકારની ટેપાગીઓ બહુ સંતોષકારક રીતે ચાલવા લાગી છે, અને મોડાજ સમયમાં કાન્થેન ગુણવાનો દિવસ આવી પહોંચશે, જે કો-

પ્રેમને ધણી દીધેદરે આંગરેજ રાજનેતાઓએ ઉપયોગી આવશ્યક અને રાજમંજિત વાણી
ડહી જણાવી છે, તેના સમ્મ અને પ્રભુ વચ્ચે પ્રતિભાવની વૃદ્ધિ કરવાના પ્રયત્નમાં આ
પે એ વાત ઉપર ખાસ ધ્યાન કરવાની પ્રથમ જરૂર છે. એક મી. તિલકના કેસમાં જડને
રેલો કાયદાનો અર્થ અને ખીછ સરદાર ઉપરનો લડાઈઓનો ખર્ચ.

અકટોબર માસના 'ઈડિયા' ના અંકમાં 'નાસતું રાજ્ય' એના મધ્યમાં હેડળ
તિલકના કેસ ઉપર ટીકા કરતાં હજીડનાં ઘણાંખરાં પત્રોએ એ કેસ વિષે જે વિરુદ્ધ
ભિનાયો આપ્યા છે તેનું પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું છે, અને પુનામાં ધ્યેષાં દિલ્હીની બરેલાં
પુતોને લીધે સરકારે એકાએક મથ અને આવેશમાં આવી જઈ આ ફરીઆદો ફાવેલી છે; પ-
શાન્ત નિચારને અવકાશ આપ્યો હોત તો આવી ઉતાવળ થઈ જાત નહિ, એમ લખ્યું છે.
મી. નામંદાર જડને મી. રૂઝવીએ જ્યુરીને જે ચાર્જ આપ્યો અને કાયદાનો અર્થ કરી
તાલ્યો તે વિષે લખતાં કહે છે કે "આવે સાર આપ્યા પછી જ્યુરીને માન બેમાંથી એક
માત્ર પસંદ કરવાની નહીં હતી; કાં તો જડને કાયદાનો કરેલો અર્થ ખોટો કહેવો અથવા
તિલકને ગુનેગાર કહેવો. આમ હોવાથી, મી. રૂઝવીએ કરેલી આ શુભની આસર એ
ચાલ છે કે મી. તિલકને સમ્મ કરવો જે ઉપદેશ લોકોને મળી શકત તે લેશ પણ મ-
નાર નથી." ઘણાં વગવળાં વર્તમાનપત્રોએ પણ જડને કરેલા કાયદાના અર્થને વખોડી
હાંડ્યો છે; અને, આ દેશમાં પણ, એકે અવાજે તે અર્થની વિરુદ્ધ સર્વે કાઈ ફરીઆદ
રી રહ્યા છે. દિલ્હીસ્તાનમાં કોંગ્રેસ જેવું મંડલ અસ્તિત્વ ભોગવી શકે એવી કાંઈ પણ
આશા અભિવ્યક્ત માટે રખાતી હોય તો પીતલકોડની ૧૨૪ ઝં કલમનો આવો અર્થ જગ
ને તેમ જલદીથી સુધરાવવાને સંપૂર્ણ વલન કરવો આવશ્યક છે.

સરદાર ઉપર જે લડાઈ હાલ ચાલે છે તેના વિરુદ્ધની ચર્ચાથીજ આખો અકટોબરના
ઈડિયા નો અંક ભરેલો છે. પ્રેક્ટિસર મ્યુરિયન, પ્રેક્ટિસર પીરલી, મી. ડેકારટા, સરનેવલ
પેમ્મરેલેન, સરઓકલેડ કોલિવન, કર્નલ હાના, વગેરે પ્રામાણિક રાજનીતિજ્ઞોના અભિપ્રાયો એ
તકાઈ અને તેને અંગે ચતા ખર્ચની વિરુદ્ધ છે, અને કર્નલ હાનાએ "પાછળ કે આગળ"
એકવર્ડ્સ ઓર ફોરવર્ડ્સ) એ નામના પોતાના ગ્રંથમાં આ લડાઈ વિષે ઘણું લખાણ
લેખ્યું છે. "ઈડિયા" માં તેમાંથી ઉતારો કર્યો છે. તેને આરંભે આ બે અભિપ્રાયો ટાંક્યા છે:-
"જો આપણે એક પછી એક નવા નવા કર નાખવાનો ક્રમ ચારનીએ તો રશીઆને
એકે માણસ કે એકે તોપ હથોળા અથવા ગિના, માત્ર વખત આવતા સુધી ધોળી રહેવું જ
આવી રહેશે. રશીઆને આ રીતે ધોમાશથી પણ એકસપણાથી રમત રમશે, તો તેના
સામના દાવ આપણે આપણે દાવેજ ખેલી આપીશું:"-સરઓકલેડ કોલિવન.
"તમારા ધ્યાન પર જે વાતો મેં આણી છે તેનો સાર કહી જઈ. પૂર્વ બાણીનો
દેશ ઉપર ખર્ચાળ એવા પશ્ચિમના ધોરણથી રાજ્ય કરવાની પદ્ધતિ; વિશાલ અને ગરીબ
પ્રજા; મહેસુલ વધારવાને જીલ્લા-ચોડા અવકાશ; આવક કરતાં અર્થ વધી પડવાનું દુ-
મેશનું વલન; અર્થ વધે પણ ઘટે નહિ એવી રાજ્યપદ્ધતિ; દિલ્હીસ્તાનમાં કે હજીડ-
માં અગિયાર પ્રજાપોદારની અર્થ ઉપર કેખરેખની અમાવ; હજીડમાં રેલો રેલો ફ.

“ રમી હિં જોવી રેખરેખ, વૈંનપં વવત્રઠ થયા કરે તેવી આનક, અને હિંદુસ્તાનની
 “ બહારે બરતાની રમગા વવારે. ” - સરડેવિંડ બારબર

આ બે કૃત્તર તે હિંદુસ્તાનના મુખ્ય ખજાનચીઓના અભિપ્રાયમાથી લીધેના છે, અને વડછમા ઉતરવાચાં કેટલી દાનિ છ તે દર્શાવવાને ‘હડિય’ મા કર્નેન દાનાના પુસ્તક માયા ઉનારો કરના પૂરે ટાંકો જતાવવામા આવ્યા છે. કનવ દાનાઓ આજ નુધાની સ રદદની લડાઇએ ના ખચા મરવાળો કુન રીઆ ૭૧૪૫૮૦૪૬૦ જેટલો બતાવ્યો છે લગનગ પાણા આજજ જેટલી આ ગમમા દાન જે લડઈ ચાલે છે તેના ખર્ચનો સમાય થતો નથી એ ખચ લગનગ દેઢ કરોડ જેટલો દરમાએ ચાય છે એમ કહેવાર ડ અને હજુ લડાઇ બ્યારે પૂરી થશે તેનો સપૂણુ નિશ્ચય નથી એટલુજ નવિ, પણ આજ પદર વીશ વર્ષયાં કરેલી સરદારની લડાઇઓમા બારે વાય કરીને મેળ, વેલ રિજખગાથો એમ ઝણુ ફવ થડુ નથી તેમ આ સમયના વિગત્યમ થી પણ સગીન ફન થવાની વકો, અનુભવીઓની કલ્પનામા આનતી નથી વળી હિંદુસ્તાનની સ રદદ કસા અપકશે, અને ગરીબાના ડગ્યા સરમર સુ શુ કર્યા કરના હિંદુસ્તાન આગળ જતા આવી પડશે તેની ખટકો કરી પણ ધધી કઠિન છ

આવી મતલમના લગ્ન જોઈથી આ આખી ગજનતિને વખોડી કાઢવા ઉપરાંત દુર તલેગા હિંદુસ્તાનને ઉખોગી એવો જે સવાય ઉડાવવામા આવ્યો છે ને એ છે કે આ લગાઇનો ખચ કોણે આપવો? અદ્ધાન લ-ઈના રૂપીઆ ખાત્રીશ કરોડ જેટલા ખર્ચમા પચામ લાખ પાઉન્ડ છાસડની સરકારે આપ્યા હતા, પણ સિંધુ નદીની કુદરતી સલામતી બરેતી સરદાર ડોડીને પાર જવામા અને નવી નવી લડાઇઓ ઉભી કરવામા હિંદુસ્તાનના લાભ રહેતા નથી, કેવલ ખ્રિષ્ટિય શદ્દનશાહતનાજ લાભો રહેલા છે એવી દલીલ બનાવીને આ લડછનો સમગ્ર ખચ છગનડની સરમરના ખજાનામાથી આવવો જોઇએ એમ ‘હડિયા’મા કહેવામા આવેલુ છે ફુકળ, મરમી, ધરતીકપ, જલપ્રલય, અને વરસાદની ગરાાર વહેચણીના અભાવે ફરીને દેશની ગિયતિ અતિ દુર્ભય છે, હિંદુસ્તાનને મોં યે દેશનો ખાર નથી, અને સરડેવિંડ બારબરના ઉપર ટાકેના રાખદો અનુમાર આનક વધારવાની જરા પણ જગોરડી નથી, તેવું સમયે હિંદુસ્તાન ઉપર આ બોળે રવી રીતે રહી શકશે તે જોવાનું છે

કેન્સેસ જેવા મડોગની ખાચ ફરજ છે કે તેમણે સરમરને પીનલકાઇની કલમ વરદ જોના અર્થથી જે જે ખરાબી રચતો સ નવ છે તે રખડકી આપવો, આ દેશમા મો વર્ષથી ચાલતા આવેલા અગ છ ગજબા લાગેા રદ્દ થવા જવો એ અર્થથી પ્રમંગ આવશે તે રપદ કડી આપવું, અને સરમની પ મેથી એ સખ જે વધાર મોગ્યતા બરેતી અયપદતિની મામળી કરી દશાની મામિલ કલતિને જેમ આ અર્થ પછી પાડાતો છે, તેમ દેશની વ્યારહારિક જનતિને સરદારની લડછનો ખચ પાછા પાડનારો છે એ ખચમા દાઇ પણ બગ લવાને આ દેશ દાવ કેલી રવી ગીને અગમ્ત ડ, અને એ ખર્ચ વ્યાપદટીની મા. આપવો હાલ છે મો રિતે પણ મરમગને મવિનય મગમ્તુ પડાની ખ મ આસરકના છે.

મુદ્રાંજ

(ત્રીજી અધિભાષા નવમ્યાદિ દિવેદી.)

(મર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

૬૬ સત્યં પરં ધીમહિ ૬૬ — માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩, અંક ૩]

(માસિક)

[ડિસેમ્બર, ૧૯૯૭]

ભારતમાર્તંડ પંડિત ગદ્દસાલાહ.

ભારતમાર્તંડ વેદાંતમદ્યાયમ્ શીઘ્રકવિ પંડિત શ્રી ગદ્દસાલાહ મનસ્વામજીનો જાનનગરમાં દેહાત્સર્ગ થયાના સમાચારથી ભારત વર્ષના એક ઉડધી ખીન્ત હતા મુખી કોષ પથ દેશદિતેષી, વિદ્યાવિશ્વસી, શાસ્ત્રાનુરાગી સુજનનું હૃદય દગ્ધ થયા વિના રહ્યું નહિ હોય. ખાસ્યધીજ પ્રગાયજી મયેસા આ મદ્દાત્માએ પોતાના પિતા પાસેથી એવું સારું પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થયું હતું કે કબે શાસ્ત્રના વિષયોમાં, તેમજ વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, સાહિત્ય શાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ આદિ વિદ્યાઓના વિષયોમાં પથ તેમજ નિષ્ક્રમ ઉપર મથ્યા ગંભીરે. પ્રશ્નોના નીકાલ સમર્થ પંડિતો તરફથી પથ સોંપવામાં આવતા. આવી સર્વદેશી વિદ્વાન્ની સાથે તમસ્પાર્શિતા, મર્મગતા અને મદ્દથ કરવા કસાવવાની શક્તિનો યોગ મનુષ્યમાં હોય એ એક ઇશ્વરી ચમત્કાર જેવોજ ગણાયો. તેમાં પથ અવધાનશક્તિ અને શીઘ્રજ્ઞાનની અતિ વિકટ કસોટીમાંથી મથ કાણુ વારમાં પાર પડવાની કુશલતા જેતાં પંડિતજીને કોષ અવતારી પુરુષ માનવાનીજ વૃત્તિ થઈ આવતી. ઓઠલા મુદ્દિવૈભવ સાથે હૃદય એવું સરસ, સુરસ, નમ્ર અને વિનીત હતું કે અભિમાનના સેશ વિના તે સર્વદા સર્વતે સુમમ, સુમમ, અને અનુકૂલ હતા. વૈષ્ણવધર્મના તેઓ સમર્થ પોષક હતા, ગોસ્વામી શ્રી દેવજીનંદનાચાર્યની સાથે રહી એ ધર્મના સ્વરૂપમાં જે આધુનિક પિતૃતિઓ થઈ છે તે દૂર કરવા તેમનો બગરેથ પ્રયત્ન હતા. તેમના પછી એ ધર્મની ધુરાલું વડન કોણુ કરશે એ સંશયાત્મક છે. ધર્મ કસેના વિષયમાં ધણા આદ્યદી, આચારવાદ એવા આ પંડિતે મથાદ શિષ્યો તૈયાર કર્યા છે, એ શિષ્યો તથા એક અતિ દામન બાલકને શાંકસાગરમાં સ્વડતાં મૂકી પોતે સ્વરૂપમાં સંગ્રાહ ગયા છે. દાંપત્ય પ્રેમ અને સતીત્વનો મદિગા કલિકાલમાં રજુ બલે પ્રત્યક્ષ

ગળા બહેતા ગાતા રસિક રસસિન્ધુઝરણુમાં;
આહા એની મૂર્તિ પ્રકટ નિરખાતી મરણુમાં;

૩

અરે ! મૃત્યુ બીલિ ! જગત કુટિલાષ્ટ ! તિમિર આ !
કહું શા શબ્દોથી ? નરકનુગરી—સ્વામી શખના !
પડ્યો ક્યાંથી જ'તુ !—ધવલગિરિની પારથી પડ્યો !
ન મૃત્યુ બેટી હું ધવલગિરિની પાર ઉપડ્યો !

૪

બધું અર્પી સાંપી મરણુશરણે પાર પડવું;
ડરી શંકા પામી, મરણુ સુચતાં રોજ રડવું;
ચઢી રે'વું ઉચે—નરકનગરીમાં રખડવું;
કશું એવું તારું ક્ષણિકું, અવળું, અવિત હવું !

૫

હમ્મ આત્માને, વાંચિનહું પરમાત્મા કરગરી,
વિચર બુદ્ધિથી, બળન ગળવું વા રસભરી,
વડુ વેદાન્તોન, નહિ અવળા ને સવળા આ,
કાણે કાળી ધોળા ! અમ હમી ! શી અવિતકશા !

૬

હઠી એ જાણે ત્યાં ચમક ચેમકો શબ્દ ઉરથી,
રમે કાળા ધોળા અધિક અધિક તાબ સુરથી,
ન પાપો તો સાધો નવોન નવમે બહેતો પૂરથી,
સદા સાથે પૂરે અમિત રસરેખા હેકુરથી.

૭

ટકી રે' ત્યાં જ'તુ, ઉચલો પડજે વા પલકમાં,
બધું કદતોલોથી હૃદય વહી વહે ખલકમાં,
બળે મૃત્યુ, બીલિ, વિષમ રસ રાખા અલકમાં,
હવે નીચે સાચી પકડ અખિલાષ્ટ અસખમાં.

૮

ત્યજ નાની નાની કૃપણજનની નાની નકલો,
હધી આડી દુઠ્ઠી અવનવી આહંકાર આકલો,
બલે કાળો-ધોળો, પલક બહુરૂપી, ન નવલો,
સદા આપી અર્પી દૃઢયરસ રે'જે અવિકલો.

૯

ધરી દૃષ્ટિ હવે ચરણ ધર કાં દીગડ વિષે,
કહી શોધે સાચી અકથ અખિલાષ્ટ જડ વિષે,

મહા ભંગે, રંગે, અખૂટ રસ છે હૃદય વિષે,
ત્યજી જીવિ બૂત પ્રકટ રમ એ સાક્ષી વિષે.

૧૦

મહા સિધૂ પૂર્વે અસિમ રસરંગે નવ નવે !
તટો બિંદુ બિંદુ અક્ય અખિલાઈ અનુભવે;
ન થએ ના ચાલે, ન ચુપ વિહરે વા નવ ભવે;
રમે જ્યાંનાં ત્યાં તે હૃદયરસ પૂરે ન સકવે.

૧

ધર્મ.

૧

વેદાન્ત.

(પ્રાચીન અને આધુનિક)

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ

સ સંન્યાસી ચ યોગો ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ॥

“ We believe that the earth is a stepping-stone towards heaven; that it represents a line in the immense poem of the universe; a note in the over-lasting harmony of the divine idea; and that on the accordance of our works with this harmony must depend the elevation of our actual being and our hope of progress in that transformation of life which we call death:—” Joseph Mazzini.

વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદ અને ઉપનિષદમાં વેદ એટલે જ્ઞાનમાત્રના અંતરેપે દસી-વેલુ નિરંકુશ તમિનું અપરોક્ષજ્ઞાન એમ પડિતો વહે છે; સામાન્ય બુદ્ધિમાં ન ઉતરી શકે એવી બુદ્ધિવિદ્યાસોની પરંપરાતો આડબર એમ પ્રાકૃતો સમજે છે. અત્ર પશુ એમ કહેવાતો આશય નથી કે વેદાન્તનો અપરોક્ષ અનુભવ સહજ કે સરલ છે; એ માટે સાધન-સંપત્તિની અપેક્ષા અને આવશ્યકતા છે. પરંતુ બુદ્ધિમાત્રથી વેદાન્તની પરિભાષાઓનું મધાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને તેમા કૃતાર્થતા સમજવી એ વેદાન્ત નથી; વેદાન્તનું અડધું કરવાનું સાધન બુદ્ધિ ભલે ટોપ, પણ વેદાન્તના સાક્ષાત્કારનું સાધન તો બુદ્ધિથી અન્ય છે, એ દર્શાવવાને અર્થે આ ઉપક્રમ છે. અને એ ઉપક્રમના સંબંધમાં ‘પ્રાચીન’ અને ‘આધુનિક’ એવાં વિશેષણો વેદાન્તને લગાડવાથી, ધણાક વાચકોને આશ્ચર્ય ધામવતો સંભવ છે, તથાપિ કેવળ બુદ્ધિથી વેદાન્તને મઢવું કરવાના અને તેવા બુદ્ધિકારા અપેક્ષા-અલ-

છુની તુષિમાંજ સાક્ષાત્કાર પર્વત પહોચવાના માર્ગને આપણે અર્વાચીન વેદાન્ત એવી સંજ્ઞા આપીશું અને હૃદયના રસમય અભિદ્રવમાં અભેદસાક્ષાત્કાર બરાબ જતાં કોઇ અતુલ બાવ્યતાનો હૃદય યાચ એને આપણે પ્રાચીન વેદાન્ત કહીશું.

અને આવા વિભાગની અન્વર્ધતા સહજે સિદ્ધ થઇ શકે તેવી છે. સમગ્ર સિદ્ધિ તો આ ઉપક્રમનો ઉપસંહાર થશે ત્યાં થઈ આવશે; તથાપિ આરંભે એ, તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપયોગ વિષે વિચાર કરીશું તો પણ એ વિભાગમાં કાંઇક સાર જણાશે. આરંભવર્તનો ઇતિહાસ જેટલો જૂનો અને જેટલો બાળ્ય છે તેટલો કોઇ પણ પ્રજાનો નથી એ નિર્વિવાદ છે; આરંભવર્તના ઋષિ યુનિઓએ જે જે વિચાર, શોધ, નિયમ, આદિ રચ્યાં છે તેવાં, તે દામે, કોઇ પણ પ્રજાએ જાણ્યાં ન હતાં. આપણે વ્યાસ, વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, શુક, નારદ, શંકર આદિ તત્ત્વજ્ઞોનાં, જનક, પૃથુ, રામ, કૃષ્ણ, દરણ, અર્જુન, પરશુરામ આદિ અનેક મહા પરાક્રમી યોદ્ધા અને રાજાઓનાં, નામ સાંભળીએ છીએ. સર્વેને પ્રવૃત્તિ હતી, કર્તવ્ય હતું, એમ પણ કથાઓમાંથી જોઇ શકીએ છીએ. ત્યારે પ્રશ્ન થઇ આવે છે કે વેદાન્તનું જ્ઞાન આવા મહાજનોને નહિ થયું હોય ? તેમણે પ્રવૃત્તિનો આત્મતા અનાદર કરી વેદાન્તના વિષય ઉપર બુદ્ધિવિભાસોની જામ વિસ્તારી તેની નીચે નિવૃત્તિનો આશ્રય કરવો યોગ્ય ધાર્યો નહિ હોય ? રામ અને કૃષ્ણ એ બે આખી આરંભપ્રજાના ઇશદેવ છે, એમના સાક્ષાત્કારથી મુક્તિ યાચ એવી એ હૃદય ભાવનાઓ આરંભવર્તમાં પૂજ્ય ગણાઇ છે. છતાં એ ઉભયમાં કેટલા કેટલા વિરોધ છે ? રામની સરલતા, એકતા અને કૃષ્ણની કુટિલતા, અનેકતા સર્વને સુવિદિત છે. પ્રસંગમાં દબાઇ જતા, પરાક્રમથી પ્રસંગની ઉપર થઇ આવતા, પણ સર્વદા નમ્ર અને આદ્ર જણાતા શ્રીરામ; અને પ્રસંગોને ન હોય ત્યાંથી ઉપજાતી ભેનાર, પ્રસંગની ઉપર ને ઉપર રહેવાની બુક્તિ રચનાર, બહુરંગી, બહુ રસવાળા શ્રોકૃષ્ણ, એ ઉભય ભાવના દેખીતોજ એક એકથી વિરોધી ભાસે છે; છતાં પરમ જ્ઞાનના સાધ્યરૂપે આખી આરંભપ્રજા અધાપિ તેને નમે છે અને હપાસે છે. એનું શું કારણ હોય ? જોઇએ ?

આ બધાં પ્રશ્નનું ઉત્તર યોગમાંજ છે. એ સર્વ મહાત્માઓ, રાજાઓ, ઋષિઓ, વેદાન્તને બુદ્ધિનો વિષય જ્ઞાનતા નહિ, વેદાન્તને કેવલ હૃદયનોજ વિષય જ્ઞાનતા. જેમ શીત, આતપ આદિનાં પ્રત્યક્ષ આપણને સહજ રીતેજ થાય છે તે હૃદયમાં અનુભવાય છે; તેમના વિષે બુદ્ધિથી શક્યગુણ વિવાદ અને વિવેચન કરતાં પણ તેમનો સાક્ષાત્કાર થતોજ નથી; તેમ વેદાન્તના રહસ્યનો અનુભવ પણ બુદ્ધિના વિશ્વાસોથી થતો નથી, કેવલ હૃદયથીજ શીત આતપાદિની પેઠે અનુભવાઇ જાય છે. એટલે કે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિનો તેમાં વિચારજ નથી, કેવલ કર્તવ્યની જાતના એજ સર્વોપરિ છે, અને તે કર્તવ્યને અભેદ-દૃષ્ટિથી કરાય એજ એ સર્વ મહાજનોના જીવનનો સાર જણાય છે. જો આ સમજવું મર્યાદા હોય તો બુદ્ધિમાત્રના વિશ્વાસોથી વેદાન્તને અદમ્ય કરી, ત્યાગ, નિવૃત્તિ, આદિ આમરચના તામસ માર્ગમાં વેદાન્તનો સાક્ષાત્કાર જોનારનો વર્ગ અર્વાચીન વેદાન્તના અનુયાયીમાંજ ગણાવો જોઇએ; હૃદયના આદ્ર ભાવથી અભેદદૃષ્ટિએ વ્યવહાર અને કર્તવ્ય-માત્રનો નિર્વાહ અવિભિન્ન રહી કરવાના રહસ્યયોગના માર્ગને અનુસરનારનો વેદાન્ત પ્રા:

મીન મણીવો જોઈએ,

‘જ્ઞાનગાંધી આનંદ છે’ એ ઉક્તિ વારંવાર સંભળાય છે. એ જ્ઞાનમાં આનંદ નથી એમ જાણાવવા ‘શુષ્ક’ એવું વિશેષણ જ્ઞાનને લગાડવામાં આવે છે તથાપિ ‘શુષ્કજ્ઞાન’ ત્યાં પણ આનંદ છે એમ જ્ઞાન-પક્ષના આશ્રીઓ વદતા રહે છે. જ્ઞાન એટલે હૃદયરસ-પૂર્વક અભેદનો અપરાધ અનુભવ એમ વારંવાર આ માસિકના ગત અંકમાં સમજાવવા યત્ન થયો છે; એ જ્ઞાન કરતાં કેવલ યુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાનના આનંદને, દૃદેશીને જ જ્ઞાન-પક્ષના વાદીઓનું વદનું છે. તેમના મનમાં એમ છે કે વેદાન્તના અનેકનેક ગ્રંથો જોવા, વિશેષ-કવા, પરિભાષાઓનું જ્ઞાન પામવું, એ આનંદની સમાન અન્ય આનંદ નથી. જીવનનો સાર, તે પક્ષલાજ્ઞા, વિચાર (contemplation) માં જ માને છે, અને પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી, શાન્ત રીતે પઢી રહી, વેદાન્તવિચારમાં નિમગ્ન રહેવું એ જ્ઞાનનો પરમાવધિ છે એમ તેમનો અદ્વ છે. ‘અદ્વૈતસારિ’ એ જાણના સિદ્ધ થવામાં જ અનુભવ અને નિર્વિદ્યપનો તેમણે અવધિ માન્યો છે. આ પક્ષનો શ્રેય સાર છે તે વધારે સુદગતાથી જોઈએ તો તેમાં વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત કરતાં કેવલ વિરુદ્ધ વાતનો જ આશ્રય થયેલો લાગશે. પોતાની યુદ્ધિ અને તે યુદ્ધિના વિષયો ઉપર સાંભિમાન આસક્તિ રાખી, તેમાં આનંદ માનવો એ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત નથી; તેમ જા વિશ્વ અને જીવન કેવલ જોવાને અને વિચારવાને જ હેતુ નથી; કર્તવ્ય અને વૃદ્ધિના શિક્ષણની શાલા છે. પરંપુરિના અમતકાર વાચતા, સમજતાં, પણ વાચકને જે આનંદ યાવે છે તે સ્વયુદ્ધિની અપેક્ષાનુસાર ન્યૂનાધિક રહે છે એટલે યુદ્ધિવિદ્યાસનો જે આનંદ, વિચાર (contemplation) નો જે આનંદ, તે સ્વપરાયણ યુદ્ધિનો અર્થાત્ અદ્વૈત સાથે અને અભિ-માનનો જ આનંદ છે. ‘દ્વૈત-અદ્વૈત’ એવી સમાધિ જાણના પણ અભિમાન વિના અન્યવૃત્તિને પુષ્ટ કરતી નથી એ વાત વિચારવાનને સુગમ છે. અને એ અદ્વૈતા અને અભિમાન તેવા માર્ગના ઉપાસકોને નિવૃત્તિ, ત્યાગ, શાન્તિ, આદિનો આચાર સ્વીકારાવે છે. પ્રવૃત્તિ એવા એવા પ્રસંગ લાવે છે કે જ્યાં અભિમાન અને યુદ્ધિવેશનું અપમાન અને અંડન થવાના બદ્ધ બદ્ધ ક્ષણ પ્રતિદિવસ આજ્ઞાં જન્મ છે. એમાં યુદ્ધિના ઉપાસકને વિચરવું બહુ વિકટ, દુઃખદાયક, અને શક્ત્યપ્રાપ્ત થઈ જન્મ એમ છે. વેદાન્તનો હૃદયદારા જેને સાક્ષાત્કાર નથી, તેવાને તો પ્રપંચની જાલમાં પેસનાં જ મરણ અને દુઃખપરંપરાનો જ પ્રસંગ છે. અર્થાત્ જનસંસર્ગનો ત્યાગ, સંન્યાસ, વિરાગ, છત્યાદિ કટ્ટપરંપરામાં જ તેમના અભિમાનની તૃપ્તિનો અવકાશ છે. જે વ્યવસ્થાવનો વેદાન્ત નિષેધ કરે છે, તેને જ યુદ્ધિદારા અવલખી જા પક્ષના વેદાન્તીઓ નિવૃત્તિમાર્ગના ભક્ત થયા છતાં મુક્તિથી અતિ વિદૂર છે એમ માન્યા વિના ચાલવું નથી. એ બધો અર્થ-મીન વેદાન્ત છે.

શ્રીકૃષ્ણમગવાનને ‘ત્યાગ’, ‘સંન્યાસ’, ‘યોગ’ આદિ શબ્દોના પ્રચલિત અર્થો જાગવદ્ગીતાનો દૃઢગાર કરવાને સમયે જાણવામાં ન હતા એમ નથી; તેમજ એ શબ્દોના અર્થ અર્જુનને તેમની જ પાસેથી શીખવાના હતા તેમ પણ નથી. છતાં ગીતામાં એ જ શબ્દોનો વારંવાર અર્થ દરવામાં આપ્યો છે એટલું જ નહિ, પણ એ અર્થ ઉપર જ આજ્ઞા ગીતાશાસ્ત્રનો સાર આપી મૂક્યો છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. શિખાસૂના-રિનો ત્યાગ કરી ગૃહમાં રાજેલા અગ્નિજ્ઞાનનો ત્યાગ કરવો તે સંન્યાસ એમ અર્થપ્રચ-સિત હતો; વંશુધર્મનો ત્યાગ કરવો ને ત્યાગ એમ સમજવામાં હેતુ; ક્રિયામાત્રનો રાવે

કરી અક્રિય થઈ જવું અને જ્ઞાનપક્ષવાળા જે નિવૃત્તિને વેદાન્તનું સાધ્ય ગણે છે તે પાન-
મળી એ યોગ એમ પણ પડેલો અને જ્ઞાનીઓના બ્યવહારમાં જણાવતું હોય છે. છતાં દલિ-
દાસના આરંભને સમયે એ શબ્દોના એવા અર્થો કામના રહ્યા ન હતા. વળું અને આ-
શ્રમની બ્યવરથાનો ભંગ થતાં બાલના આચારમાલમાંજ તે તે આવનાને દર્શાવથી,
અંતરૂપી શક્તા અને દુષ્ટતામાં વિહરવું, એવો પ્રકાર ઉદ્ભવ્યો હતો. ક્રિયાનો ત્યાગ
કરી મનમાં કાટિ કાટિ વિષયોનો વિલાસ લેનારા યોગી થયા હતા, કંચન અને કામિનીના
બાજી છતાં બગવાં ઓઢી અગ્નિદોષ તથા સંન્યાસીમાં પૂજનાર વિશ્વમાં વિચરતા હતા;
અને કર્તવ્યનો ત્યાગ કરવાથી, ત્યાગદ્વારા પરમહસ સાધવાની સાધસામાં, મહાપાતકના
અધિકારી થવા લાગ્યા હતા. એ પ્રસંગેજ કહેવાની પૂછે આવશ્યકતા હતી કે “કર્મના
ફલનો આશ્રય કર્યા વિના, પ્રવાહ રૂપે પ્રાપ્ત થતા કર્તવ્યને કરનારજ સંન્યાસી છે, તેમ
યોગી પણ છે; અગ્નિદોષાદિને છોડી દેનાર કે અક્રિય થઈ રહેનાર તે સંન્યાસી કે યોગી
નથી;” “કર્મમાત્રનો ત્યાગ કરનાર ત્યાગી નથી, પણ કર્મમાત્રના ફલનો ત્યાગ કર-
નાર ત્યાગી છે;” છતાંદિ. કૃષ્ણપરમાત્માના ઉપદેશનું તાત્પર્ય એ આ પ્રકારે મુદ્ધાર્ય
ગૃહાણું હોય તો જ્ઞાન-પક્ષનો આશ્રય કરનાર જે બુદ્ધિવિલાસોને છપાસે છે અને નિ-
વૃત્તિ આદિમાં જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા માને છે તેમાં વેદાન્તના સાધ્યનો વિરામ નથી એ
સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ ‘આનંદ’ કે જે જ્ઞાનપક્ષનું સાધ્ય છે તે વાસ્તવિક રીતે વેદાન્તનું સાધ્ય છે
કે નથી તે પણ જોવાનું છે. સત્-ચિત્-આનંદ એવું, વેદાન્તપ્રતિષ્ઠાપ્ત અદાનું સ્વરૂપ
સમજાવવાને, એક લક્ષ્યમાત્ર કહેલું છે તે ઉપરથી સત્ ચિત્ આનંદ તેજ અદા એમ
બહુ જોના સ્વીકારવામાં આવી ગયું છે. પણ અદા તો સર્વ વિરોધથી રહિત નિર્વિશેષ,
એક છે એટલે એમાં સત્ ચિત્ આનંદ લજીનો અવકાશજ નથી, અને એ ત્રણ કહેવામાં
પણ અદાની એકતા કહેવાનુંજ તાત્પર્ય છે, અદાના ત્રણ ધર્મ કહેવાનો હેતુજ નથી. જેમ
અસ્તિ-અસ્તિ એ પ્રત્યય સત્તામાત્રમાં એકનો એક સર્વમય છે, બધાં નાના પ્રકારનાં
અસ્તિત્વ એ અસ્તિપ્રત્યયથી ભિન્ન નથી; તેમ અસ્તિત્વમાત્ર પણ અદાથી ભિન્ન નથી; માટેજ
અદા સત્ છે. જેમ જ્ઞાનમાત્ર, વિવિધ પ્રકારનાં ઇન્દ્રિયજન્ય સંવેદનથી આરંભી મનોવિલાસ
પર્યંતનાં જ્ઞાનમાત્ર, ‘જીજ્ઞુ’ એ પ્રત્યયથી ભિન્ન નથી, તેમ જેટલા જેટલા ચૈતન્યવાળા, જ્ઞા-
નવાળા, બ્યાપાર છે તે અદાથી ભિન્ન નથી. જેમ વિવિધ પ્રકારના સૂક્ષ્મ, મંદન વનિતા આદિ
આનંદ એક આનંદરૂપ તૃપ્તિથી ભિન્ન નથી તેમ વિષયમાત્રના સંબંધનો આનંદ અદાથી
ભિન્ન નથી. સત્તા, ચૈતન્ય, તૃપ્તિ ત્રણે જેમ પોત પોતામાં એકનાં એક છે તેમ અદા એકનું
એક છે. આટલુંજ નથી પણ સત્તા એટલેજ ચૈતન્ય અને તૃપ્તિ એમ સહજ સમજાય છે. ચૈત-
ન્ય વિના અસ્તિત્વનો અનુભવ થતો નથી અને ચૈતન્યવાળું કોઈ પણ અસ્તિત્વ અસુક પ્રકા-
રની તૃપ્તિ વિના સંભવતું નથી, વૃદ્ધિ પામી અનુભવ લેખ શકતું નથી; એટલે સમગ્ર અદાઓનો
સમાસ-સત્તામાં થઈ રહે છે. ને તે સત્ અદા છે. એ સત્ જેમ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી તેમ
અદા પણ જુદો પદાર્થ નથી; સર્વે જનાં કાંઈ નથી, સાકાર છતાં નિરાકાર છે, એક છતાં
અનેક છે. ત્યારે સત્ ચિત્ અને આનંદ એવું અદાનું સ્વરૂપ જણાવવા જે કહેવામાં આવે

છે તેમાંથી એમ ક્ષણિક થઈ શકતું નથી કે આનંદ એવો પ્રદાનો કોઈ ધર્મ કે સ્વભાવ છે અને આનંદની પ્રાપ્તિ તે પ્રદાનાવ યથાતુ સ્વરૂપ છે. વિદ્યારણ્યસ્વામી આદિ મહાત્માઓએ ધર્મસાક્ષાત્કાર કરાવવાને, સાધકોની સુગમતા સારું, વિષયાનંદનાં દૃષ્ટાંત આપી આનંદના બિંદુગાત્રને પ્રદાનાનંદના અર્થ અરૂપ અંકુરોરૂપે દર્શાવ્યા છે. પણ તેમાં એ તાત્પર્ય એ છે કે વિષયાનંદમાં એકાગ્રતા અને નિર્ભાનતા યાવ છે, છતાં કોઈ અવર્ણ્ય બાન રહે છે, તેણે પ્રદાસાક્ષાત્કારની એકતા, નિર્ભાનતા અને અવર્ણ્યમાનતાનું સ્વરૂપ છે. સદિત્યકારો પણ પોતાના ઈષ્ટ 'રસ' અથવા ધ્વનિને, એટલાજ ઉપરથી, 'પ્રદાન નંદ સહોદર' કહે છે.

આનંદને વેદાન્તનું સાધ્ય માનવાને કોઈ કારણ સમજાતું નથી. આનંદ તો ક્ષણિક છે, વિષમ છે, એકરૂપ નથી, વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ આનંદની વ્યાખ્યા જુદી જુદી થાય છે. એ આનંદને વેદાન્તના સાધ્યરૂપે શી રીતે કહી શકાય? આનંદની વ્યાખ્યા વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ બિન્ન હોવાથી તથા વેદાન્તના સાધ્યરૂપે આનંદને માનવાની શુભ મવાયી, ધણીક વેદાન્તાનુયાયીના આચાર વિચારોમાં નિરંકુશ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વચ્છંદિતા, અને સામાન્ય લોકો જેને આનાચાર અને અનીતિ કહે તેણે દીક્ષામાં આવે છે, 'જે ધડી મઈ આનંદમે જીવનકા ફલ સોય' એટલા એક ચરણને મુખે રાખી, પોત પોતાની સમજણ અનુસાર આનંદની ધડી ભોગવવાનો યત્ન કરનારા પાત્રો પણ વેદાન્તી હોવાનો દાવેદ કરી વેદાન્તને દોષ ચઢાવવાનું નિમિત્ત થઈ જાય છે. 'કહા લંક પતિ ભેગ્યો, કહા કરન ગયો ખોય' એ પ્રથમાર્ધને વિચારીએ તો જણાય કે રાવણે જબુ અભિમાન કરી ન્યાયે અન્યાયે પણ સમૃદ્ધ થયો તે તેની સાથે ન ગયો; કરણે અતિ દયા ધારણ કરી પરમ ઉદારતાથી સર્વસ્વનો વ્યય કર્યો હતો તેમાં તેની પાસેથી કંઈ ખૂટી ન ગયું;—જે આવવાનું તે પ્રયત્ન વિના એ આવે છે તે જવાનું તે પ્રયત્ન વિના એ જાય છે; ત્યારે પ્રાપ્ત કરવાના વિષયો સખ ધે કે જે જતા રહે છે તે વિષયો સખ ધે, પ્રયત્નને વચમાં આણીને કસેપ કરવો કે ઉપજાવવો વ્યર્થ છે; લાભ, હાનિ ઉભયમાં સમાન રહી સમતાના સૂત્રને વળગી, રાવણે જેમ પોતાને પ્રાપ્ત થતું કર્તવ્ય હતું કે કરણે પોતાને પ્રાપ્ત થતું કર્તવ્ય હતું તેમ કર્તવ્યમાત્રમાં આનંદનું. 'આનંદની ઘંટી' તેજ જૂત અને ભવિષ્યના અનુસંધાન વિનાની વર્તમાન ક્ષણ છે, અને વર્તમાનમાં જ માની વિચરે છે, માટે તે 'ધડી'ને જીવનનું ફલ કહી છે. એવો કર્તવ્યમાત્રના વર્તમાન ક્ષણનો આનંદ તેજ માનીતું જીવન છે; એમ ન હોત તો દિરણ્યકશિપુ આદિની પૈરબક્તિથી પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવત નહિ. આ પ્રકારે 'આનંદ'ને ન સમજતાં પોતપોતાની રુચિ અનુસારના આનંદમાં વિદ્યારવાતેજ આનંદ માનવાનો જે ભાગે તે વેદાન્તમિદાન્તથી પ્રતિકૂલ છે.

આનંદને વેદાન્તનું સાધ્ય માનવું એ બુદ્ધિવિલાસોને વેદાન્ત સમજનારા પક્ષનું જ ફલ છે. બુદ્ધિના અભિમાનમાં વિશ્વાસ ભોગવનારા, નિવૃત્તિનેજ ઇવિતતું કર્તવ્ય સમજનારા, જ્ઞાનપંથાનુયાયી વેદાન્તીઓ પોત પોતાના આનંદસામ્રાજ્યને મોક્ષ માને તો તે સ્વાભાવિક છે. જે માનને ઈષ્ટરૂપે સ્વીકારી તેઓ પ્રગર્ભ છે તેણે વાસ્તવિક ફલ એવો આનંદજ હોય. એજ અર્થાચીન વેદાન્ત છે. કેવલ જ્ઞાનપક્ષ એ અર્થાચીન વેદાન્ત છે, અને પ્રચલિતનું

શાકર બાબ, ગૌરપાદાદિના લેખ, તેમનો જે પ્રસાદ અને પ્રવાહ છે તે કરતાં અન્ય સૌથીના વેદાન્ત સંબંધી લેખો પણ અર્વાચીન વેદાન્તના મહિમામાંજ સુખાપ્ત છે. એ અર્વાચીન વેદાન્ત ઉપર અરુચિ યવામાંથીજ રામાનુજસંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ છે. તેણે શુદ્ધ-જ્ઞાનને સ્થાને બક્તિનો અધિકાર સ્થાપી જનસમાજને આનંદમાત્રમા મોક્ષ ન મનાવતાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિનિષેધની મર્યાદામાં રાખી મોક્ષ મનાવવા યત્ન કર્યો છે. પણ એ બક્તિમાં રસ નથી, જ્ઞાન ઉપરના તિરસ્કારની તેમા બહુ છાંટ રહી ગઇ છે, અને જે આદ્રેતા બક્તિનું સ્વરૂપ છે તેની એકતાનતા એમાં અનુભવાતી નથી. વલ્લભાચાર્યે વેદાન્તનો સ્વીકાર કર્યો, રામાનુજની પેઠે સિદ્ધાન્તને નવો કરવા યત્ન ન કર્યો, માત્ર જ્ઞાનપક્ષમા 'રસ' ઉમેરીને વેદાન્ત ઉપરથી બુદ્ધિનો અધિકાર દઢાવી દુહ્યનો અધિકાર સ્થાપવા યત્ન કર્યો. પણ તેમાં 'રસ' વધારે રેડાઇ ગયો છે, એક પાસા એમ બુદ્ધિ વેદાન્તને શુદ્ધ કરી નાખતી હતી, તેમ ખીણ પાસા રસ તેને એકલો મધો ઓગાળી નાખે છે કે બાકી ભરતાં પણ હાથમાં કાંઈ આવતું નથી; શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કહે છે તેણે 'સમત્વ' સિદ્ધ થતું નથી, એ ગમે તેમ હો, પણ અર્વાચીન વેદાન્ત ઉપર અરુચિ યવાથી વર્ણમ અને રામાનુજનો ઉદ્ભવ છે એ વાત આપણી ચર્ચાને પુષ્ટિ આપે છે અને 'શુદ્ધ' જ્ઞાનનો પક્ષ તે અર્વાચીન છે, પ્રસ્થાનત્રયના હૃદયશાનુસાર પ્રાચીન વેદાન્ત નથી એમ સિદ્ધ કરી આપે છે. આવો ભેદ કરી બતાવવાનેજ રામાનુજ તથા વલ્લભે નવું કસોત દઢાવ્યા છતાં પોતાના મતને 'વિશિષ્ટ' તથા 'વિશુદ્ધ' એ વિશેષણો આપી અદ્વૈત વેદાન્તના સારરૂપે જણાવવાનો ધ્વનિ કરી રાખેલો છે.

પ્રસ્થાનત્રયમાં કહેલો, કેાઇ પણ ટીકા કે બાબ વિના પણ સમન્વય કરી જોતાં સિદ્ધ થતો, જે વેદાન્તસિદ્ધાન્ત તે પ્રાચીન વેદાન્ત છે. આત્માર મુધીમાં અર્વાચીન વેદાન્તને ઓગાળાવવાનેઆર્યે કેટલીક સર્વો કરી પ્રાચીન વેદાન્તનું સ્વરૂપ બાંધવાનો હવેદ્દાત કર્યો. પ્રાચીન વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત કેવો છે તે સમજવતા પૂર્વે એ સિદ્ધાન્ત અત્ર કહેવાશે તે-વેાજ દેવો જોઇએ એમ ખીણ રીતે પણ કહી શકાય એમ છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ અવધારની પારનું, માટે વ્યવહારિક મનુષ્યોથી પણ ન સમજાય તેવું, જ્ઞાન છે એમ ધારવામાં આવે છે અને અનંત વિશેષવાળી પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં તણાતા વર્તમાન સમયને તત્ત્વજ્ઞાન કે પરમાર્ય વિષયની ધારો સામંજસમાં પણ દગડું આવે છે. આશ્ચર્ય, પ્રમાદ, કંતંબને હડાવી દેવાની શક્તિ, એવું તત્ત્વજ્ઞાન મીઝે ધ્રુવ રહે છે, તત્ત્વજ્ઞાનની વાકરમના તે માત્ર સખ્દ-જાલજ છે, એમ ધણીક માને છે. જે શાસ્ત્ર આપણા જીવનનો અર્થ કરી આપવાનો, જીવનનો હૃદય અને હેતુ સમજાવવાનો, અને આચાર વિચારનાં ધોરણ બાંધી આપવાનો, હવેા કરે છે તેના રિયે આવી શાન્તિ કોઠમાં પ્રગટે એ ખેલતી વાત છે. પરંતુ તેમ સંવામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો જે અર્થ જ્ઞાનપદે ધણી સમયથી કરાવ્યો છે તે પણ એક દારણ્ય છે. જ્ઞાનપક્ષને જે બુદ્ધિવિશાસોની અભિરુચિ છે તે બુદ્ધિવિશાસો અને સખ્દજાલોમાં, પરિમાપાનાં વિવેચનોમાં અને તેમને સુખપાદ કરવામાં, એ પક્ષે તત્ત્વ જ્ઞાનનું છે; તેથીજ સામાન્ય જનોના મનમાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર આવી અરુચિ ધઇ આવી છે, એટલુંજ નથી, પણ તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યવહાર એ જોતો એવો વિરોધ સગળાઇ ગયો છે કે એ હાથે માથે દોહા

શકે એમ માનનાર દોષકર્તા ગણી આવશે. છતાં સત્ય એજ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન વ્યવહારથી શુદ્ધ નથી, વ્યવહાર અને જીવનનો અર્થ કરી આપી જીવનનો દેતુ અને હેતુ સમજાવે એજ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા પરમાર્થવિચારનો મુખ્ય આશય છે. પરમાર્થવિચારરહિત જે જીવન તે અવ્યવસ્થિત, હેતુશૂન્ય અને મરણપ્રાપ્ત રહે છે. જીવનને અવશ્ય કોઈ અવ્ય ભાવનાનું બળ હોવું જોઈએ, તે ભાવનામાજ સર્વ જાત અને દર્તવ્યનું સમર્પણ થયેલું રહે એવો વેગ હોવો જોઈએ. એ ભાવના અને એ વેગ તત્ત્વવિચારમાંથીજ છે. દમરૂ છે, ને તે તત્ત્વવિચાર વ્યવહારની બહારનો બહાર છે, જ્ઞાનપક્ષના આડંબરમાં અને પારિભાષિક વચનપ્રકૃતિઓમાં છે, એમ માનવા કરતા વધારે ચઢોટી શુદ્ધ ખીજ કેઈ શકાય ?

ત્યારે તત્ત્વ જે વ્યવહારથી અભિન્ન હોય તો વેદાન્તસિદ્ધાન્તના સાધ્ય રૂપે તે તત્ત્વ કેવલ બુદ્ધિવિશ્વાસોમાં અને વાચોબુક્તિમાજ સમાઈ રહેવું ન જોઈએ. એ તત્ત્વના ચક્ર-શુદ્ધી આચાર અને વિચારમા તત્ત્વનું અનુસંધાન થવું જોઈએ. જેટલી જેટલી તાત્ત્વિક જ્ઞાપનાઓ છે, વેદાન્ત વિનાના જે જે તર્ક અને વિચાર છે, તે સર્વમાં બેદનો આશય કરેલો છે, ને તેટલાજ માટે તેમને અનિષ્ઠ માની અદ્વૈતવાદે અબેદનો સિદ્ધાન્ત પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. ગતુષ્પદે એક એકથી અનેક અનેક પ્રકારે ભિન્ન છે; સ્વાભાવિક રચનાથી તેમ જનસમાજને અધિષ્ઠા અનેક નિમ્ન ધોરી ગતુષ્પદગતિમા જે બેદ વધી ગયા છે તેની ગણના કરવી પણ અશક્યવત્ છે અને બેદ હોય ત્યાં સુધી સંવૃદ્ધિ (progress) થઈ શકતી નથી એ સુવિદ્ય છે. બેદનાથી પ્રવૃત્તિ કદાચ અમુક એક સાધ્ય વાળી વળતી નથી, અતઃત બ્યદિની અનત પ્રવૃત્તિઓ અનંતસાધ્યને હેતુશીને થવાથી, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અતિ દુર્ગમ રહે છે, અને એકે સાધ્યને સાધી શકતી નથી. સંધાત અને સમૂહનું જે બલ સ્પૃશ્ય વ્યવહારમા, આપણે અનુભવીએ છીએ તે સુદગ અને માનસિક વિશ્વમાં જોણું પ્રગમ નથી. બ્યદિમાનનાં હૃદય એક અમુક ભાવના હપરનાજ ભાવથી પૂરું રહે અને તે ભાવનાને પ્રત્યેક બ્યદિ પોતપોતાના આચાર વિચારમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવવા ચત્તવાન ચાક્ર એ કરતાં સંવૃદ્ધિ, ઉત્તતિ, શાન્તિ, અને શુભનો અન્ય માર્ગ છે નહિ. એક રિયતિથી તે કરતાં ઉત્તર રિયતિમાં જવાને અર્થે આપણે એકજ અતિ આવશ્યક અને પ્રથમથીજ લક્ષન મા રાખવા જેવું છે. બેદવાદનો અનાદર દરવામા જનસમાજની અવાધારિક તેમ પાર-માર્થિક સંવૃદ્ધિ સિદ્ધ કરી આપવાનો દેતુ છે; અબેદભાવનાથી ભરેલાં હૃદયો જે સ્વાર્પણ અને પરાક્રમ કરી વિશ્વને પ્રકાશમય કરી ગયાં છે તે સ્વાર્પણ અને પરાક્રમનો અંકુર સર્વ કાસને ચાટે તાજે ને તાજે રાખવાનો તેમાં અતિ નિગૂઢ આશય છે બુદ્ધિવિશ્વાસોમાં નિમમ જ્ઞાનપક્ષ તો એક વર્તુલમાંજ ગતિ કરે છે; ગતિ કરતો જણાય છે, પણ હોય ત્યાંજો ત્યાંજ આવે છે; દારણુ કે એમાં અભિમાન અને બુદ્ધિની જે પૂર્ણ થાય છે તે બેદને પ્રુષ્ટ કરવા કરતાં અન્ય કંઈજ સાધી શકતી નથી

બ્યદિ અને સમહિની ભાવના સમજાવી એકાકાર એકરસ સમહિના એક એક અનં-કાઝા રૂપે બ્યદિમાનને પોતપોતાનું સ્થાન અર્પનાર વેદાન્ત જે બલ, પરાક્રમ, સાદસ, સ્વાર્પણ, એકતા, અને પ્રેમતો વિસ્તાર કરી ન શકે તો વ્યવહારની પાર રહી બુદ્ધિવિશ્વાસોમાં,

વેદાન્તજ્ઞાનની અને તત્ત્વજ્ઞાનમાત્રની કૃતાર્થતા શોધનાર જ્ઞાનપક્ષ નિવૃત્તિ, ત્યાગ, સંન્યાસ, વિરાગ એવા આકર્ષરતો આશ્રય દેવો છતાં પણ વ્યર્થ, નિરપેક્ષાગી, અને નિઃસાર છે એવું સદ્ગત રીતે સ્વીકાર્યો વિના આશ્વર્ય નથી. જ્ઞાનપક્ષે નિવૃત્તિ અને ત્યાગની પોતાની અભિરુચિને એટલે સુધી લાગી દીધી છે કે તેણે મોક્ષ પણ 'આધુનરાવૃત્તિ' રૂપ, અર્થાત્ જન્મમરણના ફેરામાંથી સર્વ કાલને ગાટે છૂટી જવા રૂપ સ્વીકાર્યો છે ! અભેદભાવનાથી જે સ્વર્પણ અને સાહસની દૃઢ નીતિ હાથ ધરી જોઈએ તેને રથાને સ્વાર્થ અને કૃપણતાની સંકુચિત વૃત્તિથી અત્યંત નિવૃત્તિ રૂપ ઉચ્છેદનેજ જ્ઞાનપક્ષે મોક્ષ માની લીધો છે ! વિશ્વમા ઉચ્છેદ અને વિનાશ એવું કાંઈજ નથી, માત્ર રૂપાંતર અને વિનિમય છે એવાત આ પક્ષના ધ્યાનમાં રહેલી જણાતી નથી. જ્ઞાન—અહંબ્રહ્માસ્મિ એવું મહાવાક્ય જન્મ અપરોક્ષ જ્ઞાન—યથાર્થ, જ્યે અત્યંત વિનાશ—અત્યંતભાવજ—યદ જતો હોય એવું જ્ઞાનપક્ષના વિશ્વાસીઓએ પોતાની નિવૃત્તિની નીતિને આગે, મોક્ષસ્વરૂપ સ્વીકાર્યું છે. અભેદભાવનાનો વેગ લાગતાં દ્વાભિસિધ્ધિના તાશ યદ રાગદ્વેષનો અભાવ સિદ્ધ થાય એટલે મરુપનું અંતઃસ્થ એજ અથવા જન બદ્ધેશમાં જે ક્ષુદ્રતા, કૃપણતા, સ્વાર્થ, અને સંકોચ, ભય, શંકા આદિમાં ક્ષીણ થાય છે, તેમાંથી રક્ષિત અને સંચિત થઈ કર્તવ્યની ભવ્યતામાં વૃદ્ધિ કરે, સ્વર્પણ અને પ્રેમની સમષ્ટિશુદ્ધિને સતેજ કરી પરક્રમમાં અમત્કાર અર્પે, એ વાત જ્ઞાનપક્ષના વિનાશરૂપ મોક્ષને યજ્ઞગી પહેલા જનો સમજતા પણ નથી ! સ્વાર્થ, પ્રમાદ, અહંકાર, એ આદિ જે અભેદભાવનાનાં શુદ્ધ છે તેમાં કૃતાર્થતા માનવાથી આવે અભેદવાદ વિરુદ્ધ નિષ્કર્ષ દ્વિત થાય છે. નીતિ અને દર્શનની શ્રુતિકા ઉપર ઉતરીને વેદાન્તસિદ્ધાન્તની કસોટી કરવા જતાંજ આપણને જ્ઞાનપક્ષની અત્યંત દુર્બલતા અને નિઃસારતા સ્પષ્ટ થઈ આવે છે. વૃદ્ધિ, ઉત્તતિ, સમૃદ્ધિ—દોષ પણ પ્રકારના વિધિનો તેમાં અવકાશજ લાગતો નથી, કેવલ શાન્તિ, વિનાશ, મૌન, આલસ્ય, અને નિરર્થક નિઃસાર ભ્રમણ વિનામીશ્રુ સિદ્ધ થવું નથી; સ્વચ્છંદાચાર અને અહંકાર વિના અન્ય નીતિ નીકળતી નથી; સમષ્ટિભાવનાનો તેમાં ગંધ પણ જણાતો નથી. ત્યારે 'તત્ત્વજ્ઞાન' અને અભેદવાદી અદ્વૈતવેદાન્તનો ઉપયોગ અને ઉદ્દેશ આવા અસાર મોક્ષને અર્થે નજ હોવો જોઈએ જીવનના હેતુ અને સ્વરૂપને સમજાવી, સમષ્ટિભાવનામાં વ્યથિતાલને પોત પોતાનું સ્થાન સમજાવી, આસીમ નિરંકુશ તૃપ્તિનો અખંડ અનુભવ કરાવવો એજ વેદાન્તનો ઉદ્દેશ અને હેતુ હોવો જોઈએ.

એ ઉદ્દેશ અને હેતુનું કેન્દ્ર આનંદ નથી એમ એક વાર આગળ કહેવાઈ ગયું છે. સમષ્ટિ અને વ્યથિની ભાવના યથાર્થ રીતે લક્ષમાં ઉદય પામી હોય તો વ્યથિનું એક પણ દાર્પ એવું ન હોઈ શકે કે જે સમષ્ટિની ભાવનાને વિરોધી હોય. આવી નીતિ સમજાવવાનેજ વેદાન્તના સાધ્યને અભેદ, પ્રેમ, દરવાદિ નામાંતરોથી સ્પષ્ટ કરવાને વારંવાર યાન મળે છે. વ્યથિ સમષ્ટિની આ ભાવના જનસમાજના ઐહિક તેમ પારત્રિક હિતને અર્થે ટકી બધો ઉપયોગી અને આવસ્થક છે કે એ વિના કોઈ પણ કાલે દર્શી પણ અભિવૃદ્ધિ થઈ નથી કે યવાની નથી એવી હતિદાસની પરિપૂર્ણ સાક્ષી તે વિષે ગણા શકે એમ છે. આવી જે અભેદભાવના તે જ્ઞાનના અંતરૂપ શુદ્ધિના વિશ્વાસમાં નહિ યજ્ઞ હૃદયના અપરોક્ષ

ભાવમાં રહે છે. નિશ્ચય છતાં પણ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ વિના નિશ્ચય આચારકેટિંગમાં ઉતરી શકતો નથી; સત્યનો નિશ્ચય પણ શ્રદ્ધા વિના અધાત્મક કરાવી શકતો નથી અભેદભાવનાનો અપરોક્ષ અનુભવ પણ શ્રદ્ધાના જોરે છે; શુદ્ધિ તેના વિષે અનંત વિવાદ કરી નિર્ણય કરે તથાપિ હૃદય તેને સદગ્ન રીતેજ અનુભવી ન લે અને શ્રદ્ધાવાન ન થાય તો તે સાક્ષાત્કાર કર્યા કામનો નથી. રાગ, દ્વેષ આદિ ઉર્મિઓનો અનુભવ થવામાં જેમ શુદ્ધિ-વિલાસોની અપેક્ષા નથી, શુદ્ધિને તેમનો અનુભવ થતો નથી, હૃદયને તેમનો અનુભવ શુદ્ધિની સાક્ષાત્કાર વિનાજ સ્વતઃ થઈ જાય છે, તેમ અભેદનો સાક્ષાત્કાર સદગ્ન અને સ્વતઃ સિદ્ધ થવાનું કરે છે. એમ હોવાથી એને સ્વસંવેદ્ય કહેવાય છે. અભેદસાક્ષાત્કાર તે જ્ઞાન નથી પણ લાગણી છે એમ દુઃશમાં કહીએ તો પણ ખેટું નથી.

‘એ સાક્ષાત્કારથી શું પ્રાપ્ત થવાનું છે, એ સાક્ષાત્કારનો આચાર કેવો થશે એવા પ્રશ્ન અત્ય ઉપસ્થિત થાય છે, ને તેમનું ઉત્તર આપવામાંજ અર્પણીત અને પ્રાચીન વેદાન્તનો ભેદ વધારે સ્પષ્ટ થવાનો સંભવ જાણી આટલું વિવેચન કરવું આવશ્યક થયું છે. સમષ્ટિભાવના ઉપર સક્ષ બાંધી વ્યષ્ટિએ જે નીતિ અને આચારનું શ્રદ્ધા કરવાનું છે તે એટલામાંજ સમાપ્ત થાય છે કે સર્વેએ પોત પોતાનું કર્તવ્ય કરવું; કર્તવ્યની ભાવનાને, સર્વેલા સમષ્ટિની દૃષ્ટિથી, વ્યષ્ટિમાત્રે પોતાના સાધ્યમાં રાખવી. સમષ્ટિની દૃષ્ટિથી કર્તવ્ય-ભાવનાને પોતાના સાધ્યમાં રાખવાનો માર્ગ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અતિ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલો છે. પોતે જે સ્થાનમાં, જે સ્થિતિમાં, જે સામર્થ્યસહિત, જે પ્રકારે હોય એ તે સ્થાન સ્થિતિ સામર્થ્ય અને પ્રકારને અનુકૂલ જે કર્તવ્ય હોય તે કરવામાજ વ્યષ્ટિમાત્રે પોતપોતાનું સમષ્ટિની દૃષ્ટિએ જે કર્તવ્ય છે તે કરે છે એમ ભગવાને વારંવાર પ્રતિપાદન કર્યું છે; એટલાજ માટે, અર્જુનને પ્રાપ્ત થયેલા સુદ્ધમાંથી નાશીને ત્યાગમાં મોક્ષ માનવાની શુદ્ધિ થઈ હતી તેનો નિષેધ કરી તે પ્રસંગે સુદ્ધમાંજ શ્રેય સમજાવ્યું છે.

પરંતુ કર્તવ્યને અજે અનેક આશા નિરાશા, લાભ હાનિ, જય પરાજયનાં, અનુસંધાનો ઉદ્ભવે છે, તેમાંથી શસ્ત્રાર અથવા વાસના બંધાય છે, ને પુનઃ તે વાસના નેનાં તે કર્મ અને કર્તવ્ય કરાવી, મનુષ્યને મોક્ષનો અનુભવ આવવા દેતી નથી, આવી શંકા સંભવે છે. પરંતુ સારગ્રાહી અભેદપક્ષવાળા જોઈ શકશે કે ‘કર્મમાં અકર્મ જોનાર અને અકર્મમાં કર્મ જોનારજ’ યોગી છે એવી શ્રીકૃષ્ણની યોગ અને મોક્ષની વ્યાખ્યામાંજ એ શંકાનું સમાધાન છે. કર્મ, કર્તવ્ય, ઇત્યાદિ કેવે પ્રકારે કરવું એમાં, અભેદ સાક્ષાત્કારનો સંબંધ છે, કેવલ કર્મ ન કરવું અને નિષ્કર્મ થઈ જવું એ તો જ્ઞાનપક્ષનો તમોગુચ્છન્ય ઉન્નત પ્રલાપ છે. સમગ્ર ગીતામાં નૈષ્કર્મ્ય કે આનંદ એ શબ્દ પણ મોક્ષના સ્વરૂપ સંબંધે વપરાયા નથી એટલુંજ નહિ, પણ કેવલ કર્તવ્યભાવનાનેજ મોક્ષમાં મૂકાઈ છે; અને ‘નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ’ આદિ તામોધી કેવલ કર્મરહિત થઈ જવામાં મુક્તિ માનનારે પણ સમજવાનું છે કે કર્મ એટલે ત્રિવિધનિષેધની શંકાઓમાં અભેદસાક્ષાત્કારનો અનુભવ આવતો નથી એમ સમજાવવાનું એવા શબ્દોનું તાર્પણ છે; કેવલ કર્મરહિતતા તે તો અશક્ય છે, વિશ્વવ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ છે, બ્રહ્મ અથવા ક્ષર પોતે પણ સિધ્ધસ્કંધ હોઈ સંકલ્પ અને કર્મ ઉભય એક ક્ષણે કરે છે, એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં વારંવાર કહેવાયું.

છે. ત્યારે 'કર્મમાં આકર્મ ને આકર્મમાં કર્મ' એજ કર્તવ્યને અનુસરતાં છતાં પણ અભેદ-સાક્ષાત્કાર પામ્યાનો અર્થ છે. કર્તવ્ય કર્યા છતાં કર્તવ્યના દ્રવ્યને અભિસંધિ-ન રાખવો એ કનિષ્ઠ માર્ગ છે, પ્રવાહપતિત કર્તવ્યને કરી દેતા કરો વિચારજ ન સાંધવો એ ઉત્તમ માર્ગ છે; પરંતુ તાર્કિક એ છે કે કર્તવ્ય કર્યા છતાં કર્તવ્યનો કરો ધસારો લાગવા દેવો નહિ. ભૂતકાલ અને અવિષ્કાલજ વીસારે પાડી વર્તમાનમાત્રમ વિહરવા રૂપ જે યાનકક્ષણ વારવાર વળાય છે તે પ્રવાહપતિત કર્તવ્યને કરી દેવાના આશયથીજ ઉચ્ચરાય છે. માર્ગે આત્મતા જેમ મમ્ય સ્થાનનીજ દૃષ્ટિ રહે છે, ચલનવ્યાપાર ઉપર લક્ષ રહેતું નથી, તેમ કર્તવ્ય યયાં જાય છે. રાગ દ્વેષ લાભ હાનિ, ક્ષાણો વિચાર રહેતો નથી, સ્વાર્થાવક રીતેજ, પ્રાપ્ત થતા કર્તવ્યને કરાય છે. આ પ્રકારે સર્વજ્ઞ, સુખ-દુઃખ, સપતિ-વિપતિ, સર્વત્ર સમતા રહેવી, ગમે તેવા રાગ તાન આલાપ વ્યથિ વ્યથિમાં આસે તથાપિ સમ-દિના મધુર તાલનો સમ ક્ષાપિ ન ચૂકવો, એવી સમતાનેજ શ્રીકૃષ્ણે યોગ એવા નામથી વર્ણવી છે. અને જેટલી સાધનમંપતિ છે તે આ સમતાની પ્રાપ્તિને અર્થે અને સમતાપૂ-ર્વક કર્તવ્ય યાય તેને અર્થે ઉપયોગી છે. સાધનસપતિ કેવલ નિવૃત્તિ, પ્રમાદ, કર્તવ્ય-બટલા, વિનાશ, તેને અર્થે નથી; સમતાને સુત્રે ટકો કર્તવ્યપરાયણ થવાને અર્થે છે.

અને વ્યથિ વ્યથિને પોતપોતાનું કર્તવ્ય સમજવાનો, અતિ સરલ માર્ગ પણ ગીતામાં ગવાયેલો છે. જે પોતાનું તત્કાલ કર્તવ્ય હોય તેજ તે તે વ્યથિનું કર્તવ્ય છે, અન્યને અન્ય અન્ય કર્તવ્યોમાં અગિરકત જોઈ, પોતાનાં કર્તવ્યની તુલના કરી, હર્ષ વિપાદ પામવાનું કારણ નથી. અધિકારાનુસાર એમજ વિચરાય તો અધિકારની વૃદ્ધિ યતાં કર્તવ્યની વિ-પુક્ષતા અને વૃદ્ધિ થશે. ગમે તો રચ્ચ ભુગિકા ઉપર કે અતિ ઉન્નત માનસિક ભૂતિકા ઉપર, ગમે તો એક છુપડીમાં કે ગમે તો મહોટા રાજ્યના પ્રધાન મંદાલયમાં, સર્વત્ર કર્તવ્ય તેનું તેજ છે; જે શીખવાનું છે, જે અભેદસાક્ષાત્કારથી અતુભવવાનું છે તે એ કર્ત-વ્યનો ધસારો લાગી તૂટી ન જાય એવું સમતાનું સૂત્ર છે. ગમે ત્યાં રહીને પણ તે સૂત્રને પહેચી અને ઝાંલી રાખાય છે, અને એ રીતે અભેદસાક્ષાત્કારને અનુભવવામાંજ વ્યથિ વ્યથિનાં બલ, પ્રકાંક, સાદસ, સ્વાર્થણ અને અભિવૃદ્ધિમાં કેવી અગત્યરિક વિલક્ષણતા આવે છે, કેવી આસ્વાદકારક ઉત્તિનો માર્ગ જણાય છે. ક્ષારસસુદ્રવુદય સંસાર પણ મિષ્ટ અમૃત વૃદ્ધ્ય થઈ કેવી ઉપયોગી દીસે છે, અને શુષ્ક ઝાંતનો વિરસ વિરાગ કેવો સુરસ અને સમમય મધ હૃદયને સમદિગ્ધાવની આર્દ્રતાના આશ્વર્યમાં વિલીન કરી નાખે છે!

પ્રાચીન અને અર્ધાચીન મેદાન્તના સ્વરૂપ અને સાધ્ય સંબંધે આવો વિભાગ કરી જોતાં બુદ્ધિ અને હૃદયનો જે ભેદ છે તેજ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવાયો છે એમ સુર વા-ચકને પ્રતીત થયાવિના રહેશે નહિ. નીતિ અને કર્તવ્યની ભાવનામાત્રનું સ્થાન હૃદય છે, ચાત, વાન, ગતિ, શક્તિમાત્ર હૃદયમાથીજ ઝરે છે; રાંધા, સમાધાન, ગણના, નિશ્ચય, બુદ્ધિયો સાધ છે. તરવરાન અને જગત્, પરમાર્થ અને વ્યવહાર તેનું સમાધાન માં યદ્ય રહે છે. બુદ્ધિ તો બેદ, વિરોધ, વિવેચન એજ વિસ્તારનારી છે, હૃદય અભેદ, એકતા, એકીકરણ કરી આપનાર છે. બુદ્ધિ પરામર્શ કરી શકે છે, પણ હૃદય તો પરામર્શના અપૂર્ણ વ્યાપ્તિને દેખતી રહે છે. આમ બુદ્ધિ ઉપર હૃદયનું સામ્રાજ્ય કહેવામાં બુદ્ધિના અગ-

દારે કે તેના સામર્થ્યને અધિમાન આપવાનો હેતુ નથી. જગતમાં જ્ઞાનમાન બુદ્ધિનેજ આધીન છે, બુદ્ધિ વિના વ્યવહારનો નિર્વાહ યાત નહિ, ચંતન્યનો અનુભવજ આવત નહિ, ઐહિક કે પારમાર્થિક એવનો માર્ગ જડત નહિ. પરંતુ બુદ્ધિમાત્રથીજ અભેદનું પૂજન કરવું અને હૃદયના પ્રેમથી આચાર પથેત વ્યાપી જવ એવો સાક્ષાત્કાર પામી ન શકવો એ વ્યર્થજ છે. બુદ્ધિવિલાસોથી જે વિચારમાવના યાચ તે તો અતિ હ્રમ પ્રતિભાવાળા જનોના અધિમાન અને સ્વાર્થનોજ વિલાસ છે; એમાં કર્તવ્ય અને આચારની બધી સાક્ષાત્કારજન્ય અમરકૃતિ અને સમર્પિમાવનાની રૂપૃતિ છેજ નહિ. સાખ્ય ન્યાય વંશેપિદાદિ એદવાદોનું અન્ન મંડન કરવામાં પ્રદત્ત થયેલી બુદ્ધિની વાકુરચનાનેજ વેદાન્તનું સર્વસ્વ માનનારા જ્ઞાન-પક્ષાનુરાગી આધુનિક વેદાન્તીઓને હૃદયનો વેદાન્તમા અવકાશજ નથી એવી જે જ્ઞાન્ત યદ ગદ છે તે મટાડી, બુદ્ધિવિલાસમાત્રના આનન્દમા મોક્ષને નામે અનાચાર વિસ્તારતા વાચિકવેદાન્તમાં હં.યદ્ર પતું નીતિ રસાયન ઉમેરી, વેદાન્તની જે ઉત્તભાવના વર્તમાન સમયે આપણાં અનેક કદનું નિવારણ કરવા સમર્થ છે તેને તેના યોગ્ય સ્વરૂપે દર્શાવવી એજ આવિષેયનનો હેતુ છે. કેવલ બુદ્ધિવિલાસનો અને નિષ્કૃતિપક્ષનો વેદાન્ત અર્થાત્મીન એટલે વેદાન્તના યથાર્થ સ્વરૂપથી વિદૂર વેદાન્ત છે; હૃદયરસથી અભેદસાક્ષાત્કારપૂર્વક કર્તવ્યને અનુસરવાનો પ્રવૃત્તિપક્ષનો વેદાન્ત પ્રાચીન એટલે પ્રરંધાનત્રયના સમન્વ-યાનુસાર વેદાન્ત છે.

અભ્યાસ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧ થી)

સ્વશક્તિનો યથાર્થ નિયોગ કરતા પૂર્વે સ્વશક્તિના સામર્થ્ય ઉપર શ્રદ્ધા હોવી અન-વર્યક છે; એ શ્રદ્ધા પછી સ્વશક્તિના નિયોગનો જે માર્ગ હોય તેની યથાર્થતા ઉપર શ્રદ્ધા થવી આવશ્યક છે. મુખ્ય વાતજ એ છે કે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી. પણ તે શી રીતે ? બુદ્ધિ અને બુદ્ધિના તર્ક શંકા અને પ્રશ્નથીજ આરંભ કરી આપે છે, અને યદપિ બુદ્ધિનો પ-રિપાક થતો નિશ્ચય યદ શકે છે, તથાપિ અતરૂમોથી વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, પ્રેમનો તે નિશ્ચય ઉપર ભાવ લાગી જવો અને તે અનુસાર વૈનંત થવું એમાં બુદ્ધિ કામ આવતી નથી જે શાસ્ત્ર અને આચાર્યો એક સમયે વચનમાત્રથી પણ શ્રદ્ધા ઉત્પન્નવી શકે છે તે અન્ય સ-મયે બુદ્ધિની અનંત તર્ક અને વિવાદથી પણ શ્રદ્ધા પ્રેરી શકતો નથી એવું આપણે વારં-વાર જોઈએ છીએ. શ્રદ્ધા વિના મનુષ્ય કદાપિ પણ કર્તવ્યપરાવણ થઈ નથી, અભેદ-સિદ્ધાન્તનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરી શકવું નથી. દેષ પણ વાતનો અપરોક્ષ અનુભવ થયો, એટલે કે પોતાના આચાર વિચાર સર્વમાં તેની તે વાતનો મુખ્ય રંગ લાગેલો રહેવો, એમ થવાને અર્થે બુદ્ધિના વિલાસ કે વિકાસની અપેક્ષા હોય તે કરતાં શ્રદ્ધાના પરિપાકની બહુ આવશ્યકતા છે શ્રદ્ધા વિના કાર્યજ સંભવતું નથી; બુદ્ધિથી વિચાર ચાલે છે, પણ કાર્ય તો શ્રદ્ધાથીજ નીપજે છે.

એટલા માટે અર્થાત્ અભેદસાક્ષાત્કાર થવા માટે, પોતાનામાં જે કંઈ કરવાનું હોય તે કરવાનું સામર્થ્ય છે એવી શ્રદ્ધા ઉપરાંત, શું કરવાનું છે તે જણાવનાર શાસ્ત્ર અને તે શાસ્ત્રનો સમન્વય ઘટાવી આપનાર આચાર્ય અથવા ગુરુ તેના ઉપર પણ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. શાસ્ત્ર અને શ્રદ્ધાનો વિરોધ તે બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાના વિરોધગુણ રૂપાંતર છે. અનેક કાલના અનુભવથી બુદ્ધિએ નિશ્ચય કરીને જે નિદાન્તો યોજવા છે તે શાસ્ત્ર છે, અને શ્રદ્ધા કરનાર ધણી વખત અણુ ઇચ્છે છે કે બુદ્ધિથી પરીક્ષા કરી જોવા વિના શાસ્ત્રનો શ્રદ્ધા કરવામાં કાષ્ટ સાર નથી, પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક વાતની પરીક્ષા પોતાની જાતે કરી જોવા પછીજ શ્રદ્ધા કરે એવો વિશ્વક્રમ હોત તો આપણું જ્ઞાન બાલકોના કરતાં પણ ન્યૂન રહ્યું હોત, અતુલ વર્ગે અઘાપિ પણ છેક જંગલી રિચિત્તમાંથી બદાર આવવોનો અવસર પ્રાપ્ત થયો ન હોત મહા પુરુષોના અનુભવ અને જીવનના પ્રસંગોનો જે સંચલ, તે તે દેશકાલના પ્રતિબિંબ રૂપે, યોજાયો હોય છે તેનેજ દત્તિકાસ કહેવાય છે; એ દત્તિકાસ તેજ સમગ્ર મનુષ્ય વર્ગને પોતાનું ભવિષ્ય યોજવામાં ઉપયોગી પ્રકાશ આપી શકે છે. એના ઉપર અશ્રદ્ધા કરનાર કાષ્ટ પણ કરી શકતા નથી; માત્ર અજ્ઞાન અને શંકામાંજ જીવિતને વ્યર્થ રીતે ગુમાવી નાખે છે. ગમે તેટલી બુદ્ધિના વિલાસોથી પણ પ્રાપ્ત કરવાની તે તો શ્રદ્ધાજ છે, કેમકે શ્રદ્ધા વિના, બુદ્ધિએ કરેલો નિશ્ચય એકલોજ મનુષ્યના આચાર વિચારને ઠગી આસર કરી શકતો નથી.

ત્યારે શાસ્ત્ર અને આચાર્યનો એજ ઉપયોગ છે કે પ્રથમે તેમના ઉપર શ્રદ્ધા કરવી અને પછી બુદ્ધિનો જેમ જેમ તેમાં પ્રવેશ થઈ શકે તેમ તેમ તે શ્રદ્ધાને બુદ્ધિનું સખલ સમર્થન અર્પતા જવું. બુદ્ધિમાં ઉતરે તોજ શ્રદ્ધા કરવી એ આચલ સાધકને બહુજ દાનિકારક છે બાલકને આંક શીખવવામાં આવે છે ત્યાં પાર ચોક્ક અડતાલીસ એવું વચન કેવલ શુરુ તા ઉપર શ્રદ્ધા કરીને, જ્ઞાનરૂપે માનીને, બાલક ગોખે છે; ૧૨×૪=૪૮ એ બુદ્ધિ-બ્યાપાર તો બહુ વર્ષો પછી જાણી શકે છે અને ગોખેલા વચન ઉપરની શ્રદ્ધાને દૂઢ કરી લે છે. આપણાં ધણાં જ્ઞાન સંબંધે એનો એજ પ્રકાર નીપજે છે. શ્રદ્ધા કરવામાંથીજ જ્ઞાનનો આરંભ છે, અને બુદ્ધિને વિચરવાનો અવકાશ. પણ શ્રદ્ધા થયા પછીજ આવી શકે છે. અધ્યારહિત અને બુદ્ધિસહિત એવું મધ્યસ્થ હૃદય રાખી પરસ્પરવરૂપની વિવેચના કરવાનો માર્ગ સાધકને માટે નથી, એ તો જે પરીક્ષા કરવા બેઠા છે તેમને માટે છે; સાધકને તો અનેક મહાજનોએ જે શાસ્ત્રોદિથી પરમાર્થનો અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે તેજ શાસ્ત્રોદિમાંથી પોતાના સામર્થ્યને ક્રીંધે માર્ગે યોજવું તે જોવાની અપેક્ષા છે, અને તે જોવામાં શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા પ્રથમથીજ આવશ્યક છે. શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રનો સમન્વય કરનાર ગુરુ તેમનાં વચનોને સત્ય માની સત્ય ઉપર હોય તેવીજ શ્રદ્ધા રાખી, તેમનો અનુભવ કરવા પાનવાન અણુ એ અધ્યાનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પ્રથમે બુદ્ધિબ્યાપાર વિનાજ કરેલી શ્રદ્ધા પરિણામે બુદ્ધિપૂર્વક થઈ જાય છે, અને બુદ્ધિથી પણ પ્રાપ્ત કરવાની જે શ્રદ્ધા તે એમ આરંભથી કેળવણી ઉપર એટલી ગાઢ, વિશાલ, અને વિપુલ રાખે છે કે તેમની અભેદસાક્ષાત્કારનો જબ્બ સમકાર પ્રત્યક્ષ જણાયા વિના રહેતો નથી.

શ્રદ્ધામાં પણ વિવેકની અપેક્ષા છે એમ વારંવાર કહેવાય છે. શાસ્ત્ર જ્ઞાને કહેવું

શુરુ જાતે માનવા એ વિષે 'પણુ' વિવેકની અપેક્ષા છે. પરંતુ આન શાસ્ત્ર જોડે અભેદાનુભવને ઉપયોગી જે વચનસમૂહ અને તેનો અભેદાનુભવને અનુસાર વિનિયમે કરનાર શુરુ તેમના ઉપર શ્રદ્ધા કરવામાં બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરી જોવાની આવશ્યકતા નથી. શ્રદ્ધા કરવામાં ઘણી વાર આપણને એમ લાગે છે કે વગર વિચારે શ્રદ્ધા થાય છે. પણુ તેમ હોય નથી. આપણે આપણી કેળવણીથી, પ્રમોદથી, સુખ દુઃખના અનુભવોથી, અને શુદ્ધ પ્રકારની કોપી માનસિક સ્થિતિમાં આભ્યા હોઈએ છીએ કે દોષ અમુક મહાત્માનો ઉપદેશ ઉરતજ આપણા હૃદયને સ્પર્શકર થઈ જાય છે અને આપણને તેના ઉપર શ્રદ્ધા થઈ જતા, આપણા પેતાના સામર્થ્યની શ્રદ્ધાને ખતે, તે વચન અને તે ઉપદેશાનુસાર આત્માર વિચાર યોજવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે. ઘણી વાર એમ થાય છે કે જે શાસ્ત્રો અને વચનો અવળામીથી શ્રદ્ધા ઉપજાવી શકતા હતા, તે આન્ય દોષે, અનેક પ્રમાણ છતા પણુ શ્રદ્ધા ઉપજાવી શકતા નથી. સમયના પ્રવાહમાં તેમને જાણે રચાનજ ન હોય તેમ તે બહાર ને બહારજ પડ્યા રહે છે; જ્યારે સમયને અનુકૂળ એવી કોઈ નવી કૂચી એનાં એ શાસ્ત્રો અને વચનોમાંથી નડે છે ત્યારે પુન તે શ્રદ્ધાને પાત્ર થાય છે. આમાં પણુ શાસ્ત્ર તેનાં તે છતા તેના ઉપર શ્રદ્ધા કરનારના માનસિક અધિકારનુસાર શ્રદ્ધા થવા ન થવાનું થાય છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્થાત્ આપણે જ્યાં કેટલાકને બુદ્ધિ વિના શ્રદ્ધા કરતાં જોઈએ છીએ ત્યાં પણુ, તે તેમના અધિકારથી એ શ્રદ્ધા માટે તત્પર હોઈનેજ શ્રદ્ધા પામ્યા છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

જ્યાં શ્રદ્ધા થાય ત્યાં કરવી, અને પછી બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરતે કરતે, શ્રદ્ધાના વિષયને વિસ્તારતા જવો એ અધિકારાનુસાર ક્રમ છે. જેવો અધિકાર તેવી શ્રદ્ધા થાય તે કરવી, શ્રદ્ધાથી જે આત્માર વિચાર રૂઢીને તે ઉપર બુદ્ધિથી વિવેચના કરી જોતા, અભેદદૃષ્ટિએ કરીને શ્રદ્ધાના વિષયને વિસ્તારતે વિસ્તારતે અભેદભાવના પૂર્વે લાવવો. શ્રદ્ધાનો આ પ્રકારે અભ્યાસ કરનાર સાધક ગમે ત્યાંથી આરંભ કરે, પોતાના અધિકારાનુસાર ગમે તે ઉપર શ્રદ્ધા કરે, તો પણુ તેની શ્રદ્ધાનો પૂર્ણ વિપાક અને વિરામ અભેદભાવનામાંજ થાય એમાં સંશય નથી; ગમે તે માર્ગે, ગમે તે રચાને, શ્રદ્ધાજી થવું એજ આવશ્યક છે. અશ્રદ્ધાશન કાષ્ઠ પણુ કરી શકતો નથી તેનાં બે કારણ છે, એક તો તેને શુ' કરવું છે તે ઉપર એટલે શાસ્ત્ર અને શુરુ ઉપર શ્રદ્ધા નથી, બીજું તેને પોતાના સામર્થ્ય ઉપર શ્રદ્ધા નથી. અગાની તો શુ' કરવું તેજ જાણતો નથી અને વિનાશ પામે છે, પણુ જાણતા છતાં શ્રદ્ધા ન કરનાર તો દીવો લેઈને કૂવામાં પડી વિનાશ પામે છે. અગાતની વૃત્તિ બુદ્ધિથી કરીને થયા છતાં શ્રદ્ધા ન હોય તો વિનાશ નીપળે છે.

આજ કાલ 'કાંઈ ન માનવું'—બુદ્ધિ દટ્ટે તે કરવું—એવો પ્રભાવ આપણા યુવકોમાં પાશ્ચાત્ય ગિજ્ઞાણથી જે વ્યથિભાવના પ્રાધાન્ય પામી છે તેને લીધે વધી ગયેલો જણાય છે. પણુ એમાં કશું તર્જન નથી. અશ્રદ્ધા અને અભિમાન એ વિનાશ અને વિષમ સિત્તાજ નિદાન છે, આખા વિશ્વના દત્તિદાસમાં જોતા અશ્રદ્ધા અને નારિતકતાએ મહુ,

વિનાશ કરેલો જડી આવશે, પણ એકં કણ સરખોએ નવો ઉષ્ણગ્ન્યો હોય એમ જણાશે નહિ. શ્રદ્ધા એજ કર્તવ્યમાત્રનું રહસ્ય છે, અને સાધકને શ્રદ્ધા સમયે ઉપયોગી થીજ છે. કોઈ વાત નથી. શાસ્ત્ર ગુરુ આદિથી પોતાના અધિકારાનુસાર સત્યનું ચક્રણ થતાં તે સત્યને પોતાના વચાર આચારમાં પ્રતીત કરવાની પોતા ઉપરની શ્રદ્ધા એજ ખરી શ્રદ્ધા છે, અને તેનાથીજ શંકર ભગવાન કહે છે તેમ 'વસ્તુ'ની પ્રાપ્તિ થઈ આવે છે.

(આગળ ચાલુ)

૩

શુદ્ધ.

પ્રાચીન અને નવીન.

વર્તમાન સમય એ ભૂતનું બાહક અને ભવિષ્યનો પિતા છે. વર્તમાન સમયે મનુષ્યો ભવિષ્યનો આકાર સમજવા મથતાં ભૂત ઉપર દૃષ્ટિ કરી તેમાંથી કોઈ આધાર શુદ્ધવા પ્રાપ્ત છે. અરપટ, અચાત, અને અનનુભૂત એવા ભવિષ્યને સમજવા રપટ, ચાત અને અનુભૂત એવા ભૂતમાંથીજ જનસમાજે, સર્વકાલે, સર્વ પ્રસંગે, નવું સામર્થ્ય, નવું બલ, પ્રાપ્ત કર્યું છે અને ઉન્નતિનો માર્ગ દોરે છે. એમ પ્રાચીનતાનો આશ્રમ કયા વિના નવીનતાને ચાલતુંજ નથી; એકલી નવીનતા વિનાશકારક થઈ પડે છે તેમ એકલી પ્રાચીનતા પણ દુરાચરી થઈ વિનાશજ પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિષયે આ પત્રમાં થોડાક માસ ઉપર ચર્ચા થઈ ગઈ છે, અને પ્રાચીનતા તથા નવીનતાનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર કરવા યત્ન થયો છે. એની એજ ચર્ચાને આગળ વધારી, વર્તમાન સમયની આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરી, કેવા માર્ગમાં આપણું શ્રેય છે તે જોવાને ચલવાનું થઈએ.

એવા પ્રસંગો ઘણી વાર ઇતિહાસમાં આવી ગયા છે કે જે પ્રાચીન ભાષનાઓ એકવાર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ટ્રેરી જનસમાજને કર્તવ્ય કરાવતી તેની તેજ નિઃસાર અને અવિચાર્ય જણાઈ ઠાંઈ પણ કર્તવ્ય કરાવી શકવા અસમર્થ થઈ પડેલી. વેદ અને ઉપનિષદની જે ભાવનાઓએ અનેક મહાત્મા, મહારાજા, વીર, પંડિત, કવિ, શોધક, આદિ નીપજાવ્યા, આપણું આર્યાવર્તનું સામ્રાજ્ય ભોગવ્યું અને મનુષ્યને સંસારની વિટંબના પારનું પરગસ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સમજાવ્યો, તેજ ભાવનાઓ આજ આપણી શ્રદ્ધાને પાત્ર થતી નથી, ધણાક તર્ક વિતર્ક કરી જોયા પછી પણ આપણે તે ભાવનાઓને બુદ્ધિથી એ સ્વીકારતાં આનાકાની કરીએ છીએ, ત્યાં શ્રદ્ધા અને શ્રદ્ધાજન્ય કર્તવ્યમાં એ જાવનાનું અપરોક્ષ ચર્ચ આપણી ને આપણા દેશની ઉન્નતિને માર્ગ તે કરી આપે એની તો વાતજ ક્યાંદે આવા પ્રસંગો ઇતિહાસમાં જ્યારે જ્યારે આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે જનસમાજ આગળ કે પાછળ વધ્યા કે ઘટ્યા વિના એક પ્રકારની વિલક્ષણ નિદ્રામાં પડી રહી સડવાનું ગયો છે, અને તેમાંથી નવું રૂપાંતર થવાને બહુ વાર લાગેલી

છે. આર્ચાનતંત્રી વર્તમાન સ્થિતિ કાંઈક એવા પ્રકારની છે. બ્યારે એવી સ્થિતિ થાય છે ત્યારે બાવિધ્ય બહુ અસ્પષ્ટ હોય છે, ને ભૂત ઉપરજ મનુષ્યો દૃષ્ટિ કરે છે. અનેક પ્રકારે ભૂતને સમજવા, વર્તમાનમાં લાગુ કરી, બાવિધ્ય ઉપજાવવા, મનુષ્યો મથે છે, એટલી બે-ઠેસા જનસમાજના ગાડાને આગળ ચલાવવા યત્ન કરે છે; પણ બધાં સુધી વર્તમાન સમયને અનુકૂળ થાય એવી કોઈ શક્તિ ભૂતમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી આગળ વધવાનો કે વૃદ્ધિનો માર્ગ થઈ શકતો નથી.

પ્રાચીન ભાવનાઓમાંજ એવું છે, પ્રાચીન સ્થિતિ ઉપર આપણે ધ્રુવઃ જરૂર એ તો વર્તમાનની જરૂરતામાંથી મુક્ત થઈ કર્તવ્યને માર્ગ ચઢી ઉત્તતિ પ્રાપ્ત કરીએ આવું એક મત છે; પ્રાચીનતાનો અનાદર કરી વર્તમાનગાજ આપણને જે ચોગ્ગાચોગ્ગ સમજાય તે માર્ગે ચઢી બાવિધ્યને ઉપજાવી લેવું એમ નવીન પક્ષનો આગ્રહ છે. પ્રાચીનતા એકલી દુગમ્બ અને જડતાનું રૂપાંતર છે, નવીનતા એકલી વિનાશ અને વિરોધનું રૂપાંતર છે; વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિનો માર્ગ નવીનતા કરે છે, તે માર્ગને યથાર્થ રીતે ચોગ્ગવાનું પ્રાચીનતાના અધિકારમાં રહે છે, અર્થાત્ જે સત્ય માર્ગ છે તે પ્રાચીન અને નવીન એ ઉભય એંતની મધ્યમાં છે. તેમાં પણ પ્રાચીનતામાંથીજ નવીનતાએ વર્તમાનને બાવિધ્યરૂપે કરી લેવાની કૂચી શોધી લેવાની છે. પ્રાચીનતાના જાડર કરતા અન્યથા આણેલી કૂચી વર્તમાનને બાવિધ્ય થતાં અટકાવી રાખનાર જે તાણુ છે તેને હઠાડી શકનાર નથી. આપણા ભૂતકાલમાં જે અનેક ભાવનાઓ ચોગ્ગાયેલી છે તેમાંની, વર્તમાનને, કંઈ યથાચોગ્ય બલ અપનારી નીવડશે એટલું વિચારી, તે ભાવનામાંજ પ્રાચીન અને નવીન ઉભયે પક્ષ એકતા ગ્રહે તો એવનો માર્ગ નિર્મિત સિદ્ધ થયા વિના રહે નહિ.

અને એ રીતે ભૂતનો પ્રયોગ કરતા પૂર્વે આપણા વર્તમાનને પરિપૂર્ણ રીતે સમજવાનો યત્ન કરવો જોઈએ; એ સમજ્યા પછી બાવિધ્યને અર્થ આપણને શાની આવશ્યકતા છે તેનું કાંઈક જાન થયું જોઈએ. આપણી વર્તમાન સ્થિતિ અનેક કારણોમાંથી ઉપજી આવી છે. આપણે ગૂંજરાતના કે મુંબઈ છલાકાના કે હિંદુસ્તાનનાજ રહેવાશીરૂપે આપણી સ્થિતિને વિચારવાની નથી, સમગ્ર મનુષ્યસમૃદ્ધિના એક અંગરૂપે આપણી સ્થિતિનો આપણે વિચાર કરવાને છે. આપણી પ્રાચીન ભાવનાઓના સમયમાં આપણે જે સુખશાંતિ અને ઉન્નતિ ભોગવતા હતા તેનો વિનાશ થવામાં મુખ્ય કારણુ એ ભાવનાઓમાંનો રસ આપણા હૃદયમાંથી સૂકાઈ ગયો એનેજ માનવું પડે, એ તો નિર્નિવાદ છે. એવો પ્રસંગ લાવનાર બાહ્ય કારણો વિવિધ પ્રકારના ઉપજી આવ્યાં. શીકરથી તે શિટનેના સામ્રાજ્ય પર્યંત બેટ્લર વર્ષમાં આપણે પરદેશીઓની રાજકીય તેમ રાજ્યને અંગે આવશ્યક છે એવી સાંસારિક અસરોથી અનેક અનેક રૂપાંતર પામતા રહ્યા. આપણી પ્રાચીન ભાવનાની સફારતાને લીધે તે ભાવના ઉપરથી આપણાં રૂપાંતરો આપણને ખરોડી રાક્યાં નહિ, પણ એ રૂપાંતર ઉપજાવનાર કારણો એટલુંતો કરી રાક્યાં કે એ ભાવનાઓમાં જે રસ હતો તે સૂકવી નાખી, આપણા હૃદયમાં શમ્ભગાતજ રહેવા દેઈ, આપણને કર્તવ્ય પ્રેરનાર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી ભ્રષ્ટ થવાનો માર્ગ તેમણે કરી આપ્યો. એમ થવાથી કર્તવ્યને ચૂકી

આપણું વિવિધ પ્રકારની શ્રદ્ધામાં પડ્યા; ધરમાં, વ્યવહારમાં, નીતિમાં, રાજ્યમાં, સાહિત્યમાં—સર્વત્ર—શ્રદ્ધાતાનુંજ સામ્રાજ્ય થયું; કોઈ વીર, ધાર્મિક, મહાત્મા, પદ્ધતિ, કવિ, રાજા, એવો આપણામાં એ એ હજાર વર્ષોમાં થયો નહિ કે જે સમગ્ર આર્ય પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરી શકે. અનેક નાની નાની વ્યક્તિઓએ અતુલ જીવ અને બલ્યતાથી પ્રાણપંથુ કર્યો, પણ દેશકાલ અતુલ્ય ન થવાથી કર્તવ્યની પરાકાષ્ઠાને તેમના પ્રયત્નો પહોંચી શક્યા નહિ. એવામાં, પાશ્ચાત્ય રાજસત્તા આપણા ઉપર સર્વોપરિ થઈ, અને રાજ્યને આગે પાશ્ચાત્ય વિચારશ્રેણીઓનું રાજ્ય આપણાં મન અને હૃદય ઉપર, આપણા ધરમાં મે દેવાલયોમાં, ધર્મમાં ને કર્તવ્યોમાં, જૂતમાં ને બલિષ્ઠમાં, અધિકાર ભોગવવા લાગ્યું. જૂતની અશ્વધ્યાયી પતિત થયેલા, કર્તવ્યને બૂલી ગયેલા, આપણે પાશ્ચાત્ય બાવનાઓને ગોઠવી શ્રેયસ્કારિણી માની આપણા આચાર વિચારમાં દાખલ કરવા લાગ્યા. જે મહાયુગ્યોએ એ બાવનાઓને અતુલરૂપે પરમ સ્વાર્પણનો ભોગ આપ્યો છે તેમનો હિંદુશ, આપણે અત્ર કદીએ છીએ તેનો તેજ હતો; વર્તમાનમાંથી બલિષ્ઠ ઉપજવવાનો હતો; પણ જૂતનું સ્વરૂપ મર્યાદા રીતે ધ્યાનમાં ન લેવાથી તેમને દેશકાલ અતુલ્ય થયો નહિ; વર્તમાન વ્યવસ્થાની તે કલ તેમને દાથ ન આપી કે જેને દળાવવાથી એ મંત્ર ગતિમાન થઈ બલિષ્ઠને પ્રાપ્ત કરે. એ નિષ્ફલતાનો પ્રત્યાઘાત પ્રાચીનતાનેજ પ્રાધાન્ય પમાડનાર નીવડ્યો. પણ શબ્દમાનરૂપે અવશેષ એવી પ્રાચીન બાવનાઓ જનસમાજને શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ઉપજાવી સ્વાર્પણપૂર્વક કર્તવ્ય કરાવવા અસમર્થ હતી તેવી ને તેવીજ રહી, નવીનપક્ષ જેમ વર્તમાનને ગતિમાં મૂકી શકતો નથી, તેમ પ્રાચીનપક્ષ વર્તમાનને ગતિમાં મૂકવાનો માર્ગ કરી શકતો નથી.

પ્રાચીન બાવનાઓમાં મુખ્ય રસ એ હતો કે એકતા, અભેદ, સમષ્ટિ, તેની બાવના મનુષ્યની દૃષ્ટિ આગળ રાખવી, તેના હૃદયમાં રાખવી, અને તેને એ રીતે સમષ્ટિદૃષ્ટિએ કર્તવ્યપરાયણ કરવું. ૧૫, ૪૫૫, સ્વર્ગ, નરકની યોજનાઓ, ધર્મ, કર્મ, યજ્ઞ, યાગ, ઇત્યાદિના વિસ્તારો, દૈત્ય, અદૈત્ય આદિ બાવનાપ્રધાન તત્ત્વવિવેચનો, તે સર્વેનું તાત્પર્ય એટલુંજ જણાય છે કે મનુષ્યને સ્વત્વ જુલાવી સમગ્રત્વની દૃષ્ટિએ પહોંચાડવું, સ્વાર્થ અને સ્વજીવનમાં કૃતાર્થતા માનવાનું મૂકાવી પરાર્થ અને સર્વેમય જીવનમાં કર્તવ્ય સમજાવું કરવું. આપણી જૂતકાલની બાવનાઓમાંથી જે રસ સ્કાંધ ગયો તેજ આ સમષ્ટિ-દૃષ્ટિ કરાવી કર્તવ્ય કરાવનાર રસ હતો. આપણા હાથમાં એ રસ વિનાના શબ્દોજ રહ્યા અને બુદ્ધિવિતાસોએ એક એક શબ્દને આધારે અનેક અનેક રચનાઓ કરી જેટલા શબ્દ એટલા ધર્મ અને એટલી નાત, જાત, વર્ણ, આત્મના ભેદ વિસ્તાર્યા; આપણી ધાર્મિકતાનો સાર એટલી હદવા જેવી હદે પહોંચ્યો કે આવાડહેટ અને વરાળ વિના ખીજ વાલે ધૂન મેને આપણે સગજતાજ રહ્યા નહિ. આ પ્રકારે ધરમાં, દેવાયતનમાં, વિચારમાં, વ્યવહારમાં, રાજ્યમાં, સાહિત્યમાં સર્વત્ર ભેદનુંજ પ્રાધાન્ય થઈ ગયું, શબ્દપાડિત્યનું સામ્રાજ્ય થયું અને આપણે અધઃપાત પરિપૂર્ણ થયો. પ્રાચીન બાવનામાત્રનો હેતુ જે સમષ્ટિમાન જતા અથવા ચોદેબાવના, આર્યસંસારના અધારણનો મૂલ પ્રાણજ જે કુટુંબબાવના

અથવા અભેદભાવના, તેને સ્થાને ભેદભાવનાનું સામ્રાજ્ય થઈ, વ્યપ્તિ વ્યપ્તિએ નવે નવાં કર્તવ્યો હૂબહૂબાં. પાંચ પચીસ મનુષ્યની એક નાની સરખી મંડલીને પણ જે સર્વ-સામાન્ય એકજ હેશ ઉપર લક્ષ ન હોય તો તેના પ્રત્યેક સમાસનું ગમે તેટલું પ્રલ કામ આવતું નથી; તો પચીસ કુરોડની એક આખી પ્રજાને સમષ્ટિભાવનાજ રહી નહિ, કોઈ એક સર્વસામાન્ય સાધ્ય રહેતું નહિ, ત્યાં ભેદભાવનાએ સ્થાપેલા વ્યપ્તિ વ્યપ્તિનાં કર્તવ્ય વ્યર્થ, અસાર, અને નિષ્ફલ નીવડવા લાગે એમાં આશ્ચર્ય નથી. અને નિષ્ફલતા એ નિરાશાની માતા છે. નિરાશ થઈ આપણે આપણા પોતાના ઉપર પણ અગ્રાધ કરવા લાગ્યા, કર્તવ્યના માર્ગથી અત્યંત ભટ્ટ થઈ ગયા. આવી ભટ્ટનાં ફલ પરાધીનતા, ભાર-વાહિતા, કલેશ, વિગ્રહ, દુઃખ, વિપત્તિ એ વિના ખીણું ક્યાંથી હોય !

આમ અનેક કારણોથી આપણા ઉપર ભેદનું સામ્રાજ્ય વર્તવા લાગ્યું ભૂતને આંખણે સમગ્ર પણ શક્તા નથી, ભૂતકાલની ભાષાજ અભેદની ભાષા છે, આપણે તો હવે ભેદ વિના ખીણ ભાષા સંમજતાજ નથી. આવી સ્થિતિમાં પાશ્ચાત્ય ભાવનાની ભાષાએ આપણા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પણ ભેદમયી અહ્યુદ્ધિ, વ્યપ્તિપ્રધાન ભાવનાની ભાષા છે; તેને આપણે તુરત મદલ્ય કરી, તેમાં આપણા બિવિધનો માર્ગ દેખવાને આંખો ઉઘાડી, પરંતુ વર્તમાન સ્થિતિ આપણને અનંત નિરાશા અને નિષ્ફલતાનેજ નિરવધિ મર્ગ બતાવે છે, એ કરતાં ખીણું બિવિધ એ રીતે પણ આપણને જણાયું નથી પુનઃ વર્તમાન ભટ્ટતામાં વિરમવું, કર્તવ્યભટ્ટ થવું, જે થાય તે ચલા દેવું, એવા કૃષણ પ્રલાપોમાં આપણો આશ્રય છે. દેશમાં નિર્ધનતા વધી છે, અનાચાર અને અનીતિનો પ્રસાર પૂર્ણપણે થયો છે, વિગ્રહ, પ્રતારણા, વિરોધ એ આદિ પાશ્ચાત્ય વ્યસનો આપણે ગમે પડ્યાં છે. ભેદભાવનાની ભટ્ટતામાં આ નવી ભેદભાવનાએ અનંતચુચુ વૃદ્ધિ કરી આપી છે, નવીન અને પ્રાચીન હોય આ ભટ્ટતા આગળ સ્તબ્ધ થઈ ઉભા છે; કર્તવ્ય શામાં છે, ક્યાં છે, તે નક્કી કરવાને અનેક સમાજો, પરિષદો, કોન્ગ્રેસો, મંથન કરે છે. વર્તમાન હજી પણ બિવિધનો માર્ગ કરવાને વળતું નથી.

પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંસર્ગોથી આપણને જે કોઈ પણ લાભ થયો હોય, પાશ્ચાત્ય રા-જ્યકર્તવ્યોએ જે શાન્તિ આપણને એકાદ શતકથી અર્પી છે તેનું કોઈ પણ ફલ થયું હોય તો તે એ છે કે આપણા હૃદયમાં હવણું હવણું આપણે બિવિધમાં જે સિદ્ધ કરવાનું છે તેનું કાંઈક જ્ઞાન થવા લાગ્યું છે. આપણે અભેદભાવનાને પૂજવા માંડવી જોઈએ એવું, પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ આત્મારે વ્યપ્તિપ્રધાનભાવનાઓનો જે તિરસ્કાર થાય છે અને જનતા- (humanity) ની સમષ્ટિભાવનાનો આદરપૂર્વક સત્કાર થાય છે તેથી એ, આપણને વિશ્વાસપૂર્વક સમજવું જાય છે. ‘પણાનું ઘણું સુખ’ ઇત્યાદિ નીતિધોરણોએ કર્તવ્યને દોરવાની જે પ્રતાસિકાનો હૃદયોપ ઠહોં ઠહોં આ દેશમાં પણ સંભળાય છે તે આ સમ-ષ્ટિપ્રધાન ભાવનાનું ફલ છે. એ ધોરણમાં જે ફૂલો છે તે ઉપર હવણું લક્ષ કરવાનું નથી, વ્યપ્તિ વ્યપ્તિએ પોતાની જોડિય અનુસાર કર્તવ્ય કરવાના માર્ગને સ્થાને સમષ્ટિ-દૃષ્ટિથી કર્તવ્ય કરવામાં નીતિ ગાનવાનો માર્ગ લીધો એ વાત આપણા બિવિધમાં આજ પછીને શાની ગરજ છે તે દર્શાવવાને હપયોગી છે. આખા વિશ્વમાં આત્મારે સમષ્ટિભા-

વના ઉપર અભિરૂચી થવા લાગી છે; કર્તવ્યતા અને નીતિનાં સ્વરૂપને વિચારનાર ખંડિતો અને તરણો સમષ્ટિભાવનાને જનપ્રવૃત્તિની નિયામકે ઠરાવવા લેખો વિસ્તારી રહ્યા છે. અભેદભાવનામાંજ વિશ્વનું દૃશ્યાણુ છે એમ હૃદયેય યેદુરહો છે. આપણે પણ એ હનર વર્ષમાં ભેદભાવનામાં અગડાઈ, કુટાઈ, સ્પર્ધાઈ ત્રરણુપ્રેક્ષિ થયા છીએ, આપણું પોતાનું જે હતું તે જોવાથી એવી અધમતામાં પડ્યા છીએ. જે અભેદભાવના અત્યારે આખા વિશ્વને અર્પવાનો યત્ન થવા લાગ્યો છે, પદાર્થનિર્ણય, તત્ત્વશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, રાજ્ય સર્વમાં પરિણામ (evolution), અદ્વૈત, નવીન કાવ્ય પાર્તી, પ્રગ્ન સત્તાક, આદિ રૂપે જે અભેદભાવનાના બળુકારા વાગી રહ્યા છે, તેજ આપણને પણ; ઉગારનારી, ઉદારનારી, વર્તમાનથી ભવિષ્યમાં લેઈ જનારી નીવડશે એવું જ્ઞાન આપણને પણ થવા લાગ્યું છે.

અધઃપાત અને બ્રહ્મતામાં પડેલી કોઈ પણ પ્રજાનું ઉત્થાન ત્યારેજ થવા લાગે છે કે જ્યારે ભેદદૃષ્ટિ ટાળીને સર્વમામાન્ય એવી અભેદની દૃષ્ટિ ઉપર સમગ્ર પ્રજાનું લક્ષ રિયર કરાવનાર કોઈ પ્રસંગ ઉપજી આવે. એવા પ્રસંગોતેજ ચમત્કાર, ઈશ્વરેન્દ્રિયા, આદિ નામો અપાયાં છે; મહાપુરુષેનાં પ્રાણુર્વિજ્ઞો પણ એવા પ્રસંગ લાવવામાં પરમ ઉપયોગી થયાં છે; પ્રજાઓનાં ભવિષ્ય એમજ રચાયાં છે ને ઇતિહાસનો પ્રવાહ એવીજ રીતે વહો છે. મહાપુરુષો પોતે જે સમયે થયા છે તે સમયે અરુચિ અને તિરસ્કારને પાત્ર થઈ મરી ગયા છે, કારણકે તેમની વાણી સમજવાને તેમના સંબંધીઓ તત્પર ન હતા; પણ તેમની વાણીજ તેમનો તિરસ્કાર કરનારના પુત્રો ઉન્માદતા થયા છે. આપણા દેશમાં 'સુધારો' જેને આપણે નવીન પક્ષ કહીએ છીએ તે ઉપજાવનાર સજ્જનોનો આશય, વર્તમાન ને ભવિષ્યમાં ઉતારવાનોજ હતો; વિશ્વમાં જે અભેદભાવના ઉપર શ્રદ્ધા થતી આવે છે તેનું પ્રતિબિંબ પ્રાપ્ત કરી તે પ્રતિબિંબનું પરાવર્તન તેમની આસપાસનાં હૃદયોમાં ઠરાવવાનોજ તેમનો હેતુ હતો. સમયની પ્રતિકૂલતાથી તે નિષ્ફલ થયા તથાપિ તેમના હેતુ અને હૃદયને માટે તેમને ધન્યવાદ આપવામાં કશો સંકેત્ય રાખવાનું કારણ નથી. અદ્યાપિ પણ એ પ્રતિકૂલતા ન્યૂન થઈ નથી, હલટી વધી છે; અને તે વધવાનાં કારણો છે. નવીન પક્ષના મૂલ રચાવનારમાં નર્મદાશંકર જેવા મન કર્મ અને વાણીની એકતા રાખનારા મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, અને તેમના ઉપરની શ્રદ્ધાએજ એ પક્ષને કાંઈક કાલ જીવતો રાખ્યો છે; પરંતુ ઉપદેશ આપનારજ જે ઉપદેશ ઉપર પોતાના કર્તવ્યમાં શ્રદ્ધા દર્શાવે નહિ તે ઉપદેશ ગ્રાહ્ય થતો નથી; એ કારણથી નવીન પક્ષ નિર્બળ થઈ ગયો. એકબીજાનું કારણ પણ પ્રતિષ્ઠ છે. અભેદભાવનાનો અપરોક્ષાનુભવ અંતરૂમાં થયા પછી બહાર થઈ શકે છે; વિચારગાત્રને માટે એજ નિષ્કમ છે. બહારથી અંદર ઉતરવાનો યત્ન કરવામાં પ્રતારણા અને જુદોતોજ વિસ્તાર થાય છે. એટલે પોતાનાજ ઉપદેશ જેટલા સ્વાર્પણના સામર્થ્યના અભાવ લેખી આ પદ્ધતિ પણ નવીન પક્ષને પ્રતિકૂલ થઈ પડી. અને જે સુખ્ય પ્રતિકૂલતા થઈ પડી તે ઐતિહાસિક પ્રતિકૂલતા હતી. વર્તમાનમાંથી ભવિષ્ય ઉપજાવવાનો માર્ગ જુદોતો ત્યાગ કરવાથી કદાચિ નિષ્ફળ થતો નથી; જૂતતા અનુભવ અને પ્રકાશ વિના અદૃશ્ય અને અસ્પષ્ટ એવા ભવિષ્યમાં અંપજાવવાનાં, સાહસ, સામર્થ્ય અને શ્રદ્ધા કોઈને આવતાં નથી.

નવીન પક્ષની નિષ્ફળતા પ્રત્યાષાતમાંથી પ્રાચીન પક્ષનો હૃદય થયો છે; પ્રાચીન પક્ષ સ્વતઃ વર્તમાનને સમગ્ર ભવિષ્યમાં ઉતરવાને હોદ્દો હૃદયગ્યો નથી; આમ માનવાનું કારણ એટલું જ છે કે પ્રાચીન પક્ષ ઉપર જે સુચિ અને પ્રીતિ તથા આદર થયાં છે તે બહુ ભાગે, સોમાં પંચાણ્ડુ જેટલે ભાગે, કેરેલ વર્લ્ડમ રૂપ, આથ અદ્વારૂપ, સ્વાર્થ સાધવાના એક પ્રકાર રૂપ, કે ધાર્મિક નીતિમાન ગર્હાવાની દાલસાના એક ગાર્ગ રૂપ દેખાગ છે. પ્રાચીન પક્ષની સમગ્ર પ્રવૃત્તિમાં બોદનું જ પ્રાધાન્ય દેખાય છે. નવા નવા પંથ, સ પ્રદાય, આન આર્થ અને તેમના શિષ્યોના કલહ, વિગ્રહ, દ્વેષ અને હર્ષના પ્રકારો, ગુરુ અને આચાર્યો ને સર્વસ્વનું સમર્પણ કરી અધ-યનાર પામરોની કર્તવ્યવ્રથતા; એ વિના બીજું પ્રાચીન પક્ષની પ્રવૃત્તિમાં કવચિત્તજ નજરે પડે છે. અને એ પક્ષની મુખ્ય હીમાયત કરવા છતાં આ-વો સ્વીકાર કરવામાં અંગેને કશો બાધ જણાતો નથી, કેમકે પ્રાચીનપક્ષ જ્યાં સુધી વર્તમાનની યથાર્થ ગણના કરી ભવિષ્યનું દર્શન પામ્યા વિના કેવલ પ્રાચીન એ નામને જ પૂ-જે છે ત્યાં સુધી તે કલ્યાણુગી અતિ વિદૂર ને વિદૂરજ છે એવું અમારું મત છે. એક પાસા નવીનો સાથે વિવાદ કરી પ્રાચીનતાનો આશ્રય ધારણ કર્યા છતાં, પ્રાચીનપક્ષના અનુયાયી-ઓનું અનુમોદન અંગેને મળી ન શકવાનું આજ કારણ છે. પરંતુ એ વિવાદ કે એ અનુ-મોદનની દરકાર વિના એટલું કહેવું જ પડે છે કે પ્રાચીન પક્ષે આપણા વર્તમાન અને ભ-વિષ્યનું આપ લીધા વિનાજ ભૂતમાં અંધારાનું છે, અને જે કર્તવ્યવ્રથતામાંથી છ-ટવાનો ગાર્ગ શોધવા માંડ્યો છે તેમાંજ તેમની રિયતિ હજી રહી છે. વર્તમાન અને ભવિષ્યને સમગ્ર કર્તવ્યની શોધ કરવાનો જે ઉત્તતિનો માર્ગ છે તે ધ્યાનમાં લેઈ પ્રાચીન કે નવીનનો આદર કરવાનો વિચાર રાખવો ઉચિત છે; એ ધોરણે જોતાં અમારા હૃદયની પ્રી-તિ હાલના પ્રાચીનપક્ષ કરતાં હાલના નવીન પક્ષ ઉપર વધારે છે.

પરંતુ પ્રાચીન અને નવીન ઉભયની મધ્યમાં સ્થાન લેવું એજ વર્તમાન સમયે કર્તવ્ય છે. સમગ્ર વિશ્વની ઉત્તતિને અર્થે જે અજોડભાવના અત્યારે જનસમાજની પૂજનો વિષય થની ગાલે છે તે આપણને આપણા ભૂતમાં સમગ્રરૂપે તૈયાર રહેલી મળી શકે એમ છે. અન્યદેશના જનો જ્યારે હજી એ ભાવનાના આખા આંખા પ્રકાશને ગ્રહણ કરી તેને દ-ર્શાવવાની ભાષા અને વાક્યરચના પછી નવી શોધવા બેઠા છે, ત્યારે આપણી પાસે તો તે ભાવનાના મધ્ય-અંદરનું વર્ણન કરનારાં ઉત્તમોત્તમ કાવ્યો ને શાસ્ત્રોની બાધા વિદ્યમાન છે, એ ભાષામાંથી જે રસ જતો રહ્યો છે, જે ધ્વનિ નીકળી ગયો છે, તે અર્પવો એજ આ-પણા હૃદયનું આ સમયે કર્તવ્ય છે. નવીન પક્ષે ભૂત ઉપર લક્ષ કરીને આ ભાષામાં રસ હમેરવાનો ચત્ત કર્યો હોત તો તેનો વિજય સગીષ હતો; ભૂતથી છૂટા પડીને તેણે જે પ્ર-વૃત્તિ કરી તેમાંજ તેની નિષ્ફળતા નીવડી હવે નવીન પ્રાચીન સર્વે મધ્યે અજોડની સ-મષ્ટિભાષના ઉપર શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા ચત્તવાનું થયું જોઈએ; સમગ્ર જનસ-માજની વર્તમાન રિયતિ અને પ્રવૃત્તિ એજ બોધ આપે છે. એમાંથી આપણા સંસાર પરમાર્થ સર્વની ઉત્તતિ થવાનો માર્ગ છે; વર્તમાનને ભવિષ્ય કરી લેવાનો પ્રસંગ છે.

રાજ્ય

સરહદ:—નવેખર માસનો ઇડિયાનો અંક સરહદ ઉપરની લડાઈની ચર્ચાથીજ ભરેલો છે. મી. મોરલે, મી. એસ્કપીય, લોડોસેઈ થુક અને લોડોસેઈ હેમિલ્ટન એમની વચ્ચે જાહેર આપણા અને વર્તમાન પત્રોમાં ચોક્કસ ચર્ચાનો સાર એ છે કે સરહદ ઉપરની આ લડાઈઓને પ્રયત્નના બે રાજકીય નરેઓ આપતું વળોડી કાઢી છે, અને હિન્દુસ્તાનની સરકારે ચિત્રાલના સંચાલન વખતે આપેલાં વચ્ચેનો ભંગ કરવા જેવું આ કૃત્ય થયું છે એમ ઉચ્ચાર્યું છે. સરવીલીઅમ વેડરબર્ન એક ધણો લાંબો અને વિચારવાનું નિષ્પલ્લવી એમ સિદ્ધ કરી આપવા પાત્ર થયો છે કે સરહદની લડાઈઓ ઉત્પન્ન કરવામાં ચિત્રાલ વખતે હિન્દી સરકારે કરેલા જાહેરનામાનો ભંગ થયો છે, અને આ લડાઈઓથી હિન્દુસ્તાનની તીજોરી ઉપર મહોટો બોજો આવી પડવાથી દેશને બેહુ દાનિ થઈ છે. આવી રાજનીતિથી સરકાર પોતાના હાથ નિર્બંધ કરતી જાય છે, અને રશિયા કદાપિ પણ હિન્દુસ્તાન ઉપર દૃષ્ટિ રાખતું હોય તો આવી રાજનીતિથી હિન્દુસ્તાન પોતાની મેજેજ રશિયાના હાથમાં જઈ પડવા જેવું થાય છે. હિન્દુસ્તાનની સ્વાભાવિક અને કુદરતી સરહદની પાર દૃષ્ટિ રાખ્યા છતાં ત્યાંના કેાઈ બંધોગમાં બરાબ નહિ કે નવી લડાઈ ઉભી કરવી નહિ અને દેશની પ્રજામાં સંપૂર્ણ આખાદી અને શાન્તિની વૃદ્ધિ કરવા પાત્ર રાખવો એવી લોડોસેઈની રાજનીતિ હતી. લોડોસેઈ પણ તેનેજ અનુસરી લોડોસેઈ મન્માન પામી દેશને સુખી અને દેશ વગરને મુકી જવા સમર્થ થયા હતા. પણ ત્યાર પછી એ રાજનીતિ ઉઘટી થઈ ગઈ છે. સરહદ ઉપર નવી નવી લડાઈઓ ઉઠાવામાં આવી છે ને દેશની અંદર પ્રજાને દુખાવી રાખવાની યોજનાઓ ઉપર લક્ષ રાખવામાં આવ્યું છે, આનું ફલ, સરવિલીઅમ કહે છે કે “આપણી સરહદની પાર ઉર્જા અને રુધિરસ્ત્રવ એ થયું છે, આપણી સરહદની અંદર સંકટ અને વિશેષરૂપે આવી રહ્યું છે.”

ફકી, મરકી, રેલ, ધરતી કંપ, ઇત્યાદિ આપત્તિથી જોગ તેમ જાનમાલ સાચવી રહેલી પ્રજાને માથે આવી નિરુપયોગી લડાઈઓનો બોજો નાખવાનો જે પ્રસંગ આવ્યો છે તેની સામે ઇંગ્લંડના રાજકીય આગેવાનો આવી ન્યાયસુદ્ધિથી પોકાર ઉઠાવી, ઇંગ્લંડની પ્રજાને જાગૃત કરવા માથે છે તે માટે તેમના આપણે ખરેખર ધણા આભારી છીએ. ઇંગ્લંડ અને હિન્દુસ્તાનની પ્રજાએ હવે પોતાના સ્મારક એક સરખા ગણવા જોઈએ, એક સરખા નિયમોથી રાજકીય લાભ હાંનિની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ, અને એક સરખા ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્તિ અને કર્તવ્યમાં જોડાવું જોઈએ. આવો સંધિ થઈ શકે તે અર્થે નેશનલ કોંગ્રેસની ઇનિશિયેટી ઇંગ્લંડના દામ કરે છે. તેના કર્તવ્ય અને ઉપયોગ વિશે નવેખરના “ઇડિયા”માં સારી દકાકન આપવામાં આવેલી છે.

સુદર્શન

(ત્રી મહિસાસુર નાશ કરી)

(ધર્મ-ગુણ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર)

“ સત્ય પર ધીમહિ ” ૫૫ — માગધતમ

પુસ્તક ૧૩, અંક ૪]

(મોસિક)

[જાન્યુવારી, ૧૯૯૬]

સાહિત્ય

મનને ઉપરશ

(મજા)

મનાશ્રી

સમજ્યા વિના-રે-શાંતિ નહીં મળે,
 સ્ત્રીના તું અનેક કરને ઉપાધ-સમજ્યા
 આશા અમર વેણી રે નિત્ય નધિ ફરશે,
 પાને પાને ફરતાં નહીં આવે પાર,
 માટે મમતા મૂકી રે બળ મિલ બીજામાં,
 જોયો તોયે પંથનો આવે પાર-સ
 હાડકાં ને મોટી રે આમડે મટશે છે,
 તેમાં જોને થયો તું બેઠાલ-
 જોયો રંગ હાથો રે જોયો જોલમાં,
 હવે જરા ફરીને કર તું વિરામ-સ
 જોને લમડલ રે ફરે જોનું ફરવું,
 તેમાં તું વમળમાં શું અશય-
 દેખા ફર્યા હાથ રે શીઠ હાથે કરે-
 કોડે આવ્યું કો અગ્રાવે છે બહાણ-સ
 જરા જોને જાગી રે તે જાગ્યા રમે,

પ્રીત પૂરવ તણી કાં બુદ્ધ ?
સાચો છે સ્નેહી રે ભેર બીડે ધરો,
રમા પતિધી તે રસ ચાખુ—સમૃં

બાપા

બાપાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યોએ અમુક સંકેતવાળા, શબ્દો યોગ્યતા માંડ્યા ત્યારથી થયેલી માનીએ તો બાધ નથી. દા. મેક્ષમ્યૂલર જેવા સમર્થ પ્રાણીઓ બાપાની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ વિષે બહુ બહુ વિચારો કરેલા છે, તેના વિષે અત્ર કોઈ પેણું વક્તવ્ય નથી. બાપા એટલે વિચારને આપેલો વેપ, કેવા કેવા વેપવાળા વિચાર કેવી અસર કરી શકશે એ વિવેકપૂર્વક યોગ્યતા શબ્દરચના, એટલું નિશ્ચયપૂર્વક સમજી રાખવા માટે આપણે બાપાની ઉત્પત્તિના પ્રકારને સ્પષ્ટતામાં લાવવો પડે છે. અને બાપાનું આ સ્વરૂપ લક્ષમાં ન રહેવાથી બહુ બહુ પ્રકારની ભૂલો થાય છે. કેટલાક એમ માને છે કે જે બાપામાં આપણે જન્મ્યા છીએ, જે બાપાની કેળવણી લીધી છે, તે બાપામાં લખાવણું એવું કોઈ ન હોઈ શકે કે જે આપણા સમજવામાં ન આવે. કેટલાક એમ માને છે કે બાપાને સરલ કે કઠિન રાખી લેવાથી લેખનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે: સરલ રાખવાની પદ્ધતિ એમ કહેવાય છે કે વાચકને શબ્દના દર્શનની સાથેજ અર્થસંગતિનો બોધ થઈ જતાં લેખક વાચક-ઉભયની કૃતાર્થતા થઈ રહે છે: કઠિન રાખવાની પદ્ધતિ એમ કહેવાય છે કે બાપા નિરતર ઉચ્ચ વર્ગ અને ઉચ્ચ ગ્રંથોમાં હોય તેવીજ રાખવાથી પુનઃ આપણે તેવી ઉચ્ચતાના સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરી તેવી ઉચ્ચતાએ જઈ શકીએ. આ બંધા વિચારોમાં સત્યનો ધણો અંશ રહેલો છે એમાં સંશય નથી, તથાપિ આ સંબંધનું સમગ્ર સત્ય એજ છે એમ ન કહી શકાય.

આ બંધા તર્કોમાં વિચાર અને બાપા બે જુદાં રહી શકતાં. હોય એવું સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું છે એજ ભુલ છે. વિચાર આવે અને તે પછી તેને આટલી બાધાં યોગ્ય એમ માનવું એ બાપા અને વિચારના સંબંધને ન સમજવાનું પરિણામ છે. વાણી વિના વિચાર થઈ શકે કે નહિ ? એ પ્રશ્ન ધણા ધણા તર્કવિતર્ક અને વિવાદોના વિષય થઈ પડેલો છે; તથાપિ એટલું સ્વીકારવામાં કોઈ બાધ જણાતો નથી કે વાણી અથવા બાપા એટલે કે અમુક અમુક વિચારને દર્શાવનારા સંકેતરૂપ સંજ્ઞા ન હોય તો વિચાર ચલાવી શકાય નહિ. 'વિચાર કરવો' એનો અર્થજ એ છે કે કોઈને સંજ્ઞા વચ્ચે શો સંબંધ છે તે જોવું અને તે સંબંધમાંથી ખીલ સંબંધો ઉપજાવવાં. મોટે ભાગે વિના કે કાગળ ઉપર લખ્યા વિના કેવળ મનમાં તે મનમાં પણ જે વિચાર આવે તે કોઈ પણ બે અથવા તેથી વધારે સંજ્ઞાઓના સંબંધ લક્ષમાં રાખ્યા વિના ચાલી શકે નહિ. આવા અનુભવથી એમ સમજવાય છે કે બાપા વિના વિચાર થઈ શકતો નથી. વિચાર પ્રથમ કે બાપા પ્રથમ એ તત્ત્વનિશ્ચયની સ્થિતિમાં ન ઉતરતાં, પ્રકૃત પ્રસંગને અર્થે એવો સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે કે ઉભયે જોયેજ આવે છે, માયેજ ઉભયે છે, સાચેજ સાકાર થાય છે. રાષ્ટ્ર અક્ષરાત્મક બાપા જેમને

પ્રાપ્ત નથી તે સહાથી અને અગવિકારોથી વિચારવ્યાપાર દર્શાવે છે, અક્ષરાત્મક ભાષાને જાણીમાર શબ્દો અને શ્લોકોની યોજનાથી વિચારનો વિનિમય કરે છે. વિચાર અને ભાષાનો આવો અભેદ હોવાથી વિચાર પ્રથમે આવે ને તે પછી તેને માટેની ભાષા યોગ્ય અને તે સરળ કે કઠિન, યથારુચિ, રાખી શકાય એમ માનવું તે, બુદ્ધિના વ્યાપારને યથાર્થ રીતે ન સમજવાનું પરિણામ છે.

વિચારને અનુકૂલ ભાષા સ્વતંત્ર હોઈ શકે છે. જ્યો વિચારનો વેગ, વિચારની તત્ત્વમયતા, તેવી વાણી સ્વતંત્ર હોઈ શકે છે. પ્રાણીઓમાં પણ એ નિયમનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જ્યો તેમની પ્રેરણાનો વેગ અને પ્રકાર તેવી તેમની ભાષા આપણને સમજાય છે. મનુષ્યોમાં પણ એનું એવું જાણાય છે. અશિક્ષિત એટલે જ્યોને લખવા વાગવાનો પરિચય નથી તેવા મનુષ્યો, પોતાના અતરૂના પ્રકાર અને વેગને અનુકૂલ ભાષા સ્વતંત્ર હોઈ શકે છે. સાહિત્યશાસ્ત્રવાળાએ અમુક રસને અમુક પ્રકારની અક્ષરયોજના અને શબ્દરચના પોષક છે એમ કહ્યું છે ત્યાં પણ રસ ન હતા તેવી અક્ષરયોજના બહારકારે લાવવાથી રસની નિષ્પત્તિ કે પુષ્ટિ થતી નથી; તે તે રસના આવેગવાળું હૃદય તેવા તેવા પ્રકારની ભાષાદ્વારા બહાર દર્શન દે છે એટલું તાત્પર્ય છે. એટલે ભાષાને અમુક પ્રકારની કરવી કે ન કરવી એવો જે વિચાર છે તે ભગમલક જણાય છે. લેખકો પોતાની પ્રતિભાના વેગમાં જે ભાષાદ્વારા તે વેગ પ્રદર્શિત થઈ જાય તે ભાષાદ્વારા તેને પ્રકટ કરે છે; પુનરવલોકન કરતાં મૂલના વિચારને દર્શાવવાનો કોઈ ભાષાપ્રકાર વધારે સારો હોય તો તેટલો ફેરફાર કરી કે કરાવી લે છે; પણ વિચારનો વેગ પ્રદર્શિત કરતી વેળાએ શબ્દો સરસ રાખી કે કઠિન રાખી, સંસ્કૃત રાખી કે પ્રાકૃત રાખી એ ઉપર તેનું લેશ પણ લક્ષ હોતું નથી. લક્ષ હોતું નથી એટલું જ નહિ, કોઈ શબ્દ પણ નહિ, શબ્દોને વિચારતાં તેવા લેખક પોતાના વિચારની શ્રેણિને જ ગાડી નાખે. વિચારને દર્શાવવાને સમયે જ્યો શબ્દરચના ઉપર લક્ષ રખાય જ નહિ, તેમ પુનરવલોકનમાં એ મૂલ વિચારને દર્શાવવાની વધારે સારી રચના કરવા કરતાં ખીન્ને ફેરફાર કરી શકાય નહિ, ત્યારે લખી રહ્યા પછી, જાણી જોઇને, આ શબ્દને રચાને આ શબ્દ મૂકો ને આ શબ્દને રચાને આ શબ્દ મૂકો, એવું કરનારને તો શબ્દશક્તિનું કે લેખકના ઉત્તમોત્તમ કર્તવ્યનું ભાન જ નથી એમ કહેવાય.

જે ઉત્તમ લેખકો પ્રતિભાનો પ્રસાદ પામી પોતાના અખૂટ અને અગાધ હૃદયરસનો આખા વિશ્વ ઉપર વાણીદ્વારા વિસ્તાર કરવા ભાગ્યશાલી થાય છે તે ભાષા અને શબ્દરચનાના વિચારોમાં કદાપિ ગુચ્ચયાતા નથી બલજ્ઞતિએ કહ્યું છે તેમજ.

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

મુનીનાં પુનરાવાનાં વાચમર્થોઽનુવાવતિ ॥

જે પ્રતિભાપ્રસાદથી પુનિત મહાત્માઓ છે તેમની વાણી પૂરે અર્થ સ્વતંત્ર હોડતો ચાલે છે, અર્થને આણીને તેને અનુકૂલ વાણી યોજવી એ તો પ્રતિભાશૂન્ય લૌકિક, આપારીઓનું, પ્રાકૃત કર્મ છે. પ્રત્યેક વિચાર અતરૂણમાં સાદાર થાય છે તે અમુક પ્રકારની

શબ્દસંજ્ઞાને આવય મેળ સાકાર થાય છે, તેવો ને તેવોજ નો એ વિચાર ભદ્રાર દર્શાવાય નહિ તો, એ વિચારના મૂલ ઉપામકને ને આનંદ કે પ્રેમ આપીને તે વિચાર વાચકને આપવાની રચિ થઈ તે આનંદ કે પ્રેમ કદાપિ સામાને આપી શકાય નહિ એટલે પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક શાસ્ત્ર, પ્રત્યેક લેખ, તેને પોત પોતાની વિનિષ્ઠ વાણીના પ્રકાર, સ્વાભાવિક રીતેજ, વળગેલો હોવો જોઈએ અને હોય છે. એમા સરજ કહિનેનો વિવેક કરવાનો અ-વકાશજ નથી.

સરજ કે કવિ એ પાત વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં, વાણીના પ્રસિદ્ધત્વ કે અપ્રસિદ્ધત્વ ઉપર રહેતી નથી. ઓતા અથવા વાચકને ટાઈ એક વચનગત શબ્દમાત્ર પ્રસિદ્ધ હોય ત-થાપિ તે વચનમાં રહેલો અર્થઅમંદાર તેની ખુદિમાં ઉદય થઈ શકે એવો તેનો અધિકાર ન હોય તો એ વચન તેને રચિતર ન થાય એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. ભાષા ઉપર આગ્રહ કરનારે આ પાત ખડુ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. સરજ કહિનેનો વિવેક લેખકે કરવાનો નથી, વાચકે કરવાનો છે, કેમકે સરજ અથવા કવિ તે વિશેષણ વાચકની ખુદિને ગ્રહણ કરવાની ને શક્તિ હોય તેની અપેક્ષાએ યોગ્યથુ છે લેખક પોતે તો પ્રતિભાના પ્રવાહમાં સર્વદા નિરપેક્ષ વિહરે છે, ને ને પ્રભેદ પોતાના હૃદયમાં વ્યાપે છે તે પોતાના જવા હૃદયમાં ઉપજવવા તેનો ઉચ્ચાર કરી દે છે. તેનું ગ્રહણ થતું ન થતુ એ ઓતા કે વાચકના અધિ-કાર ઉપર છે.

એ પ્રશ્ન થાય કે લેખકોએ પોતાના લેખને ગ્રહણ કરનાર હૃદયો ઉપજવવાં એ તેમનું કર્તવ્ય નથી ? ને હૃદયો એવા લેખકોના હૃદયની સમાન હોય તેમને તો તેમના લેખની અપેક્ષા નથી, ને હૃદયો તેમના લેખને ગ્રહણ કરવા તત્પર નથી તેમને તે લેખ નકમ છે, ત્યારે ઉભયે પ્રકારે તેમ-ની પ્રતિષ્ઠા વ્યર્થ નથી? સમાનરસવાણુ હૃદય ઉપજવતુ એ તો પ્રત્યેક લેખક, વક્તા, ઉપદે-શક, સર્વનું કર્તવ્ય છે, પરંતુ અમુક લેખ અવગત થવાને અર્થે ને ખુદિ જનન એ તે પણુ તેના તે લેખથીજ કે તે લેખ વિસ્તારનારના અન્ય પ્રવૃત્તિથી આવવી જોઈએ એ તો અશક્ય છે. લેખોના પણુ અનત પ્રકાર છે, પોતાની ખુદિને અનુકૂળ પ્રકારનો આશ્રય કરતે કરતે, અધિકારાનુસાર ને લેખનું હૃદય ગૃહવાની શક્તિ આવે તે ગૃહી શકાય છે અર્થાત્ લેખક પોતે પોતાના લેખને ગૃહવાનું સામર્થ્ય પણુ ઉપજવવી આપે એવું કદાપિ થઈ શકતું નથી, સામર્થ્ય ઉપજવવી આપનારા લેખકો પણુ હોય છે, ને તે તેમનું કાર્ય કરે છે અને સમાનરસવાળાં હૃદયો પણુ પરસ્પરના રસકલ્પોદનાર વિનિમયથી અતિ અદ્વૈતિક પ્રસાદને પામતાં જણાય છે ર-સના અશ્વપને સીમા નથી, એકની એક પાત અનત રીતે, અનેક હૃદયોને સ્પુરે છે, એટલે સમાનરસવાળા હૃદયોને પરસ્પરના રસપ્રવાહનો વિનિમય વ્યર્થ કે નિરુપયોગી હોઈ શ-કેનાર નથી.

એજ નિષ્કર્ષ છે કે વિચાર અને ભાષા ભિન્ન થઈ શકેતો નથી; વિચારને અનુકૂળ વાણી રાખ ન ઉદ્ભવે છે, તેને સરજ કે કવિ કરવાની દૃષ્ટિથી ફેરવના રહેવી એથી વિ-ચારમાં વિકૃતિ ઉપજી, વિરસતા થના, લેખનો હેતુ વ્યર્થ થાય છે, આ ફલિતાર્થ ન્યથાર્થ હોય તો, આજ કાલ, ને એક વચન ચારે પાસા વ્યાપેલો જણાય છે તે ઉપર અરચિ થવા વિના રોવી જોઈએ નહિ ગૂંજરાતમાં અગરેશ રામમતાને અગ્રે શિક્ષણપ્રકાર

એને લેખનપદ્ધતિ યોગ્યતા ગ્રામી ત્યારે એવો અભિપ્રાય સંખ્યાપરિ વર્તેલો હતો કે સરવ, તલપદી, ભાષાગત લખવી, અને સર્વથી સમગ્રતય તેવા લેખ વિસ્તારી, દેશોભનિનો મર્ગ કરતા જવો. આ વિચાર કેટલાક સમય સુધી સારી રીતે વિન્યી થયો, તેનામા નેટપુ બસ હતું તેટલું કરી શક્યો, અક્ષરજ્ઞાન અને વાચનની રચિ ઉપજતી શક્યો, પરતુ આજે પારમાર્થિક વિષયો, શાસ્ત્રીય રચનાઓ, સમગ્રતા અને સમગ્રવવાનો પ્રમગ આજો ત્યારે આ વિચાર નિર્મન થઇ મરજુપ્રાય થઇ ગયો. એ સમયે સરલ ભાષાના પ્રત્યાધાતરૂપે કહિન ભાષાનો, સમૃદ્ધતમથી વાણીનો પક્ષ ઉદ્ભવ્યો. પારમાર્થિક અને શાસ્ત્રીય વિષયોની ચર્ચા કરવામા સ્વાભાવિક રીતેજ પારિભાષિક અને અપરિચિત શબ્દો આવી જાય છે, ને તે આપણા દેશમાં સંસ્કૃત ભાષાનાજ હોય છે, એટલે સંસ્કૃતમથી કહિન ભાષાના પક્ષને એક રીતે સપૂર્ણ ટેકો મળવા નેતુ છે. તથાપિ એ આગ્રહ મધ્યાદમા રહી શક્યો નહિ જેમ સરલ ભાષાવાળા મોટાટા ક્ષિત્રચૂરીના વિષયને કે આયુર્વેદને પણ તલપદી ભાષામા દર્શાવવાનો મિથ્યા આગ્રહ કરતા હતા, તેમ સંસ્કૃતમથી ભાષાના પક્ષવાળા પણ ‘પાણી પીતુ છે’ એને સ્થાને, ‘જલપાન કરતુ છે’ અને હવણા હવણા તો ‘જલપાન કાર્ય છે’ એટલે સુધીના આડગરમાં ઉતરી પડ્યા. તલપદી ભાષાનો પક્ષ એમ માને છે કે વિચારની સુગમતા રહેવાથી વિચારનો વિનિમય તુરત તુરત થઇ જતા, ને સાધ્ય હોય તે સહજ અને સવર સિદ્ધ થાય છે. આમ માનવામાં ખલુ તથ્ય રહેતુ છે; કેમ પણ વિષયનું નવ-સ્પર્શી જ્ઞાન હોવાનું એ, એક ચિન્હ છે, કે તે વિષયને સાદામાં સાદી રીતે પણ દર્શાવી શકાય. આથી ઉતરી રીતે સંસ્કૃતમથી ભાષાના પક્ષનું એમ માનતુ છે કે ગૂંજતાતી ભાષા સંસ્કૃતમાથી થઈ છે, આપણા પ્રાચીન કવિઓ સંસ્કૃત શબ્દોજ પ્રયોજી ગયા છે, આપણાં શાસ્ત્રો સંસ્કૃતમા છે, આપણા બેરા અને ગ્રામ્ય જેહુતો ધણા મન્દ્રત શબ્દોજ વાપરે છે, ને થોડા ધણા ફારસી, અગરેજી, શબ્દો પે’ છે તે પરદેશીય સસર્ગથી વિમરરૂપે પે’ છે,—માટે આપણે જે આપણી ઉત્તિ ઇચ્છતા હોઈએ, તો સંસ્કૃત શબ્દો વિના બીજા શબ્દો પ્રયોજ્યા નહિ; એમજ આપણે આપણી ભાષા અને આપણા દેશ માટે સા-નિમાન થઈશું, આપણાં વેદ અને શાસ્ત્રોમાંની ભાવનાઓને કાંઈ કાંપે પણ સ્પર્શીશું, અને પ્રાચીનતાના આશ્રયમાં પ્રાચીન મહત્તાના પુનઃ ભોક્તા થઈશું. પારિભાષિક અને શાસ્ત્રીય વિષયોની ચર્ચામાં સંસ્કૃત શબ્દો વિના આવેજ નહિ, વિભાવતુદ્ધ ભાષા થાયજ, એટલે અરો આ પક્ષમા પણ સપૂર્ણ તથ્ય છે, તથાપિ છેક દેસોજતિ પર્યંતની જે ધમારત સ-સ્કૃત શબ્દોજ વાપરવાના પાયા ઉપર હાવવામાં આવી છે, તેમા જુદું સાર જણાવો નથી.

‘શિવાજી નહોતા તો મુનન હોત સમકી’ એવા મત્ત્ય ખિરુદને પ્રાપ્ત કરનાર વીરમ-હાતમા એટલે સુધી દેશાભિમાની હતા કે પોતાની તોફરીમા રાખવા પૂરે પ્રત્યેકની પામેથી, પો-તે રચાવેલા શબ્દકોશાનુસાર રાજકીય પરિભાષાના સંસ્કૃત શબ્દોના જ્ઞાનની અપેક્ષા કરતા. આ વાત સત્ય હશે, અને તેમનો એ કાલે અંધાપિ વિષમાન છે જયી તેની સન્મતાને આ-ધાર છે, તથાપિ દેશાભિમાન અને દેશોત્તિનો એજ માર્ગ છે એતુ લેખકોએ સ્વીકારી લેવા-માં જુદું તત્ત્વ સમજાવતુ નથી કેવન ભાષા અને શબ્દો ઉપર આગ્રહ રાખી, તેમને સમૃદ્ધન કરી નાખવા, શબ્દો સન્નિવ પ્રયોજ્યા એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યયો અને વિભક્તિઓ તથા પ્રા-

કારણ ॥ પણ મસ્તકપ્રાચ મર્યાદા, ક્રિયાપદો પણ સરફત જોવાને જોવાં વાપરી દેવા, વિગ્રહ-
જોને પણ વિશેષ્યના ગતિ આદિ લગાડવા, બોધ પામ્યો, તેને સ્થાને 'બોધને પ્રાપ્ત થયો'
એવું વચન થોળવું, એ આદિ શબ્દપાઠિત્યથી વિચારશ્રવ્યતાજ વ્યક્ત થાય, ખીલુ ક્વચિ-
તજ સિદ્ધ થઈ શકે કારણ વિના કદિન કરી નાખેલી ભાષા વિચારનો વિનિમય કરવે કરા-
વવે મહુ સમય લે છે, જે વિચારો દર્શાવવાની મામત્રી તૈયાર છે તેને માટે પણ નવી સામ-
ગ્રી થોળવી અને વાચનારને તે નવેથી શીખીને આવવાની ફરજ પાડવી એમા દેશાભિમાન
કે દેગોત્રિતિનો માર્ગ પ્રતીત થઈ શકતો હોય તો તે અમોને તો જણ્યોતો નથી. અમને તો જે
તે પ્રકારે વિચારના વિનિમયમાં સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ દોમે છે, કેવલ ભાષાના અભિમાનમાં
તો માત્ર સ્વાત્મપ્રદાના અને મિત્રા આડમરનેજ મહિમા જણાય છે. દેગોત્રિતિ કે આત્મો-
ત્રિતિ, કોઈ પણ પ્રકારની ઉન્નતિ, સિદ્ધ થવાને અર્થે જે વસ્તુ આવશ્યક છે તે ભાવના અને
ચિત્તાર છે, તે વિચારનો આકાર જે ભાષા તેનો આડમર તો કેવલ ક્ષુદ્ર જાદુના પ્રયોગ જોવો છે.
ગમે તે ભાષામા દર્શાવો તો પણ આની જે જે ઉન્નતિકારક અને ઉદ્ધારક ભાવનાઓ છે તે સર્વ
દેગમા તેની તેજ છે, ત્યાં અમુક શબ્દો યોજવામાંજ ઉન્નતિનો માર્ગ ક્યાં રહ્યો ? કેવલ વિચારના
વિનિમયમાંજ તે માર્ગ છે વળી, ધર્મમાં જેમ પ્રાકૃત જનોની જ્ઞાતિની એકાગ્રતાને અર્થે ભૂતિ આદિ
નો પ્રયોગ છે, તેમ લેખમા એ સામાન્ય વાચકને અર્થે શબ્દરચનાની સભાળ લેવાની આવશ્યકતા
છે પરંતુ ભૂતિમાત્રજ જેમ ઇંદ્રિયે સિદ્ધ કરનાર નથી, ભૂતિનો ત્યાગ કરીને અમૂર્ત એવી ભાવનાનો
અનુભવ થવામાંજ સિદ્ધિ છે, તેમ લેખમાં એ શબ્દ અને ભાષાથી ઇંદ્રિયસિદ્ધિ નથી, તેનો
ત્યાગ કરી તે દ્વારા વ્યક્ત થતી ભાવનાના અપરોક્ષમાં ઇંદ્રિયસિદ્ધિ છે. અને બ્યારે પ્રત્યેક વિ-
ચાર સ્વાનુકૂળ ભાષાને સ્વતંત્ર જોતાંની વ્યક્તિને અર્થે લેતો ઉપડે છે ત્યારે સમ્પૂર્ણમયી ભા-
ષા કરવાનો આગ્રહ કેવલ પાપાણુમયી ભૂતિને પૂજ્યામાં કદ્યાણુ બનાવવાના માર્ગ કરતાં
વધારે સારો કહી શકાતો નથી

પ્રતિમાના પ્રસાદમાં વિવમતા દેશહિતૈવી સુઝ લેખકોને વર્તમાન સમયે જે વિચારવાનું
છે તે આપણું ભાવિ છે આપણા જૂતકાવ ઉપર આપણને ગ્રેમ અને ભક્તિ હોય એ સ્વા-
ભાવિક છે, અને સુભાગ્યે તે જૂતકાવ એવો ભવ્ય છે કે જેટલી ભક્તિ અને શ્રદ્ધા તેના ઉપર
અર્પાએ તેટલી થોડી છે. તથાપિ જૂતમાત્રજ સારુ અને ઉત્તમ છે એમ માની, જૂતકાલની
આપણી શ્રદ્ધાને આપણે એટલે સુધી તાણી જઈએ કે જૂતકાવની વાણી વિના ખીલુ વાણી
ને ઉચ્ચારવામાંજ ઉન્નતિ સમજીએ, તો વર્તમાનને કેવલ વીસરી જઈ, ભાવિનો માર્ગ આપ-
ણે કદાપિ કરી શકીએ નહિ પ્રતિભા છે તે પૂલ કે શ્રદ્ધામાં સમાપ્ત થતી નથી, તે તો યો-
ગ્યને યોગ્ય અર્પવા છતાં ભાવિનું દર્શન પામી, ભાવિને વર્તમાનમાં લાવવા ધન્યવતી થાય છે.
એજ મહામા, સત, પેગબર, કવિ, પડિત, સર્વના સામર્થ્યનો સાર છે, એવા ઉપદેશકો, વ-
કતાઓ, લેખકો જે, જૂતમાત્રની પૂજામાં અને જૂતમાત્રની વાણી વિના અન્ય વાણીનો ઉ-
ચ્ચાર ન કરવામાં જૂતાર્થતા માની રહ્યા હોત તો વિશ્વમાં વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિનો માર્ગજ બંધ
પડી ગયો હોત, અને આપણે જ્યાંના ત્યાં સંજ્યાજ કરતા હોત. ભાવિનો સ્પર્શ કરતી ભ-
વ્ય પ્રતિભાવાળા જનો ભાવિનું દર્શન પામી અન્યને તે દર્શન કગવવા મથે છે; વાણીમા-
ત્રને ઉપાસનામા તેમની જૂતાર્થતા નથી, વાણી પારનો વિચાર અને ભાવનાનો વિનિમય કુ-

સ્વામાં તેમની જૂતજૂતતા છે. તો અખામકતની અતિ ગભિર ખાનીનો આશ્રય કરી સમૃદ્ધ-
ત પ્રજ્ઞતા આડંબરથી દૂર થઈ, આપણે પણ એ સિદ્ધાન્તમાં વિરમવું ઉચિત છે કે:—

શું સસ્ત્રુતથી આવી ગયું, શું પ્રાકૃતથી નાસી ગયું,
બાપાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શર,
સરજો ખાવનનો વિસ્તાર અખા તેખનનો નળખે પાર.

—૧૦:—

૨
ધર્મ

૧

દેવલોક.

(‘મળેયું’)

(અનુમધોન પૃષ્ઠ ૪૨ થી)

ધર્મની આસ્થામાં ખીલે પ્રકાર એવો છે કે તેમાં મનુષ્ય પોતાના પ્રેમનો વિચાર નહીં
કરતાં પોતાના કષ્ટદેવ અથવા આત્મા પ્રતિ માત્ર પ્રેમ અને સ્વાર્થભાવ રાખે છે અને
તેને માટે અથવા તેના નામને માટે કાંઈ પણ કરવા અત્યંત ઉત્સુક રહે છે. આવી ભાવના-
વાળાનો દેવલોક જલ્દી જોવા પ્રકારની અતિવાળો દેવલોક હોય, વા કૃષ્ણ હોય, ઓરમઝદ હોય કે અ-
હા હોય, ક્રિષ્ણ હોય કે ગમે તે હોય; પણ દેવલોકમાં તો સર્વને સરખાનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.
દેવલોક કાળ એ સુખ ભોગવાય અને કેવું સુખ પ્રાપ્ત થાય એ તો પૂર્વની ભાવનાની પરિપૂ-
ર્ણતા અને નિર્મલતા ઉપર આધાર રાખે છે; અને તે ભાવનાનો હેતુ જોવા હોય તે પ્રમાણે
તેને એ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં શિક્ષણ મળે છે એ સિદ્ધ વાત સમજવી.

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તેથી સમજી શકાશે કે જે જીવ ઉન્નતિ પામ્યા નથી
અને પછાત રહી ગયા છે તે દેવલોકમાં જાય છે ખરા પણ તેનું જ્ઞાન તેઓને રહેતું નથી.
વળી ઘણો ભાગ તો એવો પણ છે કે જે એ લોકના નીચેના વિભાગો સુધી પણ માંડ પ-
રોચવા પામે છે. એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે પ્રત્યેક જીવાત્મા પુનર્જન્મ પામતા પહેલાં તેના
આત્મસ્વરૂપને મળી જાય છે પરંતુ તે મિલાપનું તેને જરા પણ જ્ઞાન રહે છે એમ તેથી
જાનવાનું નથી. આ વિષયપરત્વે સ્વરૂપભૂમિકાના વર્ણનમાં વિશેષ કહેવામાં આવશે. સારી
રીતે સમજવામાં આવે તે માટે એ લોકના સર્વથી ઉતરતા વિભાગથી શરૂ કરતાં કરતાં
ઉપર ચઢીશું. ત્યારે આપણે કામલોકની આકાશિક ભૂમિકા, જ્યાં કે મરણ પછી મનુષ્યનો
ઘણો મોટો ભાગ જઈ રહે છે તે, છોડી તેની પછી તરત ઉપર ગયેલા જીવની સ્થિતિનો
વિચાર કરીએ, કારણ કે એ ‘સમયે’ તે દેવલોકભૂમિકાના સર્વથી નીચેના વિભાગમાં ગ-
મન કરે છે અને તેનું સહજ જ્ઞાન તેને રહે છે.

જીવાત્માની કેળવણીના પ્રથમારંભમાં આ અગત્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની અનેક
પ્રકારની રીતિ છે. અત્યંત આપણે તેમાંની એક વર્ણવી શકીએ છીએ, એ વાત રોમકે

અન્યામકોના લક્ષણાં આવી હતી અને તે વાત આ જગતના આસતો વ્યવહારની છે એટલુંજ નહીં પણ તે એવી છે કે કોઈના પણ હૃદયને ભેદા વિના રહેશે નહિ. એ વાત એક દરજ્જાની છે. તેના આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવનો હજી પ્રારંભ કાલ હતો. તે લગન રોહરના કગાલ લોકોની વસતિના એક અતિ શોકજનક-મલિન-ત્રાસદાયક ભાગમાં રહેતી હતી, ઇશ્ટ એન્ડ યાને પૂર્વભાગ નામનો જે એવો કગાલ હતો કહેવાય છે તેના એક ગઘાતા ચકલામાં તેનું ઘર હતું તેમાં હવા અથવા પ્રકાશ પણ મુશ્કેલીથી દાખલ થવા પામતાં. આવું માણસ કે જવાબેલ હોય એમ તો માનવાનું કારણજ નથી, એટલુંજ નહીં પણ તે પોતાનું શુભરાત પણ મહા મુશ્કેલીથી ઘણી મહેનત કરી ચલાવતી હતી. આટલું છતાં તે ભોળી ને પરોપ-કારી હતી અને જે કોઈના સમાગમમાં તે આવતી તે સર્વની ઉપર અન્યત્ર પ્રેમ અને માયા દર્શાવતી તેને રહેવાની કાટકી તે મહેલામાં સર્વના જેવીજ કગાલ હતી પરંતુ ખી-ન્નના કરતાં તેને તે સ્વચ્છ અને સાફ રાખતી. પોતાનાં પડોશીઓ મંદવાડના વખતમાં જ્યારે ખાવા પીવા માટે દુઃખી થતાં ત્યારે તેઓને નાણાંની મદદ કરવાની તો તેનામાં શક્તિ ન હતી પણ એવે પ્રસંગે પોતાના કામમાંથી જેટલો જને તેટલો કાલ બચાવી વારવાર તેઓની પાસે હાજર રહેતી અને પોતાથી અને તેવી સેવા બજાવવા તત્પર થઈ તેઓ પ્રતિ દયાભાવ દર્શાવતી આસ પાસ રહેનારી કારખાનાંઓમાં કામે જનાર અંદાન અને અવિવેક છોકરીઓ તો તેને ઇશ્વરતુલ્ય માનતી. દુઃખ અને મંદવાડના સમયમાં પ્રેમભાવ અને દયાભાવ દર્શાવનાર જાણે એક શીરસ્તો હોય એમ તેઓ તેના પ્રતિ જોતી. તે એ લોકોને મદદ કરવા જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તૈયાર રહેતી. આજો દિવસ પોતાના કામ ઉપર મહેનત કર્યા છતાં ઘણીવાર અર્ધરાતી પર્થ તેઓને માટે જાગવા બેસતી. આવા ભાગમાં સામાન્ય રીતે માણસો વધારે માંદાં રહે છે એ સ્વાભાવિક છે. એવા અવિવેકી અને નીચ જીવગી શુભરાત લોકોમાં તેની આવી નીતિભાવવાળી વર્તણૂકથી તે એકલી કૃતચેત અને પ્રેમ ભાવની લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન થતી હતી. તેઓમાં જે કોઈ પણ ઉચ્ચ-વૃત્તિ પેદા થઈ શકે તો આટલીજ હતી.

આવી સ્થિતિના રહેવાના મહેલામાં મરણ પણ યાવ એ સ્પષ્ટ છે. એવાં મરણ થતાં લોકો પ્રતિ તેણે જે સેવા બજાવેલી તે એવી હતી કે તેની મહત્તા તેણીને પોતાને પણ જાણવામાં નહીં હતી. આ દુનિયામાં તેઓને દુઃખમાં તે સદાય થઈ હતી એટલુંજ નહીં પરંતુ તેઓનામાં જે ઉચ્ચવૃત્તિ જાગતી હતી તેથી તેઓને આત્મજ્ઞાનની ભાવનામાં અગત્યનું પગલું પણ તેણે ભરાવ્યું હતું. આવા લોકો બહુ પગલ પડેલાં જીવાત્માઓ જન્મ પામે છે તે હોય છે. તેઓ છેક છેવટ રહી ગયેલા પિતૃઓ છે અને પૂર્વ જન્મમાં આત્મજ્ઞાનનો સંકેત અકુર પણ કુટેલો હોતો નથી એટલે દેવલોકની સ્થિતિનું તેઓને જરા પણ જ્ઞાન હોતું નથી. તેઓને આ જન્મમાં ઉપર કંઈ તે ઉચ્ચ વૃત્તિઓ પ્રથમજ જાગત કરવામાં આવી એટલે તે તરફ હવે ઈશ્વર કરવાનું કૃત્ય. વળી પેલી દરજ્જાના વર્તનથી સ્વાર્થરહિત પ્રેમ કેવો યાવ છે તે પણ તેઓ શીખ્યાં. આવી જલવાન વૃત્તિથી તેઓનાં જીવાત્માની ઉ-જ્ઞાતિ થઈ અને જ્ઞાન પણ વધ્યું. એ પ્રમાણે થવાથી કામલોકમાં તેઓનો કાલ પૂરો થવા પડ્યો. દેવલોક ભગિના સર્વથી છેલ્લા વિભાગમાં તેઓને પ્રથમ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની

તેકે આવી. પ્રથમારંભમાં એ અનુભવકાંક્ષ બહુ ટુંકા હોય છે તેમ બહુ સાદો હોય છે 'પરંતુ તે આપણને પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગે છે તેના પ્રમાણમાં બહુ અગત્યનો છે. કારણ કે એક વખત સ્વાર્થરહિત પ્રેમભાવનાનો અંકુર ફૂટયો એટલે તેના પરિણામરૂપે દેવલોકમાં તેજ્ઞ વૃત્તિ કાર્ય કરે છે એટલે પુનર્જન્મમાં તે વૃત્તિ પુનરપિ જન્મતુ થાય છે. શરૂઆતમાં તે ગમે તેટલી થોડી હોય તો પણ એક વાર જીવાત્માને તે રંગ લાગ્યો તો પછી આગળ ચતા જન્મેમાં તે વધારે દૃઢ યંદ્ય સ્પષ્ટ પ્રદર્શિત થાય છે. આમાં થયું શું કે એ ગરીબ ખીચારી દરજણની પરોપકારવૃત્તિને લીધે ધણી જીવાત્માઓની સાત્ત્વિક ભાવના જન્મતુ થઈ અને તે જન્મ જન્મ જન્માંતર ચતા જરો તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામવાની અને તેનું પરિણામ આ લોકના નેટલા જન્મ યરો તેમાં જણાવાતું એ નિશ્ચય છે. દયા ધર્મનું મૂલ છે એવી રીતે જ જુદા જુદા ધર્મમતોમાં વારંવાર બોધ કરવામાં આવે છે તે આ દાખલાથી જણાઈ આવશે. કારણ કે એથી કરી દયા કરનાર અને તેનો લાભ પ્રાપ્ત કરનાર એ બન્નેનો એકીભાવ થાય છે.

સાતમો વિભાગ—આ દેવલોકની ભૂમિકાનો સર્વથી નીચેનો ભાગ છે એ ભૂમિકામાં પ્રથમ આપણે ઉપર કહી ગયા તેવા, જન્મે પ્રતિ દરજણે પ્રીતિભાવ દર્શાવે હતા તેવા મનુષ્યો ગમન કરે છે. તેઓની પ્રથમ ભાવના રનેહી તથા કુટુંબીઓ પ્રતિના પ્રેમભાવની છે. એ સ્વાર્થરહિત પણ હોય છે પરંતુ બહુ થોડા દેશમાં તેની અસર હોય છે. આ વિભાગનું વર્ણન કરતાં પહેલાં કોઈ જુલુ કરે નહિ એટલા માટે એક વાત પ્રથમથી કહેવાની જરૂર છે કે જન્મ આ વિભાગમાં ગમન કરનારનો પ્રેમભાવ રનેહી કુટુંબીઓ પ્રતિ છે તેમ તેનાથી ઉપરના વિભાગમાં ગમન કરનારનો પ્રેમભાવ પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રતિ હોય છે, એટલે જન્મમાં બન્ને પ્રકારનો પ્રેમભાવ ઉપજાય છે હોય છે તે પહેલાં ઉપરના વિભાગમાં ધણો કાલ એ રનેહી કુટુંબીઓ સાથે સુખ ભોગવી પછી ઉપરના વિભાગમાં ભક્તિ ભાવનાનું સુખ ભોગવવા જાય છે એમ સમજવાનું નથી પણ એવા જીવાત્મા પેહેલેથી જ ઉપરના વિભાગમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાં તે ભક્તિભાવ સાથે રનેહભાવ સહિતનો અનુભવ કરે છે. સામાન્ય રીતે વિચાર કરતાં પણ એ વાત ચર્ચાર્ય લાગે છે કારણ કે જન્મમાં ભક્તિભાવે પેદા થયો હોય તેનામાં રનેહભાવ પણ ઉચ્ચ પ્રકૃતિનો થયો જોઈએ, અને તેની અસર માત્ર એક જ ભાવ હોય તેના કરતાં વિશેષ હોવી જોઈએ. આ નિયમ સર્વ વિભાગોમાં સરખો વર્તે છે. જન્મ જન્મ ઉપર ચઢતા જઈએ તેમ તેમ તે વિભાગની ખાસ ગુણ સાથે તેમાં તેની નીચેના વિભાગના પ્રણ સર્વ ગુણો આવી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે ખોજ ગુણ જ વિભાગમાં ખાસ હોય છે ત્યાં તેનો અનુભવ થાય છે તેના કરતાં આંહી વિશેષ થાય છે. સાતમા વિભાગનો ખાસ ગુણ રનેહી કુટુંબીઓ પ્રતિના પ્રેમભાવ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે પણ તેથી એમ માનવાનું નથી કે એ ગુણ માત્ર ત્યાં જ છે. તે ઉપરથી તો એટલું જ સમજવાનું છે કે જે મનુષ્યમાં એ ભાવ અત્યંત શુદ્ધ હોય તે મરણ પછી એ વિભાગમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે દેવલોકનો એ ભાવને લીધે જ તે અધિકારી થાય છે. (આગળ આજી)

શ્રીમદભવદૂગીતાનો વેદાન્ત

ગૌતા સુગૌતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રાવિસ્તરૈઃ (ગીતાનેજ સારી રીતે જાણી, ગાંધી રાખવી, હૃદયમાં એનો આવાપ જરી દેવો;—પછી બીજા શાસ્ત્રવિસ્તારના આડખરતું પ્રયોજન શું ?) એમ પ્રાચીન કાલથી કહેવાતું આવે છે આપણને એમ પણ વારવાર કહેવામાં આવે છે કે ' ઉપનિષદ્દર્શી જે ગાયો છે તેમને દોહોવાને સમયે અર્જુન જ્યારે વાનછડા રૂપે તેમને ધાવવા મળ્યો ત્યારે તેમણે પાસે મૂક્યો અને કૃષ્ણ ગોવાળાએ મહાનૃગીતામૃતરૂપી દૂધ સુશુદ્ધિવાનના ઉપભોગ માટે, તેમનામાંથી, દોહી લીધું ' (સર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનંદનઃ । પાર્ષોવત્સઃ સુધીર્મોક્તા વુર્થ ગીતામૃત મહત્ ॥)

વેદાન્તના સારરૂપ ઉપનિષદોનો પણ સાર ગીતામૃત છે એમાં સશય નથી એ અમૃતનું અમરત્વ એટલામાજ છે કે ગમે તેટલા વિરુદ્ધ મત અને સપ્રદાયવાળા પણ ગીતાને પ્રમાણુ ગણે છે. એમ તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવામાં તાત્પર્ય શું છે ? એવી રીતે અવિરુદ્ધ એ-કાર્થબોધ વિરુદ્ધ ભાસના સપ્રદાયદિને પણ શાથી મળી આવે છે? એ વિચારવાનું છે કેવલાદૈત અને આભાસ, પ્રતિબિંબ, અમતિ આદિ વાદના બુદ્ધિવિલાસો, વિશિષ્ટાદૈત અને અદૈતવાદનાં અનેકવિધ ખડન મડનના મતિવૈભવો, વિશુદ્ધાદૈત અને લીલાવિલાસના રસિક રાસ-મડસો, એ સર્વમાં એ ગીતાની પૂજ્ય પ્રતિમા મધ્યે ઉભી રહે છે ને કોઈ અધૈકિક ચમત્કાર વિસ્તારે છે, ગીતામાં નથી કોઈ શાસ્ત્રચર્યા, નથી દૈત અદૈત કોઈ વિવાદની રચના કે નથી કોઈ વચનોના સમન્વય સમાધાન આદિના પ્રકાર, છતાં સર્વને તે પ્રિય અને પૂજ્ય થાય છે.

ગીતાની પૂજ્યતા બહુ યોગકર્મોજ શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કરી દીધી છે આર્યભૂમિને જે સમ-હિમાવનાની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા હતી અને છે તે આપવામાં આત્મરાગનો વિસ્તાર કરી ખતાવી, એ ભાવનાનું વ્યવહારની બુદ્ધિકાની ભાષામાં ભાષાન્તર કરી ખતાવતાં કર્તવ્યની નીતિભાવના શીખવી છે એટલામાંજ શાસ્ત્ર, યોગ, સન્યાસ, ત્યાગ, કર્મ, ભક્તિ, રાગ, —સર્વનો સમાસ અને નિશ્ચય કરી દીધો છે પ્રાકૃતો ધણી વાર વિવ્હલ યદ્ય એમ વહે છે કે યુદ્ધને પ્રસંગે રાગ દેવતા ત્યાગનો ઉપદેશ કરીને યુદ્ધપરાયણ કરેલા અર્જુન પાસે નિકટનાં સર્ગો સંબંધીની અનેક અદૈતદિશી સેનાનું નિકટન કરાવરાખ્યું એવી રાગ અને કર્તવ્યની જાવના દશા ઉપયોગની દોષ શકે નહિ આ ઉક્તિ કેવલ ભગમૂલક છે એટલુંજ નથી, પણ ગીતાના તેમજ છવિતમાવના, પરમ ઉદ્દેશને ન સમજવાતો એ પ્રલાપમાત્રજ છે જે યુદ્ધપરાયણતાને ગીતામાંથી ફલિત થતી જોવાય છે તે વિષયે તો આરભમાં પણ અર્જુનનુંજ પ્રશ્ન છે, યુદ્ધ કરવા કરતાં, સર્ગો સંબંધીનો સહાર કરીને રુધિરપ્રદિગ્ધ ભોગ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં, બિજાથી નિર્વાહ કરવો સાધો છે, એવું તો અર્જુનનું પોતાનું પણ માનવું છે, અને તે માનવામાં ચૂક છે એમ દર્શાવી અર્જુનને સ્વધર્મે શીખવવો એ શ્રીપરમાત્માના બોધનું તાત્પર્ય છે.

અર્પિત રાત્રિને અર્થે છે એનો વિચાર કોઈ પાર પણ રિયર ચિન્તે કરાયો હશે તો સમજાયું હશે કે શક્તિ, ઉત્તતિ, એને અર્થે અર્પિત છે. સ્થૂલ શક્તિ અને ઉત્તતિ અનિ-
ત્ય અને ક્ષણિક છે; તથાપિ વિશ્વક્રમમાં વિનાશ એવું કંઈ છેજ નહિ, પરંતુમાત્ર રૂપાંતરણ
લેતી ચાલે છે, એ વિચાર ઉપર લક્ષ રાખતાં, ક્ષણે ક્ષણે વેરાઈ જતાં સ્થૂલર્માંથી પણ અ-
ધિક ઉચ્ચ અને વિશાલ અધિકારવાળાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ઉપજી આવે એટલું થાય, તોએ,
શક્તિ અને ઉત્તતિનો સ્વાભાવિક નિયમ સચવાયલો રહે છે. પ્રતિદિવસ, પ્રતિમાસ, પ્રતિવર્ષ,
પ્રતિક્ષણ અર્પિત ઉત્તરોત્તર શક્તિ અને ઉચ્ચતા ગૃહાં ચાલે નહિ તો વિશ્વક્રમમાં કરી બ-
ળતા, ઉત્તમતા, મહત્તા, કે સસારતા આવેજ નહિ. મરણ એ નામનો જ રૂપાંતર કરી
આપનાર મુકામ વિશ્વરચનામાં કરાવેલો છે તેનો હેતુ શિથિલ અને વ્યર્થપ્રાય થયેલાં સાધ-
નોને નવાં કરી આપી અધિક ઉત્તતિને માર્ગે તે તે વ્યક્તિ તેમ સમષ્ટિને ચલાવવાં એટ-
લોજ છે. સમગ્ર વિશ્વની વ્યવસ્થા શક્તિ, ઉત્તતિ, ઉચ્ચતા એનાજ બોધ આપે છે. કલ્પાંત
યદ વૃત્તનં સંદિ વિસ્તરે ત્યાં પણ પૂર્વ કલ્પના સંસ્કારોમાંથી અધિક ઉત્તતિ સિદ્ધ કરી શકે
તેવી સાધનસંપત્તિવાળો વૃત્તન કલ્પ વિસ્તરે છે, એમ પુરાણોની આખ્યાયિકા પણ વિ-
શ્વક્રમમાં શક્તિ અને ઉત્તતિની બળ્યતાની સાખ પૂરે છે.

આ ઉત્તતિ, શક્તિ, ઉચ્ચતાના સૂત્રનેજ ગીતામાં સમત્વ એ નામથી ઓળખાવ્યું છે,
અને એ સૂત્રને અવલંબી કર્તવ્યને માર્ગે જવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. કર્તવ્યને ન સમજવા
હેનાર, તેમાં સારા અને ખોટાનો ભેદ ઉપજાવી વિધિનિષેધની કે પાપ પુણ્યની શં-
કાઓ ઉપજાવનાર, જે જે કારણો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરી, કર્તવ્યમાર્ગ સર્વ પરમાર્થનો સાર
આણી મૂકવાનો પ્રયત્ન ગીતામાં થયો છે તેવો દાર્ઢ્ય પણ કાલે કોઈ પણ લેખમાં થયો નથી.
કર્તવ્ય એજ શક્તિ અને ઉત્તતિનો માર્ગ છે. અમુક કર્તવ્ય સારુ અમુક ખોટું એવી શંકાઓ-
થી કર્તવ્યબદ્ધ રહેવું, પોતાના અધિકારમાં ન હોય તેની વાંછના કરી પોતાને પ્રાપ્ત એવા
કર્તવ્યને ચૂકવું, એજ અધઃપાત અને નીચતાનો માર્ગ છે. સાધારણ વ્યાવહારિક સિદ્ધિને સં-
બધે એનો એજ નિયમ સત્ય છે ત્યાં પારમાર્થિક ઉત્તતિને હચ્છનારને એ નિયમના દુર્લક્ષથી
પરાજય અને અધમતા પ્રાપ્ત થાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ, પોત પોતાને
તે તે ક્ષણે, પ્રાપ્ત થતા કર્તવ્યને કરી લે, એમાંજ તે પોતાની ઉત્તતિનો માર્ગ સાધે છે. કર્તવ્ય
કયાં વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ, સમગ્ર વિશ્વનો એક અણુ પણ, ઉત્તતિ કે શક્તિ સાધી શકે
એમ છેજ નહિ. કર્તવ્ય કરતે કરનેજ એક એક વાસના છૂટે છે, વામના છૂટે છે છૂટેજ અધિ-
કાર વિસ્તાર પામે છે, અને સકોચ તથા બળને સ્થાને વિસ્તાર અને નિર્ભયતાનો રસ હૃદ-
યમાં ભરાતાં, અર્પિત પરમેષ્વરોગી, સર્વમય, રસમય, અને આત્મમય થઈ રહે છે. કર્તવ્ય
કરવાથી આમ ઉત્તરોત્તર, વ્યક્તિમાત્ર, સમષ્ટિમાવનાની સગીપ ભય છે, એમજ આત્મસા-
ક્ષાતકારનું અપગ્રેહ ઉપજે છે, સમતાનો યોગ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે કર્તવ્યને સમજતાં
અધિકારશક્તિનો સંબંધ સ્પષ્ટજ છે, ઉત્તતિનો માર્ગ પ્રકટ છે; પરંતુ અધિકારશક્તિ ન
થાય, કર્તવ્યમાં એવી ન્યૂનતા રહી જાય, તો પણ પોતાના થયાયોગ્ય આવેલા કર્તવ્યને ચૂકાવે
તેવાં શંકા અને બચમાં કાલક્ષેપ કરવા કરતાં કર્તવ્યને જેવું સમજાય તેવું પણ કરવું એમાંજ
ત્રેય છે. એટલાજ મારે સ્વર્ગમે નિષ્ઠનં શ્રેયઃ પરવર્મો મયાવહઃ એમ એક કરનાં વં-

બાવના અનુભવનારના કર્તવ્યમાં એ પ્રેમના સ્વાર્પણનો પૂર્ણ પ્રકાશ દેખાય છે. એના કર્તવ્ય-
માત્ર અર્પણરૂપ છે; જીવન જેમ કર્તવ્યમય છે તેમ કર્તવ્યમાત્ર અર્પણરૂપ છે; ક્ષાંભિરાધિ-
નો વિચાર કે અવકાશન નથી. યજ્ઞથી ધૂમ, ધૂમથી મેઘ, મેઘથી અન્ન, અન્નથી ઉત્પત્તિ
એમ સમગ્ર વિશ્વ, કાંઈ પણ આશા વિના, પોત પોતાનું કર્તવ્ય કરવા રૂપ પરપ્રેમાર્પણ ક-
ર્મો મળ્ય છે; એ ચક્રને જ અનુસરતો નથી, કેવલ પોતાને માટે જ પાક કરે છે, પોતાના
સાધન, સપત્તિ, બલ, પરાક્રમ, સમષ્ટિભાવના રૂપ પરબ્રહ્મને અર્પેલો નથી તે કર્તવ્યપરા-
યણ થતો નથી, તેજ પાપી છે. આવા બ્રહ્માર્પણમાં જ પરમાત્માએ કર્તવ્યની સિદ્ધિનો મોક્ષ-
માર્ગ વારંવાર સમજાવેલો છે. પ્રેમ એજ ઇશ્વર છે, બ્રહ્મ છે એમ કહેવામાં 'સ્વ' એવું જ
કાંઈ હોય તેનું અર્પણ યજ્ઞ જાય, સ્વાત્મ જ રહે નહિ, અને સ્વાત્મને અંગે સંકોચ, ભય, શંકા,
આદિ કર્તવ્યબ્રહ્મતાનાં જ બીજ રહે છે તે નિર્મૂલ યજ્ઞ જાય, એટલું જ તાત્પર્ય છે.

કર્તવ્ય પોતેજ અર્પણરૂપ છે; એ અર્થેજ ભક્તિપ્રધાન સંપ્રદાયો આત્મનિવેદનને પરા-
ભક્તિરૂપે સ્વીકારે છે. પણ તે આત્મનિવેદન, તે, સ્ત્રી પુત્ર ધનસપત્તિ આદિનો પરપિડાપ-
જીવી આચાર્યને ઉપહાર કરવામાં સમાપ્ત થવું નથી; પોતાના આત્મામાં જ બલ વીર્ય સાધ-
ન સમૃદ્ધિ આદિ હોય તેનો કર્તવ્યદ્વારા સમષ્ટિમય પરમાત્માને ઉપહાર કરવામાં સિદ્ધ થાય
છે. એકજ પદાર્થના ઉત્કૃષ્ટ અને નિકૃષ્ટ અત જેવો આત્મનિવેદનનો આ બે પ્રકારનો અર્થ
છે. પ્રથમ જ અર્થ કહ્યો તે નિકૃષ્ટ છે; અધમતા અને પાપનોજ તે માર્ગ છે, કારણકે વ્યધિ-
ભાવનેજ તે પુષ્ટ કરે છે; બીજો જ અર્થ કહ્યો તે ઉત્કૃષ્ટ છે, ઉન્નતમતા અને ઉન્નતિનો તે
પુરુષમાર્ગ છે, કારણકે તેમાં સમષ્ટિભાવનાનો સાક્ષાત્કાર છે. જેટલું જેટલું કર્તવ્ય છે. તે
બ્રહ્મને અર્પણ કરવાની દૃષ્ટિથી સિદ્ધ થાય છે, નહિ તો તેમાં વ્યધિનો અભિમાનનો વિલેપ
ઉપજી નિષ્ફલતા આવે છે એટલું જ નહિ, પણ ક્ષાંભિસધિ બધાં જ રાગ દ્વેષની, પરપરા વિ-
સ્તરતાં અધિકારબ્રહ્મતા અને કર્તવ્યબ્રહ્મતા ઉપજ્યા વિના રહેતાં નથી. કર્તવ્ય અને અ-
ર્પણ એજ જીવનના મુખ્ય માર્ગ છે, એમાં જ જીવનનો ઉદ્દેશ છે, એથીજ આત્મમુખનો પ-
રમાનુભવ છે. તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ જ ને જ કરે તે મને અર્પણ કર, એટલે સમષ્ટિભાવનાથી
કર્તવ્ય કર એટલું જ તાત્પર્ય છે; તારું જીવન, તારું સામર્થ્ય, તારા એકલાને માટે નથી, સમ-
ષ્ટિને માટે છે, ત્યાં અર્પણ ધરેલું છે, એમ અનુભવીને કર્તવ્યપરાયણ ધારા સમગ્ર ગીતાશા-
સ્ત્રનો સાર આ પ્રકારે ન જાણનારા 'મને અર્પણ કરીને કર્તવ્ય માત્ર કર' એનો અર્થ કાંઈ
જુગ, આચાર્ય, દેવ આદિ ને શિષ્યો તથા ભક્તોની સમૃદ્ધિ અને પ્રવૃત્તિ અર્પણ કરવા રૂપે
સમજાવે છે; કાંઈ એથી પણ આગળ જઈ; નૈવેદ્ય ધરાવવા જેવા અર્પણથી પ્રસાદી કરીને
સર્વ કાંઈ વાપરવું એટલે સુધી હડા ઉતરવાનો દાવો રાખે છે. પણ એ બધું કેવલ કર્તવ્ય-
બ્રહ્મતાના માર્ગ છે, એમાં અર્પણ કે કર્તવ્ય કશું નથી. હારિષ ન હિમત, વિસારિષ ન
રામ નામ, જાહિ વિષ રાસે રામ તાહિ વિષ રાહિ એ સામાન્ય લોકાક્રિયામાં ત-
ત્કુરુષ્વમદર્પણમ્ એમાં મૂલ્યવેચા અર્પણપૂર્વક કર્તવ્યનું એ કરતાં વધારે સાર અને સૂધુ
નિર્ભય છે.

અર્પણપૂર્વક કર્તવ્યની ભાવનામાત્ર સમર્થિતો અથવા યજ્ઞનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર અનુભવવાનો માર્ગમા રહીને જોતાં, અર્જુને સુદૃષ્ટપરાધણ યદ્ય અનત દલનો વિધેય કયો એ બેદરદિનો વિનાશ તો એક પ્રભાવમાત્રજ જણાશે જેને કર્તવ્યની ભાવનાનો નિગૂઢ મર્મ સમજીને તેને એવી શકાનો સબન પણ નથી પ્રત્યેકના મધુર માર્ગમા જે સમતાના ઉપાસક સ્થિતપ્રજ્ઞ, શુભ્રાતીત આદિ ઉપે ગવાયા છે, તેમના જીવિત કેવા લલિત, સુસ્નિ-
દ, અર્પણમય, અને સર્વમય થયા છે ! એક એક વ્યક્તિના જીવિતમા પ્રત્યેકભાવના કેવા કેવા યથાર્થ યોગ્યેમ આણી શકે છે, કેટલી કેટલી વિપત્તિને ટાળી શકે છે ! સમર્થિતો કર્ત-
વ્યભાવના જાણીને મેરુ કરી શકે છે, હલુ ન હલુ કરી શકે છે, ન હલુ હલુ કરી શકે છે
કર્તવ્યભાવના અને અર્પણના તાલ ઉપર જે જીવિત દોરાયા તે ખરેખર એક સંગીત જ-
વાંજ છે, એક સ્વર કે આનાપ તેમા નુમો કે વધતો જોઈએ નથી, બધું જેતું છે તેતુજ
યથાર્થ સંગીત છે, એવા જીવિતને અર્થેજ ગીતા ગવાઈ છે, અને એ ગીતના અનત બેદથી
સિદ્ધ થતું અભેદમય ધ્વનિસામ્રાજ્ય મુગ્ધવતુ 'ગીતા' એ નામ એમજ સાર્યક છે

હવેનિમિત્તો જે અમૃતના સારરૂપ ગીતા બ્યારે આવી કર્તવ્યભાવનામાત્ર પરમાર્થ
બોધે છે, ત્યારે તેની તેજ ગીતાને પ્રસ્થાનત્રયના મૂર્ધસ્થાને સ્વીકારનાર આધુનિક વેદા તીઓએ
ઉપજાવેલો નિર્દિન અને નિશ્ચેદનનો જ્ઞાનમાર્ગ વેદાન્ત નથી એવો સહજ સમજી શકાત
તેતુ છે ગત અક્રમાં વેદાન્તના પ્રાચીન અને અર્વાચીન એવા બેદ પાડી કાઢક વિવેચન
કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ઉદ્દેશનું આગ્રહ સ્વરૂપ વિવેચન પણ અ-
ધિક સ્પષ્ટતા કરી શકશે એમ ધારવામા આવ્યું છે મનુષ્યને કર્તવ્યબુદ્ધિ મરી અનેક સ-
કટ અને વિચલના ક્લેશમાં હતારનાર કલિકાળને આરંભે આર્થપ્રજ્ઞની સન્મુખ ધરવામા
આવેલી આ કર્તવ્યભાવનાજ સર્વ પ્રકારે સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે બધા 'શુદ્રો-
પણુ બ્રહ્મભાષી' થઈ કર્તવ્યબુદ્ધિ થશે અને કરશે એવા સમયમાં પ્રત્યેકભાવના વિના
શુદ્ધ અદ્વૈત વેદાન્તની ખીજ કસોળી જડવી કઠિન છે, અને એજ અર્થે ગીતા આપણને
પરમોપયોગી, પરમોપકારક મહામત્ર છે

— ૦ —
૩

અવ્યાસ.

(અનુસધાને પ્રક્ર ૧૬ થી)

અશ્રદ્ધા એજ મનુષ્ય મનુષ્ય તેમ આખી પ્રજાના વિનાશનું નિદાન છે અજ્ઞાન-
શ્રદ્ધાધાનશ્ચ સંશયારામા વિનશ્યતિ અજ્ઞાન, અને અશ્રદ્ધાવાનુ અને સશયાત્મા એમનો
વિનાશ થાય છે એમ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે મનુષ્યને શુદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થઈ
હોય, જ્ઞાન જોઈએ જોઈ સકાય અને કૃષ્ણતાનો નાશ થવાનો માર્ગ સમજાઈ, અભેદ-
સાક્ષાત્કાર શામા છે તે જાણવામાં આવે એવો શુદ્ધિવિસ્તાર, જેને યથો નથી, તે તો વિ-
નાશ પામે, સસારતી વિકટ આંટીઓમાં રાગદ્વેષજન્ય કૃષ્ણ પ્રનાપોથીજ આસુપુને વ્યર્થ
કરી નાખે, એમાં આશ્ચર્ય નથી પુરતુ ભગવાન કહે છે કે અજ્ઞાનનો વિનાશ થાય તેમ અ-

શ્રદ્ધાવાનુભવો પણ વિનાશજ થાય જુદીથી કરીને સાધ્યને મળ્યું હોય, કર્તવ્યને સમગ્રજીવ હોય, છતાં તે ઉપર હૃદયનો એટલો પ્રેમ ન લાગેો હોય કે પોતાના આચાર વિચાર સર્વ-મા પ્રતિક્ષણે તેનો તેજ નિશ્ચય દર્શન દીધા કરે તો તેવા જાણુનારનો પણ વિનાશજ થાય શા-ઓમા ચન્નભારનાહી ગર્દભનુ વારવાર દૃષ્ટાત આપવામાં આવે છે ચન્નભારને વહતા નદમ પ્રવન ભારનેજ ઓળખે છે, ચન્નના સુગધને અનુભવતો નથી, તેમ જુદીથી જ્ઞાની થયેના પુત્ર જ્ઞાન અને શાસ્ત્રના વચનોના ભારમાત્રનેજ વહે છે, તેમના ઉપર શ્રદ્ધા થઈ તે શ્રદ્ધાને બે પોતાના આચાર વિચારમા સ્થિતિશયને ઉતારી શકે એવો જ્ઞાનનો રસ તેનાથી લેવાતો નથી જ્ઞાનનો આવો રસ ન લેવાય તો ભારવાહી ગર્દભનામાં અને એવા જ્ઞાનીમા બહુ ફરક નથી અને એ ફરક ન હોનાનુ કારણ અશ્રદ્ધા છે શ્રદ્ધા વિના નિશ્ચયને આચારમા આણી શકાતો નથી, માટેજ અજ્ઞાનીનો વિનાશ થાય છે, તેમ અશ્રદ્ધાવાનુભવો પણ વિનાશ કલોછે

પરંતુ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ઉભયે હોય છતાં વિનાશનુ દાર પ્રવય બંધ છે એમ નથી સ-શય છે તે સર્વે વિનાશનું ખીજ છે સશય કશું સિદ્ધ કરી શકતો નથી, કાઢને વૃદ્ધિ કે ઉત્તિએ પટોચવા દેતો નથી જ્ઞાન હોય, શ્રદ્ધા હોય, તથાપિ પણ સશય સર્વને વ્યર્થ કરી દે છે, અને સશય છે તે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ઉભયની ન્યૂનતાનું પરિણામ છે એટલે વારવાર સાધકને એવો અનુભવ ન થાય છે કે જુદીથી નિશ્ચય થયા છતાં, હૃદયથી શ્રદ્ધા પામ્યા છતાં, પુનઃ હૃદય ઉપર જુદિ પ્રમન થઈ જાય છે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ચાલતો કર્તવ્યમાં વિશેષ ઉ-પજાવે છે, ત્યાં સશય એજ વિશેષનું કારણ છે એ સશય જુદિએ કરેલા નિશ્ચયની ખામીથી તેમ તે નિશ્ચય ઉપર થયેની શ્રદ્ધાની ગાઢતાની ખામીથી ઉદ્ભવે છે સશય જુદિનુ કાર્ય છે, અને શ્રદ્ધાની જરાક ન્યૂનતા ચતાજ, જુદિ સશયને ઉપસ્થિત કરી પોતાની તર્કનનમાં સાધ-કને ગુચવી, વિનાશને માર્ગ તાણી જાય છે શ્રદ્ધાનો અતુલ પરિપાક થયો હોય તો સશયનો સભવ નથી, જુદિ ફરીથી માથુ ઉપાડી શકે એવો સભવ નથી જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને સશય બાવ એજ સાધકને સિદ્ધ કરવાનાં છે અને એ સિદ્ધ કરવામાં જ્ઞાન ઉપયોગી હોય તે કરતા શ્રદ્ધાજ સર્વ પ્રકારે પરમોપયોગી છે એ આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ થયું જોઇએ

સશય એજ આખી પ્રગતિ અને આખા સસારનું નિદાન છે અવિદ્યાનું ને ખીજ અનિર્વચનીય રીતે અનંત વિકૃતિઓ અને વિશેષો રૂપે વિસ્તરી રહ્યું છે તેનું સ્વરૂપ સ-શય છે પુણ્ય, પાપ, રાગ, દ્વેષ, લાભ, હાનિ, ધર્મ, અધર્મ, સર્વનો વિસ્તાર સશયથી થાય છે, સશયજ અભેદમાં ભેદ ઉપજાવી, દૈતને અગે વળેજેલા તમામ ગ્રંથપયોની જાલ રચી આપે છે નિ સશય થયું એજ સાધકને ઇષ્ટ છે, પરમ સાક્ષાત્કાર પામ્યાનું શુભ ચિન્હ છે નિ સશય થયું એટલે જુદિમાં કશો પ્રશ્ન ન ઉઠે તેવી દશા પ્રાપ્ત કરવી એમ સમજાય છે તે દીક છે, પરંતુ જુદિએ પ્રાપ્ત કરેલા નિશ્ચય ઉપર શ્રદ્ધા થયા પછી ને સશય થાય છે તેને ઉદ્દેશીને આપણુ કહેવું થાય છે, એટલે શ્રદ્ધાની નિર્બંધતાથી મુક્ત થઈ જવું એજ ખરા નિ સશય થયાનું ચિન્હ છે એમ સમજવું જુદિથી જ્ઞાન થવાનો આરંભજ સશયથી થાય છે, પ્રશ્નમાનનો ઉદ્ભવ સશયથી થાય છે, ને તે સશયથી વિચાર, તર્ક, આદિ કરતે કરતે નિશ્ચય આવે છે, એટલે આના આરંભક સશયનો નિર્બંધ અત્ર ઇષ્ટ નથી, એ સશય

તો ખડુ ઉપયોગી છે અને ઉપકારક છે, કેમકે અવિદ્યાનો અધારોપ અને અપવાદ કરી જા-
પવા મુદ્ધી તે સંશયની ગતિ છે. પણ જે સંશય અનિષ્ટ અને ત્યજ્યા યોગ્ય છે તે એક વાર
બુદ્ધિથી નિશ્ચય થઇને તે નિશ્ચય ઉપર શ્રદ્ધા થયા પછી જે સંશય ઉપસ્થિત થાય તે છે.
અને એટલાજ માટે ભગવાને, અજ્ઞાની અને અશ્રદ્ધાવાનું અને સંશયાત્મા એવા ત્રણ જુદે
જુદા 'અને', 'અને' એમ કહીને બતાવેલા છે. અજ્ઞાન, અશ્રદ્ધા, અને સંશય એ ત્રણે
જેનામાં હોય તે વિનાશ પામે એમ ભગવાનના કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. તાત્પર્ય એમ જણાય
છે કે અજ્ઞાની એટલે બુદ્ધિહીન તે તો વિનષ્ટ છેજ, પણ જ્ઞાન પામી ને એ શ્રદ્ધા ન કરે
તે પણ વિનાશનોજ ભાગી છે, અને જ્ઞાન પામ્યા છતાં, શ્રદ્ધા થયા છતાં, પણ જે સંશયને
અવકાશ આપે છે તે પણ વિનાશથી લેશ દૂર નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા પછી થ-
નાર જે સંશય તેજ અનિષ્ટ છે. એટલે નિઃસંશય થવામાં મુખ્ય ઉપયોગ શ્રદ્ધાનો છે,
બુદ્ધિનો નથી, અને તે શ્રદ્ધા સાધકે પ્રાપ્ત કરી કેળવવી છે કે જેથી સ્વનિશ્ચય ઉપર દૃ-
ઢતા રહી નિઃસંશયતા આવે.

અને 'અદ્વૈતહારિમ' ઇત્યાદિ મહાવાક્યજન્ય અપરોક્ષસાક્ષાત્કારથી જે સિદ્ધ થાય
છે તે પણ વેદાન્તની પરિભાષાનુસાર સંશય અને વિપર્યયની નિવૃત્તિ છે એમ કહેવાય છે.
સંશય એટલે હું અલ્પ જીવ તે સર્વમય બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે એવો બુદ્ધિવિકાસ; તેમ વિ-
પર્યય એટલે મિથ્યાજ્ઞાન અર્થાત્ જીવ જે બ્રહ્મજ છે તે પોતાને બ્રહ્મ માનેજ નહિ, કેવલ
જીવને જીવજ માન્યાં કરે એવું જ્ઞાન. આ સંશય અને વિપર્યય બ્યારે મટી જાય ત્યારે
અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું કહેવાય છે. હવે આમાં જે વિપર્યય છે તે તો બુદ્ધિથી તર્ક કરતે કરતે
કાઈ કાલે જઈ શકે છે, પણ સંશય પાછો પ્રાદુર્ભાવ પામે છે તે શ્રદ્ધા વિના વિરૂપ થતો ન-
થી. શ્રદ્ધાની ખડુ ગાઢ દૃઢતાજ સંશયને ટાળી શકે છે. શ્રવણથી પ્રમાણુગત સંશય દૂર
થાય છે, મનનથી પ્રમેયગત સંશય દૂર થાય છે અને નિર્દિધ્યાસનથી વિપર્યયજ્ઞાન દૂર થાય
છે એમ પારિભાષિક રીતે કહેવાય છે, તેનું તાત્પર્ય સાધકે લક્ષમાં ઉતારવા જેવું છે. શ્રવણ
અને મનન એ બે બુદ્ધિના વ્યાપાર છે, સિદ્ધાન્તને સાંભળવો અને મનમાં ઠરાવી તેના ઉ-
પર વિચાર કરી શંકા સમાધાનથી નિશ્ચય ઉપર આવવું એ બંને બુદ્ધિનો વ્યાપાર છે.
શ્રવણ કરતે કરતે, યોગ્ય વક્તાદ્વારા, શાસ્ત્રાદિ ઉપર જે શંકા હોય તે દૂર થાય છે, મનન ક-
રતે કરતે, શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપર જે શંકા હોય તે દૂર થાય છે, એમ ઉભયત્રથી
સંશય જતો રહે છે. સંશય જતો રહે છે એટલે શું થાય છે? શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય
સિદ્ધાન્ત ઉપર શ્રદ્ધા આવે છે એનુંજ નામ સંશય જતો રહ્યો કહેવાય છે. શ્રવણ મનનથી
કરીને શાસ્ત્ર એટલે પ્રમાણુ તથા શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત એટલે પ્રમેય તે ઉપર શ્રદ્ધા થાય છે એ-
ટલે શ્રદ્ધાનું કાર્ય આરભાય છે. શ્રદ્ધા થઈ કે તુરત જે વિષયની શ્રદ્ધા થાય તે વિષયાકાર
વૃત્તિનો પ્રવાહ ચાલુ થાય છે; ખીજું બાનજ રહેતું નથી. એવી સ્વનિશ્ચયાકાર વૃત્તિની જે
આવૃત્તિ તેનેજ નિર્દિધ્યાસન કહે છે. અર્થાત્ નિર્દિધ્યાસન પણ શ્રદ્ધાના અત્યંત પરિપાકને
અર્થેજ ઉપયોગી છે. નિર્દિધ્યાસનથી વિપર્યયજ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે, અને શ્રવણ
મનનથી નિશ્ચય થયા છતાં વિપર્યયજ્ઞાન એટલે કે બાત્તિ ઉપજી શકવાનું કારણ કાળું મનને

કરીને પ્રાપ્ત કરેલા નિશ્ચય ઉપરની શ્રદ્ધાની ન્યૂનતા વિના ખીન્નું દોષ શક્ય નથી, એટલે નિશ્ચય ઉપરની શ્રદ્ધા એવી ગાઢ 'તીવ્ર' અને સવેગ હોય કે જેની તેજ પ્રતિની અદ્યત્તિ સર્વદા રહ્યા કરે તો વિપર્યયનો અવકાશ નથી; અર્થાત્ પુનઃ સંશય ઉઠે અને પ્રાપ્તિ અથવા વિપર્યય થાય એનો અવકાશ નથી. યોગસૂત્રમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે તીવ્રસંવેગના માસન્નતરઃ તીવ્રસંવેગવાળાને ઉત્તરોત્તર વધારે પાસે છે, અર્થાત્ જેમ સવેગ તીવ્ર તેમ તેમ સયાધિરૂપ નિર્વિકલ્પસાક્ષાત્કાર વધારે સમીપ એમ કહેયું છે. ત્યાં પણ સ્વનિશ્ચય ઉપર ગાઢ, તીવ્ર, અને વેગવાળી શ્રદ્ધા હોવાને નામે અત્ર લે કહેવાય છે તેનેજ 'સંવેગ' એવા એક શબ્દે કરીને કહ્યું છે અને જેમ નિશ્ચય ઉપરનો સંવેગ તીવ્ર તેમ સાક્ષાત્કાર સમીપ એમ સ્પષ્ટ છે. એ સંવેગ તેજ શ્રદ્ધા છે. ત્યારે અપરોક્ષસાક્ષાત્કારનું લબ્ધ ચિન્ધ ને નિઃસંશયતા, અથવા સશય અને વિપર્યયનો અભાવ, તે શ્રદ્ધા અર્થવા સંવેગની અતુલ બ્રજવતી પ્રતિનુંજ ફલ છે એમ સાધકના સમજવામાં અને અનુભવવામાં આવતું જોઈએ. અને એ સમજવા પછી શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરવાનાં સાધનોમાં તેની નિરતર પ્રવૃત્તિ રહેવી જોઈએ.

(આગળ ચાલુ)

૩

શુભ.

કર્તવ્ય.

કર્તવ્ય એટલે શું ? મત અકર્માં તેમ જા અકર્માં વેદાન્તનું તાત્પર્ય શોધતાં, નીતિના પ્રદેશ ઉપર તેની કસોટી કરી જોતાં, કર્તવ્ય એજ પરમસાધ્ય છે એવું વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. એ કર્તવ્ય શામાં છે ? શું કરવાથી કર્તવ્ય કહ્યું કહેવાય ? એવા પ્રશ્નો સ્વાભાવિક છે; તેમાં પણ પળી કર્તવ્યને 'સમષ્ટિદષ્ટિથી' કરવું એમ વારંવાર કહેવાયું છે તેની સ્પષ્ટતા થવી પણ આવશ્યક છે. અભેદભાવના પોતાના અંતરૂથી આરંભી, ધર, બહાર, અને આખા વિશ્વ પ્રતિના વ્યવહારમાં લાગુ કરવારૂપ જે સાક્ષાત્કાર છે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના આચારમાં સમષ્ટિદષ્ટિથી કર્તવ્ય કરે એટલામાંજ સમાપ્ત થઈ શકે છે.

મનુષ્યમાત્ર જાણ અને જાંતરે એવાં જે કારણોથી પોતાના વિચાર અને આચારમાં નિયમાય છે. જાણ કારણોમાં પોતાનો દેશ, કાલ, સંબંધ આદિ સમાય છે, જાંતરે કારણોમાં પોતાનું શારીરિક અને માનસિક સામર્થ્ય તેમ પ્રકૃતિ ઉપર પડેલા પ્રારબ્ધના સંસ્કાર એ સર્વનો સમાપ્ત થાય છે. અમુક દેશમાં અમુક સમયે વસના અમુક સંબંધોવાળા મનુષ્યને કોઈ એક આચાર કરવાનો પ્રસંગ આવતાં, તે, જાણ કારણો વિચારીને, પોતાની પ્રકૃતિ તથા માનસિક અને શારીરિક શક્તિના પ્રવાહાનુસાર, તે પ્રસંગે આચાર દર્શો. આવું પ્રત્યેક જનને પ્રત્યેક જણે થયાંજ કરે છે. પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને પોતપોતાના સ્વાર્થને અનુસરીને સર્વ કોઈ પ્રસંગાનુસાર વર્તન કરે છેજ. આમાં કર્તવ્ય ચું કહેવાય ? અને તે કર્તવ્ય સમષ્ટિ-

દષ્ટિથી થયું કહેવાય ?

કર્તવ્યની એવી વ્યાખ્યા પાણી વાર અપાયતી છે કે પ્રવાહપ્રતિત વ્યકર્મને કરવું; એ પ્રસંગે ને આવે તે કરવું. માણુમ પ્રસંગોનેજ આધીન છે, અને ને પ્રસંગે ને થોડા ટોચ તે ફરી લેવું, એમાં આલસ્ય કે પ્રમાદ ન રાખતાં, પ્રામાણિકબુદ્ધિથી, શુદ્ધ હૃદયે, સ્વકર્મ કરવું, એજ કર્તવ્ય છે. રાગથી રક પર્વત સર્વને એવા કર્તવ્યના પ્રસંગો પ્રતિક્ષણ આવે છે, ને સર્વ કોઈ એમ પોતપોતાનું કર્તવ્ય કરે છે. આવી રીતે કર્તવ્યને સમજવું એ એક રીતે ઠીક છે, તેમ બીજી રીતે જોડું પણ છે. ઠીક એટલામાં છે કે આવી પડતા પ્રસંગો નિર્વાહ કરવાનો અર્થ કરવામાં જો સ્વ અને સ્વાર્થને આગળ પાડવામાં ન આવે તો, કર્તવ્યની આ વ્યાખ્યા પણ આવી શકે; જોડું એટલામાં છે કે આવી પડતા પ્રસંગો નિર્વાહ કરવાને નિમિત્તે સ્વાર્થ અને સ્વપરાયણતા સાધવાનો માર્ગજ કરવામાં આવે તો કર્તવ્યનો હેતુજ વ્યર્થ થઇ જાય. સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય એનો કર્તવ્યનું ફલ છે, અને ફલ ઉપર દંષ્ટિ રાખીને કર્તવ્ય કરવું તે કર્તવ્ય નથી.

ફલાભિસંધિરહિત સ્વકર્મને કરવું એ કર્તવ્ય છે ને કોઈ કરવાનું આવે તે ફલના અભિમંધિ વિના કરવું. એમ વારવાર પૂછવામાં આવે છે કે ફલનો અભિસંધિ રાખ્યા વિના, અમુક પ્રસંગે અમુક સાધન યોજાને કર્તવ્ય કરવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે શી રીતે? ફલ ઉપર લક્ષ રાખ્યા વિના સાધનની યોજના થતી નથી, અને યથાર્થ સાધનનો વિનિયોગ રાખ્યા વિના કર્તવ્ય કરવું એતો એક ગાંડા માણસની નિષ્ફલ ચેષ્ટા જેવી ચેષ્ટાજ થઈ જાય. આનો વિચાર એમ છે કે ફલના અભિસંધિ વિના કોઇ પણ પ્રવૃત્તિજ અશક્ય છે એ વાત ખરી, પરંતુ ફલાભિસંધિનો ત્યાગ કરાવવામાં ફલ અને સાધનનો યથાર્થ વિનિયોગ કર્યા વિનાજ ને તે કોઈકે કર્યાં કરવું તે કર્તવ્ય છે એમ તાત્પર્ય નથી. ને કરવાનું છે તે એટલુંજ છે કે ફલના સ્વરૂપનો વિચાર ન રાખવો; ત્યારેજ કર્તવ્યમાં સમષ્ટિદૃષ્ટિ આવી શકે.

ઠીકા ફલને અર્થે કર્તવ્ય છે? પ્રત્યેક જીવન અને જીવનમાત્રો ઉદ્દેશ ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ છે, ને તે ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ કેવલ વ્યાવહારિક સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિથીજ નથી, માનસિક પ્રસાદની પ્રાપ્તિમાં તે ઉત્પત્તિ અને તે વૃદ્ધિ છે. મનુષ્યજીવન ક્રમે ક્રમે નીતિભાવનાની સપૂર્ણતા ઉપર વધતું જાય, વ્યક્તિ વ્યક્તિ અને સમગ્ર દેશ કે પ્રજા, સત્ય, પ્રામાણિકતા, પ્રેમ, આદિ ઉન્નત ભાવોના નીતિનૈપુણ્યમાં પરિપૂર્ણતા પામે, એજ જીવનનો ઉદ્દેશ છે. ને પ્રકારે આ ઉન્નતિને માર્ગે પ્રત્યેક મનુષ્ય તેમ સમગ્ર મનુષ્યવર્ગ ચહે તે પ્રકાર આચાર વિચાર રાખવા એ સર્વ કોઈનું પરમ કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય સમજવાને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સમગ્ર મનુષ્યવર્ગના ભૂતકાલ ઉપર લક્ષ આપવું જોઈએ, અને તે સ્વબુદ્ધિઅનુસાર, નિ-સ્વાર્થવૃત્તિથી, અને ને હૃદયાર્દ્રતા ધૃતિરે આપી હોય તે તેમાં પરાયણ, ને આપવું જોઈએ. જ્યાં જ્યાં સમગ્ર મનુષ્યવર્ગની ભૂતભાવનાનો ધ્વનિ તમારા હૃદયના પ્રત્યક્ સાથે એકતા પામતો જણાય ત્યાં ત્યાં પરમ કર્તવ્યના માર્ગનાં પગધીયાં તમારે હાથ આવ્યાં છે એમ જણાવે કર્તવ્યપરાયણ થતા જાઓ. પણ પરમકર્તવ્યને સમજવાથીજ સરવું નથી. પરમ કર્તવ્ય સાથે એક સાપેક્ષ કર્તવ્ય પણ રહે છે. ને દેશકાલમાં આપણે હાઈએ, ને

રિયતિ, સાધન, પ્રકૃતિ આદિથી યત્નિન હોઈએ, તે પણ લક્ષમાં રાખવાં જોઈએ. પોતાનાં દેશકાળનું પ્રતિબિંબ હૃદયમાં પડે અને સામાન્ય રાગાનિક અભિલાષાનો ને બાઈ તેમાં ચર્તાય તે સાપેક્ષ કર્તવ્યનો માર્ગ બહુ હોયો. પરમકર્તવ્ય અને સાપેક્ષ કર્તવ્ય એ ઉભય પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનમાં પદે પદે ગુથાયેલાં રહેવાં જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સમગ્ર સમષ્ટિ અર્થાત્ મનુષ્યમાત્રના આદર્શરૂપ તેમ પોતાના દેશકાલાદિના પણ આદર્શરૂપ યશુ જોઈએ; અને તે આદર્શમાંથી ખીજાં આદર્શોમાં એ પ્રતિબિંબ ઉપગમવાનો યત્ન કરવામાં સ્વકર્તવ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. આ પ્રકારે ને ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિ પારમાર્થિક રીતે તેમ સાપેક્ષ રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઈષ્ટ છે તે કર્તવ્યના ફલનું સ્વરૂપ સમગ્રવી શકે છે. એ ફલ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને સાધનની યોગના કરી, કર્તવ્ય કરવું એમાં કરો બાધ નથી, ફલાભિસંધિનો બાધ એમાં આવી શકતો નથી. ને ફલને અર્થેજ જીવન છે તે ફલના અભિસંધિનો ત્યાગ કરવો એમ કર્તવ્યપરાયણતાનો ઉપદેશ કરનારનો આશય હોઈ શકેજ નહિ. ‘ફલ’નો અર્થ જ્યાં સ્વપરાયણતા અને સ્વાર્થ છે, કર્તવ્યનો અર્થ જ્યાં સ્વાર્થ સાધવાના પ્રયત્ન છે, ત્યાં ફલાભિસંધિનો ત્યાગ અત્યંત આવશ્યક છે. કેમકે એવા ક્ષુદ્ર ફલ ઉપરથી દૃષ્ટિ ઉઠાવી લીધા વિના મનુષ્ય કદાપિ પણ પોતાના યથાર્થ કર્તવ્યના માર્ગ ઉપર આવી શકતું નથી. જ્યારે ફલનો વિચાર મકીને ને કાંઈ કરવાનું, ફલ સાધવાને અર્થે કરવાનું, તે કરાય છે, ત્યારે ફલ ગમે તે યાય, તેથી રાગ દ્વેષ પમાતો નથી, અને સ્વસ્થ કર્તવ્યોમાંથી કસાતે કસાતે, પરમ કર્તવ્ય કરવા પર્યંત અધિકાર, કાલક્રમે પધી શકે છે.

અને એટલાજ માટે ‘સ્વાર્પણ’ એજ કર્તવ્યનું તત્ત્વ મનાય છે, ને કાંઈ કરવું તે ઇશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી કરવું એમ કહેવાય છે. ઇશ્વર એટલે જોને આપણે પરમ કર્તવ્યની સમષ્ટિભાવના કહી આવ્યા તેજ; અને તે પરમ કર્તવ્યની ભાવનાથી ને કર્તવ્ય યાય તે કદાપિ પણ સ્વનું સ્વાર્પણ યથા વિના, સ્વને ભુલી જઈ પરના પ્રેમમાં લીન યથા વિના, સમવતુજ નથી. એટલાજ માટે સમષ્ટિ ઉપર પ્રેમ, સમદષ્ટિ, એજ આવશ્યક કહેવાયાં છે, એવો સ્વાર્પણમય પ્રેમ તેજ ઇશ્વર છે એમ અનુભવીએ ઉચ્ચારી ગયા છે. ત્યારે પ્રત્યેક વ્યક્તિ આવા પ્રેમભાવમાં વિલીન થાય અને પોતે ને પારમાર્થિક તથા સાપેક્ષ સત્ય સ્વીકારતો હોય તે બધું એ પોતાના આચારમાં પૂર્ણ રીતે પ્રતીત કરાવી શકે એજ તે વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. ને પારમાર્થિક નિશ્ચય યથો હોય અને ને સાપેક્ષ નિશ્ચય યથો હોય તે ઉભયનો યોગ કરીને, સ્વાર્પણ પૂર્વક, પોતાનો આચાર રાખવો, નિશ્ચયમાંનું કાંઈ પણ પોતાના આચારમાં દર્શાવતાં અવશેષ રાખવું નહિ, એજ ફલાભિસંધિરહિત અથવા સમષ્ટિદૃષ્ટિથી કર્તવ્ય કરાવાનો માર્ગ છે.

કર્તવ્ય સર્વદા એકનું એક રહેતું નથી. એનું કારણ પણ હવે સ્પષ્ટ થઈ જશે. પારમાર્થિક નિશ્ચય યથાપિ એક રહે તથાપિ સાપેક્ષ નિશ્ચય સર્વ કાલે તેનો તે રહે નહિ. એક કાલે મરણ એજ કર્તવ્ય છે, એક કાલે જીવનું એજ કર્તવ્ય છે; એક કાલે તરવાર કર્તવ્યમાં છે એક કાલે હથેલ કર્તવ્યમાં છે; એક કાલે જીવ લેવો કર્તવ્ય છે એક કાલે જીવ આપવો કર્તવ્ય છે. ‘પણ’ તે બધું પારમાર્થિક અને સાપેક્ષ કર્તવ્યની ને સમષ્ટિદૃષ્ટિ છે તે દૃષ્ટિથી બાંધવું; કેવલ

સ્વ અને સ્વસંગ્રાધેની પુષ્ટિને અર્થે ન મણુવુ. કર્તવ્યની આવી અનેકરૂપનાજ શ્રીભર્તૃદરિએ ગાધીએ:—

કચિદ્મૃમૌશાયી કચિદપિ ચ પર્યંકશયનઃ

કચિચ્છાકાહારી કચિદપિ ચ શાલ્યોદનરુચિઃ ।

કચિત્કંથાધારી કચિદપિ ચ દિવ્યાવસ્થરો

મનસ્વી કાર્યર્થી ન ગણયાતિ હઃશ્વં ન ચ સુત્તમ્ ॥

પરમ કર્તવ્યને ન પહેચી શકતાં કેટલાંક મનુષ્યો કેવલ સાપેક્ષ કર્તવ્યનેજ સમજી શકે છે, અને એથી પણ ઉતરતાં કેટલાંક મનુષ્યો પોતાના સમગ્ર દેશકાલને ન સમજતાં માત્ર સ્વાર્થ જોટવાજ કર્તવ્યને કરતાં જણાવે છે. સ્વાર્થની દૃષ્ટિવાળું કર્મ તે કર્તવ્યમાં નથી ગણાવતું, તેમ કેવલ સાપેક્ષ કર્તવ્ય એ પણ કર્તવ્ય નથી, ત્યારે એવા ઉતરતા પ્રકારનાં કર્તવ્ય કરતાં આગળ સમજવાની જોને શક્તિ નથી તે નિરાશ થઇ કર્તવ્યમાત્રથી બ્રહ્મ ધર્મ બધા એમ બીતિ રહે છે. કોઇ કોઇ તો કેવલ નિશ્ચેષ્ટ પડ્યા રહેવું, અથવા વિચારનિમગ્ન રહી મનો-રાજ્યમાં વિચરવું એને પણ કર્તવ્ય માની બેસે છે કર્તવ્યનો સાર, વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિનો માર્ગ, તે નિશ્ચેષ્ટતામાં કે વિચારનિમગ્નતામાં નથી, કરવું, ગતિ આપવી લેવી એજ કર્તવ્યનો સાર છે; પ્રવૃત્તિ એજ કર્તવ્યની ભૂમિકા છે. જોવા જોના સરકાર અને અધિકાર તેવું તેને કર્તવ્યનું સ્વરૂપ સમજાય છે એ કરતા અધિક કર્તવ્ય છે ને તે યત્ન નથી, માટે ધર્મ શકે છે તે પણ મૂકવું એમાં કર્તવ્યબ્રહ્મતાજ છે.—

શ્રેયાન્ સ્વર્ધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્ સ્વનુષ્ટિતાત્ ॥

એ કશું છે તે યોગ્યજ કશું છે. બધાં જોવા પ્રકારનું કર્તવ્ય સમજાય ત્યાં તેવા પ્રકારનું જોવું સમજાયું છે તેવું પૂરું પડે કરવું એ કર્તવ્ય થયાનો અર્થ છે. એમાં ફક્ત ઉપર દૃષ્ટિ રાખી તે ફક્તના બાવ કે અભાવથી રાગ દ્વેષ પામવા નહિ, એટલે કર્તવ્ય કરતે કરતે એની મેજાજ, અધિકારની વૃદ્ધિ યતાં, હોય તે કરતાં ઉચ્ચ કર્તવ્યનો માર્ગ પણ સમજવામાં આવી જશે.

આ પ્રકારે કર્તવ્યનું સ્વરૂપ સમજાવવા જે યત્ન થાય છે તેમાંથી પણ તત્ત્વ હોય ન આવી શકવું હોય તો વધારે સરલ માર્ગ એ છે કે આપણાં શાસ્ત્રોમાં વર્ણાશ્રમાનુસાર જે જે વિધિનિષેધ કહ્યા છે તે પાલવા. તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ આ કાર્ય, આ અકાર્ય, એવી વ્યવસ્થા માટે શાસ્ત્રને પ્રમાણુ ગણવું. આપણે આપણા દે-શના શાસ્ત્રને આ પ્રકારે પ્રમાણુ ગણીએ તેથી વર્તમાન સમયે પરમ કર્તવ્યનો જે સમગ્ર જનસમાજની સમષ્ટિદૃષ્ટિથી આપણે માથે બાર આવેલો છે તે વીસારી જવાશે એમ ધાર-વાતું કારણ નથી. આપણાં શાસ્ત્રોની રચના એક પાસા વિધિનિષેધરહિત અત્યંત સ્વતંત્ર, એવી અજેદભાવનાથી આરબી કેવલ વિધિનિષેધમાંજ બ્રાધી રાખેથી પરત્રતતાની કર્મબા-

વર્નાપર્યંત વિસ્તરેલી છે, અને એમાંના સર્વ ઉપદેશનો ઉદ્દેશ અભેદભાવના સિદ્ધ કરાવવાનોજ છે. આમ હોવાથી કેવલ શાસ્ત્રદષ્ટિએ કર્તવ્યનો માર્ગ મદલું કરવાથી પણ પરમ તેમ સાપેક્ષ ઉભય કર્તવ્યનો માર્ગ હાય થવાનો સંભવ છે. આપણા નવીન શિક્ષણ પામતા યુવકોમાંના કેટલાક એક પ્રકારે કર્તવ્યપરાયણ ન થતાં સ્વઅર્ચા રહે છે તેમાં અશ્રદ્ધા અને અયોગ્ય સ્વાભિમાન એજ કારણ છે. પારમાર્થિક અને સાપેક્ષ કર્તવ્યને સમજતા નથી, શાસ્ત્રમર્યાદાથી વર્તવામાં કર્તવ્યને શોધતા નથી, તેમ વૃદ્ધપરંપરાને માન આપી આગ્રાધારકત્વમાં પણ કર્તવ્ય સાધી શકતા નથી. એનું નિદાન અતિશય અભિમાન અને તે અભિમાનને વધારનારી નવીન કેળવણીની પદ્ધતિ વિના ખીજું કાંઈ નથી. કર્તવ્યપરાયણતા વિના જનમગાજની ઉત્તતિ કદાપિ થવાની નથી, અને ત્યાં સુધી નવી પ્રજા કર્તવ્યભાવનાને સારી રીતે સમજતી થશે નહિ ત્યાં સુધા આપણે આગળ વધી શકવાના નથી.

૪

રાજ્ય,

તેરમી નેશનલ કોન્ગ્રેસ.

ઉમરાવતીમાં મળેલી તેરમી નેશનલ કોન્ગ્રેસ, મરઝીને લીધે દેકાણે દેકાણે અટકાવ પડતાં, ખુબ સારી રીતે વિજયી નીવડી છે. એમાં જે કરાવો થયા તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનો સાર આ પ્રમાણે છે.—

૧ સરહદ ઉપરની રાજનીતિને વળોડી કાઢી, તે આખી રાજનીતિને બ્રિટિશ શહ-નમાહત સાથે સંબંધ ધરાવતી બન્યાના, તેના ખર્ચમાં ગ્રેટબ્રિટનની લીજેરીમાંથી મરોટો ભાગ આવવો જોઈએ.

૨ હિંદુસ્તાન અને ગ્રેટબ્રિટનની લીજેરીઓ વચ્ચે, સરહદની લડાઈઓના ખર્ચનો ફાજો નક્કી થાય તેટલામાં હાલની લડાઈના ખર્ચમાં તો ગ્રેટબ્રિટને મરોટો ભાગ આવવો જોઈએ. કોન્ગ્રેસના પ્રમુખે એ સંબંધે પાર્લામેન્ટને એક અરજી મોકલવી.

૩ હિંદુસ્તાનના વહીવટ અને ખર્ચ સંબંધે જે કમીશન લંડનમાં બેઠું તેણે ખુલી રીતે ચર્ચા ચલાવી તથા બહુતા દેશીઓને પોતાના દેશ તરફની હકીકત જણાવવાને પ્રસંગ આપ્યો તે માટે કોન્ગ્રેસ ખુબ આભારી છે. કમીશને જે ત્રણ વિષયો ઉપર વિચાર ચલાવેલા છે તે ત્રણે વિષે કોન્ગ્રેસ આટલી સચવા કરવી હચિત ધારે છે:—

૧ હિંદુસ્તાનના ખર્ચ ઉપર દેખરેખ રાખવા સંબંધે નામદાર વાઈસરોયની ધારાસભાના ઓફીસીઅલ નહિ, એવા સમાસદો લોકોનાજ પ્રતિનિધિ હોય તેમ થાય તો જ્ઞાન, અને તેમને બ્રજેટ ઉપર સુધારા લાવવાની તથા તે વિષયે કાબરનીયનો

મન લેવશની દ્રષ્ટિ કરાવવાની સત્તા મળે તો સારું. નામદાર વાઈસરોયની તેજની ખીજ ઇલાકાઓની ધારાસભાઓના હોકાઓ નીમેલા સભાસદોની બલામણુ અનુસાર કુટલાક બણીતા દેશીઓને સેક્ટેરી ઓફ સ્ટેટની કાઉન્સિલમાં બેસવા દેવામાં આવે તો સારું. હિંદુસ્તાનની નાણાં સંબંધી ગિચિનિતો વિચાર કરી તે વિશે રીપોર્ટ કરવા, પ્રતિવર્ષે, હાઉસ ઓફ કોમન્સની એક ખાસ કમીટી નીમાય તો સારું.

૨. ખર્ચનો વધારો અટકાવવા માટે લશ્કરી અને અનુભાદક ખર્ચ ઓછા કરી પ્રજાની ગિચિતિ સુધારવાનાં ખર્ચ કરવામાં આવે તો સારું; તેમજ ન્યાં બની શકે ત્યાં અગરજોને બદલે, યોગ્ય દેશીઓથીજ, રાજ્યનો વહીવટ થાય તો સારું.

૩. ખર્ચનો ફાળો કરવાની બાબતમાં, જે જે ખર્ચ હિંદુસ્તાન તેમજ આખી બ્રિટિશ શહનશાહતના લાભ માટે થયો હોય તેનો તે પ્રમાણમાં ફાળો બ્રિટિશ તીજોરી આપે તો સારું. કોન્ગ્રેસના પ્રમુખે આ આખા હકાવની નકલ કમીશનને સત્વર મોકલવી.

૪. પાછલી કોન્ગ્રેસોના હસવો ગહાવ રાખવા.

૫. હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય થોડે ખરચે અને વધારે સારા ધોરણે ચાલે તે અર્થે સીવીલ સર્વિસની પરીક્ષાઓ લડનમાં તેમ હિંદુસ્તાનમાં સાથે સાથે થવી જોઈએ.

૬. દેશી રાજ્યોમાંના છાપ્પની સ્વતંત્રતા બધ પાડવી ચોગ્ય નથી.

૭. દેશની અદર ગરીબાઈનો પ્રસાર અટકે, જગીતોનો સુધારો થાય, અને એમ દુકાળની વિપત્તિ કાંઈકે નરમ પડે, તે અર્થે આખા હિંદુસ્તાનમાં કાયમ મહેસુલની બગાળા જેની જગીનદારીપદ્ધતિ દાખલ થવી જોઈએ.

૮. ફાજદારી ગુનાહોમાં ખરાબર ન્યાય થવાને અર્થે, વહીવટી અને ઇનસાફી કાજો એકના એક માગણતદાર પાસે હોય છે તે જુદાં પડવાં જોઈએ.

૯. દુકાળ માટે જે નવું કમીશન નિમાયું છે તેણે એ વિપત્તિ પુનઃ ન આવે તેવા ધોરણથી તજવીજ કરવી જોઈએ.

૧૦. ઐરિશિટન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અને બ્રિટિશ સરકારોની પ્રજાએ દુકાળ વખતે જે મદદ કરી તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવો અને લડનના હોર્ડ ગેઅરને કોન્ગ્રેસે ૧૦,૦૦૦ પાઉન્ડ મોકલાવી એવી બલામણુ કરવી કે આ ઉપકારદર્શક યાદગીરીના કામમાં એ રકમ તેણે વાપરવી.

૧૧. મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકા તરફથી નામદાર વાઈસરોયની ધારાસભામાં બેને બદલે ત્રણ સભાસદ લેવા, અને તે ત્રણમાંનો એક સીવીલસર્વિસમાંનો ન હોવો જોઈએ.

૧૨. ગંગાજાનો ૧૮૧૮નો રેગ્યુલેશન ૩, મદ્રાસનો ૧૮૧૯ રેગ્યુલેશન ૨, અને મુંબઈ

ખંડો ૧૮૨૭નો રેગુલેશન ૨૫ તેનો અમલ ખરી બરૂંદ વિના હિંદુસ્તાનની સરકારે ન કરવો; કરતા પહેલાં જે ઇલાકામાં તે અમલ થનાર હોય તેની સરકારને નોટીસ આપી અમુક પ્રદેશમાં તેનો અમલ થશે તે જણાવવું; અને એ રીતે દેદ કરેલા કોઈને પણ ત્રણ માસ કરતાં વધારે મુદત, ન્યાયની અદાલત આગળ ખડો કર્યા વિના, રાખવો નહિ.

૧૩. પુના વાળા નાતુઓને પકડી કેદ કરવામાં સરકાર જહુ અગત્યને લીધે એમ વર્તીદરો પણ પકડ્યા પછી હાલ પાંચ માસ ધર્મ ગયા છે તો તેમને ન્યાયની અદાલત સન્મુખ હાવવા કે છોડી દેવા એ યોગ્ય મણાશે.

૧૪. પીનલકોડની ૧૨૪ અને ૫૦૫ કલમમાં જે સુધારા કરવા ધાર્યા છે તે યોગ્ય નથી. માછલેટોને રાત્ર્ય વિરુદ્ધ ગુનાહોની તપાસ કરવાનું તથા શક ઉપરંથી તે બાબત જન-મીન સેવાનું સાંપવામાં જહુ જોખમ રહેલું છે. રાત્ર્ય વિરુદ્ધ ગુનાહનું સ્વરૂપ ઇંગ્લેન્ડમાં જે ધોરણ ઉપર છે તેજ ધોરણ ઉપર આ દેશમાં પણ આણવાનો ઇરાદો હોય તો જે ધોરણ ઉપર ઇંગ્લેન્ડમાં એ પ્રસંગે ઇનસાફ થાય છે તે ધોરણ પણ આપવું જોઈએ; એટલે કે બ્યુરી સિવાય એકલા માછલેટથી કામ ચાલી ન સકે, બ્યુરીના અર્ધોઅર્ધ સભાસદો તો હોમલ-દારના દેશી જોઈએ, અને સુકાદો બ્યુરીના એકમત થયા વિના થવો ન જોઈએ. હાલના ધારેલા સુધારાથી તો છાપાની અને એકદર લખવા બોલવાની યોગ્ય સ્વતંત્રતા પણ નાશ પામશે, દેશની ઉત્તતિમાં વિધન પડશે, અને રાજ્ય પ્રગમ વચ્ચે વિશ્વાસને જહલે ભય ઉત્પન્ન થશે.

૧૫. કીમીનય પ્રોસીજર કોડને સુધારવાનું ૧૮૯૧ નું જે બીલ હાલ નામદાર વાઈસ-રોયની ધારાસભા હજુર આવ્યું છે તે આગળ વધવાને જહલે પાછાં પગલાં ભરવા જેવું છે; પોલીસની સત્તામાં હાલના કરતાં ઘણા વધારો થશે; મેજસ્ટ્રેટોને હાલ નથી તેવી છૂટ મળશે; ને હાઈકોર્ટની સત્તા કાંઈક ઓછી થશે; જે બધું ફાજદારી ગુનાહનાં કામોને તુકસાન-કારક છે.

૧૬. પબ્લિક ધારાસભા આપવા માટે સરકારનો ઉપકાર માની તેનું ધોરણ બીજી ધારાસભાઓ જેવું કરવા બધાંમણુ કરવી.

બ્રિટિશ કોન્ગ્રેસ કમીટીનો ઉપકાર માનવાના, તથા શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજીને સમ-સ્ત હિંદી પ્રગ્નતા પ્રતિનિધિ તરીકે ફરીથી પાર્લીમેન્ટમાં હાવવાના, વગેરે કેટલાક ઇરાવો પણ આ હતા.

સુદર્શન

(તંત્રી મણિલાલ નથુભાઈ દ્વિવેદી.)

(નર્મ-ગુહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

—*—

સત્યં પરં ધીમહિ —માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩. અંક ૫]

(માસિક)

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૮

૧

સાહિત્ય.

૧

રણમાં રાત્રિ.

(મગેયુ)

[ઉપૈર્જન કવિ 'સધે' ના એક કાવ્ય ઉપરથી.]

રમણીય નિશા રહી કેવી ખીલી !

સિસિરાનિલની લઈરી પહલી,

ધનખડ નહિ, નહિ અક કહી,

નભ સ્વચ્છ રહ્યું પથરાઈ બધે; ૧

વરમે અખીધાર, સુખ્યોમલરે,

વિશ્વમત 'શશાક' દમામ પુરે;

રણ ગોળ બધી ગમ સાગર શુ;

સિકતાયે બર્ષુ પડ્યુ વિસ્તરણ; ૨

નભ તેહતાણા કટિબધ સમુ,

વિરમ ધુતિ તારકની ધરણ;

સપ્રગે રહી શાન્તિ પુરી પ્રસરી,

રમણીય નિશા રહી કેવી ખીલી !

૨

રુદ્રન.

(મળેલુ)

[હંમેશાં કવિ 'રોલી' ના એક કાવ્ય ઉપરથી]

ઓ જગત્, જીવંતી, કાલ, જીવો મુજ હાલ થયા છે કેવા,

ઝૂકતાં પરચરે સોપાન તમારાં છેલ્લાં;

ભર જીવાનિનો ઉશ્વાસ, મીઠાં હાસ, હવે તે ક્યાં છે ?

ગયું, હાથ ! સર્વ એ ગયું; ફરી નહિ આવે. ૧

જાંખાં જાંખાં દેખાય દિવસ ને રાત ઉડી ગયું તૂર,

નવ મધુ શીખ કે શીત ઝતુ વહે ઉર—

આ દીન ઉર ના થાય, પ્રકુલ જરાય, શોકમાં જોમે,

આતદ અતે ઉસાહ ગયાં નહિ આવે. ૨

૩

સાંજ.

(મળેલુ)

[હંમેશાં કવિ 'સંધે' ના એક કાવ્ય ઉપરથી]

ધોળાં ફૂગ સુવર્ણથી દિનકરે આ પર્વતોનાં ઉંચાં,

ટાળોંઓ કલહસનાં સરયદી ઉડી જતાં ફૂળતાં;

પીંછાંમાં ચમકી ઉડે કિરમજની છાંટ આછી રડી,

તેમાં સર્વપ્રભાતું મિશ્રણ થતાં જૂઠી યર્ષરૂઢે જીવી. ૧

ફેફા ગોફણ જૂમ પાડે અથવા ચોકાવતો પડોને,

આખો દિવસ માળે ઉપર ગહી જે રક્તો પાકને;

ને ઉઠક અપેક્ષતો રંગિને આનદભાને મુજે,

જે ધીમે પગસે વગે ધર ભણી, થાકેલ ખેડૂત તે. ૨

કાને ચોઘડિયાં તણે ધ્વનિ પડે પ્રાસાદમાં વાજતાં,

તીણાં આસરનાદથી વળિ બધાં દેવોંયો ગાજતાં;

ને ચારે ગમ એ અવાજ મધુરો આવે સુધી પહોંચતો,

સધ્ધાકાવની સંતિમાં પ્રસરતો આકાશમાં વ્યાપતો. ૩

૪

પ્રણયસૃષ્ટિ

(મગધ)

હથેજ કવિ ' સરગી-મૂર ' ના એક કાવ્ય ઉપરથી]

શાથી વિશાન નન ભૂષિત રંગ બૂટે ?
 છે. પ્રેમકે નયન મે તુજ બ્હાની એનાં.
 શાથી નમોહર રતાશ ચુનામ કૂને ?
 કાઢે કપોત પર એનો સુકાય લાગી
 આ સૃષ્ટિમા વિરન સુદરના બરેહુ !
 આદેનથી પ્રણયના તુજ સુ ધડેતુ.
 આ મર્દ કારણુ મ યાદો હરો સફેદ ?
 પ્હોચી જવા તન ઉરોજ સમાનતાએ
 કા સૂનાં પ્રિયુગા રંગાણીય રંગો ?
 સોનેરી વાળનો મરે હરિશંક હારા
 આ સૃષ્ટિમા સ્કન ઉર્જવનતા બરેતુ,
 આદેનની પ્રણયના તુજ સુ ધડેતુ
 લીના વમે કુ રતે મ્થમ ચિત્તહારી ?
 ગે છે અતક પ્રતિગિજિત ત્યા તમારી
 તગીતગા હૃદય દ્રાનક રાકિન પ્રાથી ?
 હારા મમો મધુક કારણુ છે અનાજ
 આ સૃષ્ટિમા મધુરતાયર્કો ના બરેતુ,
 આપ્રેશથી પ્રણયના તુજ સુ ધડેતુ

નાતુમ પેડયુ મ તેને

ના અભ્યાસ કર્યો હોત તો તેને

મ વધારે શિક્ષણીય થઇ શકત. આ હકીકત,

મારંતુ અવતોકન આવતુ હતુ તેને ઉદ્દેશીને આ લખતુ

[ઈંગ્લેન્ડ આ રીતે થતો ગયો છે એટલામાજ તેના હૃદય આશયની સમાપ્તિ
 થયે જ્યા અતિ સુદૃઢ સમય છે તેવી નીતિ અને કર્તવ્યની ભૂમિકા
 ઠાની કરવી, અને આ લેખમાં દર્શાવ્યાં છે તેવાં પ્રમાણને આધારે
 નિશ્ચયોની માન્યતા સ્થાપવી, — એ પદ્ધતિ, આ સમયમાં, આપણા
 ૧ છે ખાશ્વાત્ય શિષ્યશુ વીધિદો ગ્રામ વિચારવાનુ પુરુષ એ પદ્ધતિનો
 ૨, પ્રાચીન ઉત્પત્તિભાવનાનેજ ધેયસ્કારિણી માનવા મનાવવાનો ચત્તુ કરુ
 સત્તા ૧ થાય એ આભાવિક છે સ્વીડનબોર્ગ સ્વર્ગ નરક અથવા સ્વર્ગ

બાળનો મહે વિશ્વેશો સ્વર્ગ ગિત,
 પ્રેમીનું પૃથ્વીન તથાપિ સ્વર્ગ.
 શી બાવના ઉત્તનને વિદ્યુદ્ધ !
 કરે વિચારો અપવિત્ર દૂર;
 છે પ્રેમ તો હૃદયનોજ અગ્ર:
 આત્માતજો વિશ્વન તેજધુંજ.

૬

અંશાવલોકન.

સ્વીકૃતબોર્જી:—સગરનેહ અને તેનાં વિશુદ્ધ મુખોરુ— આ લેખ વિશેષ

કર્તા અનેક પ્રકારના વિચારો, જનસમાજના બુદ્ધિવિકાસનો કમ લક્ષમાં રાખનારને, થવા વિના રહે તેમ નથી. લેખક એક તરણુ એન્સુએટ છે, દિવસુરી અને કાલ્ય સાહિત્યના વિષયોનું અધ્યયન કરવાનો તેને શોખ છે, અને લેખક તરીકે પણ તેણે કોઈક પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સચ્ચારો પામી, પ્રાચીન આર્યધર્મમાં રહેલી ભાવનાઓને, અ- સાધ્ય, સુક્રિહીન, કે અમર્ય માનવાની વૃત્તિભાષી, કેવલ નર્મલ પક્ષની પદ્ધતિએ જવા- ધીન ઉત્તિનો માર્ગ સિદ્ધ થશે એવો નિશ્ચય ઉપજે એ આત્માવિક છે; અને તેમણે પ્રા- ચીનતાને શ્રદ્ધાપૂર્વક સદ્ગમ રીતે અવલોકી નથી તેવું આત્મ શિક્ષણ પામેલા ધણા ખરા સુવક્તાની એજ સ્થિતિ સર્વ કોઈના જાણવામાં છે. વિચારવાનું એ નિશ્ચય ફરવવાનો સ- મય આવે છે, ને તેવા જે જે જનો એ નિશ્ચય ફરવતા અમોએ લેવા છે તેમાં આ તરણુ એન્સુએટનો નિશ્ચય આવી રીતે ફરવા લાગેશે એજ અમોને ખરેખર સતોષ થાય છે. પૂર્વના નિ- ચયને ફરવી અન્ય નિશ્ચય ઉપર આવવામાં નિર્મલતા નથી; ઉત્તિ અને વૃદ્ધિ એમજ થઈ શકે છે.

તેમાં સુસ્મૃતત્ત્વેવેતરોજનઃ શિષ્ટ જનો ને આચરે છે તેનેજ ધર્મ નામ સા- દેહી જોઈણુ જુમ પાઉંર ગુણી આચારમાં દાખલ કરે છે; અને આચારનો આખો ક્વિસ માર્ગ ઉપર રહી જ્ઞાના અગ્રણી ગણાવાને શોખ આપવા ને ઉત્કંઠ અપેક્ષાનો રંગનિર્મિ આનંદનો આરે શુભનીજ ઇચ્છા કરતા સર્વ ને ધીમે પગલે વજે ધર જણી થાકેજ એકાં.

કાને ચોધડિયાં તણો ધ્વનિ પડે પ્રાસાદમાં વાજતો, જાની પણ હું જાનનો
 વીણા જાલરનાદથી વળિ બધાં દેવાલયો ગાજતાં; જાન પણ સભવનું
 ને ચારે મમ એ અવાજ મધુરો આથે સુધી પહોંચતો, ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર
 સધ્યાકાળની શાંતિમાં પ્રસરતો આકાશમાં વ્યાપતો. ૧૫૦ દેવાતો નથી
 જે છે તેજ જાન

આમે છે, અને જ્ઞાન પગાડી શકે છે. દોષ ક્ષણે પૂર્વનિશ્ચયને સ્થાને અન્ય નિશ્ચય સ્થાપનનો પ્રસંગ આવતાં, સત્યના આગળ સ્વાભિમાનનો ભોગ આપવો એ જ જ્ઞાન પામવા બરાબર છે. એમજ શ્રદ્ધિ અને ઉત્તતિ સિદ્ધ થાય છે; શાસ્ત્ર અને કલાનો પ્રતિદિવસ વિસ્તાર થાય છે; જનસમાજનું કલ્યાણ થાય છે. અમારા પક્ષનું સમર્થન યથાના ઉદ્ધાસમાં આ કહેવાતું નથી; ‘અમારો પક્ષ’ એવું કંઈ છોજ નહિ; માત્ર સત્ય ઉપર પ્રીતિ ધારણ કરી, સ્વાભિમાનથી મુક્ત થઈ, ક્ષણે વાર, પૂર્વનિશ્ચયને સ્થાને અન્ય નિશ્ચય સ્વીકારવાની ઉદારશુદ્ધિથી જ ઉત્તતિનો માર્ગ લક્ષમાં આવે છે એના દૃષ્ટાન્તરૂપે, આ લેખના યોગનારને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. આટલું કહેવાનો પ્રસંગ, તેમણે લખેલી પ્રસ્તાવનાનો આરંભ જોવાથી, તેમજ ગયાં જે ત્રણ વર્ષનો તેમનો વિચારક્રમ જાણવાના પરિચયમાંથી, પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ લખે છે:—

“આપણે બધા જાણ્યા વગર અને સમજવાનો યત્ન કર્યા વગર વિચારોની અવગતિ લુપ્ત કરવાને પાત્ર છીએ. આપણુ બધાને જ્ઞાનનો સ્નેહ ક્ષણે થતાં અમુક વખતે “મનની આસપાસ દીવાલો બંધાઈ જાય છે; અને પછી તેમાં નવાં સત્યો દાખલ થઈ શકતાં નથી. અને તો પણ ધણી પોતાના મનને ખુલ્લું ધારે છે, તે એટલા માટે કે દિવાલો દૂર થાય તે પહેલાં દેખાતી નથી. આમ છે તેટલા માટે દરેક નવીન વિગયની સાથે પ્રસંગ પાડતાં સાવધાન રહેવાની અને પરીક્ષા કરવાની ફરજ છે.”

આવો સિદ્ધાન્ત કહીને તે સિદ્ધાન્ત ઉપર આવવાનો પોતાનો ક્રમ દર્શાવતાં તેઓ લખે છે:—

“ચોડીએક મુદત પહેલાં એક પ્રસિદ્ધ માસિકમાં અમુક પ્રતિક્ષિત લેખકના એકે “પુસ્તક ઉપર અવલોકન પુરું થયું. એ અવલોકન વાંચનારાઓને ઈ શક્યા હશે, અને “નેઈ શકશે, કે તે શરૂ થયું ત્યારે અંચળા મુખ્ય વિષય સંબંધી લેખકને થેડું જ્ઞાન હતું, પરિણામ એ આવ્યું કે લેખક પોતાના અવલોકનમાં જેમ જેમ આગળ ચાલતા ગયા, તેમ તેમ તેના વિચારો ફરતા ગયા, અને પરિણામે તેને સ્પષ્ટ માણુમ પડ્યું કે તેના આરંભ અધોગ્ય અને સાદસિક હતો, અને તેણે ધીરજથી અભ્યાસ કર્યો હોત તો તેના લેખ તેને પોતાને અને વાંચનારાઓને ધણી વધારે શિક્ષણીય થઈ શકત. આ હકીકત આ સ્થળે આપવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે.”

‘જ્ઞાનમુધા’માં ‘સિદ્ધાન્તસાર’નું અવલોકન આપતું હતું તેને ઉદ્દેશીને આ લેખનું થયું છે.

સત્યનો મહા આ લેખકને આ રીતે થતો ગયો છે એટલામાં જ તેના ઉચ્ચ આશયની સમાપ્તિ નથી. જ્ઞાનનો આચાર સાથે જ્યાં અતિ સુદૃઢ સંબંધ છે તેવી નીતિ અને કર્તવ્યની ભૂમિકા ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનની કસોટી કરવી; અને આ લેખમાં દર્શાવ્યા છે તેવાં પ્રમાણને આધારે તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિના નિશ્ચયોની માન્યતા સ્થાપવી;—એ પદ્ધતિ, આ સમયમાં, આપણા દેશમાં, કેવલ નવી છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ લીધેલો દોષ વિચારવાનું યુરુપ એ પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરે તેમાં, પ્રાચીન ઉત્તતિશાપનાનેજ એકરૂપિણી માનવા મનાવવાનો પત્તુ ફરેનાર સર્વ દોષને સતોષ થાય એ સ્વાભાવિક છે. સ્વીડનબોર્ગે સર્વ નરક અથવા સ્વર્ગ

વિધિના સુદ્ધ, પ્રાતિભાસિક, આકારો જોયેલા અને તેમાંથી તેને જે 'સત્ય' સમજાયેલું તે પ્રસિદ્ધ કરવાની તેને ઇશ્વરાજ્ઞ થયેલી; આનું પ્રસિદ્ધ કરનાં આ લેખક લખે છે કે:—

“ ઇશ્વરાજ્ઞ !—શા માટે આ શબ્દ કોઇને પણ નહિ માનવા લાયક લાગવો જોઇએ ?
 “ શું ફરજની દરેક પ્રેરણા ઇશ્વરાજ્ઞ નથી?...એકાંક કોઈ અગલદાર આપણને આજ્ઞા કરે
 “ તેની માફક તે આજ્ઞા પ્રથમ જ્ઞાનમાં અને પછી બહાર પ્રવેશ કરતી નથી;— એ તો આ-
 “ ત્મામાં, જેને આપણે નીતિયુદ્ધિ કહીએ છીએ તેમાંજ પ્રકટ થાય છે....પણ ત્યાં સુધી
 “ એ સ્નેહ અને નીતિયુદ્ધિને આપણે ઇશ્વરરૂપ માની શકીએ નહિ ત્યાં સુધી આપણે
 “ મિત્રકુલ અધાર્ગિક છીએ. ”

અર્થાત્ આત્માતુભવવાળા હૃદયનુચ્છુરણમાત્ર નીતિમય અને તેથી આજ્ઞારૂપ છે; અને તે આજ્ઞા ઉપર સર્વસ્વ અર્પવા જેની શ્રદ્ધા એટલે તેવો પ્રેમ હોય તોજ એ આજ્ઞાનુસાર આચાર ઉપજી શકે છે. ત્યારે આ પ્રકારે 'પ્રેમ' નેજ ઇશ્વર દેરાવી, શ્રદ્ધામાંથીજ જે અર્પણપૂર્વક કર્તવ્યની નીતિભાવના ફલિત થાય છે તેને ઇશ્વરાજ્ઞ કહેતાં, વ્યક્તિમાત્રને પ્રેમદ્વારા કર્તવ્યપરા-ચણનાનો બોધ આપવાની આ પ્રમાણુપદ્ધતિ, પ્રસિદ્ધ નીતિવાદો અને યુક્તિવિસ્તારોના કરતાં નવી અને જીદી છે. એટલુંજ નથી, પણ આવી ઇશ્વરાજ્ઞ સ્વીકરનબોર્ગને થયેલી તેનું પ્રમાણુ શું ? એમ પૂછીને તેના ઉત્તરમાં આ લેખક જે લખે છે તે પણ આ નવી પ્રમાણુપદ્ધતિના સ્વરૂપને ચથાર્થ રીતે સ્પષ્ટ કરવાને યોગ્ય ધારી અત્ર ઉતારવું ઉચિત છે:—

“ આપણે જાણીએ છીએ કે અત્ર મનુષ્યોને આવડે માટે ઇશ્વરે નિર્ગિત કીધું
 “ છે; કારણ કે તે જઈરને અનુકૂળ પડે છે અને શરીરને પોષણ આપે છે, આના કરતાં
 “ ઇશ્વરી નિર્માણનું વધારે સારુ કે ઉચ્ચ પ્રમાણુ આપણે કદાપી પણ સમજીએ નહિ. ”

આનું કહીને આ લેખક જે સિદ્ધાન્ત ઉપર આવે છે તે સત્યમહણની પ્રમાણુપદ્ધતિ-પરતે, સર્વ કોઈ સત્યશોધકે લક્ષમાં રાખવા લાયક છે:—

“ જે રીતે શરીર અત્રથી તેમ મન સત્યથી પોષાય છે. સત્ય મનને અનુકૂળ પડે
 “ અને તેને પોષણ આપે તો તે ઇશ્વરી છે. એથી વધારે પ્રમાણુ શોધનારને તો કદાપિ
 “ મળશે નહિ, અને એથી ઓછું શોધનાર મનમાં માત્ર પવન અને કચરાને પુષી કરશે. ”

અર્થાત્ 'અધિકાર' એજ સત્યમહણમાં સર્વત્ર નિયામક છે એ વાત ઉપર દુર્લભ થ-વામાંથી વાદવિવાદ વિરોધ અને અસત્યના વિસ્તારો ઉપસ્થિત થાય છે. જે મન જેવા સત્યથી પુષ્ટ થવા તત્પર હોય તેનું સત્યજ્ઞ તેને પુષ્ટિ આપી શકે, અને તેજ તેણે સત્ય માની, તે ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા કરી, આચાર અને કર્તવ્યમાં તેને ઉતારવું, તો જનતિ અને વૃદ્ધિનો માર્ગ સદને હાથ મેળવે. આવો નિષ્કર્ષ કરી જતાવવાને, આ લેખકે સ્વીકારેલી પ્રમાણુપદ્ધતિનું વિવેચન કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રકારે સત્યપ્રીતિથી, ત્યાં સુધી કોઈ પણ વિચારવાનું પુરુષ, આવી માનસિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે સત્યમહણ માટેની કે સત્ય સ્વીકરવા માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરતો નથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય. આપણા અમણી મેન્ડુએટો આવી માનસિક સ્થિતિમાં આવીને પ્રાચીન નવીન સર્વ વાતનો વિચાર

જેતા થાય એ સમજની પ્રતીક્ષા કરનારને આ લેખની આવી માનસિક સ્થિતિ એટલાજ માટે સંતોષ ઉપગમે છે.

કેવી માનસિક સ્થિતિથી ને કેવી પ્રમાણપદ્ધતિથી સ્વીડનબોર્ગના વિચારો સમજાઈ શકે તે જોયા પછી તે વિચારોમાં ને લક્ષરનેદ નામક એક વિચાર આ લેખમાં અર્થ છે તે વિષયમાં એટલુંજ ઉમેરવું બસ થશે છે કે મુદ્ધવિષયમાં જેમ સ્થૂલનો સ્પર્શ નથી, દેશકાલના પરિચ્છેદ નથી, તેમ મુદ્ધમરૂપ જે ગ્રેમ તેમાં પણ સ્થૂલ વાસનાના પરિતોષો કે દેશકાલના પરિચ્છેદોનો સ્પર્શ હોઈ શકતો નથી. જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિને જે સ્નેહ અથવા હૃદયની અપેક્ષા છે અને સ્નેહ અથવા હૃદયને જે જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિની અપેક્ષા છે તે પરસ્પરને મળી આવે એજ લક્ષ્યનો હેતુ અને સાર છે. જોને આપણે જ્ઞાન અને ભક્તિની એકતારૂપ અથવા બુદ્ધિ અને હૃદયની એકતારૂપ અદ્વૈત કહીએ તેનેજ સ્વીડનબોર્ગ લક્ષ કહે છે. લક્ષનો આ અર્થ અતિ વિશુદ્ધ અને વિશાલ છે. એ લક્ષ વિનાનો લક્ષ વ્યભિચાર છે. મદ્દાની વિપુલતા વાળું જ્ઞાન આચાર પર્યંત પહોંચી અપરોક્ષ કહેવાય છે, તેવી મદ્દાહીન જ્ઞાન આચારથી વિખુદ રહી પરોક્ષ કહેવાય છે. એટલે જ્ઞાન અને મદ્દાનો યોગ લક્ષ છે, વિયોગ વ્યભિચાર છે. જે સ્થૂલલક્ષ્ય વિષયે આ લેખમાં અર્થ થઈ છે ત્યાં પણ એમજ છે. 'જ્ઞાનનો ગ્રેમ' એજ લક્ષ છે, અને તેજ દૈવી, દિવ્ય, સ્વર્ગ છે. નહિ કે સ્વર્ગ એવી અમુક દશા નથી, તે પણ છે, અને લક્ષનો આવો અર્થ સ્વીડનબોર્ગે પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગમાંથીજ તેવાં તેવાં જોડાં જોડે, આપ્યો છે, પરંતુ સ્થૂલ વિષયની અધમતામાંથી છૂટી ઉત્તર જીવન પ્રાપ્ત કરવાને બુદ્ધિ અને હૃદયનો જે યોગ અતિ આવશ્યક છે, દ્વાભિસંધિરહિત કર્તવ્યમાં વિચરવાનો માર્ગ ફરી આપનાર ઈશ્વરજીને જે ગ્રેમ અથવા સમદિભાવ પૂર્ય છે, તે સમજવવાનો મુખ્ય આશય આ ભાવનામાં સ્પષ્ટ રીતે રહેલો છે. એટલાજ માટે આ લેખ મનનપૂર્વક વાંચવા યોગ્ય છે.

આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં અને આર્યાવર્તની પ્રાચીન વિશુદ્ધ ભાવનાઓમાં ગ્રેમનું ઉચ્ચ સ્થાન નથી સમજાયેલું એમ નથી; લક્ષના આવા ભવ્ય અર્થ નથી થયા એમ નથી; તથાપિ વ્યયમાંના અધકારમાં જે મહિનતા અને હુલ્તાએ તે ભાવનાઓને અધમ કરી નાખી છે તેને મુદ્દાગતે, આપણને આપણી મૂલ ભાવનાઓનું કાંઈક જ્ઞાન કરાવે તેવા માર્ગ ઉપર લખાયેલો આ લેખ સર્વોચ્ચ સર્વને પૂર્ણ મનન કરવા યોગ્ય છે. છતાં અંધ યોગનાર ને કહે છે તે, સત્યપ્રીતિવાળા સર્વ વાચકોએ, લક્ષમાં રાખવાનું છે:—

“એકાક ઘણી જાગતો એવી આવશે કે જે તરત સમજશે નહિ અથવા ખરી જ્ઞાન-
“ગમે નહિ. એવું બને ત્યારે એટલું માદ રાખવું કે સાંતિથી પ્રકાશની રાહ જોયા વગર
“આપણને પ્રકાશ મળી શકતો નથી. અને સ્વીડનબોર્ગ સુદ્ધાં પણ કંઈ સર્વજ્ઞ નથી. છ-
“તરી જ્ઞાન સ્વીકારવાની તેની પાત્રતા એકાક આપણા કરતાં અતિશય વધારે છે, પણ તે
“સુદ્ધાં હોય કરવાને પાત્ર છે. માત્ર સત્ય ઉપર જોને પ્રીતિ હશે તેને તેની પાસેથી ઘણું
“સત્ય મળ્યા વગર રહેશે નહિ; કારણ કે એ સત્ય તેણે બુદ્ધિથી જોયેલું નથી, પણ પ્રી-
“તિથી સ્વીકારેલું છે.”

૧
ધર્મ.

૨

દેવસેવક

(મહેતું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૧ થી)

શોધક અભ્યાસીઓને પ્રથમ એક જીવ આ વિભાગમાં જોવામાં આવ્યો તે દર્શાવે-
 રૂપે થાય તેવો હતો. એ માણસ આ મૃત્યુ લોકમાં હતો ત્યારે પરચુરણ ગાંધીઆણું વેચ-
 વાનો ધર્મ કરતો હતો. તેની બુદ્ધિ કાંઈ બહુ ખાસેલી નહિ હતી તેમ ખાસ ધર્મ પ્રતિ-
 પક્ષ વૃત્તિ બધાણી નહિ હતી. તે સાધારણ સાદો પ્રામાણિક આત્મદાર નાનો સરખો બ્યા-
 પારી હતો. પ્રત્યેક રવિવારે તે નિયમપૂર્વક દેવદમાં જતો. પરંતુ તેમાં તેની સમજ માત્ર
 એટલી હતી કે એ પ્રમાણે કરવાનો રીવાજ છે અને એમ કરવું તે ઠીક છે. ધર્મ સંબંધી
 તેને બહુ ઝાંખો ખાસ હતો અને તેનું તેને જ્ઞાન નહિ હતું. એ પોતાના દર-
 રોજના રોજગાર સાથે સખધ ધરાવનારી બાબત નહિ હતી અને તેના વ્યવહારના કામ
 પ્રસંગમાં તેની તેને બહુ જરૂર જણાતી નહિ હતી. આવી ધર્મભાવના બહુ ઈશરી ગણાય
 એટલે તે તેને ઉપરના વિભાગમાં લઈ જવા નેટલી બલવાન ન હતી. પરંતુ તે પોતાની
 સ્ત્રી, છોકરાં, કુટુંબીઓને બહુ પ્રેમપૂર્વક ચલાતો અને તે એટલે અંશે કે તેમાં પોતાનો
 સ્વાર્થ રાખતો હતો નહિ. તેઓને તેને અહોનિશ વિચાર આવ્યા કરતો અને પોતાની
 નાની સરખી હાટડીમાં તેઓને માટે મહેનત કર્યાં કરતો હતો. આ માણસની કામસોકમાં
 અવધિ પૂરી થઈ અને સૂક્ષ્મશરીર નાશ પામતાં તેમાંથી ત્યારે તે છૂટા થયો ત્યારે પો-
 તાની પ્રીતિ જેના ઉપર હતી તેઓના સગાતમાં એ સાતમા વિભાગમાં દાખલ થયો એમ
 તેને લાગ્યું. આ ભૂમિકામાં તેની બુદ્ધિનો અથવા ઈશ્વરભાવનાનો કાંઈ મૃત્યુલોક કરતાં
 વિશેષ પ્રભાવવ્યથો નહિ હતો, કારણ કે મરણ થયા પછી તત્કાલ એવો ફરકાર થઈ જતો
 નથી. એ લોકમાં તેની આસપાસ જે આવી મળ્યાં તે પણ કાંઈ બહુ ઉચ્ચવૃત્તિનાં નહિ
 હતો. તેઓ તેની સસારવૃત્તિમાં જે અત્યંત સુખદાયી હતાં તેજ હતાં; અને પોતે પણ
 તેઓના સુખને માટે વિશેષે કરી ઉત્કર્ષિત રહ્યા કરતો હતો તેથી તેની સ્વાર્થરહિત વૃત્તિ
 બંધાણી હતી. આજ વૃત્તિ આંહી દૃષ્ટિબૂત થાય છે અને તે જીવ ત્યારે પુનરપિ જન્મ
 પામે ત્યારે શુદ્ધિની હોય છે.

ખીન્ને એવોજ દાખલો એક માણસ પોતાના એકના એક ખાસકરે મુઠ્ઠી મરણ પામે-
 લો તેના જોવામાં આવ્યો. એ માણસને આ લોકમાં પોતાની તે નાની દીકરી પાસે ને પાસે
 રહેલી હતી. તેણીના ઉત્તમ ગુણ તે જોતો હતો અને તેનું ભવિષ્યમાં અત્યંત કલ્યાણ કેમ
 થાય તેના વિચાર ખડા કર્યાં કરતો હતો. ત્યાં પળા એક ઈશ્વરી જોવામાં આવી તે પોતા-
 નો પિતાના વિવિધ ગુણોનો વિચાર કર્યાં કરતી હતી અને તેને આનંદ આપવાની યુક્તિ
 પ્રયુક્તિના ચિતાર ખડા કરતી હતી. ખીજ એક યુનાની સ્ત્રી હતી તે પોતાનાં ત્રણ બાલ-
 કાની સગાને અદ્ભૂત સુખમાં હોય એમ જણાવતું હતું. આ બાલકમાં એક દીકરો હતો

જો ખડુ સુંદર હતો અને તે એ દેશની ઝોલિમ્પિક નામની શરતોમાં વિજયી થયેલો ખારી આનંદ પામતી જણાતી હતી.

એ ભૂમિકાના આ વિભાગમાં થોડા સેક્ટ યમાં રોમન, કાર્થાજનીયન, અને અગ્રેજો ખાસ કરી આવેલા જેવામાં આવતા હતા. આતું કારણ એમ જેવામાં આવે છે કે એ લોકોમાં કુટુંબ પ્રતિ સ્વાર્થરહિત સામુદાયીઓના પ્રભાવ વિશેષ થયેલો છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ લોકો આ વિભાગમાં ખડુ થોડા જેવામાં આવે છે કેમકે તેઓના સામાન્ય વ્યવહારમાં ધાર્મિકવૃત્તિ વિશેષ હોય છે એટલે તેઓ એ કરતાં હિંન્દુ વિભાગમાં પ્રથમથીજ પ્રવેશ કરે છે.

આપણા શોધક અભ્યાસક્રોએ અવલોકન કર્યું તેમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની મનુષ્યો જેવામાં આવ્યાં. તેઓના ઝાઝા વધતા પ્રકાશથી તેઓના સાત્ત્વિક પ્રભાવનું પણ ભાન થઈ શકતું હતું અને વર્ણના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી તેઓના ગુણની ખરીદા યર્જાશક્તી હતી. કેટલાક પ્યારમાં ભરપૂર ગયેલા તેઓ પોતે જેના પ્રતિ પ્યાર રાખતા હતા તે એકનેજ ખારી બેસા હતા અને બીજાનો જરા પણ વિચાર કરતાજ નહિ. તેમાં દેટલાક જંગલી લોક પણ હતા. એક મક્કાયાનો સ્હીશ હતો. તે છેક ત્રીજા વર્ગના પિતૃમાંથી હતો. આ માણસ પોતાની પુત્રી પ્રતિ અત્યંત પ્રીતિ ધરાવતો હતો તેથી તે આ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવા પામ્યો હતો. પોતાના કુટુંબી પ્રતિની સ્વાર્થરહિત પ્રીતિના સદ્ગુણથીજ માત્ર તે આહી આવ્યો હતો. એ વિના બીજા કોઈ ગુણ એવાં મનુષ્યોને આ લોકના અધિકારી કરે એવા નહિ હતા. આ તો બોખા વિશે દહેવામાં આવ્યું. હવે બોખા જીવોની સ્થિતિ પણ જાણવા જેવી છે. ઉપર જે દર્શાવે આપવામાં આવ્યાં તેમાં મોઝ્ય જીવોમાં પરેખર જીવન ખડુ ઝાંખુ ઝાંખુ દેખાતું. કારણકે તે જીવો પણ આ લોકમાં આવવાના પૂરા અધિકારી થયા નહિ હતા. પરંતુ જે જીવ એવી રીતે અધિકારી થયા હોય છે તેઓની મર્તિમાં તો તેઓના સ્વરૂપનું કિરણ પ્રવેશ કરી તેને પ્રકાશિત કરે છે. આવા જીવના માંહે માંહેના વ્યવહારથી દેવલોકનિવાસીને ખડુ લાજ થાય છે.

ત્યાર પછીના વિભાગોનું તથ્યન કરતાં પ્રહેલાં દેવલોકમાં ગયા પછી જીવને ભાન ક્યારે થાય છે તે જાણવું જરૂરનું છે. સદ્મશરીરથી કારણશરીર છૂટ પડી જાય છે ત્યારે કોઈક કાલ પહેત તે તદન બેભાન હોય છે. આવો કાલ પ્રત્યેક જીવને થોડો અથવા ઘણો હોય છે અને તે આ દુનિયામાં જેવી રીતે જીવેલી ગુજરી હોય છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. દેવલોકમાં જાગૃત થતાં જે શુદ્ધિ આવે છે તેને સરખાવીએ તો તે કોઈ માણસ રાત્રીએ નિદ્રા કર્યા પછી પ્રાતઃકોલમાં જાગે છે અને જેવી સ્થિતિ થાય છે તેના જેવી છે. ઘણા લોકોને એ અનુભવ થયેલો હોવો જોઈએ કે બ્યારે નિદ્રામાંથી માણસ જાગૃત થાય છે ત્યારે પ્રાતઃકાલમાં થોડો કાલ આનંદપૂર્વક શાન્તિ લાગે છે. આ વખતે અગર જોકે તે પોતે શુદ્ધિમાં હોય છે તો પણ શરીર સિયિલ હોય છે અને મન પોતાનું કાર્ય કરવા અચક્રાધય હોતું નથી. દેવલોકમાં જતા જીવોની પણ એવી સ્થિતિ થાય છે. પ્રથમ ગયા પછી કેટલાક કાલ તો માત્ર સુખરૂપ આનંદનું વ્યાપી રહે છે અને તે વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. આમ થતાં થતાં તેને એ ચોક્કસ પાતું ભાન આવે છે. એ વખતે તેને આત્મચક્રાસ

અને વિશે કરી મોટાપગમક દૃષ્ટિને માટે તે ને જોવાજો અને રચના કરવામાં આવી હશે તેનું કાર્ય આવી છે આ અંચે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું જ નહીં તેમ જ ઉચે નક્કી ન થઈ જાય તેમ તેમાં સિત્ત નિર્ણય પદાર અને જોવાજોવતા વિશેષ જણાય છે એવે આવી આપણે એક વિભાગની સામાન્ય ખાતરીને ગણાવીએ તો પણ તેમાં વખતો વખત એટલા બધા અપવાદ અને બેદ જોવામાં આવે છે કે તેને સુખ્ય ગણતના પેદારમાં મગાવવા કુદિન થઈ પડે છે

(આગળ આનું)

2

ପ୍ରଶ୍ନୋତ୍ତର.

આહાર, નિદ્રા, ભ્રમ, મૈથુન એ ચાર વ્યાપાર સર્વપ્રાણિસાધારણ છે, અક્ષનવશન પામતાં જતુથી તે વિચારની અપાર રચનામાં વિચરતા મનુષ્ય પર્યંત સર્વને એ ચારે વસ્તુ સમાન છે, એટલે અરે તો એક કીટ કે મનુષ્ય તેનામાં ઢાંચો તફાવત નથી તફાવત શાથી ઉપસ્થિત થાય છે? એનું ગતિમાત્રથી જોના છનનની પ્રતીતિ યદ્ય યદ્ય છે એના અત્યંત વ્યવસ્થા જતુઓ, તેથી વધારે મામર્થ્યવાળા પક્ષી, તેથી અધિક શક્તિવાળા પશુ; તેથી અધિક રત્નિવાળા મનુષ્ય, એમ ઉત્તરોત્તર તફાવત શાથી થતો આવે છે? કીટ પતંગાદિથી મનુષ્ય સુધી જે છનનના અનેકાનેક પ્રકાર ઉત્તરોત્તર ચઢતા ચઢતા જણાય છે તેમાં તે તે છનનને ઉત્તર ઉત્તર બનાવનાર ક્રીડો હોય છે? જે રાજર્ષિએ આ કલ્પનાને કાવ્યરૂપે ઉચ્ચારી છે તેણે તે તફાવત ઉપજાવનાર હોયને ‘ધર્મ’ એવું નામ આપ્યું છે ધર્મને લીધે પશુ અને મનુષ્ય વચ્ચે તફાવત પડે છે, ધર્મહીન મનુષ્ય અને પશુમાં ઢાંચો ફેર નથી, એમ તેણે કહ્યું છે, અને જાણે પશુ સુધી આવીએ ત્યાં પડેલ જો ધર્મભાવનાનો ઉદય જ નથી એમ સમજી, મનુષ્ય અને ધર્મભાવનાનો નિકટ સંબંધ દર્શાવ્યો છે. આમાં સશય પશુ નથી આ જે ઉચ્ચરાય છે તે અતિ મહાન સત્ય છે બહુ અને ચેતનનો તફાવત વ્યવહારમાં સાધારણ રીતે ચતન વનત ઉપરથી મનાય છે, ચલનવનનમાં જેમ જેમ બુદ્ધિનો ઉમેરો થતો દીમાં આવે છે તેમ તેમ તે તે જીવનને ઉત્તરોત્તર ઉત્તરિ આવતી જાય છે, એ બુદ્ધિનો પરિપૂર્ણ નિગમ મનુષ્યમાં થાય છે માટે તેને સાસારિક છનનનું કેન્દ્ર મનાય છે પ્રથમે એનું ગતિજ હોય છે, ધીમે ધીમે પ્રેરણા રૂપે બુદ્ધિ ઉપજે છે, પછી દાર્બ અને હેતુના કાંઈક અગ્રપદ અનુમધાન જેવી બુદ્ધિ થાય છે, પછી સ્મૃતિરૂપે બુદ્ધિ દર્શન દે છે, તે છેવડા બુદ્ધિ પોતે પોતાને પણ વિચારી શકે એવા અનુભવમાં પડ્યતા પામે છે બુદ્ધિ પોતે પોતાને જોઈ શકે, પ્રત્યેક સવેદન, જ્ઞાન અનુભવ, તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ભોગપ્રાપ્ત એ ‘પુનઃ’ નહિ પણ તે સર્વનું પુનઃજનનન થઈ તેની સારાસારતાનો વિવેક થાય બાંધેલને માટે દેહ કે ઉપાદેયના સકપ ધર્મ આચારનો તથા વિચારનો નિર્ણય થાય, એ પરિપક્વ બુદ્ધિનું ચિન્હ છે આવે ક્રમે વિચારતા ‘જનન જીવન’ રા પ્રકારે, વિશ્વકર્મ સિદ્ધ થવું આવે છે તે આપણે જોઈ શકીશું બુદ્ધિ અને તેના પરિપાકમાં જીવનની ઉનાંતિના ક્રમ રચાયતા છે, એક પામાં એવું ગતિ અને પ્રેરણાથી આરબી સ્વાનુસંધાન પા મી રાખ્યા રૂપે દત્ત પર્યંત બધા બુદ્ધિનાજ ક્રમ છે

सुविमान् सः उन्निवृत्तः साधनं रोपायः शिक्षणं, उपदेशं, लेखनं, पाठनं, आदि

મુકારો વિસ્તરે છે. ત્યારે શું એ બુદ્ધિ પશુ અને મનુષ્ય વચ્ચેનો તફાવત ઉપજાવનાર 'ધર્મ' છે? જ્ઞાન પામવું અને તે જ્ઞાનનું પણ પુનરવલોકન કરવું એ બુદ્ધિ પશુમાં નથી એમ પડિતોએ સિદ્ધ કર્યું છે. મનુષ્યમાં તે છે, આટે પોતે પોતાને બહુ શકે એવી બુદ્ધિ તેજ ધર્મ છે એમ કહી શકાય. 'પોતે પોતાને બહુ શકે તેવી બુદ્ધિ' તેનેજ આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે; કાંઈ પણ મનુષ્ય જેને પોતાનું પોતાપણું ગણતો માનતો હોય તેનું તેને વચાધિજ્ઞાન થાય, પોતાની પ્રકૃતિ, પોતાની શીલ, પોતાનો વ્યસન, પોતાનો શ્રમાશુભ વર્તન, પોતાનો દેશકાલ સંબંધ, ઇત્યાદિનું તેને વચાધિ એટલે સારાસારવિચારપૂર્વક વિવેકજ્ઞાન થાય, તો તે આત્મજ્ઞાનનુંજ પ્રથમ પગથાયું છે, અને એને આત્મજ્ઞાન કહેવામાં બાધ નથી. કારણકે એનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી 'આત્મા' ને સમગ્ર વિશ્વની એકતાનું એક મત્ર છે તેનો અનુભવ તેને આવી શકતો નથી, વિશ્વમાત્ર સાથે પોતામાં પણ ને સામાન્ય અંશ છે, ને નિત્ય અનિવાર્ય અંશ છે, તેને જોળખી તેમાંજ રિયતિ રાખવાને મનુષ્ય યત્નવાન થતું નથી; પોતાના અંગતુક અને અનિત્ય વિદ્યારી અરોને નિત્ય અને અવિકારી અરોના વશમાં આણી પરિણામે અવિકારી અરોમાં મેળવી લેતાં શીખતું નથી. આમ છે એટલે પોતે પોતાનું પુનરવલોકન કરી શકે તેવી બુદ્ધિ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન તેજ ધર્મ છે અને તે ધર્મ કરીને મનુષ્યો અને પશુઓ વચ્ચેનો તફાવત ધરાય છે; ઉન્નત જીવનનો મર્મ હાય. આવે છે.

ઉન્નત જીવનનો મર્મ આત્મજ્ઞાન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ આત્મજ્ઞાન તેજ ધર્મ છે? પોતાના સ્વરૂપને બહુ પ્રકૃતિ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપવો એટલામાંજ ધર્મની સમાપ્તિ છે? ઉન્નત જીવનની પરાકાષ્ઠ છે? દુઃશીલવાળી પ્રકૃતિને નિયમમાં લાવી સુશીલ અને સુમાર્ગગામી કરી પૂણું નીતિમાન રહેવો સાધુ પરિપૂર્ણ ધાર્મિકતા અને ઉન્નત જીવનને પામ્યો છે એમ કહેવાશે? દુઃશીલવાળાં દુરાચારી અધાર્મિક ને તેથી પશુ વર્ગથી અભિન્ન એવાં મનુષ્યો કરતાં તો તે સાધુ અનેક, પ્રકારે ઉન્નત અને ધાર્મિક છે; પરંતુ ઉન્નત જીવનની ને ભાવના આપણે બાંધવી છે ત્યાં સુધી એકથી સાધુતાજ લેઈ જઈ શકતી નથી. ધર્મના અંગની કેવલ વિશુદ્ધ ચારિત્ર અને નીતિમાન બ્યવહાર એટલાથી સમાપ્તિ થતી નથી; આત્મજ્ઞાનની એ છેલી સીમા નથી. આત્મજ્ઞાન અને ઉન્નત જીવનના માર્ગને એ મધ્ય મુકામ છે એટલું ખરું, પણ એજ અંત છે એમ નહિ. મનુષ્યની અને સમગ્ર વિશ્વની પરિપૂર્ણ ઉન્નતિ, તેના વિચારમાત્ર તેના આચારમાં પ્રત્યક્ષ પ્રકટે તેમાંથી થતી જાય છે; ત્યાં સુધી પ્રતારણાનો લેશ પણ બ્યવહારમાં રહેશે, વિચાર અને આચારનો જ્યાં સુધી વિયોગ રહેશે, ત્યાં સુધી બ્યવહાર કે સમષ્ટિનું કાંઈનું કશ્વાણ થનાર નથી. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. વિચાર અને આચારની એકતાથી ને ભવ્ય કર્તવ્ય અને સ્વાનુભૂતિ (એટલે કે પોતે જ્યાં હોઈએ ત્યાં પ્રાપ્ત થતા કર્તવ્યને કરવામાં પોતાપણાનો અધાત્મ્ય અને સ્વ અર્થનો ભોગ આપવાનો) સંભવ છે તે સિદ્ધ ન થવાથી, પ્રતારણા, સંક્રાંત્ય, ભય, શંકા, અને કૃપણતાજ બ્યવહાર પરમાર્થ સર્વની નિષામક રહે છે, અને ઉન્નત જીવન કે ધાર્મિકતા એકે આવવા દેતી નથી. અને આત્મજ્ઞાન પણ, હવણાંજ બુદ્ધિનો અર્થ કરતાં આપણે કહી આવ્યા તેમ, પોતાના સ્વરૂપને જોળખી સમગ્ર વિશ્વ સાથે પોતામાં ને સમાન અંશ છે તેને પગથી, પોતાને સર્વથી ભિન્ન રાખનાર અરોને સમાન

માં આપેલાં છે તેનો વિશેષ કરી ખુલાસો કરી શકે તેમ છે. અને તેમ કરતાં સંસ્કાર આ-
ધીન ક્વચિત્ કવચિત્ મનુષ્યોને અપરોક્ષને અર્થે અધિક શ્રમ સેવાની રુચિ થવાનો પણ
સંભવ છે.

પ્રત્યગાત્માની ઉત્પત્તિનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થવા માટે આપણે મનુષ્ય જાતના આરંભકાલથી
અવલોકન કરતા આવતું જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્ય તરીકે આત્માનો પ્રભાવ હજી
થયો પણ નહિ હતો તે કાલપર્યંત પોતાયનું જોઈએ. “સિદ્ધિ ડાકિટન” ચાને ગુપ્તવિદ્યાના
પુસ્તકમાં તેમજ પ્રચલિત ધર્મશાસ્ત્રોનાં પુસ્તકોમાં તમે વાંચ્યું અથવા શ્રવણ કર્યું હશે કે
મનુષ્યની પ્રથમ પંક્તિનાં માણસોનાં શરીર સંદ્રશોકમાંથી જ રૂપ તેઓને પ્રાપ્ત થયું હતું
તે પ્રમાણે બંધાયાં હતાં. મનુષ્યજાતનું મૂળ પિતૃઓ છે. તેઓએ સૂક્ષ્મરૂપ આપ્યું અને
તે દ્વારા તથા તેની સાહાય્યથી સ્થૂણનું બંધારણ થતું ગયું. આ પિતૃઓ સંદ્રશોકના નિવાસી
હોવાથી તેઓને સંદ્રશોકના પિતૃ કહેવા છે. એ સંબંધી બહુ વિગત અત્યારે આપતાં અતિ
લંબાણુ થાય તેથી તે વાત આટલેથીજ બંધ રાખશું. તોપણ એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે
તેમનું અસ્તિત્વ આજ પણ આપણી આંસપાસ જોવામાં આવે છે. એ વાત તો સંપૂર્ણ રીતે
સર્વમાન્ય છે કે સંદ્રની આ પૃથ્વી ઉપર નિરંતર અને ચોક્કસ અસર થયાં કરે છે. વિળા એ
પણુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે સ્પટિરચનાની ઘણી ખરી કાલગણના માફક તેને નિમેષ
છે. આજ લખિા વર્ષ થઈ ગયા છતાં તે નિમ્નમાં આંશ્યો જાય છે એટલાથીજ બ્યારે
પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પૃથ્વી અને સંદ્ર વચ્ચે અને મનુષ્યજાતનાં પૂર્વજો અને અંદ્રમાં પુરાતન કાલ-
માં વસનારા લોકોના રૂપ વચ્ચે કાર્યકારણભાવસંબંધ વિશે વાંચવામાં આવે છે ત્યારે
આપણને કાંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી.

પ્રથમ જે મૂળ આવર્તન આ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર થઈ ગયાં તે વિશે આંહી વધારે
કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ એટલુંજ કહેવું બસ છે કે તે થઈ રહ્યા પછી એવા આવર્તન સમયે
આપણે હાલ જે ગોળા ઉપર વસીયે છીએ તેમાં ઉત્પન્ન થયેલી મનુષ્યજાતિની પ્રથમપંક્તિને
ખીસવવા માટે સંદ્રશોકના પિતૃઓએ પોતાના સૂક્ષ્મ રૂપનું આરોપણ કર્યું. એ રૂપ
આપારૂપ હતાં અને સૂક્ષ્મ વાયુપંક્તિનાં હતાં. કાલને એવી શક્તિ થાય કે સ્થૂળ પહેલાં
સૂક્ષ્મ ક્રમ? તેને માટે એનું સમાધાન છે કે એ સૂક્ષ્મના સાધન વિના કાંઈ પણ પ્રકારનું જી-
વનશક્તિનું કાર્ય, વિદ્યુતશક્તિ, આક્રેષણશક્તિ, અથવા કાંઈ પણ પ્રકારે પ્રાણનું વહન જે
શરીરના સર્વ બ્યવહારમાં અગત્યનો ભાગ લે છે તેનો સંભવ નથી. સ્થૂળ રજકણોને આક-
ર્ષવા માટે તેમજ તે એકઠાં થયા પછી યોગ્ય વ્યવસ્થામાં રાખવા માટે જે શક્તિની તથા
તેનું યથાર્થિત કાર્ય થવાની આવશ્યકતા છે તે સૂક્ષ્મ વાયુના પ્રથમ બંધારણ વિના થઈ
શકતી નથી. માટે સૂક્ષ્મ ક્રમમાં પહેલું બંધાય છે ખરી રીતે જોતાં પ્રત્યેક સ્થૂળ રજકણ
દરનું સૂક્ષ્મવાયુનું પડ હોય છે અને તે એ રજકણમાં પણ વ્યાપી રહે છે. સારાંસ એ છે કે
સ્થૂળનું બંધારણ ટકી રહેવા માટે અને તેને જોઈએ ત્યારે સ્થૂળ રજકણો લેવા માટે જે
શક્તિ શરીરમાં રહેલી છે તે એ સૂક્ષ્મ પદારાજન કાર્ય કરે છે.

મનુષ્ય જાતિની પહેલી અને બીજી પંક્તિના સમયમાં તો સ્થૂળ શરીરના યદકિન્નર-
દિના તરફથી તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. જેને આપણે ઉપરનું ગોળાનું કક્ષીયે છીએ જે

શુભસંઘર્ષિયુ પાત્ર છે તે તેઓએ ધાર્યું હતું મનુષ્યજાતિની પ્રથમ પંક્તિમાંથી ખીછ મળે
જાતે, ખીછમાંથી, ખીછ, યદિ, એમ ક્રમે ક્રમે યદિ આદ્ય તેમાં ભગ યદો નહિ હતો, કોઈ પણ
સમયે, કેવલ નવીન સૃષ્ટિ યદિ નથી. ને યદુ તે, એકસ-હેતુ પ્રમાણે અને અનુક્રમ પ્રમાણે
પર્યં. આ શરીરમાં એ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો તે પૂર્વે કુશાન્તરમાં ખનિજ
કેદબિજી, અંકુર કરામુજ ઉપરિત યદેલી તે દારા યોગ્ય રચના યદેલી તે હતી. તેના રજ-
કોણ અતર્ગત વિકાર પામે છે અને તે મનુષ્યના શરીર માટે કામમાં લેવામાં આવે છે.
દારણ કે ત્યારે તે રજકોણ ઉચ્ચ પકિતના પશ્વાદિ તથા મનુષ્યના શરીરમાં કામે લગાડ-
વામાં આવે છે ત્યારે એ વિકાર થવાની આવશ્યકતા છે.

આપણે ને સમયની છવામાંની સ્થિતિ વિષે આ પૃથ્વી ઉપર તેના આગમનની અ-
ર્થ કરવા ધાર્યું છે તે સમયે મનુષ્યરૂપે પુનરપિ પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો હતો, એટલે પ્રથમ
પંક્તિ યદિ ખીછ યદિ તે નવા ધર્મ આપણે ખીછ પંક્તિએ આવીએ. આ પંક્તિ
એમજીત કાલ અર્થ ક્રમે ક્રમે અને ધીમે ધીમે ખિલતી આવતી હતી. તે સમયમાં અન્ય
પશ્વાદિ છવો પણ ખિલતા હતા. પ્રથમની અને ખીછ પંક્તિમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શ-
રીરની વ્યવસ્થા બંધાતી આવી અને ખીછ પંક્તિ યદિ ત્યારે તન્માત્રાઓ વનમત્ર યદિ
આપણું મનુષ્યનાં તેમજ પશ્વાદિનાં શરીરમાં તે દારા સર્વ-વિકાર, સંસ્કાર, ધર્માદિ
ખદિર ગાન યદિ અંતરમાં યોદાયે છે. ખદિર સૃષ્ટિના આધાત શરીરનો ઉપરનો ભાગ
અદ્ય કરે છે. બિન બિન્ને આધાત અદ્ય કરવા માટે તે શરીરના સિન્ન, બિન્ન ભાગે
યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. એ ભાગને આપણે ઈદ્રિયો કહીએ છીએ. પરંતુ એ ઈદ્રિયો ગાન
અદ્ય કરનાર નથી. તેઓ તો માત્ર અમુક અમુક પ્રકારની ગતિ પોતપોતાને અનુકૂળ હોય
તેવીજ અદ્ય કરે છે. એટલે તે ગતિને મૂલ ઈદ્રિયને ફરી યોદાયોડવાનું હજી પ્રાપ્ત રહે છે.
એ મૂલ મગજમાં રહેલી માનવામાં આવે છે તેમ નથી, યંજુ તેથી આગળ ઉપાલુમટ
સૂક્ષ્મદારા યોદાયોડવાની છે. આ રચાન ને ત્રીજું શરીર કહેવામાં આવ્યું તે ઈદ્રિયોડ
મૂલ રચાન છે. આ પણ એક શરીર છે અને ત્યાં વિદ્યુત તથા આદ્યલુસકિતના વહન વડે
એ સર્વ કાર્ય થાય છે. આપણે એને લાંગણી કહીએ છીએ. તેની અને તે ઉપન કરનાર
આધાત વચ્ચે તેમજ યંજુ ઉપર યોદાયતી પદાર્થની ગતિ અને દર્શન તેની વચ્ચે વખતે
ભગ પર એમ બંને છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધાદિ ગાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ એ શ-
રીરમાં સ્થિત થયેલી છે. એ શરીર મનુષ્યમાં છે તેમ પશ્વાદિ અન્ય પ્રાણીઓમાં પણ
છે. આપણી આસપાસ રહેનાર પ્રાણીઓમાં તેના અસ્તિત્વનો અનુભવ પણ આપણને
થાય છે. એ પ્રાણીઓને લાંગણી થાય છે અને તેઓમાં વિવિધવિકાર, ઉર્મિઓ, તથા કુ-
ષાત્વાદિ ઈદ્રિય પ્રદર્શિત થાય છે. તેઓમાં કોઈનો વિકાર જોવામાં આવે છે. તેઓમાં
શુદ્ધત્વની ઈદ્રિય જોવામાં આવે છે. આ સર્વ વિકારના સમૂહનો પ્રકાશ કરનાર ને શરીર
છે તેને કામરૂપની સંજ્ઞા અપાય છે.

કામ પ્રાણીમાંનાં હૃદયમાં પામે છે અને શદિ પામે છે. સૃષ્ટિમાં ક્રમાંનુસાર શદિ
થયે નામ છે તેમાં એક વાત નિશ્ચય છે કે અમુક અંશે શદિ પામેલા છવામાંનાં તેનાથી

ઉપરની પંક્તિમાં જવાનાં બીજાનું અસ્તિત્વ સર્વદા રહેલું છે. ગમે તે સ્થાને હોય રહી ધ્યાન કરે શો તો જણાશે કે તેનાથી ઉપરના સ્થાનના બીજા ત્યાં છે અને જોવા આગળ વધારે થયા કે તેમાંથી નવીન વ્યક્તિ નીકળી આવશે વસ્તુભાવમાં આ લક્ષણ હોય છે. અને બીજામાં સુધારો થતાં વ્યક્તિરૂપમાં વધારો થાય છે. વસ્તુપતિ, પ્રાણી, મનુષ્ય ગમે તેને અવસોડો તો એજ જોવામાં આવશે કે તેને આગળ વધવાનું હશે તો ભવિષ્યમાં થનાર વ્યક્તિ-રૂપના સહાયકારક બીજાનો અંશ તેમાં હશેજ અંશ કેહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એટલું છે કે તે અંશ ભોક્તાગ્રામ હોય છે.

એ અંશનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સદિના આરબકાલ પર્યંત જઈ લક્ષ કરવાનું છે તે સમયે વિરોધાભાસવાળાં હૃદ ઉત્પન્ન થયાં અને તેમનો પ્રથમ ઉત્પત્તિ સમયે સમાવેશ થઈ ગયો. બન્નેનો એક બીજાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવ હોય તે બે છેડા ખતાવે છે. તેમાં એક કર્તા એક ભોક્તા છે. એક તીવ્ર છે એક મંદ છે. એક વૃદ્ધિ કરે છે અને એક રૂપ પ્રદર્શિત કરે છે. સદિમાં આ બેનો એવો અભેદ છે કે સર્વજ એ બન્ને સગાતેજ જોવામાં આવે છે. જગત્માં આ લોક તેમજ અન્ય લોક પણ આના વિનાનું નથી. અને એ બેના સંયોગ વિના કંઈ પણ નવીન ઉત્પત્તિ અથવા વૃદ્ધિનો સભવ નથી. એ થવા માટે કાર્ય કરનાર શક્તિ અને તેનાથી ખીલનાર રૂપ બન્નેની સમાન આવશ્યકતા છે. આપણે ગમે તો તેને સ્ત્રી પુરુષ કહીએ કારણ કે સ્ત્રી સદિના વ્યવહારમાં પણ એ નિયમ જોઈએ છીએ; ગમે તો તેને માતૃપિતા કહો; અવસ્થાની વાત એટલીજ છે કે એ બે અને એ બન્નેનો અભેદ પૂર્ણ રીતે લક્ષમાં રાખવો એટલે પ્રત્યગાત્માનું મૂલ્ય સમજી શકાય.

હવે તેની ક્રમાનુસાર વૃદ્ધિ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એ વૃદ્ધિ દેખાતી રીતે રૂપની છે; મને અદ્વલોકમાંથી આવે છે અને કામરૂપ પર્યંત આગળ વધે છે. એ રૂપ મનુષ્ય તેમજ અન્ય પ્રાણીઓમાં સામાન્ય છે એ પણ એક વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. કામરૂપ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી બધાય છે. તે વડે બહિરૂના આધાત અહણ થાય છે અને તેને લાગણીરૂપે અદર પોહોચાડે છે. ચિત્સંકિતનું મૂલ્ય પણ તેમાંજ છે. બહિરૂથી આવતી ગતિને અહણ કરવાનો શક્તિ બધાં હોય ત્યાં ચિત્સંકિત બીજરૂપે હોવીજ જોઈએ. એ આહકશક્તિ વૃદ્ધિ પામી જ્યારે તે સાથે લાગણી થવા માંડે છે ત્યારે મનનું બીજ પ્રદર્શિત થયું એમ સમજવું. મનનું બીજ સમજવાનું એટલા માટે કે તે સમયે તેમાં આહકશક્તિ હોય છે પણ ઉત્પાદક શક્તિ હોતી નથી એમ કરતાં મન વૃદ્ધિ પામે છે. આપણે જો જગલી અને પાણેલાં પ્રાણીઓનો મુકામો કરશું તો આશ્ચર્યજનક ભેદ જણાઈ આવશે. જોને આપણે મનશક્તિ કહીએ છીએ તે જગલી કરતાં પાણેલાં પ્રાણીઓમાં વિશેષ જોવામાં આવશે. આનું કારણ મહુ સાદુ છે એમ આગળ જતાં આપણે જોઈશું. જો જગલી પ્રાણીઓ મનુષ્યના જરા પણ સમાગમમાં આવ્યાં હોતાં નથી તે જગનૂના બહિરૂ આધાતને બહુ સારી પેઠે અહણ કરે છે. પણ તેમાં જરા પણ સમજ અથવા વિચાર જોવામાં આવશે નહિ. બહિરૂ આધાત અને અતરૂ લાગણીને મળ્યા જરા પણ તેનામાં દેખાતો નથી આજ ત્યાં સુધી તે વસ્તુ તેની સમીપ હોય ત્યાં નથી-ને તેનું ધ્યાન રહે છે. અથવા કાંઈ ઈન્દ્રિયજન્ય ઇચ્છા પૂરી પાડવાની હોય છે ત્યારે તે પ્રતિ

તેનું ધ્યાન અમ છે. કોઈ પણ એવા પ્રાણીની દૃષ્ટિએ તેના આધારની વસ્તુ પડશે તો તેને કુપ્પા નહિ બાપી હોય તો પણ તે પ્રતિ તેને ફારી લઇ જશે. અથવા કુપ્પા બાપી હશે ત્યારે આધારની વસ્તુ સમીપ નહિ હોય તો તેની શોધમાં જવાને પ્રેરશે. સારાંશ એ કે વનચર પ્રાણીઓમાં વિચારશીલ કૃત્ય જોવામાં આવશે નહિ. તેઓનાં સર્વ કૃત્ય શરીરની હાજતો પૂરી પાડવા માટે જો વિચાર થાય છે તેથી થાય છે અથવા તો કોઇ વસ્તુ દૃષ્ટિએ પડે છે તે તેને અમુક કૃત્ય કરવા ઉત્કેરે છે. એટલે તેઓમાં આપણે સામાન્ય રીતે જોતે મન કહીએ છીએ તેનું અસ્તિત્વ જણાતું નથી. મનનું સર્વથી પહેલું અને છેક ચોડું કાર્ય જ્યારથી અતરંગ્ય અને અહિર વસ્તુનો સંબંધ જોડતાં શીખાય છે ત્યારથી થવા માંડે છે. એથી કરી એક વખત જોયેલી વસ્તુની દૃષ્ટિ સમીપ નહિ હોય તો પણ તેનું સ્મરણ રહે છે અને તે પડે ને સંબંધ એક વાર આપણે હોય તે પ્રમાણે કાર્ય કરાય છે. આ ક્રિયાને સમજ અને સ્મરણ કહેવામાં આવે છે.

ઉપર આપણે કાંમનો પ્રભાવ અને મનનો ઉદભવ સૂક્ષ્મ રીતે ધ્યાય છે એ વાત કહેલી છે. હવે ચિન્તશક્તિ એથી આગળ ખીલવા માટે કાંઈક બહારના આધારની આવશ્યકતા રહેલી છે. ઇશ્વરનો અંશ પ્રકૃતિના સંયોગમાં આ કરતો આગળ વધી શકતો નથી. અર્થાત્ હવે ઉગવા માંડે છે. કામરૂપમાં મનનું ખીજ થયું. આ સંદિમાં માતા, ભોક્તાને પોષકશક્તિ કહેવી જોઈએ. આ વાત સારી રીતે સમજવા માટે ઉદભિન્નશાસ્ત્રનું દૃષ્ટાંત કહેવામાં આવે છે. જોએને એ શાસ્ત્રનું કિંચિત્ જ્ઞાન હશે તેના જાણવામાં હોતું જોઈએ કે પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં તેનાં ઈંડાં હોય છે. અને તેમાંથી ખીજ ઉદભવે છે. આ ઈંડાં માદાવર્ગનાં છોડમાં હોય છે. એટલે જો તેના પ્રતિ કોઈ કાર્ય થાય નહિ તો તે જમનાં તેમ રહી જાય છે. અને કાંઈ કરી સુકાઈ જાય છે. અને નાશ પામે છે. એની અંદર નવાં વૃક્ષ થવાનાં સર્વ ખીજ છે અને પોષણ કરવા માટે જોઈતો પદાર્થ રહેશે હોય છે. તેજો બેરાકતો સંગ્રહ કરી રાખેલો હોય છે અને જો કોઈ નવીન છોડ પેદા થાય તો તેને પોષવા તેનામાં સામર્થ્ય છે. પણ તેમાં મુખ્ય વાત એ છે કે કોઈ પણ વૃક્ષવ્યક્તિ એ ઈંડાંમાંથી ઉદભવી શકતી નથી. તેમ થયાં માટે નરવર્ગનાં છોડમાંથી અમુક રીતે સંયોજન થવાની જરૂર છે. આ રજ રૂપે આવી મળે છે. તેની સૂક્ષ્મ નલિકા ઈંડામાં પ્રવેશ કરે છે. અંદરની સૂક્ષ્મ નલિકા સાથે તેનો સંયોગ થાય છે. અને તે સંયોગથી એક નવીન વ્યક્તિ ઉદભવે છે જે ખીજરૂપે પ્રદર્શિત થાય છે. એ ખીજ ચોડા કાંસ પછી પોતાનાં મૂળ માંખાપનાં લક્ષણ દેખાડવા લાગે છે. તે માંખાપથી છુટું પડે છે અને પોતાની સ્વતંત્ર જીંદગી ભોગવે છે. તે ફરી પોતાનાં મૂળ, થડ, ગળાં, આ, પાંદડાં સર્વનો પ્રસાર કરે છે. આનો આરંભ જ સૂક્ષ્મ નલિકાનાં સંયોગથી થયો એ તો ધ્યાનમાં રહ્યું. ફરી એ જ પ્રથમ બિજ સ્વભાવની હતી. એકનો સ્વગમ્ય કરતો, આધાર કરનાર, ફલરૂપ કરનાર ઇલાદિ કૃતૃત્વનો હતો અને ખીજનો આદેક, પોષક, પારકત્વનો હતો. એટલે જો પ્રકારનાં સ્વભાવનાં લક્ષણ તેમાં હતાં. આ પોષક લક્ષણવાળો ભાગ અંદરેકમાંથી આવી એટલે અંશે જોડાયો. એ વિભાગને રૂપવિભાગ કહેવા એટલે તેમાં જોવાતો સંગ્રાવેશ થયેલો જોવામાં આવશે. એક તો ને જોડતા છે એટલે અહિર આધાર મદદ કરે છે અને તેમાં જે ને દિવા યાય છે તે અહિર વિચારને અનુસરી થાય છે.

અર્થાત્ રાજપુરનોએ તેમજ વ્યાવહારિક ચતુર જનોએ સમષ્ટિભાવના પ્રાપ્ત કરી સમષ્ટિનું જ નીતિયુક્ત કર્તવ્યપોરણ હોય તેને હાય લેવું જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાનો વિચાર સમગ્ર મનુષ્યવર્ગના એક રૂપે ફરવો જોઈએ, અને પોતાની નીતિ સમગ્ર મનુષ્યવર્ગની નીતિના પ્રતિબિંબ રૂપે યોગ્ય જોઈએ પ્રત્યેક વ્યક્તિને માટે જે નિયમ છે તે પ્રત્યેક રાજ્ય કે મંડલી કે નાતને માટે પણ સત્ય છે એમજ જોને આપણે ગત અઠવા 'પરમ' અને 'સાપેક્ષ' કર્તવ્યના નામથી સમગ્રની આવ્યા છીએ તેનું કાર્મિક જ્ઞાન થઈ ગઈ છે અને જ્ઞાનગી તથા વ્યાવહારિક નીતિનો ખોટો જ્ઞાન ટળી જઈ, મન કર્મ વાણીની એકતા રૂપ પરમ નીતિમાર્ગ હાય થાય છે.

૪

રાજ્ય.

૧ રાજદ્રોહની કલમમાં સુધારો:—તા. ૨૮ મી જાન્યુઆરીના 'ઈડિયા' ના અકમાં આવિષ્ય ઉપર કેટલીક દીકા કરવામાં આવી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આ દેશમાંથી બધે દેકાણેથી જ્ઞાનવા સુધારા વિરદ સરકારને અરજીઓ થવા માંડેલી છે. નવા સુધારાથી જે જે નુકસાન થશે તે છેથી કાનૂને પોતાના હાથમાં વર્ણવેલા છે એટલું જ નહિ પણ એવો સુધારો કરવાની હાલમાં જરૂર હતી કે નહિ એ પણ વિચારવા જેવું છે ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા લખે છે:—

“મુંબઈ હાઇકોર્ટમાં હાલની રાજદ્રોહની કલમનો જે અર્થ થયો છે તે જ્ઞાનમાં રાજા સરકારે એ કલમ સુધારવાની આવશ્યકતા જણાવ ત્યાં સુધી તેને એમની એમ રાજા દેવા દીધી હોત તો સારું હતું.”

અંગરેજ પ્રજા સર્વ કરતાં સ્વતંત્રતાને ચઢાનાર પ્રજાઓમાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે. ગુલામગિરિનો ધધો ફનીયામાંથી નાબુદ કરાવ્યાનું અને કરવાનું ચોખ્ખું જ્ઞાન પામેલી છે, મનુષ્યમાત્રના સુખને અર્થે ચલવાનું રહે છે, અને હિંદુસ્તાનને પ્રાપ્ત કર્યો પછી જાણે મિશ્નરેન્જાએજ એ દેશ ઉત્થિતને માર્ગે ચઢાવવાને અર્થે પોતાના રક્ષણમાં આપ્યો છે એમ જ્ઞાનવાનો દાવો કરે છે. જાજ સુધીમાં અંગરેજ રાજ્યે સલાહ શાન્તિ આપવા ઉપરાંત દેશના વ્યાપાર ધધાને ખીલાવવામાં તેમજ પ્રજાની માનસિક સ્થિતિ સુધારવામાં ઘણું ચલ કરેલું છે. એ ચલનુ ફલ એવું આવ્યું છે કે આ દેશના આગળ પડતા જનો અંગરેજ રાજ્ય સાથે પોતાની અને પોતાના દેશની ઉત્થિતને સંપૂર્ણ રીતે જોડાઈ માનતા થયા છે; એ રાજ્યના વહીવટમાં પોતાને અને પોતાના દેશને જે જે પ્રતિકૂળતા હોય તે સરકારને નિવેદન કરવા લાગ્યા છે. વર્તમાનપત્રોમાં અને જાહેર બાજીમાં આવી દરેક આદોષ ધમ્મીવાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે, ને તેથી સરકારને હાનિ થવા કરતાં લાભ થવાનોજ

મુખ છે એ સ્પષ્ટ છે આ સ્થિતિ અટકાયલામાં કેટલી હાનિ છે તે બગાળાની હાઈકોર્ટના આઈન્સ્ટિસ સરી ચડે માર્ચના શબ્દોમાં જ કહીએ —

“હું એટલું જ કહી શકું છું કે દેશીપત્રો હું પ્રત્યેક અઠવાડિયાએ વાચતો, અને તેમા મને, “રાન્ડોલ્ફ કે અપ્રીતિ કે અગરેશ અમય ઉપર અંગ્રિજી જેવું કાઈ જણાતું નહિ જે “મને જણાતું અને જે જોઈને હું ખુશી થતો તે એટલું જ કે મરકારી અમયદારોમાના ક- “ટકાકની રીતમાત્ર ઉપર તેમને ઘટે તેવી યોગ્ય ટીકા થયેલી હોય. મને લાગે છે કે આવી “ટીકાનેજ સરકાર દ્વારાવી દેવા ઇચ્છા રાખે. પણ હું એમ માનું છું કે સરકારી અમયદારોની “ગેરવર્તણૂકને હિંદી પ્રજાના ધ્યાન ઉપર તેમજ ન્યાયનો અદાલતોના ધ્યાન ઉપર લાવવાનો ‘એટલો એજ યોગ્ય માર્ગ છે.”

છતાં આવા માર્ગને બંધ કરવાથી અસતોષ અને અન્યાયથી થતી ઉરફેરણી અદર ને અદર દર્શાઈ રહેશે તેથી રાજ્ય પ્રજા કોઈને લાભ થવાનો મહાવ નથી અગરેશ રાજ્ય આટલે સુધી સ્વતંત્રતાની વિરુદ્ધ થવાનું કહે એ વાત કાંઈને પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. મી. બોનરશ કહે છે કે:—

“અગરેજોને સ્વતંત્રતા ઉપર જે પ્રેમ છે તેને અત્યંત ન શોભે તેવી રીતે આ બાબતમાં “અમારી સાથે વર્તવામા આવે છે ”

‘ઈંડિયા’ નો તત્તી તે ઉપર ઉમેરે છે —

“મી. બોનરશ જેવા પ્રતિષ્ઠિત અને ચારિત્રવાન પુરુષના આ ઉદ્ગાર જે રાજ્યે પો- “તાની અક્ષલ છેકળ ગુમાવી ન હોય તે રાજ્ય તો લક્ષ્મી લેઈ, પોતાની ધારણામા અટકે.”

આ રાન્ડોલ્ફના ખીય વિરુદ્ધ આખા હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધીની પ્રજાએ સરકારને અરજીઓ કરેલી છે અને વીજાવનમા પણ લીયરવ પક્ષના રાજકીય પુરુષો તેમ વર્તમાનપત્રોમા ચર્ચા આવી રહી છે. કલકત્તાવાળું અમૃતઅગરપત્રિકા ધારે છે કે સરકાર પણ એ ખીયને એકદમ પસાર કરતાં વિચારમાં પડી છે, પણ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ- ની બવામણથી આ ખીલ ઉભું થયેલું હોવાથી, હાલ તુરંત તેનો શો છેડો આવે છે એ બહુ ચિંતા રાખવા જોગ છે સર્વ દ્રાઇ શુભચિંતક અને બ્રિટિશ રાજ્યને ખરા દિવથી ચલાનાર આ ખીલ રદ થાય એજ ઇચ્છશે.

“આવી રીતે ‘એનેક’ અનેક પ્રકારે અનિષ્ટ ગણવા યોગ્ય આ ખીય નામદાર વાઈ- સરોયની ધારાસભામાં પસાર થયું એવા દિલ્હીની ભરેલા સમાચાર, આ અંક છપાતાં છેપાતાં જ મળે છે !

૨. સરહદની લડાઈનો ખર્ચ:—સર મોકાંચવ હીક્સખીય જે વીજાવતની સરકારની એક્સચેન્જર (તીનેરી) ના પ્રધાન છે તેમજ કહેતું એમ થયું કે હિંદુસ્તાનની સરહદ પાર જે લડાઈઓ થાય તેનો ખર્ચ ઇંગ્લેંડે આપવો વાજબી ગણાયે પરંતુ આવા તેમના ઉદ્દેશ-

ચર્ચા કરી પામવાનો સમય આવે તે પહેલાં બે રીતે આપણને અત્યંત ના ઉમ્મદી બચેલી
ખબર મળી છે હિંદી સરકાર પોતેજ એમ કહેવા નીકળી છે કે આમારે નાણાની જરૂર ન
થી, લગાઇનો ખર્ચ ધાર્યા કરતાં ઓછો થયો છે અને આવતે વર્ષે ઉપજ એટલી બધી સારી
થવા પી આશા છે કે મધકે રીત ન રહી શકશે આવી સ્થિતિમાં વીનાયતની તીજેરી હિંદુ
સ્થાનની તીજેરીની મદદ ન આવે તો તેમા કાનો દોર કહી શકાય? પણ વીનાયતની તો
તીજેરીવાળાજ એક બીજાને વિષમ મોડો આગળ રહે છે કે હિંદુસ્થાનની સરકારને વીનાયતની
તીજેરી મદદ કરનાર છે એવી આશાજ આપવી ન જોઇએ કેમકે જો એવો દાખલો પડ્યો
તો પછી હિંદુસ્થાન પી સરકાર ખચની હદ રાખી શકે નહીં આ રીતે, લોકાની સ્થિતિ મો
તેવી હોય તથાપિ પણ હિંદી અને વીનાયત પી સરકાર વચ્ચે આ પાતનો બહુ નિરાશા બ
રેલો નીકાન થવાની અતિ ખેડારક સધિ આવ્યા પી ખબર 'ઇડિયા' આપે છે આ ઉપર
વીનાયતનાં કેટલાક યગવાળા પડો ઘણી સખ્ત દીકા કરે છે તા ૧૧ મીતુ 'ઇડિયા'
ખબર આપે છે કે પાનામેટમાં એ બાગન અચ્છા જઈ, મદદ ન આપવી એવું નિરાકરણ
પણ આવી ગયું છે.

૩ આંધ્રકરને ફારસી:—યુના વાળા મી. રેડ અને લેફ્ટેનન્ટ આપર્ટનાં દિલ્હીની બ
રેલા ખુન કરનાર ખુની આંધ્રકરને ફારસીની શિક્ષા થઇ છે, અને તેના ઉપર ચારેલાં કામમાં-
થી કૃષ્ણ બાણવા જોગ હકીકત બહાર આવી નથી જનારે નાતુ બાઇએને 'રાજકીય કારણો'
માટે એકદમ રૂદ કરવામાં આવ્યા અને મી. દીલક ઉપર રાજકોહનો પ્રેસ ચલાવવામાં આવ્યો
ત્યારે હિંદી નવાન લોર્ડ જો / હેમિટન પારલામેન્ટમાં એમ બોલ્યા હતા કે યુનાના અગરેજ
રાજ્યો ઉપરના પાખવા એક મહોરુ કાવતરે બાઇઓને રચ્યું છે આમાલુ કશુ એ ખુનો
ની તપાસમાંથી પણ નીકળ્યું નથી, હવે પારલામેન્ટની એક શર થઇ છે તો તેમા હિંદી પ્ર
ધાને એક અતિ ઉપયોગી અને આગળ પડતી જાત ઉપર મુકેલા આવા મજીર આરોપનો
શો ખુલાગો થાય છે તે જોવાનું છે.

૪ પારલામેન્ટની બેઠક ગઝ થનાં નામદાર મહારાણી શ્રીએ જે બાપણ કયું તેમા થો-
ડાક સમયથી નહિ અપાયતુ એટલું લક્ષ હિંદુસ્થાન ઉપર અપાય છે પારલામેન્ટમાં પણ હિ-
દુસ્થાન સખધી ઘણી ઘણી બાગતો પી પ્રશ્ન આ બેઠકમાં પીકળવાની વકી છે આખા યુના-
ઇટેડ કોંગ્રેસમાં પણ હિંદુસ્થાન વિશેના બાપણો અને હિંદુસ્થાન વિશેની ચર્ચાઓ આ પી રહી
છે અગરેજ પ્ર ન હમેશાં ન્યાય અને સ્વતંત્રતાને ચલાનાર છે, પ્રગ્યોનો ઉદ્ધાર કરનાર અને
દુ ખને ન સહન કરનાર છે, તો આ પ્રકારે આપણને કાંઈ પણ સરસ્વતા થવાની આશા છે
હિંદુસ્થાનની પ્રત્યે જો કોઇ પણ રીતે પોતાના દુ ખતું નિવારણ શોધવાનું હોય તો તે આ
રીતેજ છે, અને એ જોતાં હિંદી કોંગ્રેસે તેમ પ્રત્યેસની સ્થિતિ કમીગીએ આ દશ પાર વ-
ધની હમાતી કેવલ નિરુપયોગીજ ભોગ પી છે એમ ગણ્યું કહી શકો?

સુદર્શન

(તંત્રી મણિલાલ નમ્મનાથ દિવેદી.)

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગધતમૂ.

પુસ્તક ૧૩. અંક ૬.]

(માસિક)

[માર્ચ. ૧૮૯૮

૧

સાહિત્ય

૧

રજાની માગણી

(મગધ)

ગજલ

રોષું નિગર, તુ છે ખુશી, દાના રજા દેવી ધટે,
ખાકી રજા ધા હોય તો બે ચાર દર્ધ દેવા ધટે—ત્રાં ૧
તે શુ કર્યું તે આ જાન જોવી જતાવાતુ નથી,
જગીરથી છોડી મગર કે શ્વાસ તો દેવો ધટે—ત્રાં ૨
અરજ દર્ધ કેદી થનારો કેદખાતે લીકે છે,
તેનેય પણ્ય મેદાનની કા દી દવા દેવી ધટે—ત્રાં ૩
માગક કે ખુમી નહિ મુદ્દામદી પામે મજા,
સેવા મજા એ ખુમની આરામ તો દેવો ધટે—ત્રાં ૪
છે જીવતુ કે જીવવા મથતુય રોવા કાજ છે,
તો આસુડાંની લાયકીએ પામવા દેવી ધટે—ત્રાં ૫
રીમાય તેની લિજ્જતો શુ રીમનાર જાણતુ,
યાક્રો નથી તોએ સતમ તાજો થવા દેવો ધટે—ત્રાં ૬
આરામમાં આનંદની આશા નથી રાખી અમે,
છે દર્દથી દર્દ જતુ ત્યાં તો જના દેવો ધટે—ત્રાં ૭
છે દર્દને જાણવાતુ ને દર્દગોની હોર કે,

ભ્યાં ત્યાં ખવે છે એવ પળુ પરી તલખુ, ફીધી ધટે.—જોં
 ખગર ચલાવી લાડ હાંચવી કરી ગુનુ હાચવી,
 મારી નહિ, તેની મગર, કાઈ દયા ખાવી ધટે—જોં
 માયુ રગ, ગઉ બચે, આખર કદમ તારેજ હું,
 બે ચાર, દિન-બે ચાર યુગ દુકી રગ દેવી ધટે.—જોં

૨ ચેતવણી

ધૂન

ચેતો ચેતોં ૨, હવડ ચેતો,

બાહ માડતા પેલી સમેટારે—હવડાં ચેતો ચેતોં

પોપતણુ અભિમાન અગમિલ 'નારાયણુ' સુણી બુધો,

બ્યાસ અરાદ પુરાણુ ભાગવત ભક્તિ ગાતાં હુધો-૨, —હવડાં ચેતોં

સીન હરી, મુકિત મળી, જગ બે હુધો દીન,

સમ, શત્રુ, સંહારતાં નિવપદપદન લીનરે—હવડાં ચેતોં

અર્ધાંગે ઉમયા સનિ સિધે સિદ્ધ સમાધિ સાધી,

જાહ અખડ અભેદ ગન્ય ભર્યું બ્રાતિવિદ્યામ ઉપાધિ ૨—હવડાં ચેં

ચેતો મોત મુખી રહ્યું રડતા નાજે રાડ,

મોનમુખે રમતા હમે નિત ખેડે નવલાં લાડરે—હવડાં ચેં

નીચે તીર કમાન ચલ્યુ આ શીયાણો શિર મુખો,

ચક્રાના ચિતબ્યાધી શામળો નાગરપ ધરી રમોરે—હવડાં ચેં

શાસ્ત્ર પુરાણુ પુકારીને કે' ચિત ચેતવ ચેન,

અંચ મટે શરીરનો ખુલે અમાધિસેનરે— હવડાં ચેં

કૃષ્ણ મની ગીતામૃત ગાઓ ગોપ સખી બની ઝીલો,

અમૃત આપી હસાદય શકર બોલ્યું બે રમ પીસારે— હવડાં ચેં

૩

શબ્દકોશ

ગૂજરાતી બાપાની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃતમાથી, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશદ્વારા, થઈ; ને તેમાં જાન સાધુઓ તથા યસિદ્ધ, મીરાં, ભાવણુ, પ્રેમાનંદ, શામલ, અણો, અને બીજા અનેક ભક્તો, દયિઓ, આદિનાં નિગ્ધનો આરબામાં ત્યારથી તે સાકાર થતી ચાલી. ગૂજરાતમાં કાવ્યર-નનાનો પરિચય દિદીની મારફતે આવેલો હોય એમ માનવાને કારણ છે, અને દિદી મા-વાના ધોતક શબ્દો, નિયમો અને આખી વાક્યશયનાઓ ગૂજરાતીમાં દાખલ થઈ છે. દિ-દીદ્વારા કે માસાન અખધધી હું, પ્રારગી, આદિ શબ્દો અને તે સાથે હાલનાં હાલનાં પ-

રિપભો આવતા અંગરેજ શબ્દોને અંગરેજ વાક્યરચનાઓ પણ ઉમેરાઈ છે. સાદા ખા-
તાએ આજથી આશરે આગીશોક વર્ષ ઉપર વાચનમાલા રચાવી ત્યારથી વાચન અને લેખ-
નનો નવો પ્રકાર ઉદ્ભવતાં વિવિધ વિષયો પરત્વે, વિવિધ શૈલી અને વિવિધ જોડણી આ-
દિના પ્રકારોથી ભરપૂર લેખો વિસ્તરતાવર રહ્યા છે. આ બધા સાહિત્યને એકત્ર કરી ગૂ-
જરાતી ભાષાનો એક સારો કોશ રચાવાની બહુ આવશ્યકતા છે. એ કામ કોઈ એક મ-
નુષ્યથી હાવી શકાય તેવું નથી, છતાં કવિ નર્મદાશંકર એ મદદાભારત દાર્પનો આરંભ કરી
મયાશક્તિ ને કાંઈ કંઈ છે તે ધણું સ્તુતિપાત્ર અને ભવિષ્યમાં તેવો યત્ન કરનારને અતિશય
ઉપયોગી છે.

એમ સમજાય છે કે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી એક શબ્દકોશ તૈયાર
ચાય છે ને તે અર્થે શબ્દોની જોડણી નક્કી કરવાની બહુ જરૂર છે. આ દાર્પને માટે કુળવણી
ખાતાના મહેરમાન ડાહ્યેશ્વર સાહેબે, રા. બા. લાલશંકર ઉમવાશંકર, રા. સા. માધવલાલ
હરિલાલ, રા. રા. કમલાશંકર પ્રાચીશંકર અને રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ એટલા ગૂ-
જરાતીઓ એક કમીટી દસ્તાવેજે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને તે કામ સોંપેલું છે. રા. બા.
લાલશંકરભાઈએ તારીખ ૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૮ની પોતાની યાદીમાં, આ કમીટીને એકલી
જોડણીનું મુદ્દર કરવાની હોય એવી મતલબતું લખ્યું છે તથાપિ, તે સંબંધમાં, રા. સા.
માધવલાલભાઈએ તા. ૧૩-૧૨-૯૭ની ને યાદી પ્રસિદ્ધ કરી છે તેના મયાળા ઉપરથી જ-
ણાય છે કે શબ્દકોશ રચવાનું મુખ્ય કામજ આ કમીટીને સોંપવામાં આવ્યું છે. તેમની યા-
દીમાંથી એમ પણ સમજાય છે કે કોશનું કામ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કરશે અને
આ કમીટી તે, એક સલાહકારક કમીટીરૂપે રહેશે. રા. બા. લાલશંકરભાઈની યાદી સાથે
‘અ’-‘ઘ’ સુધીના શબ્દોની ટીપ છપાવીને મોકલવામાં આવી છે, અને તે શબ્દોની
જોડણી વિષે, તથા એકંદર જોડણીના સ્વરૂપ વિષે અને લેખનના પ્રકાર વિષે અભિપ્રાય મા-
ગેલા છે. રા. સા. માધવલાલ ભાઈએ તેજ સંબંધમાં કટલીક સચવાઓ કરી છે, જેનો સાર
એ છે કે (૧) ‘કોશી’ (દાણા ભરવાની) અને ‘કોશી’ (વૃક્ષ) એમાં અને એવા પ્રકાર-
ના શબ્દોમાં આવતા ‘ઓ’ આદિ સ્વરોના બે પ્રકારના ઉચ્ચારને માટે બે જુદાં ચિન્હ
યોજવાં, તથા અનુનાસિકનો બંધા ઉચ્ચાર કરવાનો હોય ત્યાં સ્પર્શિય અનુનાસિકનું
ચિન્હ યોજવું અને અનુનાસિક ઉચ્ચારવાની જરૂર ન હોય ત્યાં અનુનાસિકનું
મોકું યાપ છે તેજ રાખવું. આ અભિપ્રાય ઉપર વડોદરા શાલાખાતાના રા.
રા. છોટાલાલ નરભરાએ રા. બા. લાલશંકરભાઈ ઉપર કાંઈક લખી મોકલ્યું છે
ને તેમણે છપાવીને વિદ્વાનોના અભિપ્રાય માટે મોકલ્યું છે. તેમનો અભિપ્રાય
રા. સા. માધવલાલભાઈ ને ચિન્હો યોજવાનું કહે છે તેની અને તેવાં ચિન્હ યોજ-
વાની કોઈ પણ પદ્ધતિની વિરુદ્ધ છે. તા. ૬ ફી માર્ચના ‘ગૂજરાતી’-માં કોઈએ રા. છોટા-
લાલના ચિચાર નેવોજ ચિચાર પ્રકટ કર્યા છે.

ગૂજરાતી ભાષાના શબ્દોનો કોશ રચાય એજ વાત સર્વ રીતે કદિ છે, અને ગૂ-
જરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી સર્વ રીતે સમર્થ સભા એ મદદાભારત કામ હાવી લેશે
નહિ તો તે ક્યારે અને કેવી રીતે પાર પડી શકશે એ કહેવું કઠિન અત્યારે આગળ

આવેની યાદીઓથી એમ માનવાને કારણ હવે આલો 'ગાંધીજી' ન રચવાનો ઉપક્રમ છે, પણ ખાતગી તપાસથી અમોને એમ સમજાયું છે કે કેળવણી ખાતાના પુસ્તકોમાં આવતા શબ્દોનાં એક નાનો સરખો કોશ રચવાનો હોશે હાલ રાખવામાં આવ્યો છે આલો નાનો પ્રયત્ન પણ યોગ્ય માર્ગ છે અને ઉપયોગી છે, પરંતુ એ કરતાં સર્વજ્ઞ કોશ રચવાની પ્રથમ અને ખરી આવશ્યકતા છે કેળવણી ખાતાનાં પુસ્તકો માટે કોશની ખાસ જરૂર જણાતી નથી, કેમકે તે તે પુસ્તકે શીખવનાર શુરુ સમીપજ હોય છે, પ્રત્યેક પુસ્તકના અર્થની ચોપડીઓ પુષ્કલ મળે છે, અને કવિ નર્મદાશકરનો મહોટો કોશ વિદ્યમાન છે વળી કેળવણી ખાતા એકલા માટે કોશ રચવાથી બહુ ઉપયોગ પણ સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે જોમને કોશની ખાસ જરૂર પડે એવો વાચકવર્ગ તે કેળવણી ખાતામાં જણનારે પર્ગ નથી, અને જે પુસ્તકો તે વાચકવર્ગ હાથમાં આવે છે તેવાં પુસ્તકોના કેળવણી ખાતામાં પ્રચાર નથી આમ હોવાથી એકલા કેળવણી ખાતા માટે શબ્દસમૃદ્ધ તૈયાર કરવામાં અટક ફસાને અર્થે બહુ યત્ન કરવા જેવું જણાય છે, અને આવી સમર્થ સભાએ તો સર્વજ્ઞ શબ્દકોશનો આરબ કરવામાન પોતાના ઉદ્દેશની સાર્યકતા સોધવી એ વધારે યોગ્ય માર્ગ છે સોસાઈટી જેવા સમૃદ્ધ મઝલથી પ્રસિદ્ધ થતો સર્વજ્ઞ કોશ સર્વને હાથ જઈ શકે તેવા મુલ્યવાળો રહી શકે એટલે કેળવણી ખાતાના તેમ સર્વનાં ઉપયોગમાં તે આવી શકે એ સ્પષ્ટ છે

પરંતુ બ્યારે માત્ર કેળવણી ખાતાના ઉપયોગ જોડોને સમૃદ્ધ તૈયાર કરી તેની જોડણીનો નિશ્ચય કરવાનો છે ત્યારે આપણે તેટલાજ વિષયનો વિચાર કરીએ. જોડણીનો નિશ્ચય થવા પછી ગૂજરાતી વાચનમાલાને પણ એ ધોરણે સુધારી લેવામાં આવનાર છે એવું સમજાય છે શાનામાં શિક્ષણ લેતાં બાલકોને પ્રથમથીજ શુદ્ધ લખવાની ટેવ પડે એ બહુ ઘટ છે, અને તે અર્થે આ ઉપક્રમ ઘણો અગત્યનો છે બ્યારે વાચનમાલા રચવામાં આવી ત્યારે થુક કમીગીએ જોડણીના કેટલાક સામાન્ય નિયમો નક્કી કરેલા છે ત્યાર પછી કોઈ કોઈ વિદ્વાનોએ એ પ્રશ્નો નિકાલ કરવા યત્ન કર્યો છે, પણ રા રા નરસિંહરામ જોળાનાથ બી એ સી. એસ એસએએ તે વિષયનો એક ગબાર લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારથી એ ચર્ચા વધારે સાકાર થતી ચાલી છે 'ગૂજરાતી' માં તે સમયે કેટલોક વાદવિવાદ થયો હતો, અને હવેલાં રા રા ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી બી એ એલ એલ બી એમણે 'સમાલોચક'માં રા, રા નરસિંહરાવના નિયમોની પરીક્ષા કરી તે કરતા વધારે સરલ નિયમો યોજવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વડોદરાના હસાહી મહારાજ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રાવે રચાવેલા કલામવન-માથી જે 'ગાનમજૂરા' પ્રસિદ્ધ થવા માંડી હતો તેમાં જોડણીના કેવા નિયમો રાખવા એ સળધે પણ કલામવનના પ્રિન્સીપલ રા રા ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગઢૈર એમ એ બી એસ મી એમણે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કરેલો છે કવિ નર્મદાશકરે પોતાના કોશને માટે અમુક નિયમો સ્વીકાર્યા છે તે તો સુપ્રસિદ્ધ છે રા રા કેશવનાન હર્ષદરાય દ્રુપ બી એ એમનો આ વિષયનો અભ્યાસ ઘણો સૂક્ષ્મ અને સપ્રમાણ હતો તેમજે અથાપિ એ સ-ખરેન્નકે કોઈ લખીને પ્રસિદ્ધિમાં મુખ્ય નથી તથાપિ તેમનું મન પણ જાણવા યોગ્ય થઈ શકે તેવું છે

‘જેમ બોલાય તેમ લખવું’ આ એક પક્ષ આ વિવાદમાં ઉદ્ભવ્યો હતો, અને હવેથી સોસાયટી તરફથી પૂછાવવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ ગર્ભિત રીતે એ પક્ષનો આશ્રય થયેલો લાગે છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ અને શબ્દસંજ્ઞાની યોજનાનો ક્રમ વિચારતાં એ વાત સહજ સમજાય તેવી છે કે મનુષ્યના મનોભાવ દર્શાવવાનેજ તે બધા સંકેત થયેલા છે, એટલે તે તે સંકેત જેમ બોલાતો હોય તેમજ લખાય તેમાં સંકેતિત અર્થ બોધવાની સરલતા વધારે રહી શકે. પરંતુ ‘જેમ બોલવું તેમ લખવું’ એ નિયમને અમુક મંચાદા હોવી આવશ્યક છે. બોલવું તેમ લખવું એ ધોરણ સ્વીકારતાં સર્વમાન્ય શિષ્ટ લેખનપદ્ધતિનો નાશ થાય, અને અમુક દેશ, શહેર કે જાતિના બોલવાનેજ સંપ્રમાણ ગણી તે તે પ્રમાણે લખવું એવું કરાવવા જતાં તે સર્વમાન્ય ન થાય એટલુંજ નહિ પણ શબ્દોનાં મૂલ્ય શોધીને જોડણી આદિ ઉપમ્ભવવાની જે કડાકટમાંથી છૂટવા માટે ‘બોલવું તેમ લખવું’ એ નિયમનો આશ્રય કરવામાં આવે તે કડાકટ કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલી ઉભી થાય. સંગીત જેવા વિષયો જેનો પ્રાણ ઉચ્ચાર અને બોલવામાંજ રહેલો છે તેમાં સંજ્ઞા અને ચિન્હોની યોજનાથી તેનો તે વધાર્ય ઉચ્ચાર એકથી અન્યને સંક્રામિત કરાવવો આવશ્યક છે; ભાષા જેમાં શબ્દરૂપ સંજ્ઞાઓથી સંકેતિત અર્થબોધ ઉપભવવો એ પ્રધાન વાત છે તેમાં શબ્દોને જેવા બોલાય તેવાજ સંક્રામિત કરવા કરાવવાનો આશય પ્રધાનતાને પાત્ર નથી. વળી શબ્દ અને શબ્દોના ઉચ્ચાર કેવલ લખવાથીજ શીખાતા હોય એવી એકે ભાષા અવાપિ વિદ્યમાન નથી, સંપૂર્ણ એવી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ ઉદાત્ત અનુદાત સ્થિતિ આદિના ઉચ્ચારને અર્થે ગુરુની અપેક્ષા રહે છે; તેમજ લેખનમાત્રથીજ ઉચ્ચારપૂર્વક ભાષાગાન, ગુરુનિરપેક્ષ, યદ જાય એવી યોજના શક્ય છે કે નહિ તે પણ હજી વિવાદિત છે. કોઈ પણ ભાષાની પૂર્ણતાનું એ એક સુચિન્હ છે કે શબ્દોની જોડણી અને ઉચ્ચાર વચ્ચે કશો ભેદ રહે નહિ, પણ ગૂંજરાતી જેવી અનેક ભાષાના તત્ત્વથી બંધાયેલી અને હજી નવી નવી વૃદ્ધિ પામતી ભાષાને તેવી કરી લેવાનો યત્ન અકાલે થયેલો ગણાય તો આશ્ચર્ય નથી. આવા કારણોને લેઈ આ સંબંધમાં અમારે મત એવું છે કે ‘બોલાય તેવું લખાય’ એ ધોરણ ધૃષ્ટ અને લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે તથાપિ તેનેજ જોડણીનો નિર્ણય કરવામાં પ્રથમ પ્રમાણ ગણી શકાય નહિ.

ગૂંજરાતી ભાષાના શબ્દોમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશદ્વારે આવેલા, કેવલ દેશી, હિંદી દ્વારા કે સાક્ષાત્ આવેલા ઉર્દુ દ્વારાથી આરબી, મરેઠી રાજપૂતી અસરથી આવેલા મરેઠી, અને હવે પર્તમાન સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થતા અગરેજી શબ્દો દીકમાં આવે છે. આવા સમુદાયને અમુક એકજ પ્રકારે લખવાનો નિયમ ચોઈ શકેલો અશક્ય છે; અને રા. બા. લાલશંકરભાઈ કહે છે તેમ “ગૂંજરાતી ભાષાના શબ્દોની જોડણીના સર્વમાન્ય નિયમો અચેદા નથી, અને તેવા નિયમ સંભવિત નથી” એમજ કહેવું પડે છે. પરંતુ એમ જણાય છે કે યોગ્ય સાદા નિયમો લક્ષમાં રાખવાથી, સર્વને માન્ય પર્થ શકે તેવું ધોરણ હાય આવી શકે.

(૧) સંસ્કૃતમાંથી આવેલા શબ્દો અને સમાસોને જલ સંસ્કૃતમાં હોય તેવાજ લખવા.

(૨) પરનારાશા મન્દોને તમની જેવો હૃદ્ય ઉચ્ચાર હોય તેવા લખવા

(૩) પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં આવેલા શબ્દોને પ્રયોગમાં જેવા મળતા હોય તેવા લખવા

(૪) જેથી એકે લેખનુ મૂલ મન્દુતમાં પ્રાકૃતમાં ૮ પદ્માપામાં વળ્યાતુ નથી તેવા શબ્દોને જેના બાનાના હોય તેવા લખવા

(૫) ગૂજરાતી બાનાના વ્યાખરણના નિયમો ઉપરના ચારે પ્રકારના મન્દોને લાગુ થાન ત્યારે પ્રત્યયોદિને યોગે તેમની જોડણી વ્યાખરણમાં ફરી હોય તે પ્રમાણે કરવી સંસ્કૃત વ્યાખરણનો નિયમ ગૂજરાતીમાં લખવ કરવો નહિ

આના પ્રમગ પછા છે જાડુ વચનનો એ પ્રત્યય લગાડવામાં ઈંગ્રાસતનો 'ઇય' પ્રવો કે ઇ અર્થે એ લખવા એ એમ પ્રશ્ન છે કનિ-પ્રવિઓ, પ્રવિઓ, સ્ત્રી, જાઓ, ત્રિઓ દિવાપદના મન બેદમાં દીર્ઘ ઇનારનો સહ તથા કાઠમાં નહ્ય કરવો કે મ ? શીખવુ, શીખવવુ કે નીખવવ ? મનઘ બુનદ્વત થઇને, લઇને, ઇત્યાદિકમાં ઈર દીર્ઘ કે હરન માનવો ? એમજ યયવુ કે યએવુ ગયવુ કે ગયેલુ ઇત્યાદિનો નિયમ પણ નક્કી નથી સમાસ કરતી વખતે કટવાક શબ્દો નહરન થઈ જાય છે મૂન કુનવાડી મારણુ, લેમકે, ઇત્યાદિ અન્યથો જ્યએ છે તથાપિ તેમને જુદા લખવા કે ભેગા લખવા ? 'એ', 'જ' ઇત્યાદિ અન્યથો મન્દને વળગાડીને લખવા કે જુ ! લખવા ? એ આનિ અનેક પ્રશ્નો આ વિભાગમાં વિદ્યમાન છે.

આના પાચન નિયમો ઉપર સમજાવુ હસ અપાય તો જોડણીના પ્રશ્નનું ધણે ભાગે નિરાકરણ થઈ જાય પરતુ વિચારવાનુ મદને જોશ શે > પ્રથમના ચાર નિયમો કરતા ને ખરો અમલનો અને મુખ્ય નિયમ છે તે પાચમો છે એના પેરામાં ને ને દલાતો આપ્યા છે તેમના વિરો હવણાં ને હવણાં નિર્ણય ફરી આપવો કનિ નથી, છતાં તે નિર્ણય અગ્નિ રહેવા દેતાવુ કારણ એ છે કે ગૂજરાતી બાપાનુ મપૂરુ વ્યાખરણ રચતી વખતે, જ્યેમ શબ્દોનાં મસ શોધને શોધતે આપણે મન્દની જોડણી નક્કી કરીએ છીએ તેમ, પ્રત્યયો અને પ્રત્યયને યોગે થતા વિકારોના પશુ મત તપાસી તપાસી તે તે રૂપની જોડણી નક્કી થયા વિના અભિપ્રાય આપવો હચિત નથી ટાશ અથવા જોડણીના પ્રશ્ન પહેલા વ્યાખરણનો પ્રશ્ન છે અને વ્યાખરણનો નિયમ થયા પછી જોડણી અને ટાશનો નિર્ણય થતાને કશી વાર લાગશે નહિ. ગૂજરાતી બાપામાં હોપ માટેખનું, ટેલર માટેખનુ, ગ વા લાલસાર અને રા વા હરગોવનદાસે રચેલુ, એટલાં નહુ વ્યાખરણ વળણવામાં છે, પણ એમાં એક વ્યાખરણના નિયમોના કૃતિદામ ધ્યાનમાં રાખીને રચાયલુ હોય એમ કહી શકાતુ નથી. ટેલરના વ્યાખરણમાં તેવો પ્રયત્ન સ્વર્ગવાસી પ્રખ્યાત બાપાપુતિ શાસ્ત્રી મજલાન કાલિદાસની મદદથી થયો છે, પણ તેમાં અગરજી વોરણના ટેલકાક નિયમો રહી જ્યાથી વિમૃતિ ઉપજી આવેલી છે, હોપ સાટેખનું વ્યાખરણ તો છેક અગરજી વોરણેજ રચેલુ છે, અને રા વા હરગોવનદાસનો પ્રયત્ન સમ્પૂર્ણ અને પ્રાકૃતના પૂણે અભ્યાસ વિનાનો છે ગાદે મન્દકાસ કે જોડણી કાંઈ પણ કરના પૂરે મોમાદીને અમારી એવી પ્રા-

યેનાજી કે તેણે એ સારું ન મળે બ્યારણ રચાવતું

આ સમયમાં હવે એજ વાત વિશે મોતુ ખાત્રી રહ્યું છે, લેખાને માટે અમુક ચિન્હો નવાં ઉપજાવવા કે નહિ? આપણે બોલીએ છીએ તેનું લખી ગકતા નથી એ સ વેગ સારી રીતે જાણીતી વાત છે અને, તમે, મોટું, ઈત્યાદિમા હમરનો ઉચ્ચાર એ પણ તે ની ગતે લખવો એ વિશે વિવાદ છે કેવિ નર્મદાગકરે અકાર માથે હમ્ બોડવા મુઠીતું સાદમ મુઠું હતું, ટેપાક મોટું ઈત્યાદિને મોટું એમ પણ લખે છે, કેટલાક કહેવ, મોટું, મ્હને એમ પણ નખે છે આલો, લાલો ઈત્યાદિમા પણ રા રા મન મુખરાગભાષણે હવળા લાવો, આવો, એનું મુખ લખવાનું શરૂ મરી પમારનો ઉચ્ચાર વકારની નીચે એ નુકતો મૂકીનેજ દગોપવો ઉચિત ધાર્યો છે ઉર્ડુ ફારસી, અર્બી આદિ ભાષામા 'ખુમ્' ખાક 'ઈત્યાદિ શબ્દોમા ખકારનો જે ઉચ્ચાર છે તેને માટે ગૂજરાતીમા જે 'ખ' છે તે પૂરું નથી ને નવા ચિન્હને ઉભુ મરીએ તો કમય તેમ છે આની સ્થિતિ બાતે છે તે વામા રા આ માધવવાનમાઈ જોમારના ઉચ્ચારોને તથા અનુનાસિકના ઉચ્ચારોને નિષ્ક્રાવના નાં ચિન્હો ઉત્પન્નવાની બલામણુ કરે છે એ અને અના એ પ્રમારના ઉચ્ચાર અગરેજ આદિ શબ્દો ગૂજરાતીમા બળવાથી બહુ આવશ્યક થઈ પડેતા છે, તેમજ અનુ નાસિકની સ્થિતિ તો ગૂજરાતી ભાષામા એવી થઈ ગઈ છે કે કેટલેક કેટલાં માત્ર અનુગ્વ રનોજ ઉચ્ચાર થાય છે અને કેટલેક કેમણે પાછળના અક્ષરનો સવર્ગીય અનુનાસિકજ ઉચ્ચારાય છે એટલુજ નહિ પણ તેથી ઉપદુ યતા ઉચ્ચારની વિકૃતિ થઈ જાય છે જુદા જુદા ઉચ્ચાર દર્શાવતો જુદા જુદા ચિન્હ ઉપજાવના જરૂરે તો અનેક અનેક પ્રકારના ઉચ્ચારો માટે ચિન્હો ઉપજાવતા આપણને પછી અગ્રણ્ય આવી પડે અને બોલવા પ્રમાણે લખવાના નિયમને અનુસરના જે મર્યાદા રાખવાની જરૂર છે તેની પાર નીકળી જઈઆપ છે સરવ્રતાને બંને નવી અને નિષ્પ્રયોજન ગુચ્ચણ પેદા કરીએ ઉચ્ચારો ગુરમુખે રીખવા દેવા અને કોશમાં કોસ કરીને અમુક ધોરણથી સમજાવવા એજ સાગે માર્ગ છે રા સા માધવવાનમાઈ અનુનાસિક સખધે જે કહે છે તે તો ભાષાના સ્વરૂપમાજ હવે સુ દઢ રીતે ધ્રુષ્ટ ગયેનું છે એટલે તેની વ્યવસ્થા થવી ઉચિત છે એમા એવો નિયમ રાખ્યો દાય તો સારું કે જ્યાં પાછળના અક્ષરનો સવર્ગીય અનુનાસિક ઉચ્ચારવાથીજ યોગ્ય ઉચ્ચાર થતો હોય ત્યાં અનુનાસિક લખવાનો વહીવટ રાખવો અને તે વિના સવર માર્ગ માથે મોટું મૂકીને ચલાવી લેવું

ગૂજરાતી શીલાઓનાં ધોરણો.

ગૂજરાતમાં કળવળી ખાતુ સ્થપાયા પછી ધણે વર્ષે કાઠીઆવાડમા પ્રજાણી ખાતા ની સ્થાપના થઈ તેની ઉત્તિ અને શક્તિ ક્યાંતું માન રાવમહાદુર ગોપાનજી સુગ્રાહિને મન જુ. જુદા રા જોના દીર્ઘદર્શી અમાત્યો અને રાગજોને લટે છે જે કાઠીઆવાડમા માધારણ ગૂજરાતી શાખાઓ ન હેતી ત્યાં આજ દાર્દરુસો, ફ્રેનિગકોમેને અને આટકો-

લેખનેનો માત્ર મરં કોઈ લેઈ શકે છે કેળવણી ખાતાના ઉત્તર વિભાગમાંથી કાઢીઆવડીને જુદા પાડી મેહુરખાન તરખડ સાહેબને જુદા એન્સુકેશનના ઇનસ્પેક્ટર દરાવવામાં આવ્યા ત્યાર પછી કાઢીઆવાડની ગૂંજરાતી શાલાઓની કેળવણીને સુધારવાને ધણા પ્રયત્નો થયા છે, તેમાં મે. તરખડ સાહેબ તથા રા. સા. ગણુપતરામ અનુપરામ. ત્રવાડી, જૂનાગઢ રાજ્યના સ્વર્ગ-વાસી પ્રસિદ્ધ દીવાન હરિદાસ વિહારિદાસ તથા કેટલાક વૃદ્ધ અને અનુભવી મહેતાશ્રીઓએ ધણી ખતથી અને ધણા આગ્રહથી જેટલું કરી શકાય તેટલું કર્યું છે. વધારે સતોપની વાત તેા એજ છે કે ધણા ખરા રાજ્યોને પોતપોતાની શાલાઓ તથા એકદર કેળવણી ખાત્રુ પાછું સાંપી દીધા છતાં પણ આવી રીતે કેળવણીની સુધારણા કરવાનું કામ પાછું પડવા કરતાં આગળ વધતું રહ્યું છે. ગૂંજરાતને સુકાળમે કાઢીઆવાડની આવી નગૃતિ તે દેશનાં રાજ્યોને તેમ ત્યાંના કેળવણી ખાતાના અમલદારોને શોભા આપનારી છે.

કાઢીઆવાડમાં બે ત્રણ વખત મહેતાશ્રીઓ તથા ખીજા લાગતા વળગતાઓની સમાજો મળીને કાઢી સૂચનાઓ ફેરફારો કરતી રહી હતી; પણ તે બધા ચત્ત સાકાર થઈ કોઈક પરિપાકને પામવાનો પ્રસંગ વેગવળ શુકામે, જૂનાગઢ દરખાસના મહેમાન તરીકે, તા. ૧૫-૫-૯૬ થી ૨૧-૫-૯૬ સુધી, જે 'કાઢીઆવાડ કેળવણી સમાજ' મે. તરખડ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે મળ્યો તેમાં આવી શક્યો. આ સમાજમાં લગભગ બધાં રાજ્યોના સારા પ્રતિનિધિઓ હાજર થઈ શક્યા હતા, કેળવણી ખાતાના અનુભવી અમલદારો પણ તેમાં ભાગ લઈ શક્યા હતા, અને જે કામકાજ થયું તે સત્કાર અને સ્લાધોનાં ભાવણો કરતાં વધારે ઉપયોગી અને કામ કરવાની દૃષ્ટિથી થયેલું હતું. કેળવણી ખાતાની આપણા દેશમાં સ્થાપના થયાને આગ્રીશેક વર્ષ થયાં છે, તે સમયે રચાયલાં ધોરણો અને પુસ્તકો સુધારાને પાત્ર છે કે નહિ એ વિષયની તકરારજ આજ પદરેક વર્ષ થયાં ચાલે છે, પરંતુ સતોપકારક ફક્ત થતું નથી એટલુંજ નહિ, પણ સુધારો અવશ્ય કરવા જેવો છે એટલી વાત પણ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાતી નથી. તેવામાં આ સમાજે સ્પષ્ટ રીતે ધોરણોને સુધારવાની અને નવી વાચનમાલા યોજવાની અગત્ય સ્વીકારી છે એજ સર્વ શુભેચ્છકોને સતોપ પામવા જેવું છે.

બાલકોનાં મનને ખીવવી વિચાર કરતાં શીખવવાને મારે કેવો ક્રમ રાખવો જોઈએ એ વિષયનો વિવેક બહુ સૂક્ષ્મ તર્ક અને વિશાલ અનુભવ વિના થઈ શકે તેમ નથી. તેમાં પણ ૫-૨૫રાથી ચાસી આવતા ક્રમમાં આપણું મન બધાઈ રહેલું હોય એટલે તે ક્રમને મૂકીને નવીન યોજના ઉપર લક્ષ જતું એ જાણુ કઠિન. છતાં આ સમાજે ધોરણો સંબંધે વિચાર કરીને જે ધોરણોની યોજના કરી છે તેમાં વર્તમાન સમયે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા વિચારમાત્રનો બાલકોને આપી શકાય તેટલો સમ્રદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે એમાં સરાય નથી. પરંતુ એવું વારવાર થઈ આવે છે કે બહુ સેવા જતાં કાંઈજ મળતું નથી, અને વિષયોનાં નામમાત્ર સ્મરણમાં રહી એકે વિષયનું 'સ્પષ્ટ માન થતું' નથી. આ ધોરણોની યોજનામાં અન્ય અંગોને તેવુંજ કાંઈક ભવ્ય રહે છે. એટલાજ મારે વાચન, લેખન, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, એ કરતાં બીજાં જે જે વિષયો છે તે ચોથા ધોરણથી માંડીને વાચનનાં પુસ્તકોમાંજ લેખી દેવામાં આવે અને એમ એક પ્રયત્ને ઉભય અર્થ મિદ્ધ થાય તે માર્ગ અંગોને વધારે

રશ્મિદર આંતે સંરૂઢ-લાગે છે, માથેનમાલાની યોજના થઈ તે સમયે આશરજાન આંતે પ
 દાયજાન એ ક્રમપ-ઉપરે લક્ષ આપણું છે ખરું, પરંતુ જે જે પદાર્થોની સંજ્ઞા એ સાંતે આ
 પડીએમાં પાછાં છે તેમાંનાં પ્રધાનક પદાર્થો દ્વારે આપણને દિવસ અને રાત્રી જેવાં આંતે પ
 રિચિત થઈ ઉપદેશકારિમાં રહેવાને પ્રાપ્ત રજા નથી, પ્રાણક, પદાર્થોના સ્વરૂપસંજ્ઞાના
 નવાં શોધ અને નવાં વિચારે-અતેક દેશરો ઉપજાવ્યા છે, અને એ સાંતે પુસ્તકોમાં તે
 સમયે લાભક ને કરેલા કે ન થઈ શકેલા જેવા અનેક પ્રદાર્થો વિચારો, તરંગો, આજીવન-
 સંજ્ઞાને આગળ રમી રહેલા છે. બાપા પરત્વે પણ સાંતે પુસ્તકોની બાપા એક
 સરખી છે, અહીં ઉતરતો ક્રમ નથી, તેમ વિવિધ શૈલીનો પરિચય નથી, ત્યારે
 બાપાજીને સામાન્યજ્ઞાન આપતી પ્રાથમિક કળવણીમાં સર્વ વિષયોને થોડે થોડે
 ધોરણના વિષયરૂપે ગોઠવતા નહોતે તો અત્યવધૂ અને અગવડ પેદા થઈ, એક
 વિષયના સ્વરૂપનું પ્રાથમિક પણ પદાર્થજ્ઞાન ન થાય, અને લઘુત્તરને માર લાગે. એ
 કરતાં પ્રાથમિક કળવણીના વાચન, શ્રેષ્ઠ ગણિત અને લોક (ઇતિહાસ) તથા દેશ (જ્યોત્સના)
 જ્ઞાન એ દરેક સાધારે વિષયો ન રાખતાં, એવા ધોરણથી અથવા બ્યાંથી અંદરજાન પૂછ થઈ
 મનાતું હોય અને કાંઈક વિચારસાક્ષિની આરંભ ગણતો હોય ત્યાંથી, તે તે વિષયો વાચનમાં
 લામાજી ગુલાવા નોંધએ અને જૂનાગઢ દરબારે રૂ. ૫૦૦૦ નવી વાચનમાલા યોજવા આટ
 આપેલા છે, તેની વ્યવસ્થા શા પ્રકારે થવાની છે તે પદાર્થ અમારા જણવામાં નથી, તથાપિ
 તે સમયે પણ આટલી સચના કરવી અશક્ય ન ગણાયે નહિ.

પુસ્તકોના સંબંધમાં એક ખીલ ખામી પણ નજર આવે છે અને તે વાત સમાજના
 લક્ષમાં આવી જણાતી નથી. જોલોતો વિષય રસિક અને ઉપયોગી કરવાને શા. સા.
 ગણપતરામે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેવો પ્રયત્ન ઇતિહાસને માટે હજી થયો નથી, તેમજ પદાર્થ-
 વિજ્ઞાન જેવા સાહીય વિષયો માટે પણ તેવો પ્રયત્ન થયો નથી. રાજનનાં નામ અને બિ-
 નાવેતો વર્ષ ગોખવા એ ઇતિહાસનું જ્ઞાન નથી એમ સર્વ કાઈ સમજે છે. તે તે સમયની
 જનશ્રિયિત અને તેના પ્રતિબિંબરૂપ રાજ્યશ્રિયિત એ ઇતિહાસનું સ્વરૂપ છે અને તેવી દ-
 દિથી લખેલો એક પણ ઇતિહાસ આપણી જાતમાં નથી એ ખડું ખેદની વાત છે. ખાસકા
 ગૂજરાતના ઇતિહાસને જોણે છે. પણ તેમાં નામ અને વર્ષ સિવાય કાંઈ નથી. શું જોણે
 છે, જ્ઞાના વિશે જોણે છે, શા અર્થે જોણે છે તેવું તેમને કાંઈ જ્ઞાન નથી. સરલખ એ
 ઇતિહાસ કંદર સાહેબના લઘુ ઇતિહાસનું ભાષાન્તર છે તે પણ એવું વિદેશી અને કલિન
 છે કે જોકરાઓ, કૃત્ત સર્ગના વિનાશ ગોખી મે છે. રસ અને ઉપયોગની દિદિથી રસેસા
 ઇતિહાસનાં પુસ્તક વિના એ વિષય હપરની મહેનત વ્યર્થ નેવીજ છે અને અમારૂં મા-
 નતું તો એમ પણ છે કે જ્યાં સુધી ખાસકને સમાજ એટલે શું, રાજ્ય એટલે શું, અને
 સમાજ તથા રાજ્યતા સંબંધ એટલે શું તે સમજવાની અને તેના ઉપર કાંઈક તકે કર-
 વાની સોડી પણ શક્તિ આપી નથી ત્યાં સુધી તેને ઇતિહાસ શીખવવાનો આરંભ
 કરવો નહિ, છક મુશ્કેલી કે છકા ધોરણથી ઇતિહાસ અને તે રસ અને ઉપયોગની દિદિ-
 થી લખેલો ઇતિહાસ, શીખવવો નોંધએ. પાનાના દેશનું અને શ્રિયિતનું જ્ઞાન મળે એ

દોષદોષોત્તરો હોતુ નથી, એ ઉપરાંત રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિ અને વૃદ્ધિના સ્વરૂપનું એકદરે કાર્ષ્ણિક માન થાય એ પણ ઇતિહાસ બજાવવા બજાવવાની હોતુ છે, અને મહા-યંત્રિયાન આદિ શાસ્ત્રીય વિષયોનાં અગરેણ પ્રાથમિકતા તરજુમા ને હાલ શાંતિઓમાં ચાલે છે તે પણ એક કરતાં વધારે કારણોથી કેવલ નકામા છે. બાવાનતર કરનારા તે તે વિષયના પારને સમજેલા નહિ એટલે અક્ષરમાત્રનું બાબોનતર-કરેલું જેથી મૂલનો આ-શય અન્યથા થાય ન થાય તે ઉપરાંત મૂલની સરસતા પણ ન સમજાય અને સ્પષ્ટ ઉપદેશ ન થાય એ સમજવું સહજ છે વાચનમાલાનો યુનનદાર કરતી વખતે આ એ વિષયો ઉપર પણ અવશ્ય લક્ષ દેવા જોયુ છે.

ધોરણોની યોજનામાં, સુપીરીઅર શાલાના ધોરણોમાં એક સાતમું ધોરણ ઉમેર્યું છે, અને એટલેથીજ કેળવણી બધ કરનારને, ગૂજરાતી સાહિત્યના સવલ્લભમાં આણી મૂકવાનો મૂલ્ય થયો છે, તે યથાર્થ અને ઉપયોગી છે. એ વિચાર માટે સમાજને ખરેખર ધન્યવાદ થટે છે. અમોએ બહુ વાર એનો એ આમદ દર્શાવેલો છે કે ગૂજરાતી કેળવણીનો કમ, એક રીતે, તેટલેથીજ અભ્યાસ બધ કરનારને, છેક અધુરીઆ જોવા સ્વડતો મૂકી દે છે, તેવો ન રહેવો જોઈએ, આ સમાજે તેવા વિચાર ઉપર આવી સાતમા ધોરણની વ્યવસ્થા રાખી છે તે ઠીક કર્યું છે આશ્ચર્યાસાનાં ધોરણોમાં 'ઇતિહાસ'નો વિષય દાખલ કરવામાં આવ્યો નથી એનું અષ્ટ કારણ સમજવામાં આવતું નથી; ઉપલાં એ ધોરણોમાં પણ થોડક એ વિષયનું સામાન્ય જ્ઞાન અપાવું જોઈએ. કન્યાશાલાનાં અને હાઈશાલાના ધોરણોમાં બહુ ફેરફાર નથી, પણ તેની યોજના જેમ છે તેમ ઠીક છે.

સાંખ્યા સમયથી ગૂજરાતી તેમજ અંગ્રેજી બધી શાલાની એકદર કેળવણીને માટે ને મુખ્ય ફરીઆદ છે તેને સુધારવાને સમાજ કાર્ષ્ણિક ફરી શકી નથી એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપર સમાજનું લક્ષ મર્યાદા હોય એમ જણાતું નથી. ખાસકો અને ખાલકીઓ 'ધર્મ' તથા નીતિનું શિક્ષણ પામી શુદ્ધ ચારિત્રને અહોતાં, ધાય એ અર્થે આપણા દેશની કેળવણીમાં કાર્ષ્ણિક યોજના નથી, શાલાની કેળવણી અને ગૃહની કેળવણી હાલના સમયમાં પરસ્પરને વિરોધી રહે છે અને નાસ્તિકતા તથા આસ્તિકતાના વિરોધમાંથી કાંઈ પણ નિશ્ચય વિ-નાનાં અને શિથિલ ચારિત્રવાળા યુવકો અને યુવતીઓ નીપજી આવે છે; અર્થાત્ ગૃહની કેળવણી ચારિત્રના વિષયમાં, કશું સિદ્ધ કરી શકતી નથી અને શાલામાં તે અપેક્ષા નથી એવી સ્થિતિ છે. પણ કન્યાશાલીમાં બજાવતી ખાલકીઓને તો એ કરતાં આગળ બજા-વાનો સંભવ ન હોવાથી તેને ખાર તેર વર્ગે સર્વ પ્રકારના વ્યાવહારિક જ્ઞાનના મૂલ્ય તરફે મળી જાય તેમ થવું જોઈએ. ગૃહ અને ગૃહિણીનો વિચાર તેના મનમાં પ્રવેશ્યોયરથી બરાબ તે કરતાં નીતિના અંગરૂપે શાલામાંથીજ તેના શીખવામાં આવે તો મહો લાભ થાય સમાજ, સારી અને જુદીની કેળવણી ઉપર પરિપૂર્ણ લક્ષ આપ્યું છે, પણ હાલની ને કેળવણીથી પ્રદા, આદ્યકારિત્વ, નિશ્ચય અને સદાસના પેદા થઈ ચારિત્ર નીપજી આ-વે, જે ને ઉપર, તેમજ ને ગૃહઆપારની ખામાઓ અધિદાત્રી થવાની છે તેના ઉપયોગી મુખ્યસ્વરૂપ ઉપર, કાર્ષ્ણિક લક્ષ આપ્યું નથી. એની એ જૂની દલીલ આની સામા

આખી શકાય એવી છે કે ધૂમ અને નીતિની ખાતરમાં આ દેરાનું કેળવણી ખાત્ર દોષિત કરી શકે એમ નથી, કારણ કે ધણા ધર્મોની વચમાં પરધર્મી રાખે પોતાની મધ્યસ્થતા અવગણી એમ કહિય છે. આ દલીલની યોગ્યતા વિષે અમે શંકા દર્શાવતા નથી; પણ જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન આદિના શિક્ષણથી, કેવલ જડ અને જડના સંપાત તથા સયોગથીજ વિશ્વ અને વિશ્વવ્યાપાર સંભવે છે, જડપરમાણુના આધાત પ્રત્યાધાતમાંથી વિચાર અને બાવના જન્મે છે, સાહચર્ય (association) અને પરપરને યોગે ચારિત્ર ધરાય છે, એ આદિ બુદ્ધિવિલાસો શીખવવામાં આવે છે, કે શિક્ષણના પાયારૂપે માની લેવામાં આવે છે, અને ચૈતન્ય એવી અનન્ય શક્તિ છે તથા હૃદયમાં તેનું સ્થાન હોઈ તે દ્વારા પ્રેમમય કર્તવ્ય અને ચારિત્રનો હૃદય છે એ વાત ઉપર પરદા રીતે અશ્રદ્ધા કરાવવામાં આવે છે, તેમ જડ અને જડના પિસાસોની યોગ્ય દીમન સમજવી ચૈતન્ય અને ચૈતન્યના શાસ્ત્ર ઉપર યોગ્ય શ્રદ્ધા બેસારી શકાય તેનું શિક્ષણ દોષ પણ ધર્મને પ્રતિકૂલ થાય અથવા પરધર્મી રાખના ધર્મ સંબંધી માધ્યસ્થ્યને હોનિકારક નીવડે એમ માની શકાય નથી. બાલકોને અને બાલકીઓને વેદ, પુરાણ, બાઈબલ, કુરાન સર્વેની સમજ શકાય તેવી હકીકત નિષ્પક્ષપાતપણે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કહેવાથી, અથવા પ્રાચીન મદોત્સાઓ અને સ્ત્રી પુરુષોનાં ચરિત્રો નિરૂપી તેમાંથી પ્રાપ્ત બાલકીઓ સ્વતઃ શ્રદ્ધા ચારિત્ર અને સદાસનાનો સાર ઉપજાવી સે તેવી યોજના રાખવાથી, ધર્મના માધ્યસ્થ્યનો ભગ થવાનો ભેદ પણ અવકાશ અમોને બાસતો નથી. અને આવા વિષયોની આ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરવાની વાચનમાસામાં પુષ્કલ જગો પણ છે.

૨

ધર્મ.

૧

દેવલોક.

(મગેહુ)

(અનુસંધાન પાને ૧૦૮થી)

એક દર્શન એવું જોવામાં આવ્યું કે એક શક્તિ નીચ વર્ગના લોકોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવા કોઈ મહાનુ કુક્તિ રચ્યો હતો. પોતે અગર જો કે બહુ ધર્મચુરત માણસ હતો તોપણ તેના મનમાં એમ આવ્યું હતું કે પ્રથમ તેઓની શરીરસ્થિતિ સુધારવી. એ ઉપરથી જ્યારે પોતે આ ધૃતી ઉપર હતો ત્યારે મનમાં ને ને ધારણાઓ કરેલી પણ પાર પડેલી નહીં તે વિગતવાર આંદો આવડથી અને પ્રેમથી જાણે પાર પાડતો હોય એમ દેખાતું હતું. તેની ધારણા એવી હતી કે પોતાની પાછે જો પુષ્કલ ધન આવે તો સવળા પરચુરણ ધધા પોતાને હાથ કરવા. તેવા ધધા કરનારી માત્ર ચાર પાંચ મોટી પેઢીઓ કરવી. આમ કરવાથી ને સામસામી જાહેરખર્ચે કાઢીહરીશર્ષ કરી નુકસાન પામ્યું છે તેનો ખુચાવ કરવો અને લોકોને તે માથ હાલની દીમત વડે આપવાથી જે મોટો નફો રહે તે કામ કરનાર લોકોમાં વેહેલી શકાય એટલે તેઓને હાલના દરજા વધારે રાજ મગે. તે સાથે એવો પણ વિચાર હતો કે

જીમીનનો એક ટુકડો લઈ તે ઉપર નાના ગાંધી મારખાવી તેની આસપાસ ગાંધી નાના પીચીયા રાખી તે એ લોકોને રહેના આપના એ લોકો અમુક વધુ સુધી નોકરી કરે પછી તે એનો અધિકાર ભાગીદાર કરવા એટલે તેના નફામાંથી તેનું દલાવરથામ અગર ના આવી શકે. આથી શ્રી ધીરજી પ્રમાણે વર્તન કરી તેનો વિચાર ફનીયાને એમ બતાવવાનો હતો કે ખ્રિસ્તી ધર્મ માનવામાં મનસમકર્મુ વ્યાવહારિક કામચલાઉ કરવાનો પ્રયત્ન માગે છે, અને તે એમને જે લાભ મળે તેના ઉપકાર માની પોતે જે ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખતો હતો તે ઉપર તેઓની આસ્થા પણ બધારે એમ તે માનતો હતો.

જો એવો જીમીન દાખલો એક હિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તાનો હતો તેની ધારણા આ ફનીયા પોતે હતો ત્યારે એવી હતી કે પોતે રામચદ્રજી જેવા રાજા થવું તેથી જીવી રીતે તે રાજ્ય કરતા અને વર્તતા તેવી રીતે પોતે કરવા શ્રમે કરેલા પણ આ લોકોમાં તો તેમાં ધણા વિદ્વન્ મત્તા એટલે તેની ધારણા પાર પડી શકે ની નહીં પરંતુ એજ વિચારથી મરદાર તે ત્યારે દેવલોકમાં ગયો ત્યારે ત્યાં વિદ્વન્ આવ્યા નહીં અને તેની ધારણા પરિપૂર્ણ પાર પડતી નહોતી આ કામમાં રામચદ્રજી તેને સનાહ આપતા હતા તથા સહાય થતા હતા અને તેની રાજ્યભક્ત સઘળી પ્રભુ રામચદ્રજીને સર્વદા ભગતી હતી.

એક વધારે અંગતથમ જેવો અને મધકે મનને લાગણી ધાય એવો દાખલો એક ખ્રિસ્તી ધર્મની ત્યાગી સ્ત્રીનો હતો આ સ્ત્રી ધ્યાન ધનન કરતા પોતાના ધર્મ માટે પરિશ્રમ લેવામાં વધારે ઉત્કૃષ્ટિ હતી તેણે પોતાના ધર્મની એક આરા ને એમ છે નેટુ તમે મારા એક પણ અધુ જનના કલ્યાણાર્થે મરણો તેટલું મારે માટે કરેતું હું સમજીશ એવું જે વચન તે પ્રમાણે વર્તન કરતું એવો નિશ્ચય કર્યો હતો અને દેવલોકમાં પણ તેજ આરાતુસાર પૂર્ણ રીતે તે વર્તતી હતી તેણી વારંવાર મુંઝેલો લોકોને આરામ કરતી હતી, સુખ્યાને આ વસાવતી હતી, ગરીબ લાચારને વસ્ત્ર આપતી હતી અને હરેક પ્રકારે તેઓને મહાય થતી હતી આ બધામાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી વાત એ હતી કે જેને જેને તે આવી મદદ કરતી તે તદ્દત્ત કોઈક રૂપ બની જતું એટલે તે બહુજ ભક્તિભાવથી તેને ભજવા લાગી જતી.

એક બોધદાયક દર્શાવે એ બેનોનું હતું આ બન્ને જણોએ બહુ ધાર્મિક હતી આમાની એ બોધદાયક બધું હતી અને બીજી તેની સારવાર કરવામાં પોતાનો જ નિર્ભરન કરતી બચાવતે એ ફનીયામાં હતી ત્યારે વારંવાર ધર્મની અને પેરોપકારના મર્ચ કરવાની ચર્ચા કરતી અને શુદ્ધિઓ રચતી એથી કરી તેઓ દેવલોકમાં અન્યોચન્ય એક બીજાનું ધ્યાન કરી તેના સુખાર્થે કાર્ય કરતી હતી અપર્ક હતી તે સારી યજ્ઞ તદુરસ્ત દેખાતી હતી અને આ ફનીયામાં જે કાર્ય કરવા તે પામી ન હતી તે ત્યાં કરતી હતી આમાં એમ પણ દેખાતું હતું કે એક બીજાની સમીપે જે તેઓ ભક્તિ અર્પી હતી તે કોઈક અંશે અર્ચનવાળી હતી.

ધર્મપરાયણ સદા અતઃપ્રણયી ધર્મપ્રસાર કરવાવાળા ધર્માચાર્યનું કાર્ય પણ આંદો યત્ર જેવામાં આવે છે. પણ જેઓ ધર્માધ યત્ર અજ્ઞાનતાવાળા ધર્મધર્મ બનાવે છે તેઓ.

કામ આ વિભાગ સુધી પહોંચવા પામતા નથી પણ જેઓ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં છે તેઓ આહી આવે છે ઝાપ્તરો લીધીગર. જેવા જેઓ પોત પોતાના માનેલા ધર્મના અંગે સોફાઈ લાવવા તૈયાર કરે છે તેઓ એવીજ રીતે ધર્મ કરતા અહીં જેવામાં આવે છે એ ક મુમત્તમાન આહી જેમાં આવે તેની ધારણા એવી દેખાતી હતી કે નિનામ ધર્મના મત પ્રમાણે આખી દુનિયાનાં સોફાઈને રાજ્ય ચલાવવા માટે તે મનના કાના તરી પોત બહુ આતુરતાથી એ માટે પ્રયાસ કરતો હતો.

એવું પણ જણાય છે કે કલાને પ્રભાવ થતા અમુક પ્રકારની સ્થિતિએ પોહોચેલા લાવત હોય તો તેવાં મનુષ્યો પણ આ વિભાગમાં આવે છે એ પ્રકાર એવો છે કે જેઓ પોતાની પ્લાને ઉપયોગ માત્ર પોતાની ખ્યાતિ માટે કરે છે અને તેમાંથી સ્વાર્થ સારો છે, અથવા જેઓ પોતાના ધર્મધારણાઓની છાયા કરે છે, તેના મનુષ્યોના ધર્મ તેને દેવનો પર્યન પણ પોહોચવા દેતાં નથી પરંતુ એવી પ્રાર્થ કર્યા ઉચ્ચ શિખરે ચઢાવી તેના ભવન ધર્મ જેઓ તેનો સહુપયોગ કરી મનુષ્યજનતાની સાત્વિક ઉન્નતિ કરવા માટે ત્યાસ કરે છે તે જીવ આહી અથવા એથી પણ ઉપરના વિભાગમાં તને લીધે નથી છે. દેખાં એવાં મનુષ્યો પણ હોય છે કે જેઓ આ બેની પચવો માર્ગ પચવ કરે છે, એટલે તેઓ માત્ર સ્વાર્થ સાધવા પણ નહિ તેમ સોફા ઉન્નતિ માટે પણ નહિ પરંતુ માત્ર કસા ખાણું આ તરજ તે વિવા પ્રાપ્ત કરે છે આવાં મનુષ્યો આ વિભાગમાં ષ્ટીક વાર આવે છે એક ગરેવાનો દાખલો એવો જેવામાં આવે છે કે પોતે મનુષ્ય ધાર્મિક હોય અને પોતે જે મંદિરની જળનાયતો તે કાષ્ટરને આરોપણ કરતો આવી ચીજો બહુ સારી જાતની અને તેના સર તથા મર્ચુની આ ભૂમિકાની ઐતિહાસિક પ્રકૃતિમાં આતિ સુતર રચના દેખાતી હતી આતુ પરિણામ એ થવાતુ કે બ્યારેતેનો પુનર્ગત્ય નથી ત્યારે ભક્તિભાવ તથા ગાયન પ્લાનો તેનામાં વિશેષ પ્રભાવ થવાને આવાં મનુષ્યો જે જનસમૂહની ઉન્નતિનો વિચાર કરેલા નહિ તે તેઓ આત્મા આ વિભાગમાં વારવાર આવન કર્યા કરે છે અવાપિ પચન જે ત્રણ વિભાગ મનુષ્યન કરવામાં આવ્યું તેથી જણાયુ હશે કે જેઓ પોતાના કુટુંબવગ પ્રતિ, રહેણી વર્ગ પ્રતિ અથવા દિદેવ પ્રતિ પ્રેમભાવ રાખે છે તેઓ તેમાંના અનુકૂળ વિભાગ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ જેઓ જનસમૂહ પ્રતિ એવો ભાવ રાખે છે અને તેમાં કાંઈ સ્વાર્થ સંખતા નથી તેવા એના કરતા ઉપરના વિભાગને પામે છે.

‘‘ચોથો વિભાગ’’—૩૫ ભૂમિકામાં આ સર્વથી ઉચ્ચ છે તેમાં બહુ પ્રકારની કાંઈ ધર્મ જેવામાં આવે છે, એટલે તેની એક અમુક ખાસીયત છે એમ કહેવું કઠિન છે તોપણ તેના ચાર મુખ્ય ભાગ કરી તેમાં સર્વનો સમાવેશ કરી શકાય એમ છે. ૧. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેનો સ્વાર્થરહિત અભ્યાસ. ૨. તત્ત્વ અને પદાર્થવિજ્ઞાનેનો ઉચ્ચ અભ્યાસ. ૩. સ્વાર્થરહિત કામોમાં ઉપયોગ. ૪. વિદ્યા તથા કલાશક્તિ. ૫. સેવા. આતરે સેવા કરેલી તે હવે આ માટેનું પધાર્થ જ્ઞાન તેના સખધે દેશતો આપરથી માટે યશે માટે પ્રત્યેક વિભાગનાં યોગ્ય યોગ્ય દેશત નીચે આપેલાં છે.

(આગળ આપુ)

પ્રતિ, ચેતના, ઈશ્વર, ઈત્યાદિ નામોને રચાને 'પ્રેમ' એ નામ પ્રયોજવાનો પ્રચાર ટેલા સમયથી, આ મામિદમાં તેમ અન્યત્ર, પડતો છે, 'અભેદ' એ અર્થના પર્યાય રૂપે વારવાર 'પ્રેમ' -શબ્દને વાપર્યો છે આમ કરવાનું કારણ આવું છે કેવન ચેતનાના ઘટ, માયારહિત નિયમીત એકાકાર ઈશ્વર, કોઈ પણ ભેદ વિનાનું જીવ્ય, એ સવ પ્રકારે, જ્યારે તત્ત્વનિશ્ચય થાય છે ત્યારે તે નિશ્ચય, એટલે વિચારને, અનુસાર જે નીતિ અથવા આચાર મિદ્ધ થઈ આવે છે તેમા વિરાગ, ત્યાગ, નિવૃત્તિ, શુદ્ધતા, એનું પ્રાધાન્ય જણાય છે બુદ્ધિવિલાસોની વાકરચના અને ઉદારીન નિવૃત્તિની નીતિ એનું જ્ઞાન અને વેદાન્તનું ફલ નીપજે છે, અને જે કૃપણતા, પામરતા, ભય, શકા, ઈત્યાદિમાથી અત્યંત નિર્મુક્ત થવાને અર્થે વેદાન્તઘણુનો આશ્રય કરેલો તે અર્થ સિદ્ધ ન થતા તેનાં તેજ કૃપણતા આદિક નિવૃત્તિ, ત્યાગ ઈત્યાદિ નામાન્તરથી વધારે દૃઢ થઈ રહે છે કૃપણતા, પામરતા, ભય, શકા ઈત્યાદિને અભાવે ઉદારતા, ભવ્યતા, નિર્ભયતા, નિરાકતા અર્થાત્ સ્વાતન્ત્ર્ય, ખત, વીર્ય, પગક્રમ ઈત્યાદિનો ઉદ્ભવ થયે જોઈએ તે ન થતા, વેદાન્તશ્રવણથી મનુષ્ય વધારે સક્રિય અને ભયશકામા શુચવાઈ ગયેનું થઈ કર્તવ્યશ્રદ્ધ ધાય એ કોઈ પણ વિચારવાનું યોગ્ય લાગશે નહિ સમારમા દુષ્ટ, ક્રોશ, કંપદ આદિનો વિમ્તાર છે એતો સર્વને સુવિદિત છે, તેનો નિર્બાહ દરોને કે રહીને પણ કરવાનોજ છે, માની અતાનીનો ફેર એટલો છે કે માની સુખ દુષ્ટ સર્વને પોતાના હૃદયના જ્ઞાનચક્ષુથી જોઈ સર્વનું અનુભવ લે છે અને આત્મવિસ્તાર તથા આત્મવિકાસની વૃદ્ધિ અનુભવે છે/અગાની પ્રનાપ, ઉદારીનતા, ત્યાગ, ઈત્યાદિનો આશ્રય કરે છે આ પ્રકારે, અમુક તત્ત્વનિશ્ચય સ્વીકાર્યો પછી જે આચાર ઉદભવે છે ત્યાજ તે તત્ત્વનિશ્ચયની કીમત અને કસોટી થઈ શકે છે, અને વેદાન્ત અથવા જ્ઞાનમાર્ગથી સિદ્ધ કરવાનો જે આચાર છે તે શુદ્ધતા, ઉદારીતા, નિવૃત્તિ, ત્યાગ એવો નથી પણ અત્યંત ભવ્યતા, સ્વાતન્ત્ર્ય, ખલ, પરાક્રમ અને છતાં નિર્દોષતા એ છે આચાર પર વે વેદાન્તસિદ્ધાન્તથી જે આવું સિદ્ધ કરવાનું છે તે ઉપર લક્ષ રાખીને વેદાન્તપ્રતિપાદ્ય ઘટ્ટને વારવાર 'પ્રેમ' એ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યું છે.

પ્રેમનું સ્વરૂપ બહુ બહુ સૂક્ષ્મતાથી વિલોકતાં પણ તેનો સાર 'અત્યુપ શ્રદ્ધા' એટલોજ નીકળશે સામાન્ય પ્રાકૃત પ્રેમમાં પણ શુદ્ધ, સમૃદ્ધિ, શ્રદ્ધ, ઈત્યાદિ કોંયા કારણથી પ્રેમ પ્રવર્તે છે તે કહી શકાતું નથી, કોઈએ અર્થાત્ ન કહી શકાય તેવા અવપર્ય પણ આંતર (બાહ્ય નહિ) એવા હેતુથી જે વ્યક્તિને પ્રેમ આકર્ષે છે ને જોડે છે, વ્યતિષ્ઠિતિ પદાર્થાનાન્તરઃ કોઽપિ હૈતુઃ એમ કવિવર શ્રીભવશ્રુતિએ પણ માયું છે. પ્રાકૃત પ્રેમની હવૃત્તિ અવપર્ય કહેવામાં તત્ત્વ એટલુંજ છે કે તે સુદ્ધિ અને બુદ્ધિના તકોને વિદિત નથી, હૃદયની ન સમજ શકાય તેવી મતિનો એ ગદ્દિમા છે જ્યાં પ્રેમસંબધ થાય છે ત્યાં દક્ષિણ બદલાઈ જાય છે, બુદ્ધિને પ્રજ્ઞ કોઈક નવાં ચક્ષુમાં ચડે છે, અને પ્રતિપક્ષીને ને, કોણે જણાય છે, ઉદારીનને મધ્યસ્થરૂપે બાંસે છે, તેની તે રિયતિ પ્રેમદક્ષિને શુદ્ધ-

રૂપેજ અનુભવાય છે. પ્રેમનું સ્વરૂપજ એ છે કે જેનું કદાપિ તેનું જ દેખાય છે અને અનુભવાય છે. પ્રાકૃત પ્રેમનો આવા ધર્મમાંથી અપ્રાકૃત, દિવ્ય પ્રેમનું સ્વરૂપ પણ આપણે સમજી શકીએ. 'કદાપિ તેનું અનુભવાય' એટલે અતુલ હૃદયરસ અથવા અતુલ શ્રદ્ધાને બોલે; જે નિશ્ચય થયો છે તે બુદ્ધિમાનમાં ન રહેતાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં પણ આવી જાય છે. નિશ્ચય અને નિશ્ચય ઉપરની એવી અતુલ શ્રદ્ધા કે તે નિશ્ચય બાજુ તેમ આંતર સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ અનુભવાય એ પ્રેમનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમગ્રજ છે. અર્થાત્ જ્યારે નિશ્ચય એટલે બુદ્ધિ, માત્ર વિચાર અને વચનમાંજ સમાપ્ત થાય છે ત્યારે પ્રેમ પોતાના નિશ્ચયને કર્તવ્યમાં ઉતારી આચારમાં અપરોક્ષ કરી શકે છે. એટલા મારેજ બહુ ઇત્યાદિ બુદ્ધિગમ્ય નામોથી અભેદભાવનાને સમગ્રવધાને રચાને પ્રેમ, રસ, ઇત્યાદિ હૃદયગમ્ય અપરોક્ષાનુભવસત્ત્વ નામોથી અભેદભાવનાને કહેવામાં આવે છે.

આચાર અને વિચારની એકતા તેજ અપરોક્ષ છે. મન, વાણી અને કર્મ ત્રણેનું એક જ તેજ મહાત્માનું માહાત્મ્ય છે. એ માહાત્મ્ય સાથી આવે છે? વિચાર અથવા નિશ્ચય ઉપર જે અતુલ શ્રદ્ધા થાય છે તેમાંથી તે વિચારનું આચારમાં અપરોક્ષ થાય છે અને મન, વાણી તથા કર્મની એકતા રહિત પાવ્ય છે. મહાત્માઓના માહાત્મ્યનું તત્ત્વ શ્રદ્ધા છે. મહાત્માઓ એટલે માનવીર એકલાજ નહિ પણ દાનવીર, રણવીર, કાર્યવીર એવા જે જે ઐક્ય અને કર્તવ્યના ઉપાસક ભાગ્યશાલી જનો જગતને પાવન કરે છે તે સર્વનું માહાત્મ્ય વિચાર આચારની એકતામાંથીજ ઉદ્ભવે છે. અને એ એકતાનું તત્ત્વ પ્રેમ છે. એટલે પ્રેમનેજ ઇશ્વર કહેવામાં જે સાવનાને આપણે છેવટના સાધ્યરૂપે અર્થાત્ પરમપુરુષાર્થ રૂપે માનતા હોઈએ તેને આચારમાં લાવવા પવિત્રની જે શ્રદ્ધા સ્વાર્પણ અને કર્તવ્ય કરાવી શકે છે તેને ઇશ્વર રૂપે પ્રજ્ઞાનો આશય રહેલો છે. આમજ વિચાર આચારનું ઐક્ય થાય છે, જે તે વિનાનું વિચારમાત્રનું જ્ઞાન કે વાણીમાત્રનો વેદાન્ત નિષ્ફળ અને નિરૂપયોગી છે એ દર્શાવવા વેદાન્તપ્રતિપાદ બ્રહ્મનું 'પ્રેમ' એ નામ સાર્થક છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે જો પ્રેમ આપણને આપણા પોતા ઉપર છે તેવો સર્વત્ર અનુભવવો અને એ પ્રકારે અભેદની નીતિ હાથ કરવી. આવા તઈને આધારે બ્રહ્મને પ્રેમ સંબંધે કરીને કહેવું વાસ્તવિક છે એમ કેટલાક કહે છે. આમ પણ, આપણે કહી ગયા તેની તેજ વાત પ્રકારાન્તરે કહેવાય છે. આપણા ઉપર જો પ્રેમ છે અર્થાત્ આપણે આપણું શ્રેય જોને માનીએ તેને તુરત આચારમાં આણવા મુખીનો આપણને જોવો આપણા ઉપર પ્રેમ છે, તેવો સર્વત્ર જમાં શ્રેય છે તેને પણ આચારકોટિમાં આણવાનો પ્રેમ હોવો જોઈએ. 'આપણું' અને 'સર્વ'—'હું' અને 'તું'—'આ' અને 'તે'—એ ભેદની વચમાં જે દૂરતા, વિરોધ છે તેને સમીપતા, સમાનતા અને એકતામાં મેળવી લેવો. એ અર્થે 'આપણું' અને 'સર્વ' ની વચમાં આચારના ધારણરૂપે પ્રેમને મૂકવામાં આવ્યો છે. નહિ કે હું અને તુંનો ભેદ નિર્મૂલ થઈ શકે તેવો છે; માત્ર એટલુંજ સંભવિત છે કે હું તું અર્થાત્ કર્તા અને કર્મનો, દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યનો જે ભેદ છે તે વિચારથી નિર્મૂલ થઈ શકે છે; વસ્તુમતિમાં એવો ભેદ નથી છતાં સમગ્રજ છે, તે વિચારે કરીને યથાર્થ કરી શકાય છે. જે અહંબુદ્ધિથી હું એની ઉપત્તિ થાય છે તેનાથીજ તુંની પણ ઉપત્તિ થાય છે કેમકે અ-

હુ મુદ્ધિ જે તે ત્વ મુદ્ધિ વિદ્યા મર્મરતીજ નથી એટલે આ અહુદ્યુદ્યનો પરાજય થા
ય વિચાર કરીને તેનો વિનાશ સમગ્રયે તો હુ અને તુનો ભેદ મળી ગય અને જે આ
બેભાવનાના ઉચ્ચ બચ્ચતા દ્વિતી યનાનો સમજ છે તેનો ઉદય સહજે યદ્ય ગ્રહે ત્યારે
'આપણ' અને 'સવ' ની વચ્ચે પ્રેમને આચારુ ધોરણુ' હરાવવામાં તાત્પર્ય એ છે કે
વિચારથી કરીને અદેભાવનો વિનાશ સાધી તે ગ્રિયતિ ઉપર અંતુલ અધ્યાને અપવી, જેથી
સમટિગા ઉદય બ્યટિમા થવાથી વ્યક્તિભાવ નીકળી જતા, આચાર વિચારુ ઔક્ય સિદ્ધ
થરા અને નાનાથી મરગા મર્મ પ્રમર્મા અર્થસાક્ષાત્કારનો આનંદ આવશે એજ શ્વ
મુદ્ધિ છે

પ્રેમ એજ અંતુભવનુ માધન છે અધ્યાહીન અનુભવ કશુ ફલ આપી શકતો નથી
નાગમા બચ્ચનો વિદ્યાર્થી પણ પ્રેમ વિના પોતાનો પોંડ કરે તો તેને કશુ ફલ થતુ નથી
આ સમાગની પોતના અનુભવ કરાવને કરાવને પરમાનુભવ ઉપજવી આપવાની છે, બેદમ
થી વાચ્યનાના અનુભવગાથી અભેદમથી અવાચ્યતાનો અનુભવ ઉપજાવવાની છે અંતુભ
વને અર્થ મે વસ્તુની અપેક્ષા છે હૃદયના અનુભવજ નથી હૃદય એ 'સસાર' છે હૃદયના
મે પક્ષનાથી એ ઉપરજ જેનુ લક્ષ રહે છે તેને અનુભવ આવતો નથી, ઉભયેનુ ભોન રહે
તારેજ અનુભવ આવે છે એમન્ટ સુખી કે એમન્ટ દુખી શ્યંત જેમ અનુભવહીન છે
તેમ વિશ્વવ્યવસ્થામાં છે પણ નહિ, દોષ શુ પુષ્પ નથી સુખદુઃખ આદિ હૃદયનો અતુ
ભવ બ્યકિતમાત્રને આપવાતોજ વસ્તુગતિનો આશય છે, પણ તે આશયને ન જાણતાર એ
મ માની લે છે કે વસ્તુગતિ મારા એવાને માટેજ સુખમય કે દુઃખમય થઈ છે, ને એમ
માનીને અભિમાનમાં પડે છે અનુભવથી વિદૂર ગ્રહે છે, વિનાશ પામે છે હૃદયના એક અ
ગને અભિમાનથી વગડતુ એ પ્રેમહીન અનુભવ છે, વસ્તુગતિનાં સ્વરૂપ ઉપર અધ્યા ન હો
વાથી તેવો પ્રેમહીન અનુભવ 'અર્થસાક્ષા કારરૂપ ફલ આપી શકતો નથી વસ્તુગતિ ઉ
પર પ્રેમ હૃદય, હૃદયનો અનુભવ થાત તેમાં હૃદય એ અગની વચ્ચે જે ઔક્યતુ આનંદ છે, આ
ચાર વિચારની એકતાનો પ્રેમમાગ છે તે અનુભવવામાં અર્થસાક્ષાત્કારરૂપ મોક્ષ છે મા
ટેજ પ્રેમ એ અનુભવ પરમાનુભવનુ સંચય છે પ્રેમ એજ અર્થધર છે

$$\begin{array}{r} 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \\ 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \\ 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \quad 1 \end{array}$$

અર્થસાક્ષાત્કાર

—(મરુતુ)

(અનુમધાન પૃષ્ઠ ૧૩૬ થી) =

પૂર્વે રૂપાન્તરમા સટિની રચના જે મિથ્યામાત્રસાર ધર્મ તે ખાલેલી હતી તે પ્રમાણે
વનમાનક્રમમાં થયે જાય છે તે કાવમા જેમ મનનો પ્રભવ થયો હતો તેમ આજ આપણો
મનનો પણ ધાય છે એટલે બાલતી દ્વિતી મથારિયત સમજશે તો પૂર્વે કેમ થયું હતું તે
જે સમજવામાં આવશે પૂર્વે રૂપાન્તરમાં જે મન નિર્વૈષ્ણુપદને પામ્યા હતા અને પુ
નર્વે ૧૩૬ના આદિમમાં નિવાપુર્વે છાડી બોલ્યા તેને ગુપ્તવિદ્યાના તેમજ તેવાં

અન્ય પુસ્તકોમાં અનેક સંજ્ઞાઓ વર્ણવ્યાં છે. આપણે તેમાંથી માનસપુત્ર એ સંજ્ઞા લઈશું. કારણ કે તેથી કરી તેના મુખ્ય લક્ષણ પોતાના મેળે જણાઈ આવે છે. તેને 'કુમારો' (સનકુમારોદિ) પણ કહે છે. કોઈ વખતે તેને સૂર્યવાસી પિતૃ પણ કહે છે. પણ આપણે માનસપુત્ર શબ્દ વધારે સૂચક હોવાથી તે પસંદ કરેલો છે. તેઓએ સમજશક્તિનો પ્રભવ કયો, સમજશક્તિ શું છે તે હવે જોઈએ. એ એક પ્રકારનું જીવનતત્ત્વનું ચાંચસ્ય છે. તે અમુક પ્રકારની ભૌતિક પ્રકૃતિકારા કાર્ય કરે છે અને બહિર જગત્ તથા પોતાની વચ્ચેના સંબંધને તે વડે વૃદ્ધિ પામે છે. એ વૃદ્ધિ બહુ મંદ થાય છે. તે અનુભવજન્ય છે. તે સંકિત ખીણે છે, કોઈ એકાએક આવી જતી નથી. સમજશક્તિ બહિર સંસ્કારથી અને એ સંસ્કાર અનુસાર વ્યવહાર ચાલવાથી આવે છે. તેથી ઈંદ્રિયો વિના સમજશક્તિ એટલે જુદાનો સંભવ નો. આપણામાં પરમજીવનશક્તિ રહેલી છે પણ તે સમયની સ્થિતિમાં એને સમજશક્તિ કહીએ તો ભુલ ગણાય. આપણે સમજશક્તિ જોને કહીએ છીએ તેના કરતાં તે બહુ ઉચ્ચ, ઈંદ્ર, અને ગૂઢ છે. તેનું કાર્ય જોને આપણે વિચાર કહીએ છીએ તેના કરતાં બહુ ચઢી-આનું અને દૂર છે. બાહ્ય સંસ્કાર અને આંતર સંસ્કારનું સંયોજન કરવું એ વિચાર છે. એથી કરી કલ્પિત સકલના બંધાય છે. તેથી તે મૂર્તિમાન થાય છે. જુદા પરમજીવનશક્તિનો ઉદ્ભવ અને પ્રભાવ છે. એ પરમજીવનશક્તિ તેજ આત્મા છે. તે અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે પ્રથમ પ્રદર્શિત થવા લાગે છે અને ત્યાર પછીથી મંદ મંદ ગતિથી આગળ વધે છે. તે ગતિ ભૌતિક પ્રકૃતિમાં થાય છે અને તેમાંથી જુદા ખીણી નીકળે છે. એ સૂર્યનો સારાંશ એ છે કે જેમ જેમ સંકલ્પના બંધાતી જાય છે તેમ તેમ મનશક્તિઓ થતી આવે છે.

માનસપુત્રોદ્ધારા જે સર્વ ક્રિયા થવાની હતી તે પૂર્વ યુગાન્તરમાં થઈ ગઈ છે. એ મહાન આત્મજ્ઞાનીઓ તે સમયે વર્તમાન કાલમાં આપણે જે પ્રાપ્ત કરવા મથન કરીએ છીએ તે પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા. પૂર્વ યુગાન્તરના તેઓ પાર ઉતરેલા પુરુષો છે. તેઓ સંપૂર્ણ સ્થિતિએ પોહોઆ હતા. તેઓ પૂર્ણજ્ઞાની થયા હતા. આધુનિક કાલમાં, આ યુગમાં તેઓ નવીન પંક્તિની મનુષ્ય જાતના ખીણવામાં સદાય થવા આવે છે. તેઓ નવીન જાત થાય તે માટે સદાય થાય છે. આપણે જે સ્થિતિ સુધીની વાત ઉપર કહી ગયા ત્યાં સુધી તો સૂક્ષ્મરૂપ બંધાતું હતું એટલે તેઓએ તેમાં કોઈ ભાગ લીધો નહિ હતો. પણ હવે તેમની જરૂર પડી. તેઓને તે રૂપમાં ખીણે ભાગ લેવાનો હતો. તેઓ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા અને જે નિવાસસ્થાન તેમને માટે તૈયાર થયાં હતાં તેમાં પ્રવેશ કરી તેને આગળ ચલાવ્યાં. તેઓના સમાગમથી નવીન વ્યક્તિ યદ્યદારણ્યકે ત્યારથી તેમાં કર્તા, ઉત્પાદક, પ્રવર્તક ઈત્યાદિ શક્તિ આવી.

“સિદ્ધ ડાકિન” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે જ્યારે એ માનસપુત્રો પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યા ત્યારે તેઓએ કામરૂપ મનુષ્ય શરીરને પોતાના રૂપમાંથી ભર્યું. આંહી કામ શબ્દ જે વાપરેલો છે તે કેવા અર્થમાં છે, એ ઉપર જે આપણે કહી ગયા તેથી સમજવામાં આવશે. પશુવત્ મનુષ્ય જે થયું હતું એટલે જેમાં માત્ર લાગણી અને વિષયવિકારનાં ખીજ દળ ઉદ્ભવ્યાં હતાં તેવા કામરૂપમાં એ માનસપુત્રોએ પોતાના રૂપનો અંશ અપાડ્યો એટલે તેમાં

જ્ઞાનશક્તિનો વિસ્તૃતિમય દાખવ થયો એ “સંક્રિયક્રિતિ”ના પુનઃકર્મા ને મોડાનું જા-
પાંતર આપેલું છે તેમા કહેવું છે કે કટલાકે માન વિસ્તૃતિમયિતે રોમા નાખ્યો, વળી
એમ પણ કહેવું છે કે કટલાકે એ રપમા પ્રવેશ કર્યો આ અર્થન થયા એ મનુષ્યો મ
હાનુ શિક્ષાગુરુઓ થયા તેઓ અર્ધ ત્રીજી, ચોથી અને પાંચમી પન્નિની મનુષ્ય જ્ઞાતિ
આદિ કાલમાં ગિજ્ઞાણ આપનારા હતા એ મહાનુ ગુરુઓએ નવીન ઉપન થયેલી મનુષ્ય
જ્ઞાતિને આત્રય આપ્યો અને તેને કુળની નેજાએ ચોખ્ખ થયેલા શરીરમાં નિવાસ કર્યો
તેઓની જ્ઞાનશક્તિ સપૂર્ણ ખીરેલી હોવાથી તે પૂર્વે ન મહાત્મા થઈ ગયા તેઓ હતા
તેઓનું વર્તમાન કાનમા યનાર મહાત્માઓને ઉદરનાર મનુષ્ય બધાસુ આ મનુષ્યજ્ઞાતિ-
ની જાલસ્થિતિમાં રક્ષણ કરવા, હાનિ ધાય નહિ તેવી સલાહ રાખવા, અને તેઓને સ
હાય થવા એ મહાત્માઓએ અવતાર લીધો વર્તમાન મનુષ્યજ્ઞાતિ વિષે ચર્ચા કરવામાં
તેઓ સખધી કાઈ કહેવાની જરૂર નથી માત્ર એટલું કહેવું જમ છે કે તેઓએ એ
શરીરને ધારણ કર્યા અને પોતાની ઉપાધિ કરી લીધા પણ તેમાના કટલાકે પોતાનો
અશ તેમા નાખ્યો અને ને કામરૂપ તૈયાર હતા તેની પૂર્તિ કરી પ્રત્યનાત્માનો આરબ
આંહીથી ધાય છે એ સયોગ ધાય નહી ત્યાં મુધી મનુષ્યમા પ્રત્યનાત્મા અથવા છવા-
ત્મા હોઈ શકતો નથી માત્ર ને વૃત્તિ, વિકાર, વાત્તાના ઇત્યાદિ હોય છે તેને છવ એવું ત
વખતે કહેવામાં આવે છે. પ્રાણીમાનમા આ છવ છે ખરો પણ ને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનાર
છે અને ને અમરત્વ પામે છે તે છવા મા એ નથી આ શમ્દોનો બેદ જાતુ ધ્યાનમાં
રાખવાનો છે. તેને અમર વ પ્રાપ્ત થતુ નથી તો પણ તેના વિના અમરત્વ પ્રાપ્ત થતુ નથી,
કારણ કે ને છવાત્મા તે દશાને પોહોચ્યા છે તેઓ તેની સાથે સમઘ જોડ્યા વિના.
કાઈ કરી શકતા નથી ‘ઓકટ્ટ ઉવર્ણ’ નામના પુત્રકમા મહાત્મા કુતુમ્બીએ મી
સીનેટને લખેલા એ પત્રમા સમ્યવ્યુ છે કે મનુષ્ય અમરત્વની ઇચ્છા કરે તો તે પ્રાપ્ત
થઈ શકે છે. આ સમ્મનનો સાર એ હતો કે ધિઆમોરીડલ મોસાઈટીનું શિક્ષણ એવું છે
કે મનુષ્ય આરબધીજ અમર છે એમ માનવાનું નથી પણ જો અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવાની
તેની ઇચ્છા ધાય તો જો કરવા સમર્થ છે માત્ર છવનુ મુખ જોઈએ તો તેતો અમરજ
છે. પણ આહી ને કહેવામા આવે છે તે પ્રમથ પામેલ આત્મજ્ઞાની છવના સખધે છે.
૧. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કૃપાવાળી બુદ્ધિ ખીવવવાની છે અને તે ધીમે ધીમે ખીલવી શકાય છે.
એ ખીવવવાનું કામ ઉપર આપણે ને અશના પ્રવેશનું કહી ગયા તે ભૌતિક પ્રકૃતિદ્વારા
જો છે તે મર્મ ધીમે ધીમે અનુભવ પ્રાપ્ત કરતા કરતા ધાય છે અને છવાત્માની યાત્રામા
એવા અનુભવજન્યજ્ઞાનપડે અન્ય મનનક્રિયાઓ પ્રમથ પામે છે એ કરવામાં જો તે નિ-
ખલ ધાય તો અમરત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકેતુ નથી અનુભવ મેળવવા, તે મેળવ્યા પછી
તેમાથી અન્ય જ્ઞાતિઓ પ્રાપ્ત કરવા, અને તે કર્યા પછી અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવા, ઉપર કહી
ગયા તેવા સયોજનની આવશ્યકતા છે મિથ વનુ લામો કાવ ઝમી શક્તી નથી એવી
જમુનો મર્મ પણ કામે જધા ભાગ હુટા પડવાનાજ માત્ર એકજ સર્વન દકી રહે છે

૩

૪૯

વ્યભિચાર

આ વિષયનું મથાળું જોઈ પશુને આશ્ચર્ય લાગશે અને પ્રસિદ્ધ લેખમાં એવા વિષયની ચર્ચા શિષ્ટ પંક્તિમાં મળ્યાય કે નહિ તે વિષે શંકા આવશે; પરંતુ વર્તમાન જન સ્થિતિને જોઈ એવા વિષયોને એવી ઉઘાડી રીતે ચર્ચા વિના છૂટકો નથી. જ્યાં સ્ત્રીઓ દુષ્ટ એટલે દોષિત થાય ત્યાં વસ્તુસંકરની ઉત્પત્તિ થઈ અનર્થભારતની ઉત્પત્તિ થાય અને તેવી સ્ત્રીઓવાળા કુલનો કે તેવો કુલવાળા દેશનો વિનાશ પામ એમ મહાભારતના સમયથી શ્રીકૃષ્ણે ઉચ્ચારેલું છે. મહાભારતના અંતથી જોતાં આરંભ થયો એવા દલિકાલને માટેજ જાણે તે સત્ય ઉચ્ચારાયું હોય તેમ અનેક ગાન જાતના વિલક્ષણ ભેદમાં ભટ્ટ થયેલા આચાર્યવર્તની અધમતાજ આવા વિષય ઉપર લક્ષ કરવાની આવશ્યકતા ગ્રેરે છે. જાલસળન આદિકને આપણે અધઃપાત અને નિરંતરતાનાં નિદાન માનીએ તે કરતાં પણ વ્યભિચારાદિકને વધારે ભટ્ટતાનાં નિદાન ગણીએ તો તેમાં કદી અતિશયોક્તિ નથી.

વ્યભિચાર એ શબ્દ સહચારનો વિરોધી છે. સહચાર એટલે સાથે હોવું; કદાપિ પશુ વિખૂટું ન થાય તેવું સાથે હોવાપણું તે સહચાર કહેવાય. એવો સહચાર અપેક્ષિત હોય ત્યાં પણ સહચાર ન મળી આવે, જે જે વસ્તુ નિરંતર સાથે ને સાથેજ હોવી જોઈએ તે પણ કોઈ વાર સાથે ને કોઈ વાર વિખૂટી એમ મળી આવે; ત્યારે તેમનો વ્યભિચાર છે એમ કહેવાય. નિરંતર સાથેજ રહેવા રૂપ સહચારનો જે ભંગ પામ તેનું નામ વ્યભિચાર કહેવાય છે; વ્યભિચાર શબ્દનો જે શરીરસંગ્રહ રૂપ અર્થ થયો છે તે તો ગાણુ અર્થ છે અને વ્યભિચારનાં મુખ્ય અર્થનાં ચિન્દરૂપે સોઢમાં મુખ્ય હોય તેમ પ્રચલિત થઈ ગયો છે.

પ્રત્યેક મનુષ્ય અસુક પ્રકારની ભાવનાઓનું પૂતળું છે. અનેક અનેક ભાવનાઓ તેના મનમાં અને હૃદયમાં રમ્યાં કરે છે, તે સર્વનું મિશ્રણ થતાં થતાં અસુક એક પ્રકારની ભાવના પ્રધાનતાને પામી જાય છે, અને તે તે વ્યક્તિને તે તે વ્યક્તિ રૂપે દર્શાવે છે. રૂપ, રંગ, આકૃતિ એવી કદીને ગાણુસ માણુસ પરસ્પરથી જુદાં પડે છે તે કરતાં વિચાર અને આચારથી જે ભાવનાની તે પૂજા કરતાં હોય તે પરત્વે વધારે જુદાં પડી શકે છે. માણુસનું માણુસપણુંજ તેની ભાવનાઓ અને તેનાં વિચારોમાં છે. જેવા વિચારો અને જેવી ભાવનાઓ તેના હૃદયમાં પ્રાધાન્ય પામી તેની શ્રદ્ધા અને પૂજને પાત્ર થાય છે તેવો તેનો આચાર થઈ આવે છે. માનસિક અને કાવિક વ્યવહારનો આ પ્રકારે મનુષ્યમાત્રમાં સહચાર જણાય છે, નીચમાં નીચ જીવથી માંડીને ઉત્તમમાં ઉત્તમ મહાત્મા પૂર્વે વિચાર અને આચારનો જે આ સહચાર તેજ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ છે. વિચાર અને આચારની એકતા રહે એ સહચારનું નામ આપણે નીતિ અને ઉત્તમતા માનીએ, તો વિચાર અને આચારનો વિયોગ રહે, વિચાર કાંઈક ને આચાર કાંઈ એમ રાખી, પ્રતારણા, જુક, કપટ એને વચમાં અવકાશ આપવામાં આવે તો વિચાર આચારનાં એવા વ્યભિચારને અનીતિ અને નીચતા રૂપે માની શકીએ.

મનુષ્યના કુદ્દ પામર જીવનમાં પડે પડે વ્યભિચારનું પાપ થયાંજ કરે છે. વિચાર અને આચારની એકતા એટલી જાણી-દુર્લભ છે કે જેમ જેમ મનુષ્ય સાંસારિક સમૃદ્ધિ અને રાજ

બધાની ટાંચે પહોંચતો નય છે તેમ તેમ એ દુર્ધટતા અનેક અનેક પ્રકારે વધતી નય છે. વનસમાજ, વ્યવહાર, જ્ઞાન, મર્યાદ, ટેક, આદિ અનેક ક્ષુદ્ર ભાવો વચ્ચે આવી તેના વિચાર અને આચારનો વિયોગ કરાવે છે એટલું જ નથી, પણ વિચાર ઉપરની શ્રદ્ધા સિધ્ધિ થવાના એવા એવા પ્રસંગ આવે છે કે વિચારાનુરૂપ આચાર નીપજી જાય નથી. આવા બધા પ્રસંગોએ વ્યભિચારનું પાપ થયાં કરે છે અને તે પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે અનંત કલહ, ક્રોશ, વિવાદ, વિગ્રહ અને વિદંબનાઓ વ્યપ્તિ તેમ સમષ્ટિની શાંતિનો ક્ષણે ક્ષણે ભંગ કર્યાં કરે છે, સમાનતાથી શાંત રીતે ઉત્પત્તિને માર્ગ ચાલતા પ્રવાહને ક્ષુબ્ધિ કરી કોટિ કોટિ-શુભ શક્તિ અને સામર્થ્યને વ્યર્થપ્રાય વ્યાપારોમાં ક્ષીણ કરે છે, અને એમ જીવિતનો હેતુ અને ઉદ્દેશ વ્યર્થ કરી નાખી મનુષ્યને પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ કરે છે. જે જે આચાર અને વિચારના વિયોગમાં વિચરનારાં પ્રાણી છે તેજ વ્યભિચારી છે.

વિચાર બુદ્ધિમાંથી શ્લિષ્ટ થાય છે, આચાર હૃદયમાંથી. બુદ્ધિ વિચારતે વિચારને નિશ્ચય પામે ખરી પણ તે નિશ્ચય ઉપર શ્રદ્ધા યથા શ્રદ્ધાનો કાર્ય અને આચારરૂપે પરિપાક થાય તેમાં શંકા અને તર્ક વિતર્ક નીપજવતી બુદ્ધિ કામ આવતી નથી; તે તો આંખો મી-ચીને પણ પોતાના પૂજ્યની પાછળ ક્રંપકાવનાર અર્પણ કરનાર જે હૃદય છે તેનું કાર્ય છે. વસ્તુગતિમાં જે શકા, તર્ક, વિચાર, આદિ અતિ આવશ્યક અને ઉપયોગી વ્યવહાર છે તે બુદ્ધિ અથવા મનના વ્યાપાર છે; શ્રદ્ધા, ચારિત્ર, નીતિ, કર્તવ્ય એ આદિ જે અતિ આવશ્યક કાર્યસાધક શક્તિ છે તે હૃદય અથવા આર્દ્રતાના વ્યાપાર છે. સમષ્ટિમાં મન અને શ્રદ્ધાનું જે યુગ્મ છે તેજ વ્યપ્તિ વ્યપ્તિમાં પણ બુદ્ધિ અને હૃદય રૂપે નિવાસ કરે છે. બુદ્ધિ-પ્રધાન પ્રકૃતિનું નામ નર છે, હૃદયપ્રધાન પ્રકૃતિનું નામ નારી છે. એકલી બુદ્ધિથી આચાર-પર્યંતનું સ્વાર્પણ અને સાદસ આવતું નથી, એકલા હૃદયથી સ્વાર્પણ અને સાદસનો યથા-યોગ્ય એટલે સમષ્ટિને ઉપકારક માર્ગ સુજતો નથી. ઉભયને પરસ્પરની આત્મંત આવશ્યકતા છે. મારેજ બુદ્ધિ અને હૃદયનો સહચાર કરવારૂપ લગ્નનો ગ્રંથિ નરનારી વચ્ચે યોજવાની વિશ્વવ્યવસ્થા થયેલી છે. હૃદયને વસ્તુગતિએજ આકર્ષક, દ્રાવક, મોહક આકૃતિ અને વાણી આદિ અર્થો છે, બુદ્ધિને શાસક, નિયામક, પાલક, આકૃતિ અને વાણી અર્થો છે. હૃદય ભો-ગ્ય છે બુદ્ધિભોક્તા છે; ભોગ્યભોક્તા ઉભયે પરસ્પર વિના કાંઈજ નથી; અર્થ, વ્યર્થ, નિ-ષ્ફલ, અને કેવલ વિદંબનારૂપ છે. બુદ્ધિ સર્વદા હૃદયની અપેક્ષા કરી પોતાનો અનુભવ જ-ગાવના ઐક્યમાં સમાપ્ત કરે છે, હૃદય સર્વદા બુદ્ધિની અપેક્ષા કરી પોતાનો અનુભવ ઉભ-યના ઐક્યમાં સમાપ્ત કરે છે:—હૃદય અને બુદ્ધિનું ઐક્ય તેજ સુકિત છે; એ અર્થેજ આ-લ્લનો અનુભવ છે.

કેમ બુદ્ધિ ક્રીયા હૃદયને પૂજે છે, ક્રીડા હૃદય કેમ બુદ્ધિને ભજે છે એ જાણવામાંજ તે તે નરનારીના લગ્નનો અર્થ યથા રહે છે. લગ્નઅધિયો જોગ્યતા બુદ્ધિ અને હૃદય એક ખીજનાં પૂજ્ય અને પૂજક યથા નય છે, એમનો નિરંતર સદ્ચારજ રહે છે, વિચાર અને આચારનું ત્યાં ઐક્યજ વર્તાય છે. એમ નથી પરંતુ ત્યાં વ્યભિચાર વૃદ્ધિ છે, બુદ્ધિ અને હૃદય વિચાર અને આચાર જુદાં જુદાંજ રહે છે; ખરું લગ્ન થયુંજ નથી. શરીરસખધથી વિચાર થતો એ એક ક્ષુદ્ર, અને માનસિક વ્યભિચાર કરનાં કાંઈક ક્ષતવ્ય, અણાવ તેવી

પાન છે, પણ હૃદય અને બુદ્ધિનો વિયોગ ભાવનામાં રહે, વિચાર અને આચારનો સહચાર તૂટે, એથી ને અધમજ્ઞા, પ્રાદીપ્તા, કૃત્તવ્યહાનિ અને વ્યથિ તેમ સમઘિને પ્રતારણાનો પાક બન્યાવવા રૂપ નુકસાન થાય છે તે તો અતિઅમાપ અને અગાધ છે. વિશ્વમાં જેટલાં પાપ, અનાચાર, કલહ, બૂઠ, પ્રતારણા આદિ આસુરીકર્મ વિસ્તરે છે તેનું નિદાન એ માનસિક વ્યભિચારમાં છે.

પણ મંડલીની વ્યવસ્થા રહેવાને અર્થે ને લક્ષપદ્ધતિ દરેલી છે તે આવી. લગ્નો કરાવી શકે છે? વ્યવહારના ઉપયોગનો નિર્ણય તો આ પ્રશ્નના વિચારમાંથી થઈ શકે. વ્યભિચારનું જેટલે દરજ્જે ને મંડલી, ગાંઠિ, કે સ્થાનમાં અસ્તિત્વ વર્તાય તેટલે અરો ત્યાં લક્ષ મયાર્થ પ્રકારે નથી થતાં એમ કહી શકાય. અને ને શારીરિક વ્યભિચાર પણ વધેલો ગણાય તો આપણે લક્ષપદ્ધતિમાં ન્યાં સુધી ફરફાર કરીએ નહિ ત્યાં સુધી તેને માટે ન્યાં સુધી ઈપકો આપવો ઉચિત ગણાય એ એક પ્રશ્ન છે. મંડલીએ ને લક્ષપદ્ધતિ યોજી છે તેમાં હૃદય અને બુદ્ધિના ઐક્યરૂપ યોગ ન થવાને લીધેન વેશ્યાવાડાનો અવકાશ થઈ શકે છે; અને વિચારના વ્યાક્રોધમાં ઉન્માર્ગમાંથી થયેલા રુધિરપ્રદોષનો ક્ષોભ ન સહન કરનાર એવા સ્થાનનો આશ્રય કરે તેમાં લક્ષપદ્ધતિથી બંધાઈને વ્યભિચાર કરનારના કરતાં કાંઈકે ઓછો દોષ માનવામાં આવે તો તેમાં જનસમાજ કાંઈક વાસ્તવિકતા પણ સ્વીકારી લે. ન્યાં કેવલ વિશુદ્ધ લગ્નો એટલે કે બુદ્ધિ અને હૃદયનો વાસ્તવિક યોગ અથવા સહચાર થાય તેનાં લગ્નો થતાં નથી ત્યાં તો અતિનિપુણ, અને સર્વજ્ઞો-અ એવો સામાન્યનો ઉત્તમવર્ગ હોય એ, ખાનગી વ્યભિચાર અને આનીતિ અટકાવવાને અર્થે, પરિપૂર્ણ આવશ્યક છે. મંડલી પોતાની લક્ષપદ્ધતિ ન સુધારે ત્યાં સુધી વ્યભિચારમાંથી ઉગરવાનો એટલો અર્થ માર્ગ પુરેલો જાની શકે.

પણ મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે શું જાહેર અને ખાનગી વ્યભિચાર વિના ખીજી રીતે વ્યભિચાર અટકાવવાનો સંભવ નથી. પ્રત્યેક બુદ્ધિ ને હૃદયને ચઢાતી હોય પ્રત્યેક હૃદય ને બુદ્ધિને પૂજવું હોય તે પોતાની ભાવનામાંજ બુદ્ધિ અને હૃદયની એકતા અનુભવવારૂપ લગ્ને અનુભવી લે તો મંડલીએ દરાવેલી લક્ષપદ્ધતિથી થતી અડચણો દૂર કરવાને ખાનગી કે જાહેર એક વ્યભિચારની જરૂર રહે નહિ. માણસે રથૂલ વ્યવહાર ઉપરથી પોતાનું લક્ષ ઉઠાવીને ભાવનાના વ્યવહાર ઉપર લક્ષને દરાવતાં શીખવું જોઈએ; એ અર્થેજ શિક્ષણ, અને યોગ, જ્ઞાન, આદિ માર્ગોનો વિસ્તાર છે. જેમ જેમ આપણે કેવલ જડ અને રથૂલનેજ સર્વસ્વ જાની તે માર્ગે શિક્ષણ અને વિચારને વળવા દેતા થઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને ભાવનાના વિશ્વનો પરિચય ઓછો થતો જાય છે; ભાવનારૂપ વિશ્વના અસ્તિત્વ કે સંભવ વિષે પણ શંકા આવે છે; અને એમ બુદ્ધિ અને હૃદયની ઉચ્ચ ભાવનાઓને રથૂલ વાસનારૂપે સમજી, આપણે તેમનો પરિતોષ પણ રથલમાંજ રોધવા જઈએ છીએ. આમ મંડલીએ સ્થાપેલી લક્ષપદ્ધતિથી તેમ કળવણીની અસરથી આપણને માનસિક તેમ શારીરિક વ્યભિચારનું વ્યસન લાગી જાય છે. ભાવનાને સમજવાની પદ્ધતિ ને આપણા હાંથમાં હોય તો બુદ્ધિ અને હૃદય, વિચાર અને આચારની ને મુરગ એકતા તે રૂપ લક્ષ આપણે આપણા પોતામાંજ અનુભવી કદાપિ પણ વ્યભિચારને

માર્ગ વળીએ નહિ. પ્રાચીન આર્યવર્તની ચૈતન્યભાવનાઓનું, ત્યાં સુધી 'સામાન્ય રત્નું ત્યાં સુધી માનસિક કે શારીરિક એકે પ્રકારના વ્યભિચારનું, વર્તમાન સિદ્ધાંતના જેવું, મન્ય માનવામાં આવી શકતું નથી. વ્યભિચારનાં પાપથી ભય પામનાં મુવિચારી નરનારીને હચિત છે કે તેમણે શુદ્ધિ અને હૃદયનું ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાને અભ્યાસ રાખવો અને પોતાનાં બાવકો પ્રથમથીજ તેવો અભ્યાસ પ્રાપ્ત કરે એવા ઉપાયો યોગ્યતા રહેવા.

૪

અભ્યાસ.

(અનુસમાન ૫૪ ૯૦ થી)

જેને અંધ શ્રદ્ધા કહેવાય છે તે એકસી પણ કેટલી ઉપયોગી છે એ સાધકતા સમજવામાં હવે સકળે આવી ગયશે. અંધ શ્રદ્ધા એટલે જેમાં શુદ્ધિનો વ્યાપાર નથી એવી હૃદયમાનસી દરેલી પરમાપેક્ષમય પૂજા એમ તો સર્વ કાઠિના બાળપણમાં હોતું જોઈએ. એવી પૂજા પણ કેટલી બધી ઉપયોગી છે ? શ્રદ્ધાનો હેતુ તદાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ ઉપભવવો એટલોજ છે, એમાં શુદ્ધિના વિનંદો તો ઉચ્ચ વિશેષ ઉપજન્વે છે, એટલે ગમે તેવે પ્રકારે, ગમે ત્યાં પણ શ્રદ્ધા યાય, અંધ શ્રદ્ધા યાય તો તે ઉપયોગી છે, વૃત્તિને શ્રદ્ધાના પ્રવાહમાં સ્થિર કરવાને પરમ સદાય રૂપ છે. નચ્છિમેદં જનયેદજ્ઞાનાં એ ગીતાવાક્ય એજ અર્થે વદાયું છે.

એમ કહેવામાં આવે કે શાના ઉપર શ્રદ્ધા યાય છે તેના વિચાર શુદ્ધિથી કયાં વિના શ્રદ્ધા પામવી એમાં હાનિ છે. આ યાત બહુ ઉપયોગી છે, શ્રદ્ધા શાના ઉપર યાય છે તે બાળુવુ આવશ્યક છે, કેમકે શ્રદ્ધા કરનારને શ્રદ્ધા જેના ઉપર યાય તેના રગ લાગ્યા વિના રહેતો નથી. પરંતુ એટલું બધું કરવાનો અવકાશ ન હોય, ઇશ્વર-દત્ત શુદ્ધિ ન હોય, તો પરપરાગત પૂજ્યો ઉપર શ્રદ્ધા યાય, અંધ શ્રદ્ધા યાય તે પણ સારી છે. કારણ એમ છે કે શ્રદ્ધા કરનાર જેના ઉપર શ્રદ્ધા કરે છે તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ જેવા કે ધ્યાનમાં લેવા જતો નથી, માત્ર તેના સ્વરૂપની અમુક કલ્પના કરી લે છે, અને તે કલ્પેલા સ્વરૂપ ઉપર શ્રદ્ધા પામે છે, એટલે જેના ઉપર શ્રદ્ધા કરી છે તેના સ્વરૂપનો ઝાઝો રગ શ્રદ્ધામાં ભગવાનો સભવ નથી. નિર્મલ કલ્પનાશક્તિવાળાં કેવલ ભાવનામાં વિહાર કરી શકતાં નથી, અને ભાવના ઉપર શ્રદ્ધા ટકાવી શકતાં નથી; તેમને પ્રત્યક્ષ પદાર્થ રૂપે કાંઈક જોઈ-એ છીએ; પછી તે પાપાણુ હોય, ધાતુ હોય કે મનુષ્ય હોય. પરંતુ તેવા જનોએ જ શ્રદ્ધા પામે છે તે પાપાણુ ઉપર કે ધાતુ ઉપર કે મનુષ્ય ઉપર પામતાં નથી, તે તે સ્થાનને પોતાની કલ્પનાના બલના પ્રમાણમાં ઉત્તમોત્તમ પ્રકારે 'કલ્પી' લે છે, તેને નામ તેનું તે આપે છે પણ તેને કલ્પે છે ઉત્તમોત્તમ રીતે, અને પછી તે કલ્પના ઉપર શ્રદ્ધાવાનુ યાય છે.

આવી 'શ્રદ્ધાથી' વૃત્તિ એકાકાર પ્રવાહમાં રહે એટલો લાભ યાય છે, જે શ્રદ્ધા નિઃશંકતા પર્વત પદોચી સાક્ષાત્કાર ઉપજવી શકે તેતો આ શ્રદ્ધા નથી, પણ આવી અંધ શ્રદ્ધાથી એ સાક્ષાત્કાર પર્વત લેઈ જનારી શ્રદ્ધાનો માર્ગ જ 'વૃત્તિની એકાકાર આટતિ' તે હાય થઈ શકે છે. આમ અંધ શ્રદ્ધા પણ પરમોપયોગી છે. સાધકે જે તે પ્રકારે શ્રદ્ધાવાનુ યવું; અશ્રદ્ધા અને કાંઈ પણ સ્વીકારતું નહિ, કાંઈ પણ પૂજતું નહિ એ સ્થિતિમાંથી મહાપાતક-ની પેઠે દૂર થતા રહેવું. શુદ્ધિના ચમત્કારથી આશ્ચર્ય અને સમ્યક્તા સાગી આવે, વિવાદ અને

સંકોચી ધડીકપાર સ્વપ્ન ધર્મ અટકી પડાય, પણ હૃદયની પૂજા અર્પણા વિના એ ભવ્યતા કે સ્વપ્નના ચિરકાલ રહેતા નથી, દુરનજ ધસાઈ જાય છે, અને જે છુટતા, ચાહતા અને સગવડો મનુષ્યનો સ્વભાવ પડે એ હાથ છે તેના ને તેના પુનઃ પગાય છે. માટે કોઈ પણ ન સ્વીકારવાની જે જીવ બુદ્ધિથી થાય છે તે કરતા પણ કશાને હૃદયની પૂજાન અર્પણ રૂપ જે જીવ છે તે વધારે હાનિકારક અને અધમતામા ઉતારનારી છે સાધકે સતુટ અને ઉદાર હૃદયે સર્વત્ર પૂજ્યની પૂજા કરવા અને તેની સાથે પ્રેમ ધરવા તત્પર રહેવું.

આગકાલ સ્વાતન્ત્ર્યની એક બાબત પાશ્ચાત્ય શિક્ષણે યુવકોના મનમાં ઘાલી દીધી છે. આત્માકારિત્વ, વૃદ્ધ અનુભવનું જ્ઞાન, હૃદય અને બુદ્ધિની પૂજા અને ભક્તિ, એ આદિ-થી દૂર રહી ઉધ્ધતાઈ, ચાહતા, અને કૃદ્ધતાનો આશ્રય કરવો તેને ચપલ બાકકો સ્વ-તંત્રતા સમજવા લાગ્યાં છે; કેટલાક મોટે મટે આત્મા પછી પણ એ સ્વાતન્ત્ર્યની ભાવના-માંથી મુક્ત ધર્મ શક્તિ નથી. આચારમાં આજું સ્વાતન્ત્ર્ય અને વિચારમાં શકા એ જે સિ-ધ્ધાન્ત ઉપર વર્તમાન દેગવધૂનો પાયો આવે છે કશાનું વખાણ ન કરવું, કશાની ભક્તિ ન પામવી, કશું ન સ્વીકારવું એ યુવકોનો કાયદો થયો છે. પણ એમાંજ વિનાશ, આત્મા-ભક્તિ અને દેશોભક્તિ સર્વેના વિનાશનાં ખીંગ છે. પોતાને પોતાનીજ ભક્તિ ધર્મ એટલે ઉન્નતિ, ઉત્તમતા, જ્ઞાન, તેનો માર્ગ બધ પડ્યો અને અધમતાનો માર્ગ ઉઘડ્યો. સાધક-ગણો! એ વિપત્તિથી બહુ સલાજી રાખીને ધિરૂર જેને સત્સમાગમ, સન્નન, સન્ચારિ, સર્વની ભક્તિ અને પૂજા કરતા ધર્મ. જે કુદ્રભાવર્થ વ્યાવહારિક પામશે ત્યાંને ત્યાં પોતા-ની બુદ્ધિ અને શક્તિથી સર્વવાનનું ગાથ કરવા તત્પર થાય છે તે કુટેવને છુલી જાને; તમે પોતે કશી વાતનું પ્રમાણ થવાને યોગ્ય નથી એમ માનજો; માત્ર તમારી પોતાની શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું માપ તમે પોતે થઈ શકો છો એમ અનુભવજો, એ વિષયમાં તમારા કરતાં કોઈ અધિક ન થાય તેની કાળજી રાખજો.

શમ, દમ, ઉપરમ, તિતિક્ષા અને શ્રદ્ધા એટલા પાંચ અંગનો આપણે વિચાર કરી ગયા. પ્રથમ ત્રણ અંગથી વિરાગની ભાવના સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે, તિતિક્ષાથી તે ભા-વનાનો અનુભવ આવે છે અને શ્રદ્ધાથી એ ભાવના પૂર થઈ જાય છે, વિવેક જે આત્મરવરૂપને ઓળખનાર તેતો સર્વમાં અનુગતજ રહે છે, એટલે વિવેક વિરાગ અને ગગાદિપદસંપ-ત્તિથી આત્માનુભવ આવવાનો ક્રમ સાધકને હવે સરલતાથી લક્ષમાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ, આટલું સમજ્યા પછી સમાધાન એ જૂઠું ઉપાગનો વિવેક સહજ છે. હવે આપણે તે ઉપર આવી શમાદિ પદસંપત્તિ એ તૃતીય અંગની સમાપ્તિ કરીશું

(આગળ આપું)

૪

રાજ્ય

પાછાં પગલાં

સરકારે આ દેશને આટલા વર્ષ સુધી આત્માદી અને સ્વતંત્રતાના ધોરણ ઉપર સા-ચ્યા પછી, કોઈ પણ વિશેષ કારણ ન હતાં, હાલમાં જે પાછાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં છે તે જોઈને દેશીઓના મનને અતિશય દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. મરકી ગયે વર્ષે આપ

યથે ત્યારથી આ પાછાં પગલાં ભરવાનો આરંભ થયો છે, અને જુબાણીને દિવસે જે દિ. લગીરી ભરેલાં જે અગરજ અમલદારોનાં ખુન થયાં તેથી સરકારે એક પ્રકારની ધારતીમાં પડી જઈ ઉતાવળમાંને ઉતાવળમાં ઘણાંક તેવાં પગલાં ભરી દીધાં છે. એને પરિણામે હાલ ચલુ વાનો બની છે: (૧) નાતુ બાઇઓને કારણ દર્શાવ્યા વિના કે કામ ચલાવ્યા વિના કેદ રાખ્યા છે, (૨) તિલકના ઉપર કામ ચલાવી રાજ્યદોહના ગુનાતી સગ્નતું દેખાતું આવ્યું છે, (૩) રાજ્યદોહનો અને તે બેંગા પોલીસ તથા પોસ્ટ ઓફિસનો કાયદો નવા ફેરફારથી ખડુ સખ્ત કરવામાં આવ્યો છે. કોન્ટ્રેસ અને કોન્ટ્રેસની વીલાયત ખાતાની કમીટીના પ્ર-ચનોથી આ ત્રણે બાબતો ઉપર વીલાયતનાં વર્તમાનપત્રોમાં, રાજદ્વારી પુરોગામાં, અને દેહ પાર્લામેંટમાં ચર્ચા ચાલી રહી છે. નાતુને 'દેહ રાખવાતું કારણ પુના અને દક્ષિણમાં રાજ્ય વિરુદ્ધ કાયદર આશ્ય છે એવું તેમને પકડતી વખતે સ્ટેટ સેક્રેટરીએ પાર્લામેંટમાં કહ્યું હતું. તિલકનાં લખાણોને પણ પુનાનાં શોકકારક ખુનો સાથે સંબંધ છે એમ ધારવામાં હતું. તે ખુનોની તપાસ થઈ ગઇ, એક નાદાન જતુની બ્રાહ્મણ ખુની દરી ફાર્સીએ જ્યાં યોગ્ય દરી ચૂક્યો, છતાં નાતુ કે તિલક કે કાયદર કશાનો લેશ પણ એ બધી તપાસમાંથી નીકળ્યો ન-હિ. ફરી પાર્લામેંટમાં એની એ ચર્ચા ચાલવા લાગી છે; અને ગ્રેફિસર મેક્સ મ્યૂસર અને ડા. હંટર જેવા પુરોગા તિલકને મારી બક્ષાવાની હિલચાલ કરી રહ્યા છે; સર વેડર્બર્ન આદિ રાજપુરોગા નાતુઓને ધનસાફ અપાવા મથે છે. તેવામાં વળી હિંદી સરકારે બોલવા તેમ લખવાની તમામ પ્રકારની છૂટ લેઈ લેવાનો, પોસ્ટઆરીસમાં જતા આવતા કાગળો મરજી પડે તે સમયે અટકાવવાનો અને ફેરવવાનો, તેમજ પોલીસની, સત્તામાં અસાધારણ પધા-ગ કરવાનો, કાયદનો અરદો કપાટા સાથે બેવાર વાઇસરોયની ધારાસભામાં પસાર કરી દીધો છે. એ અરદો કાયદો ધાય અને સ્ટેટ સેક્રેટરી, તોયા પાર્લામેંટની મંજુરી મેળવે તે પહેલાં તે ઉપર પણ વીલાયતમાં અને પાર્લામેંટમાં ખડુ ચર્ચા થવા લાગી છે. સરહદ ઉપ-રની લડાઇમાં ખુદ બ્રિટિશ રાહનસાહતનો લાભ છતાં ખર્ચ આપવાની ઈંગ્લંડની સરકારે ના પાડી છે અને હિંદી સરકારે મદદ લેવાની ના પાડી છે જે ઉપર પણ ખડુ ચર્ચા ચાલે છે; અને હિંદુસ્તાનમાં સરકારીના હાયા વાળું ગણાતું પાયોનીઅર પત્ર પણ કહે છે કે હિંદુ-સ્તાનની સરકાર મદદ લેવા જે ના પાડે છે તે તો માત્ર પાર્લામેંટની દેખરેખ પોતા ઉપર આ-વી પડે તેટલા માટે જ ના પાડે છે. આ બધા પ્રકારે સરકારે પાછાં પગલાં ભરવા જેવા ઉપગ્રવેશ છે, અને દેશી પ્રગ્તને બ્યારે વિદેશી રાજ્યકેતાઓ બરાબર સમજી શકતા નથી, ત્યારે તેમની લાગણીઓ સમજવાના બધાં માર્ગ બર્ધ કરવાથી, અસતોપને અંદરને અંદર યુગળાવ્યાં કરવાથી પ્રગ્ત કે રાજને દોહને રો લાભ થનાર છે તે સમજી શકાતું નથી. વીલાયતની પ્રજા તેમ ત્યાંના રાજદ્વીય પુરોગા પણ આજ વિચારમાં પડી ગયા છે, અને હિંદુસ્તાનનું બવિધ્ય શું થાય છે તે જ્ઞેવાનો આ ખડુ બારીક પ્રસંગ આવી પડેલો છે. એ માટે રાજ પ્રગ્ત સર્વ દિલગીર છે; આમાં દોષ દોહનો કશી શકાતો નથી; ફક્લ ગેરમબજનું પરિણામ છે; અને દ્વયમતિ વિચિત્ર છે એમ આર્થહદ્યનો હમેશનો દીન હ-દમા છે.

સુદર્શન

(ત્રી મહિનાના નવમાઈ દિવસે)

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર)

—*§*—

“ સત્યં પરં ધીમહિ ” —માગવતમૂ.

પુસ્તક ૧૩, અંક ૭,]

(માસિક)

[એપ્રિલ, ૧૮૯૯]

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાલાલ સી. આઈ. ઈ.

ગુજરાતમાં કાવ્યનો અને વાચનનો પરિચય કરાવનાર, બાળકોથી વૃદ્ધ પૈત્ર સર્વને વાચનમાલામાંની પોતાનાં કાવ્યોથી પ્રિય, સુધારાના સમયમાં સુધારાનો ઉપદેશ કરવાનો અતુલ મૂલ્ય ઉઠાવનાર, ગુજરાત વનોદ્યુલર સોસાયટીની અને શાળાઓ, પુસ્તકાલયો, આદિની સ્થાપના અને વૃદ્ધિ કરાવવામાં તેમજ ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ માટે સર્વ રીતે પોતાનાં મુમુક્ષુત્વ બોગ આપવામાં કૃતારતા માનનાર, અલેક્ઝાન્ડર કિલોક ફોર્બ્સ સાહેબને રાસ-માલામાં સદાય ધનાર, સરકારે પણ તેની કવીશ્વર રૂપે ખીજાન કરેલી એવો પ્રતિષ્ઠાવાન, નીતિ અને કાવ્યનો નિરતર સંબંધ સાચવનાર આ નર શ્રીસ્વામીનારાયણના વડતાલ ક્ષેત્રમાં પરલોક ગમન કરી ગયાના સમાચાર જાણી આખી ગુજરાતી યુગ સાથે એમો પેશુ અત્યંત શોકમસ્ત છીએ. તેમના જેવી સર્વમાન્ય કાવ્યશક્તિ, સર્વત્ર માર્ગ કરવાની આદરતા, પ્રત્યેક પ્રસંગે પ્રસરતી કાવ્યપ્રતિભાની તત્પરતા, હવે કાષ્ઠનામાં નથી, ગુજરાતી ભાષાનો હવે કોઈ એવો એકાન્ત ઉપાસક નથી, એ વિચારથી એ શોકમાં અનંત વૃદ્ધિ થાય છે. આવા દલિપરણુ અનુકરણ કરી હવે પણ ગુજરાતીની એમના જેવા ભાવથી સેવા કરવા કોઈ તત્પર થાય એજ અભિલાષ છે. કવીશ્વરના અમર કાર્ય સંબંધે અન્યત્ર સંબંધમાં આવ્યું છે.

૨૧. ૨૧. બાલારાકર ઉદ્ધારસંક્રમ

આ નિપુણ પુરુષનો તરણ વંચમાં સ્વર્ગવાસ થયાના સમાચાર જાણી તેના મિત્રો, સખધીઓ, અને બકતોને અપાર શોક થયા વિના રહેશે નહિ સમૃદ્ધ અને કુટીન કુટુંબમાં જન્મ પામી આજ સુધીના માત્ર ચાલીસ વર્ષના વયમાં એમણે જે કાંઈ કર્યું છે તે એમનું નામ ગૂજરાતનાં નરરત્નોમાં સર્વે માસને માટે સ્થિર રાખવાને અને તેથીજ એમના પ્રચાલુથી આપણને શોકાક્રલ કરવાને પૂરું છે ગુજરાતી, હિંદી, અગરેજી, સરફત, ફારસી, આરબી એટલી શાખાઓનું તાર જ્ઞાન ધરાવી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી વાચનની ઉત્તિ માટે એમણે જે જે યત્નો કર્યા છે તે સર્વેને સુવિદિત છે. “ભારતીભૂપણ” માં જ્યારે તેઓ પોતાની સાહિત્યભાવના વિસ્તારી રહ્યા હતા ત્યારે “ઇતિહાસભાસા” માં તેમણે પોતાના શરસી જ્ઞાનને આધારે ગુજરાત અને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસની ખરી હકીકત બહાર લાવી ઐતિહાસિક ચર્ચાનાં મપ્રમાણ મોરણો સમજાવવાનો યત્ન આરંભ્યો હતો. પ્રાચીન શિક્ષા અને લેખો વિલોકવાનો અને તે ઉપરથી અનુમાન કરવાનો પણ એમને એટલો બધો શોખ હતો કે તેમાં પણ કાલ અને દ્રવ્યનો પણ વ્યય કરી ઇતિહાસના કામને ઉપયોગી હકીકત મેળવ્યા કરતા. પ્રખ્યાત કવિ હરિશ્ચંદ્રની ચંદ્રાવલી નાટિકાનો તેમ દેવીદાસ રાજનીતિનો રસ ગુજરાતીમાં આણુવા ઉપરાંત ચંદ્રકાન્ત મુચ્છટિકને એવી સારી રીતે તેમણે ગૂજરાતીમાં મૂક્યું છે કે તે અદ્યાપિ પણ અતિ લોકપ્રિય છે. ‘સાહિત્યસિધ્ધ’ જેવો ગૂર્જર સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ ગ્રંથ ઉપજાવવાનો મહા યત્ન જેમ તેમણે આરંભ્યો આપણે ભારતીભૂપણમાં જોઈએ છીએ તેમ તેમનાં જ્ઞાનગી લખાણોથી એક એ કરતાં વધારે ઉપયોગી બગીચ પ્રયત્ન તેમણે એકલાએ ઉઠાવેલો આપણને મમનમ છે શાસ્ત્ર માનના પારિભાષિક શબ્દોનો એક સર્વ સમૃદ્ધ (સાઈકલોપીડીયા) તેમણે રચવા માંડ્યો હતો. સઠ કરતાં મુખ્ય તો તેમની અતિ આકર્ષક, અતિ લાવણ્યમયી, અતિ મધુર, પ્રાસાદિક કાવ્યકલાજ્ઞ તેમનું નામ અમર કરી શકે તેવી છે. સંગીતનો અતિ નિપુણ પરિચય હોવાથી એમના કાવ્યોદ્ગારમાં પણ મહુ સંગીત રહેતુ કલાન્નકવિ, સૌંદર્યમહરિ, અને છૂટક છૂટક કાવ્યો કરતાં વધારે સમૃદ્ધ આપણી પાસે નથી તથાપિ તેટલાથીએ તેમની અપૂર્વ પ્રતિભાનું આપણને પ્રમાણ મળી શકે છે કાવ્યપદ્ધતિ પરત્વે નવીન શૈલીને અનુસરનાં હતા તેઓ સર્વદા કર્વીશ્વર દક્ષપતરામને પોતાના ગુરુ માનતા કેમકે તેમની પાસે પ્રથમ કાવ્યશા સીખ્યા હતા

- તેમના પિતા મામલતદાર હતા અને મારી સમૃદ્ધિ મૂકી ગયા હતા ૨૧ ૨૧ બાલા-

સંકરને વિદ્યાવિદ્યાસનેા એટલો બધો રસ હતો, વિદ્યાના ખરા ભક્તોને જે સ્વાતંત્ર્ય હોય છે તેની એટલી બધી ઉત્કટતા એમનામાં હતી, કે સરકારી નોકરીમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, આજ સુધી તેમાં ને તેમાં રહેવાતાં ગામઘર સુધી વ્યથા તેવી મદદ અને આશા છતાં, તેમણે નોકરી છોડી દીધી અને સ્વતંત્ર ધધો કરવાનો આદર કર્યો. લોદના ખીડતું તેમણે એક મહોદું કારખાતું દાદયું અને તેમાં સામાન્ય ખીડ ભરવા કરતાં વીલાયતથી આવતા માલ જેવું ખીડ દાદવાની ઈચ્છા રાખી એટલુંજ નહિ પણ ખેતીવાડીનાં કામને સસ્તા, સાદા, અને સરસ એવા પાણી લેવાના સાંચા પૂરા પાડવાના પ્રયોગોમાં પણો વ્યય કર્યો. એ કારખાનામાં તેમને ઘણી ખોટ મળી અને તેઓની વ્યાવહારિક સ્થિતિ વિપરીત થઈ મધ્ય. પણ લોદની મઠીઓ ઉજળતી હોય ત્યાં પણ જે પુરુષ કાવ્યનિમગ્ન રહી શકતો તેનો વિદ્યાવિદ્યાસ તેનો તેજ રહ્યો; તેની સ્વાનંત્રપ્રિયતા તેની તેજ રહી; તેનો ટેક તેનો તેજ રહ્યો; અને તેને વ્યવહારકુશલ મિત્રો, રતેહીઓ, સંબંધીઓ અનેક રીતે વ્યવહાર આતુર્યમાં ઉણો કદી ત્યજી ગયા તો પણ તેણે પોતાને હાથે પોતાના નિશ્ચયોથી ઉસડું કાંઈજ કર્યું નહિ. જે મુશ્કેલીકરું આ પુરુષે બહુ મુશ્કેલ વાણીથી ભાષાંતર કર્યું છે તેનો નાપક આરુદ્ધ એજ જાણે એની નિરંતરની ભાવના રહી. મહાવિપત્તિ અને ભાષ્યના વિપર્યય આ તરુણ કવિએ અનુભવ્યા, તેમાં જે ધીરજ, પરાક્રમ, અને બહુતા સાચવી રાખ્યા, તે એના વિદ્યાવિદ્યાસ નેટલાંજ દરકારને બોધક અને અનુકરણ કરવા જેવા છે. તેના આશયો અતિ પિશુદ્ધ હતા, તેના વિચારો અતિ વિશાલ હતા, તેની યોજનાઓ સર્વઅંતરી હતી. આવા એક નરરત્નને વિશ્રાપ થતાં સર્વ સુગ્ધનોનાં હૃદયમાં અત્યારે અતિ આદ્રતા પાડેલા શોક બ્યાપી રહે એ વ્યભાવિક છે. તેમની પાછળ તેમનાં માતા, પત્ની, ત્રણ પુત્રો અને બે પુત્રીઓ વિદ્યમાન છે.

૧

સાહિત્ય.

(મહેશ્વર) *

ઓનરેબલ મી અબદુલ્લાભાઈ મેરાલી ધર્મશી.

જેમણે જીવંતા ટેપુરી એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર ખાનસાહેબ કરમચાહી રહીમ નાનશઆખી ખી. એ. એમણે આ મુદરય માટે ઈનામ જાહેર કરી કવિતાઓ રવાવેલી તેમાં જે બંનીશ નમુના આવેલા તેમાંથી ઈનામને એજ્યુકેશનલ આ બે અંગેને પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યા છે.

ભુજંગી છંદ

બહાર બાંધે બડા બખવાળો, જશોતે રૂડો ને રસીયો રૂપાળો;
સમાર્થાં ધુરે સેઠ્ઠેરી સરવથી બડો રક બેલી દયાળુ ધરમૂસી.

બ	ક	ક	મ	ખૂ	ગ	પુ	ગ	ઝી	પ	ર	મૂસી
વ	ડા	છે	૧૫	વે	કી	પ્ર	ફ	ત	ગ	ર	મૂસી
ધ	શા	રં	ક	ગા	તા	ગુ	જો	ના	ધ	વ	લૂંચી
બ	ડા	ર	ક	જે	લી	ઠ	યા	જી	ધ	ર	મૂસી
બ	રે	ર	ક	જે	લી	થ	યા	સ્વ	ડા	વા	શી
પુ	જે	રુ	બ	જો	દા	દ	વા	દે	હ	ખા	શી
લ	લા	ટે	હ	યે	લી	ઠ	ધ	કહે	ક	ર	મૂશી
ગ	યો	ર	ક	જે	લી	ઠ	યા	જી	ધ	ર	મૂસી
ધ	શા	લો	ક	ના	યો	ક	પા	જી	હ	તા	તે
અ	રે	રં	ક	ને	કે	મ	આ	રે	ધ	વા	તે
ધ	ડા	ટે	ક	ને	કે	બ	કા	મે	શ	ર	મૂશી
બ	ડા	ર	ક	જે	લી	ઠ	યા	જી	ધ	ર	મૂસી

(બીજો તમુનો)

હાલુનો.

શુભ શુભ મખન ધરમગી, વગેરે સ્વર્ગમાં વામ;
જતાં પુરૂષ પરમારથી, જન બહુ દિલે હામ.

ભુજંગી છંદની ચાલ.

ઓ કામ ! આ ટેરે તુરં હલતાઈ ! બહા કીમતી રતન રોજી રિસાધ.
ગતિ છેક આવીજ તારી અધમૂશી હળ્યો રક બેલી દયાળુ ધરમૂસી.
શુખી ફૂગમાં જન્મ પામ્યો પ્રતાપી, સુવિદ્યા શિખ્યો મોજ ત્યાગી તથાપી,
સમારીત વાળી હલજીતી કલમૂશી ! બડો રક બેલી દયાળુ ધરમૂસી
વધી હુડું સુરે પુગીમાં નિશાગો, કરે એકડો ચાનતુ પાન બાજો,

સુશીલીત યે દે દુવા કોઈ ઇમ્શી । ખડો રક ખેલી દયાળૂ ધરમ્શી ૮૦
 સ્વધર્મો જનોની સુદૃઢવણી કાળે, મળી મડગી સાય ચોરાણુમા ને,
 રસે રીઝી વાહે । તે એકદમ્ શી । ખડો રક ખેની દયાળૂ ધરમ્શી ૫
 ઉચ્ચ ગાન ઇસ્લામિમાં વૃદ્ધિ પામે, મળે રોજ સરખારથી રનેહ જામે,
 કરી અનં ધારાસમામા ગરમ્શી । ખડો રક ખેલી દયાળૂ ધરમ્શી ૬
 જલા કામમા અમ બાળે જાણુયો, સદા હોસિયો-જનુ દિતેમ્ધુ ગણુયો,
 રબો અરપ કાળે સુગ્રીતિ પરમ્શી । ખડો રક ખેલી દયાળૂ ધરમ્શી ૭
 પ્રજા પ્યાર સરકારથી માન્ય પામ્યો, અધિકારિ કોનરીસનો યે વિરામ્યો,
 આકાળે બિધી વાટ વૈકુંઠ ગમ્શી । ખડો રક ખેલી દયાળૂ ધરમ્શી ૮

દાહરો.

દીન હપર જેને દિલે, હાલી દયા પ્રતિદિન,
 ગૂમ થનાં પારસમણી, નનામિયા અતિખિન

૯

૨

કવીશ્વર દક્ષપતરામ ડાહ્યાબાઈ સી. આઈ. ઇ.

ગૂજરાતે એક અવાજ પોતાના કવીશ્વર રૂપે સ્વીકારેલો તારો આજ આપણી દૃષ્ટિથી અસ્ત પામે છે તેના જવાની નોંધ છતર જનોનાં પ્રવાણુની નોંધ નવી નથી કવિ પોતાના સમયનું પ્રતિબિંબ હોય છે, પોતાના સમય કરતાં આગળનો સમય જોનાર પેગંજરો દુ કવિઓ પશુ પોતાના સમયનું પ્રતિબિંબ નથીજ હોતા એમ નથી સમજિમય કવિરત્નને. અસ્ત એ, કોઈ એક વ્યક્તિના અસ્ત કરતાં વધારે બોધક હોવો જોઈએ અને એટલાજ માટે અમે એ કવીશ્વરની જોડને માટે શોક કરીશી, તેમનું સ્થાન મેનાર કોઈ નથી એને માટે એથી પણ અધિક ખેદ દર્શાવી, કેટલીક પ્રાસંગિક કે અપ્રાસંગિક ચૂંચામાં ઉતરીએ તો તેમાં શિલ્પચારને જગ થયો ગણ્યો નહિ

પુરપ્રમત્ત શું - કરી શકે છે તે વિચારીએ, નીતિ અને ચારિત્રની એકાગ્રતાથી કેવું પૂનત્ત્વ આવે છે તે ધ્યાનમાં લેઈએ, પોતાના નિર્વાહના કર્તવ્યમાંથી પણ પરમાર્થ સિદ્ધ કરવાને મથવાનો આગ્રહ અવશેષીએ, ગૂજરાતમા પાત્રન અને કાવ્યનો કોઈ પણ ચોખ ઉપજવવાનો વિદ્યાદાનો રમ લક્ષમાં રાખીએ, અને તે સર્વ સાથે તેમના કાવ્યોના અમત્કારની ખુણી પણ અનુભવમાં આણીએ ત્યારે કવિ દક્ષપતરામ એ નામ કવીશ્વર કે એથી પણ વધારે પૂજ્યતા સાથે આપણા સ્મરણમાં રહેશે કવીશ્વર જે સમયમા વિચરતા હતા તે સમય અસંખીન ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરબકાશ હતો શાલાઓની યોજના તેમ શાલાઓમા અલાવવાના પ્રત્યેક વિષયનાં પુસ્તકોની યોજના એ બધું નડુજ આરબાવુ હતુ. આપણે એક પ્રમારની માનસિક નિકામાંથી જગતા હતા અને જગાડનારનો પરમ ઉપકાર માની તેનાં પૂજ્યના પૂજનમાજ દૃતાર્પતા સમજતા હતા

આજને સમયે સમાર, ધર્મ, છત્ર, ઈલાદિ સમયે ગૂજરાત કે આખા દેશના આનંદને ને બાવનાઓ છે તે બધી તે વખતે ન હતી. ગૂજરાતના આશુની પાતોને રાસભાસા રગવાને આદ્યે સામળવાતો રસ 'ભાગના' દલપતરામને પાસે રાખી ગૂજરાતી કાવ્યનો પશુ કાંઈક ઉદાર કરવાનો આદર સર અતેકાન્તર કિન્નોક દાર્શ્યને ધણ આવ્યો. તેમને દલપતરામના અને આખા ગૂજરાતના બોલની ઉપમા આપીએ તો અયોગ્ય નહિ ગણાય. પરંતુ એમજે બાદ ચારણોની કવિતા ઉપરાંત માત્ર દલપતરામની કવિતાનેજ ઉત્તેજન આપ્યું, તેજ સાંભળી અને વખાણી. જૂના કવિ, ભાસણ, દયારામ, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ આદિનાં કાવ્યોનો ઉપયોગ 'કાવ્યદોહન' માં થયો છે તે કરતાં વધારે ઉ યોગ તેમનામાં તેમજે દોહો નહિ. અગત્યજેમાં બોધક (Didactic) અને સ્વભાવોક્તિમય (Narrative) કાવ્યો હોય છે તેનો તેમને ઉત્તમ કાવ્યરૂપે રસ લાગ્યો હોય એ સંભવિત છે, એટલે તેમજે દલપતરામનાં તે પ્રકારનાં કાવ્યોને પસંદ કર્યાં. અથવા અમને તો એમ બાસે છે કે દાર્શ્ય સાહેબે પોતાની કાવ્યભાવના દલપતરામને શીખવી.

વાચનભાસાની રચના ધણ તેમાં પશુ મહેરબાન હોય સાહેબનો અભિપ્રાય સર્વને માન્ય થવા જેવું ધોરણ હતું. તે પુરુષ આ દેશની કેળવણીની સ્થાપના કરવામાં દેશાસાનુસાર મહોદો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી ગયા છે; તેમના સક્ષમાં અગરેજી 'રીડર્સ'ની ભાવના રહેલી, તેમાંનાં સ્વભાવવર્ણનરૂપ કે બોધક કાવ્ય જેવાંજ કાવ્યો આ દેશની વાચનભાસામાં પશુ આવવા જોઈએ એ તેમનો ઉદ્દેશ રહેલો. એટલે જ એક પાસાથી દાર્શ્ય સાહેબે તેમ બીજી પાસાથી હોય સાહેબે પશુ દલપતરામને બોધક અને સ્વભાવોક્તિમય કાવ્યોની પ્રકૃતિ શીખવવા માંડી. કાલાન્તરે ગૂજરાત વર્નાકુલર સોસાયટીમાં રહી ગૂજરાતી સાહિત્યને સ્વરૂપ આપી શકાય તેવી સ્થિતિ ધણ, શાલાઓમાં ગૂજરાતી કાવ્યના શિક્ષકરૂપે કાવ્યભાવનાની ઉત્તમોત્તમ સ્થાપના કરવાનો ભાગ્યશાસી સમય આવ્યો, ત્યારે તો કેવિ એટલી વયે પહોંચ્યા હતા કે બ્યારે ધણ કરી મનુષ્ય માત્ર પોતાના અભિપ્રાયો તુરંત પદલી શકે એવી સ્થિતિમાં હોતુ નથી. ગૂજરાતને વાચન અને કાવ્ય-સ્વરૂપનો કાર્ષક પશુ સ્વાદ લગાડનાર રૂપે દલપતરામને આપણે જોઈએ માન આપીએ તેટલું બોધુ છે, પણ જે કાવ્યભાવના એમજે અને એમના અનુયાયીઓએ ગૂજરાતને આપી છે, અને છેવટની કરીને આપી છે, તેટલીજ તેમના કવિત્વમાં હતી કે વધારે હશે એ પ્રશ્ન થાય છે; તેમજ કાવ્યભાવનાનો પરમાવધિ એનું છે? એમ પણ પ્રશ્ન ઉઠે છે. દાર્શ્ય અને દોષ સાહેબ આપા અને કાવ્યના ધોરણ પ્રમાણે કાવ્યતરગને વહેવા દેવાની દલપતરામની પ્રકૃતિ જોતાં એ પ્રશ્નને નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. કે દલપતરામ છે તે કરતાં વધારે ઉત્તમ પ્રતિભાને પાત્ર હતા કે નહિ. પરંતુ એ પ્રશ્ન ઉત્તર આપવામાં તો ધણા ખરા સુખનો એકમત થશે- કે કાવ્યભાવનાની પરમાવધિ તે દલપત-કાવ્યજ નથી.

પશુ આ વાર્તા અ-ચારે આપણેજ કહેવી પડે છે એમ નથી. દલપતરામના પોતાના સમયમાં, વાચનપ્રકારની અને કાવ્યભાવનાની 'ટકશાલ આપની હતી તેવામાંજ, મુગ્ધ'

અને મુરત તરફ એક વિદ્યાન મહા પોતાની નવીન જાવનાએ વાચન અને કાવ્યની પ્રવાહને દોરતા મન કરતુ હતુ. સંસ્કૃત વિદ્યાના સંસ્કાર પામી તેના કાવ્ય ચમત્કારનો શક્ત ધોરો, ટેનીસન, રેલી અને જાવરન શેક્સપીયરથી તે મિશ્ટન અને કાકિયર સુધી કાવ્યપ્રતિભાને જોગબતો, અગરેજી ઉપરાંત જર્મેન, ફ્રેંચ, લાટિન, ગ્રીક, સાહિત્યમાં વિદરનો, કાલિદાસ, મદ્રક, જયદેવ, આદિનો રસ પોતાના દેશીઓને ચખાડવા મન કરતો, અને દેશી યુવકોને રમતી ઉત્તમોગમ ભાવના શીખવવાનોજ ધધો કરતો, ડાક્ટર હોરેસ હેમન વીલ્સન, જે મહાનો સહાય અને પ્રેરક હતો. તે મહા ઉપર તેની છાપ પડી હતી. ખુદિવર્ધક, ઝંડીપો, એ નામનાં પત્ર કાઢી, ખુદિવર્ધકસભા સ્થાપી, અનેક મધો લખી, તેઓ ને પ્રચલન કરતા, વાચન અને કાવ્યની ને ભાવના ગૂંજરાતને આપવા ઇચ્છતા તેનું સ્પષ્ટ આદર્શ કવિ નર્મદ જેવો તેમનો પરમપૂજ્ય અમણી હતો. સંસ્કૃત સાહિત્યના સર્વસ્વનો ધોરો ધરો પણ સ્વાદ ભેદ, દ્યારાગભાઈ જેવા કવિને અધકારમાથી બહાર લાવવાનો મન કરી, અગરેજી કાવ્યસાહિત્યનો પણ વિદારી, અતુલ અલવતી પ્રતિભાવાળો, એ પુરુષ નવીન જાતનું કાવ્ય ગૂંજરાતને સમજાવવા લાગ્યો. એ પણ કાવ્ય-ભાવનાનો પરમાવધિ છે એમ કહેવાનો આશ્ચર્ય કરવાનો હેતુ રાખ્યા વિના પણ એમ કહી શકાય કે દલપતરાહી કાવ્યભાવના કરતાં આ નર્મદરાહી કાવ્યભાવના વાચનિક કાવ્યભાવનાની વધારે સમીપ હતી. યશી આ નર્મદપક્ષનું સુભાષ્ય હતું કે એ પક્ષમાં નર્મદરાશંકર ઉપરાંત બીજા પણ બે ચાર સારા લેખક હતા. દલપતરામના પક્ષમાં તેમના વિના અન્ય સારા લેખકો તેમના સમયમાં જુદાં જુદાં ને સમયે તેઓ ગૂંજરાતને પોતાની કાવ્યભાવના શીખવતા હતા તે સમયમાં ઝાઝા હતા નહિ. બન્ને પક્ષની ભાવનાઓની તુલના કરનારાં ભાષજો, વ્યખ્યાનો, ચર્ચાપત્રો, અને રમુજી નકસો સુધાન પણ આપણને જૂતાં ખુદિવર્ધક અને ખુદિપ્રકાશની કાંધેમાંથી મળી શકશે.

દાઈ પણ એ કાવ્યમાંથી કીયું સારું ને કીયું નહિ, એકના એક પુરુષનાં રચેલાં જેમાં પણ કીયું સારું ને કીયું નહિ એ કહેવું અતિશય ટઠિન છે. જેનારની પોતાની રચિત્વનુસાર તેને સારું નહિ-સારું લાગે એ કારણ ઉપરાંત મુખ્ય કારણ એવું છે કે પ્રત્યેક કાવ્યને પોતપોતાનીજ ખુબી હોય છે, વખતે બીજા સાથે સરખાવી શકાય એવો સાધારણ ધર્મ તેમાં ન હોય તેવી પણ ખુબી હોય છે. આમ હોવાથી કાવ્યત્વની એક અમુક ભાવના સાથે મેળવવાથી તેનું કાવ્યત્વ સિદ્ધ થાય તે સારું કાવ્ય એવો શિષ્ટસપ્રદાય છે. પરંતુ એ કાવ્યભાવના એ પાછી સહદયવેદ છે, અને સહદયત્વ સંબંધે હોતું નથી એ દુર્ભાગ્ય છે. એટલે દલપતરાહી કે નર્મદરાહીની ઉત્તમતા અંધમતાનો નીકાલ ન થઈ શક્યો ત્યારે સામાન્યજનો તેમ એક મુણને બીજા ખામીથી દહકડા પાડવા ઇચ્છે છે તેવી, સમારતાં પણ અતિ શોચ કરાવતી, પદ્ધતિએ એ તુલનાનો ન્યાય થયો જણાય છે. એ પદ્ધતિજ જાણે ખરા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકતી હોય, પાત્રની અન્ય પ્રશ્નરની ખામીને પાત્રસ્થિત વસ્તુના અન્ય પ્રશ્નરના ઉત્કર્ષમાંથી કાંઈક હાથ કરી શકવાનું ધોરણ જાણે સત્ય હોય, નેવા ઉદ્ગારનાં કાવ્યો પણ એક અથવા બીજા પક્ષે ગાળાગાળી કર્યાં જેવાં ગાળા છે. તેમને નામ નિર્દેશ કરવો અત્ર આવશ્યક નથી.

દસપતરામ મંદળ કરનાર, નર્મદ આપનાર હતો. સ્વચ્છ કાચમાં પડતા પ્રકાશને દર્શાવનાર દસપતર્તુ હૃદય, પ્રકાશ પેડતાંજ અનુક્રી હતા સર્વકાન્ત જેવા નર્મદહૃદયથી જુદા હતાં. દેશકાલ અને અધિકારીને વિચારી વિચારી કાવ્યતરંગને મર્મદામાં રાખમાને પત્ન કરનારા દસપતરામ અને કાવ્યપ્રતિભાના સ્વતંત્ર સ્વરૂપને દેશકાલનિરપેક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અભિલાષી નર્મદાશંકર એમની વચ્ચેનો તફાવત દુરતજ સમજાઈ શકે એવો છે. અમદાવાદમાં રહી ગૂજરાતી સાહિત્યને ઉદ્ભવ કરાવનાર ગૂજરાતના બોજ સર એમેદાજાનર કિન્નોદક દાંત્રેસના હાથ નીચે ગૂજરાતના ઓઠક કવિને હાથે ન્યારે આટલું બધું કરાવી શકાયું છે ત્યારે મુળધર્મા એજ ભોજના આશ્રયથી સ્થપાયેલી દાંત્રેસ સભા “રાસમાલા”ના ભાષાંતર કરતાં વધારે સગીન કામ કરી શકી નથી. કારણ રૂપદ્રુજ છે, અમદાવાદમાં બધાં મંદળ કરનારા પડિતો હતા, મુળધર્મા તો કાંઈક પણ આપવાના ઉન્માદમાં ચઢેલા પંડિતો હતા. બ્રાહ્મકોએ ને ને મંદળ થયું તે તે લખ્યું અને માયું, અર્પનાર તેનો તે છતાં ને મંદળ કરવા નહિ પણ સામા અર્પના તૈયાર હતા તેમણે તેની વાંસળીના નાદ પ્રમાણે પદ-વિન્યાસ ન વિસ્તાર્યા. આરીતે પણ આજે પક્ષનો તફાવત પુરસ્કો છે. નર્મદાશંકર અને દસપતરામ એ જે શરીરોને ન ઓળખનાર, એજ શરીરોને અંગે ને ને સંબંધી, સહાય, મિત્ર, મંડોલો આદિ હતાં તેમનું મેશ પણ ભાન ન પામેલો, કાંઈ વિદેશી સહૃદય આ બેની કૃતિને વિશેષે તે માનવિક પ્રતિભાના પ્રદેશ ઉપર નર્મદાશંકરનું છે તેટલું દસપતરામનું લક્ષ નથી એમ તે દુરતજ કહી શકે. પણ આપણા દેશમાં તે સમયે ને વિવાદ ચાલ્યો હતો તેમાં આવો નીવેડો યદ્ય શક્યો નથી. ને નર્મદાશંકરમાં હતું, તે દસપતરામમાં ન હતું, દસપતરામમાં હતું તે નર્મદાશંકરમાં ન હતું. પરંતુ તે એકેના એક દાંત્રેસના કે મેખનના વિષયમાં હોત તો તુતનાનો અવકાશ ઠીક હતો, એકલી કાવ્યચોજના પરંતુ ને નર્મદમાં દોષ તે દસપતરામમાં ન હોય અને દસપતરામમાં હોય તે નર્મદમાં ન હોય તો તો કવિપદ ઉપર હસપને સમાન અધિકાર ધર્મ ગઈ પણ આ તો જુદે જુદા વિષયમાં એકમાં હતું તે બીજામાં ન હતું એમ સમજવામાં હતું, અને તેવી સમજણને આધારે કાવ્યત્વમાં આ બે પુરોનાની તુલનાનો ન્યાય જનસમાજે આપવા પત્ન કર્યો. નર્મદાશંકરની વૃત્તિ હૃદય, હૃદયજન, સ્વતંત્ર છે એટલે તેનું આરિત્ર અને તેમની નીતિ પણ, અને સપૂર્ણ માનવાનો પ્રચાર પડેલો છે તેવી સપૂર્ણ નથી, દસપતરામની વૃત્તિ મુશીલ, નિયમિત, સર્વને રંજન કરવાની છે-એટલે તેમનું આરિત્ર અને તેમની નીતિ સપૂર્ણ નીતિપદ્ધતિના તે સમયે માન્ય થયેલા ધોરણ પ્રમાણે ઉત્તમ છે. આવી એક સરખાવટ ઉભી કરીને એમ પણ સ્વીકારી સેવામાં આવ્યું કે નર્મદની કવિતા અને તેના મેખ વાચવાથી અગ્નિતિની વૃદ્ધિ થાય છે, દસપતરામની કવિતા અને તેના મેખ વાચવાથી નીતિને પુષ્ટિ મળે છે. “બાઈ બંદેન સાથે બેશીને વાગ્યા શકે એવી દસપતરામની કવિતા છે” એ દસપતરામને ઉત્તમ કવિ કહેવાનું અને “બાઈ બંદેન સાથે બેશીને ન વાગ્યા શકે એવી નર્મદની કવિતા છે” એ નર્મદની કવિતાને ઉત્તરેલી પદ્ધતિની કહેવાનું ધોરણ આ પ્રકારે ઉપભવી સેવામાં આવ્યું.

‘ સુધારો ’ એ નામની ને નવીન માવનાએ કાંઈક સમય ગૂજરાતનું સામાન્ય લોક

ગળ્યુ તેનાં તો આ બન્ને પક્ષવાળા પરમબ્રહ્મા હતા. ડાકતર વી'સનને કે કારખસ સાહેબ-
ને કે હોપ સાહેબને 'સુધારક' તો પરમપ્રિય હતોજ, નર્મદ અને દસપત બન્ને સુધારાના-
જ કવિ હતા. પણ સર્વવું રજન કરનાર, અંકજ કરીને પ્રતિબિંબ ઉપજાવનાર દસપત,
જનરે સુધારાનો સાર "ધીમે ધીમે સમજાવતા" હતા, ત્યારે "મહારાજ સાધ્વિજ કસ" - માં,
ધર્મને નામે ચાલતી અનીતિને ખુશી પાડવામાં પાહોમ કરી વિજયી થયેલા સુધા-
રા-મડવેનો કવિ નમદ "પાહોમ કરીને" આગળ પડવાનીજ બાનીથી પોતાના દેશીઓને
ખરદાવતો હતો. વિચાર અને આચાર વચ્ચે અંતર રહે તો જામે તેવા વિચારો પણ જો-
તાને અસર કરી શકે નહિ એવી જ જાણના ઉદાર હૃદયોમાં રહે છે તે નર્મદ અને નર્મદ-
ના પક્ષની ઈર્ષ્ટદેવતા હતી, વિચાર કરતે કરતે, સર્વનાં મન મેળવતે મેળવતે, સમય આવે
ને સર્વે કરવા તૈયાર થાય ત્યારે, વિચાર પ્રમાણે આચાર કરવો, એવી જ જાણના સસારને
સસાર કરતા અધિક કરવાની ધન-છતા કાવલસ અને સાહમતા, અભાવવાળાં હૃદયો
ગણગણ્યાં કરે છે તે દનપત અને દસપતના પક્ષની સમાધાનમતિ હતી સુધારા અને સુ-
ધારાનો ઉપદેશ જોડો છે કારણકે તે ઉપદેશ કરનારાજ તે પ્રમાણે વર્તતા નથી એવી જ
સામાન્ય ઉક્તિ તે સમયે સુધારાની સામે લાવવામાં આવતી હતી તેને તેવું બોલનારના મો-
ઢામાં પાછી ધાનવા સુધીના સાહસ અને સ્વાર્થનું નર્મદ અને નર્મદના પક્ષમાં હતાં તેણે
પોતેજ નાત, જાત, કુટુંબ, આદિ અનેક લાભોનો ભોગ આપી, પરદેશી સ્ત્રી વિદ્યમાન
છના, પુનર્નિબંધ પ્રી જતાવી, સુધારાના ઉપદેશને પોતે સપૂર્ણ રીતે સત્ત્વ માને છે એમ સિ-
દ્ધ પ્રી બનાવ્યું હતું. દનપત અને દનપતના પક્ષમાં આ પરાક્રમને અશ્વ મેળવેલો ન-
હિ એક કવિનું જીવન પણ ત્યારે કવિતા હતું ત્યારે બીજા કવિનું જીવન તો વ્યવહાર-
રૂપ રચ્યું હતું. મન કર્મ અને વાણીની એકતા, જે કામે જે માનવું તેજ બોલવું અને તેજ પ્ર-
એવો મહાજનોની મહત્તાનો જે રાજમાર્ગ, કવિઓનું પિતૃ, તેનાથી દસપત અને તેનો
પત્ર વિમુખ્ત હતા વિમુખ્ત હતા એટલે તે માર્ગને જોડો કહેતા હતા કે માનતા નહોતા એમ
ન હતું, પણ તેવેજ માર્ગ આચરણથી વિચરવાનું સાહસ તેમનામાં નહતું.

કવિ તો બન્ને હતા, પાત્રિત્ય, પ્રતિભા અને જીવન જોતા નર્મદને કાવ્યના પ્રત્યક્ષ રસરૂપ
હરકોઈ સહૃદય સ્વીકારી લે તેમ હતું, દસપતમાં તેવો ધ્વનિ પણ સમજાય એમ નહતું. આ
વી અમમાનતાનો ન્યાય કરવાનો હતો અને તે ન્યાય, આ દેશના દુર્ભાગ્યે, દસપતના પૂ-
ણને હાથે થવાનો હતો તેજ સરકાર સુધી લાગવગવાળા હતા, પ્રજાવણીખાતાની નવી
વ્યવસ્થામાં અમરભાગ લેનારા હતા ન્યાય અપાયો નર્મદ અનીતિવાલો છે દસપત નીતિવા-
જો છે, માટે નમદ સામે કવિ નથી, દનપત કવીશ્વર છે એ ન્યાયને સરકારની પણ મહોર
જાપ લાગી ગઈ અને કવીશ્વર દસપતગમને રી આધ ધ -નો માનવતો હલકાળ આપ
વામાં આવ્યો. આ ન્યાયની સામે યુદ્ધ ચલાવવાને નર્મદના પક્ષના અમરણીઓ જીવતા ર-
વા નહિ, નર્મદ પોને પણ ઉત્તરાવસ્થામાં સાત્વિક ધર્મ એવા વાકકસહમાં ઉતર્યો નહિ પ-
ણ મન કર્મ વાણીની એકતાના ઉપાસક એ મહાન હૃદયને જે વિચારવિપર્યય તેના ઉત્તરાવ-
સ્થામાં થયો તે દેવો ગળ્ય, દેવો અમ કારિક, અને તેના હૃદ નિશ્ચયને કીર્તિ કો. અમર

દસપતરામ મેઢણ કરનાર, નર્મદ આપનાર હતો. સ્વચ્છ કાચમાં પડતા પ્રેકારને દર્શાવનાર દસપતતું હૃદય, પ્રકારા પડતાં જનજુદા ઉક્તા સંસ્કૃતિ નવા નર્મદહૃદયથી જુદા હતું. દેશકાલ અને અધિકારીને વિચારી વિચારી કાવ્યતરંગને મહાદામાં સાખવાનો યત્ન કરનારા દસપતરામ અને કાવ્યપ્રતિભાના સ્વતંત્ર સ્વરૂપને દેશકાલનિરપેક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અભિસાધી નર્મદાશંકર એમની વચ્ચેનો તફાવત તુરતજ સમજાઈ શકે એવો છે. અમદાવાદમાં રહી ગૂજરાતી સાહિત્યને હૃદયપ કરાવનાર ગૂજરાતના બોજ સર એમેદાજાનર કિન્નોદક દાણેસના હાથ નીચે ગૂજરાતના આહક કેપિને હાથે બ્યારે આટલું બધું કરાવી શકાયું છે ત્યારે મુંબઈમાં એજ બોજના આશ્રયથી સ્થપાયેલી દાણેસ સભા “સસમાસા”ના શાપાંતર કરતા વધારે સગીન કામ કરી શકી નથી. કારણ સંપર્ક છે. અમદાવાદમાં બધા મેઢણ કરનારા પડિતો હતા, મુંબઈમાં તો કાંઈક પણ આપવાના બનાવમાં ચઢેલા પડિતો હતા. આહકાએ જ ને અહણ થયું તે તે લખ્યું અને ગાયું, અંધનાર તેનો તે છતાં જ અહણ કરવા નહિ પણ સામા અર્પણ તૈયાર હતા તેમણે તેની વાંસળીના નાંદ પ્રમાણે પદવિન્યાસ ન વિસ્તાર્યો. આ રીતે પણ આ બે પક્ષનો તફાવત ખુલ્લો છે. નર્મદાશંકર અને દસપતરામ એ બે શરીરોને ન બોજાવનાર, એ બે શરીરોને એજ ને જ સંબંધી, સહાય, મિત્ર, મંડો આદિ હતાં તેમનું મેશ પણ ભાન ન પામેલો; કાંઈ વિદેશી સહૃદય આ બેની કૃતિને વિશેષે તે પાસ્તવિક પ્રતિભાના પ્રદેશ ઉપર નર્મદાશંકરનું છે તેટલું દસપતરામનું સંક્ષેપ નથી એમ તે તુરતજ કહી શકે. પણ આપણા દેશમાં તે સંખ્યે જ વિવાદ ચાલ્યો હતો તેમાં આવો નીવેડો યંદ શક્યો નથી. જ નર્મદાશંકરમાં હતું, તે દસપતરામમાં ન હતું, દસપતરામમાં હતું તે નર્મદાશંકરમાં ન હતું. પરંતુ તે એકના એક કાવ્યોના કે મેળનના વિષયમાં હોત તો તુલનાનો અવકાશ ઠીક હતો, એકેલી કાવ્યયોજના પરંતુ જ નર્મદમાં હોય તે દસપતરામમાં ન હોય અને દસપતરામમાં હોય તે નર્મદમાં ન હોય તો તો કવિપદ ઉપર ઉભયનો સમાન અધિકાર થઈ શકે. પણ આ તો બુદ્ધે બુદ્ધ વિષયમાં એકમાં હતું તે બીજામાં ન હતું એમ સમજવામાં હતું, અને તેવી સમજણને આધારે કાવ્યત્વમાં આ બે પુરુષોની તુલનાનો ન્યાય જનસમાજે આપવા યત્ન કર્યો. નર્મદાશંકરની વૃત્તિ હૃદય, હૃદયબલ, સ્વતંત્ર છે એટલે તેનું ચારિત્ર અને તેમની નીતિ પૂર્ણ, જને સંપૂર્ણ માનવાનો પ્રચાર પડેલો છે તેવી સંપૂર્ણ નથી; દસપતરામની વૃત્તિ મુશીબ, નિયમિત, સર્વને રંજન કરવાની છે એટલે તેમનું ચારિત્ર અને તેમની નીતિ સંપૂર્ણ નીતિપદ્ધતિના તે સંખ્યે માન્ય થયેલા ધારણ પ્રમાણે ઉત્તમ છે. આવી એક સંરંખાવંદ ઉભી કરીને એમ પૂછી સ્વીકારી સેવામાં આવ્યું કે નર્મદની કવિતા અને તેના મેળ વાચનાંથી અનીતિની વૃદ્ધિ થાય છે, દસપતરામની કવિતા અને તેની મેળ વાચનાંથી નીતિને પ્રદિ મળે છે. “બાંધ બંદને સાથે બેઠીને વાંચી શકે એવી દસપતરામની કવિતા છે” એ દસપતરામને હાતમ કવિ કહેવાનું અને “બાંધ બંદને સાથે બેઠીને ન વાંચી શકે એવી નર્મદની કવિતા છે” એ નર્મદની કવિતાને હૈરેલી પંક્તિની કહેવાનું ધારણ આ પ્રકારે ઉપભવી સેવામાં આવ્યું.

મધ્ય તેનાં તો આ જાનને પક્ષવાળા પરમમક્ત હતા. ડાકાર વીસનને કે દારૂખમ સારૂં
ને કે હોપ સાહેબને 'સુધારે' તો પરમપ્રિય હતોજ, નર્મ અને દલપત જાનને સુધારાના-
જ કવિ હતા. પણ સર્વનું રજન કરનાર, મહત્ત્વ કરીને પ્રતિજિજ્ઞ હપતવનાર દલપત,
જનારે સુધારાનો સાર "ધીમે ધીમે સમજવતા" હતા, ત્યારે "મહારાજ લાઈસ કેસ"-માં,
ધર્મને નામે ચાલતી અનીતિને ખુદી પાડવામાં યાદુમ કરી વિજયી થયેલા 'સુધારા-
રા-મ'જાનને કવિ નર્મદ "યાદુમ કરીને" આગળ પડવાનીજ ખાનીથી પોતાના દેશીઓને
ખરદાવતો હતો. વિચાર અને આચાર વચ્ચે અતર રહે તો ગમે તેવા વિચારો પણ જો-
તાને અસર કરી શકે નહિ એવી જ ભાવના ઉદાર હૃદયોમાં રહે છે તે નર્મદ અને નર્મદ-
ના પક્ષની ઇષ્ટદેવતા હતી, વિચાર કરતે કરતે, સર્વનાં મન મેળવતે મેળવતે, સમય આવે
ને સર્વે કરવા તૈયાર થાય ત્યારે, વિચાર પ્રમાણે આચાર કરવો, એવી જ ભાવના સંસારને
સંસાર કરતાં અધિક કરવાની ઇચ્છા છતાં કાયમસ અને સાહસના, અભાવવાળાં હૃદયો
નણુગણ્યા કરે છે તે દલપત અને દલપતના પક્ષની સમાધાનમૂર્તિ હતી. સુધારો અને સુ-
ધારાનો ઉપદેશ ખોટો છે દારૂકે તે ઉપદેશ કરનારાજ તે પ્રમાણે વર્તતા નથી, એવી જ
આમાન્ય ઉક્તિ તે સમયે સુધારાની સામે લાવવામાં આવતી હતી તેને તેણે બોલનારના ગો-
ઠાના પાછી પાવવા સુધીના સાહસ અને સ્વાર્થથી નર્મદ અને નર્મદના પક્ષમાં હતાં તેણે
પોતેજ નાત, જાત, કુટુંબ, આદિ અનેક લાજોનો ભોગ આપી, પરણેલી સ્ત્રી વિદ્યમાન
છતાં, પુનર્જન કરી જતાવી, સુધારાના ઉપદેશને પોતે સપૂર્ણ રીતે સત્ય માને છે એમ મિ-
દ્ધ મ્ત્રી જતાવ્યું હતું. દલપત અને દલપતના પક્ષમાં આ પરાક્રમનો અંશ પ્રજ્ઞ હતો ન-
હિ. એક કવિનું જીવન પણ બ્યારે ખવિતા હતું ત્યારે ખીજા કવિનું જીવન તો વ્યવહાર-
રૂપ રહ્યું હતું. મન ઈર્મ અને વાણીની એકતા, જે કાલે જે માનતું તેજ બોલતું અને તેજ કરતું
એવો મહાજનોની મહત્તાનો જે રાજમાર્ગ, કવિઓનું નિત્ય, તેનાથી દલપત અને તેનો
પક્ષ વિમુખ હતા વિમુખ હતા એટલે તે માર્ગને ખોટો કરેતા હતા કે માનતા ન હતા એમ
ન હતું, પણ તેવેજ માર્ગે આચરજીથી વિચરવાનું સાહસ તેમનામાં નહતું.

કવિ તો જાનને હતા, ખાજિત્ય, પ્રતિભા અને જીવન જોતાં નર્મદને કાવ્યના પ્રત્યક્ષ રસરૂપ
હરકોઈ સહૃદય સ્વીકારી સે તેમ હતું, દલપતમાં તેવો ધ્વનિ પણ સમજાય એમ નહતું. આ-
વી અમમાનતાનો ન્યાય કરવાનો હતો અને તે ન્યાય, આ દેશના દુર્જાગ્યે, દલપતના પુ-
ક્ષને હાથે થવાનો હતો તેજ સરકાર સુધી લાગવગવાળા હતા, કેળવણીખાતાની નવી
વ્યવસ્થામાં અગ્રમાગ લેનારા હતા ન્યાય અપાશે નર્મદ અનીતિપાળો છે દલપત નીતિવા-
જો છે, માટે નર્મદ સારો કવિ નથી, દલપત કવીશ્વર છે એ ન્યાયને સરકારની પણ મંદોર
અપ લાગી ગઈ અને કવીશ્વર દલપતનર્મદને સી આપ. છ-નો માનવતો દલપત આપ
વામાં આવ્યો. આ ન્યાયની સામે યુદ્ધ અલાવવાને નર્મદના પક્ષના એકપ્રતિજ્ઞો જીવતા ર-
વા નહિ, નર્મદ પોતે પણ ઉત્તરાવધ્યામાં સાત્ત્વિક થઈ એવા વાઈશ્વકમાં હત્યો નહિ પ-
ણ મન કર્મ વાણીની એકતાના ઉપાસક એ માનતું હૃદયને જે વિચારવિપર્યય તેની ઉ-
ચ્ચમાં થયો તે દેવો ન્યાય, દેવો અમ કારિક, અને તેના હૃદ નિઃશ્વરને લીધે કેવો સુહૃદ

કારક નીવડ્યો ને જાણવાને એટલુંજ સફળતા સંતુ પશું થયો કે તેના ઉત્તરકાલના ધર્મવિ-
ચારે પછીના પ્રાચીનભાવનાની ઉપાસનાનો પરમ વિચાર આપણી જામિયા ધનો ગયો
છે. દત્તપત્તનાહીના વિસ્તારમાથી કરી જાવના કે અસારતાનો જન્મ થયો નથી જૂન-
રાત વર્નાકુચર સોસાહટી મંગલાત્મક ઉપયોગિતાવાળો જાપાનનું અને નિર્વિષ અનુકરણ
કરવામાર્ગે પોતાના સમૃદ્ધિ અને સાધનોને અચાર સુધી પણ ગુમાવતી રહી છે, કેળવણી
ખાતાની પવિત્ર કારાવેલી સીમાની અદર એક પણ અપૂર્વ સંબંધ નીવડ્યો નથી જૂનરાતી
સાહિત્યે આ પચાસ વર્ષમાં જે કાંઈ વૃદ્ધિ કરી છે, જે કાંઈ નવું માલિન્ય અને કાવ્યગત ઉ-
પગલું છે, તે 'સોસાહટી' અને 'જાપા' ના આશ્રય વિનાના ધ્યાનોમા રખડી, ઝગમગ,
બીજા માગીને ઉપજાવેલું છે નર્મદ વીરે પોતાના કાશને આરબે જૂનગીને આપેલા આશિવાદ-
ની છાયામાં જૂનગી સાહિત્ય, લાગવગવાળા સુજનોના અદાર અને સેવન વિના પણ પુષ્ટ થયા
ગયા છે. આટલુંજ નથી પણ અતીતિની જે આબડછેટથી કેળવણી ખાતાને એણે રાખ-
વા પાત્ર થયાં ગયો છે, કાવ્યસાહિત્યમાં પણ જે ભયને લીધે દત્તપત્તનાહી કરતા બે જ સ-
હીનો સત્કાર થયો નથી, તે જાણુ તો આપણા જાવકો હવે નર્મદને હાથે નહિ, પણ ગિર્માન્ય,
નિરનેજ, ખરેખરા દુરાચારી નણવાને પાત્ર એવા કેટલાક હલજા નાટકકારોને હાથે જાણુ
દારી રીતે સ્વીકૃતિ લાગેલા છે આ રીતે વિચાર કરતાં 'મુદ્રાર'—મા કે સાહિત્ય'—માં એકેમાં,
જૂનમાં કે કાવ્યમા એકેમાં દત્તપત્તનાહીથી લાભ થયો નથી, નર્મદશાહીથી લાભ થયો છે, છતાં
એક 'અતીતિ'—ગાંધીની છાપ માગીને કવિ નર્મદના કવિત્વને કવીશ્વર દત્તપત્તનાહીના કવિ વ
કરતાં હવે કુઠરાવવાનો અન્યાય થયો તે કીધા સાહિત્યવિદ્વાસીને જાણ પણ શરમમા
નહિ હુમાવે ! કવીશ્વરનું જ્ઞાન સેનાર કાંઈ નથી એમ કહી આપણે ગોઠ દગાવીએ છીએ પણ
તેવો સ્થાન સેનાર ઉપગતવાણુ મામથ્યે દત્તપત્તનાહીમાં હતું નહિ, ત્યાં જાણુ મામથ્યે હતું
તેવા નર્મદપક્ષને આપણે હલકો પાડી ગુજાળાવી માગી નાખ્યો, તો એ શાકને માટે આપ
જે આપણને જાણિયાદ દેવો જોઈએ, જૂનગીનો જાપ એવો ન્યાય જનારને માથે ઉતર-
વો જોઈએ.

1 અને એ ન્યાય માટે જ્યારે આટલી બધી દિનગીરી દુખાડીએ છીએ અને નહરોને
એ દિલગીરીમા ભાગ લેવા નિમજ્જણ કરીએ છીએ ને એટલા માટે નથી કે દત્તપત્તનાહીને જે
માન અને સમૃદ્ધિ મળ્યા તે નર્મદશાકરને રહી ગયા કે નર્મદાનકરને જે ગણુ તે દત્તપત્તનાહી-
ને રહી ગણુ નર્મદ પાત્ર એક વાર સુમધના મુખનું પાન હતો, લક્ષ્મીની છાજામાં વહેતો
હતો, અત સગવે, ઉત્તરતાથી નિવેનતામા મકામકો છતાં, પગમાનદમા હતો પણ એવીવા-
તો નો એક મુદ્રગણુના છે, એવી ગણુના ઉપર લક્ષ રાખીને માલિન્ય અને દેશદિનના પ્ર-
યત્નોનો નિર્ણય થઈ ગયો નથી. લોકોનું માન અને તેથી પ્રાપ્ત થતી સમૃદ્ધિમા પણ જે સુ-
ખ ન હોય ને જાણુ વાર એકાન્તમાં, મિત્રોથી પણ ત્યાગ થયેલા એકાન્તમાં, પડી રહી પો
તાની જાણતામા નિરતાર નિર્ધન કવિને મળે મળી રહે છે અજ્ઞાનો આ પ્રશ્ન નથી
માન્ય અને પાત્રન, જાપ અને નિમજ્જણ, કાંઈ ધારણુ ઉપર રાખણુ, તેમજ ઉત્તમોત્તમ
અર્થે નીચારણુ, એ વિષય જે જાણના આપના દેગની દષ્ટિ વાગળ પૂરવામાં આવે

તેથી જે લાભ હાનિ થાય તેના ઉપર સક્ષ રાખીને આ બધી ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે, અને સરસ્વતીના સ્વતંત્ર સમ્પ્રદાયમાં નીતિ અનીતિના પ્રશ્નો વચમાં લાવી સાહિત્ય-આપવાને છેક દલપતશાહીના અતિ પ્રાકૃત ધોરણ ઉપરજ લાવી મૂકવી, તેજ ઉપદ્રવ અને ઉત્તેજાતમ સ્વરૂપ છે એમ કહેવું, અને તે કહેવાનેજ છેક સરકાર સુધીથી સર્વમાન્ય દર્શાવવાનો યત્ન કરવો; એ સમગ્ર ગુર્જર ભૂમિની સાહિત્યસમૃદ્ધિને અપમાન આપવાનો, મારી નાખવાનો, અને ભદ્ર દરવાનોજ પ્રકાર છે એમ અગોને બાસે છે. જગત જે નાના મહાદા પ્રકારથી ખરી વાતને ખોટી દર્શાવી શકે છે, ખોટીને ખરી દર્શાવી શકે છે, તેવા ધોરણથી કાવ્ય અને સાહિત્યના વિષયનો આ બે વ્યક્તિ વચ્ચે ન્યાય થયો તેથી જે દિલગીરી થાય તે દરતાં પણ એવા ન્યાયથી ગૂર્જરસાહિત્યને જે અપાર હાનિ થઈ છે તે માટે અનેકમણી દિલગીરી થાય છે. સાહિત્યનો વિષય પ્રપંચ અને જગતની પારને છે, સસારનાં તાલપાં અને કાટલાં જનને તેનું માપ કરવાને સમર્થ નથી; તેથીજ તેનું માપ થયું છે, ને તેમ થવાથી સાહિત્યને મહાહાનિ થઈ છે.

સાહિત્ય, પાંડિત્ય, પ્રતિભા, ઇલાદિ સદ્ભાવાની પૂજાથી જનસમાજને અતુલ લાભ છે, ઉન્નતિનો માર્ગ જણાય છે, વિટંબના અને ક્લેશમય સંસારની અધમતામાં વિરામ અને સુખનો અવકાશ જો છે. એ સત્ય સ્વીકારવાની સાથેજ એવું પ્રશ્ન થાય કે સાહિત્ય આદિની પૂજાનાની સાથે નીતિની પૂજા શું ન હોવી જોઈએ? પ્રતિભામાં જે પૂજા છે તે નીતિ અને ચારિત્રની પૂજા સાથે રહી શકતી નથી? રહેવી ન જોઈએ? અને જ્યાં એ ઉભયે સાથે હોય ત્યાં આપણી પૂજ્યશુદ્ધિ વધારે થાય તેમાં યોગ્ય થતું નથી? ક્યો નર્મદાશંકર નીતિમાન હતા કે ન હતા, કવીશ્વર દલપતરામ નીતિમાન હતા કે ન હતા એ તે તે વ્યક્તિનો અંગત પ્રશ્ન છે, એ વિષયે કાંઈ પણ નિર્ણય કાઢી પશુ કરી શકાય એમ નથી; કાંઈ પણ કરી શકે તો તે તે પુરુષોના જીવનચરિત્રને લખનાર પુરુષનું તે કામ છે. અનેક વાતો જોને સોદરિયે નીતિ કે અનીતિ, ન્યાય કે અન્યાય માની હોય, તેની વાસ્તવિક હકીકત, ત્યારે સર્વ પ્રસંગોનો વિચાર કરી તે તે વ્યક્તિને સ્થાને આપણે પોતે જુઓ રહી જોઈએ, ત્યારે થોડા પણ થઈ શકે છે. ત્યાં સુધી ગતાનુગતિક સોદમતામાં ત-જોઈ ગમે તેમ માનીએ તેથી તે તે વ્યક્તિના સ્વરૂપમાં કાંઈજ ફેર પડવાનો નથી. આમ જોવાથી આપણે અંગત પ્રશ્નમાં જિતવાનું બાકુ ઉપર રાખતાં પણ આપણે દાસોક સો-માન્ય વિચાર કરી શકીશું. પ્રતિભાની પૂજા અને ચારિત્રની પૂજા એ બે સાથે હોય જોઈએ, સાથે હોય તોજ પૂજ્ય થાય, એ વાત એટલી બધી સર્વમાન્ય છે કે એવું પ્રતિ-પાદન કરવાની આવશ્યકતા નથી. જે પ્રતિપાદન કરવાનું છે તે એ છે કે જ્યાં પ્રતિભાની પૂજા હોય ત્યાં ચારિત્રની અપૂર્ણતા હોઈ શકે એવું સોદા ગાને છે તે ખોટું છે. સોદમતા એવું છે કે પ્રતિભા અને ચારિત્ર ઉભયની પૂજા હોવી જોઈએ, અમારે માનવું એવું છે કે ઉભયની પૂજા સાથે સામોજ હોય છે, એકની પૂજા વિના બીજાની પૂજા સં-ભવતી નથી. જોનાં પ્રતિભાની પૂજા નથી; ને તેથી, અમારા વિચાર પ્રમાણે ચારિત્રની પણ પૂજા નથી, તેનામાં તે ઉભયની પૂજા છે એમ દર્શાવવાને પ્રતિભાની પૂજા સાથે ચારિત્રની પૂજા હોવી જોઈએ એવી એક દલીલ ઉપજાવેલી છે. વચ-

મંત્રિ-તો એનીજ લાગે છે કે જ્યાં પ્રતિભાની પૂર્ણતા સ્વીકારાર્થે ત્યાં ચારિત્રની પૂર્ણતા સ્વીકારવી જોઈએ, પ્રતિભાની પૂર્ણતા અને ચારિત્રની પૂર્ણતા સાથે, હોવા જોઈએ. અમુક નામા ચારિત્રની પૂર્ણતા નથી, માટે પ્રતિભાની પણ નથી, એવો ન્યાય જોડા નથી, પણ તેને કદાચી રીતે લગાડીને આપણે એમ કહીએ કે પ્રતિભા પૂર્ણ છતાં ચારિત્ર પૂર્ણ નથી, તો-તે, પાત્ર-અર્થ-નથી.

પ્રતિભાની પૂર્ણતા મનુષ્યપ્રકૃતિના જે અંશનું કાર્ય છે તેજ અંશનું કાર્ય તેના ચારિત્રની પૂર્ણતા છે. પ્રતિભાનું દર્શન ત્યારેજ થઈ શકે છે કે જ્યારે પ્રાકૃતજનસુલભ શક્તિ, ભવ્ય, સ્વાર્થ, કૃપણતા ઇત્યાદિમાંથી મુક્ત થઈ, મનુષ્ય પોતે પોતાને પણ ભુલી જાય એવી ઉદાર, ઉર્જન, સર્વમયતાનો ક્ષણ અનુભવે છે ચારિત્રની પૂર્ણતા પણ એવા વ્ય અને સ્વાર્થમિત્તાને ભુલવાના ક્ષણોમાં સમજાય છે, એવી ક્ષણોમાં કરેલા નિશ્ચયોજ ચારિત્રને પૂર્ણ કરી શકે છે. સર્વમયતાનો તે ક્ષણમા જે અર્પણ થઈ જાય છે, પરાયે સ્વમાત્રનો કક્ષની આશા વિનાનો વ્યય થઈ જાય છે, તેજ ચારિત્રની પૂર્ણતા છે, ચારિત્રમાત્રનું તત્ત્વ છે. મન-પોષી અને કર્મની એકતા રૂપ જે માહાત્મ્યને ચારિત્રનો સાર કહેવામાં આવે છે તે આ હૃદયવિસ્તારમાંથી અને તે વિસ્તારે પ્રતિપદે બોધેલા સ્વાર્પણનાથીજ સંભવે છે, તો જે હૃદય પ્રતિભાની પરિપૂર્ણ કાંખી પામવા જેટલો વિન્તાર અનુભવી શકે છે તેજ હૃદય ચારિત્રને પૂર્ણ કરતાં અટકાવનાર જે સ્વાર્થ સદાય અને કૃપણતા તેમાં ગંધાઈ રહે કે કૃતાર્થતા માને એવું સ્વીકારવું સામાન્યબુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવું નથી. અને પૂર્ણતા—પછી તે પ્રતિભાની ચારિત્રની કે અને તેની, તેનો જે ભક્ત છે તે અર્પણતાને કેમ વરી શકે? જેને સૌંદર્ય, સમજીવના, કાન્તિ એવા નામોથી તત્ત્વજોઈ વર્ણવી ગયા છે, જેનું નિર્વચન 'પદે પદે નવીન થઈ જાય એવું' કોઈકે એ કરતાં વિશેષ સ્પષ્ટોથી કરી શકાય નથી, તેજ પૂર્ણતા છે; અંગી, બુદ્ધિની, ચારિત્રની, લાવણ્યની, ભવ્યતાની, ભાવનાની પણ જે પૂર્ણતા છે તેજ સૌંદર્ય છે, તેજ પ્રતિભાવાનની ઉપાસ્ય છે. તો જે પ્રતિભાનો પૂર્ણતાને ઉપાસે તે ચારિત્રની અપૂર્ણતાને ઉપાસે એવો સ્વીકારનો સમવજ જણાતો નથી.

જો પ્રતિભાવાન કવિ, શિલ્પી, ગાય, શાસ્ત્રી આદિના આચારો જગતને અનેક-વિધ નિષ્ફળ બાજ્યા છે, તેનો, પ્રજામાં શ્રી રીતે કરી લેવો? અમારું માનવું તો એવું છે કે જે પ્રતિભાની પૂર્ણતાને, સમજે, છે તેનામાં ચારિત્રની અપૂર્ણતાનો સમવ નથી; નીતિને તાજે નુ રહેવાનો, હોય તેવાં જોનો કરતાં હોય તે કરતાં નીતિને તાજે રહેવાનો હોય તેઓ વધારે કરે છે. જગત્ જેને નીતિ કહે છે તેને પ્રતિભાવાન જનો નીતિ માનતાં નથી એ વાત ખરી છે; મન-કર્મ અને પાણીનો સર્વદા વિશેષ રાખી સ્વાર્થ સિધ્ધ કરવાને માર્ગે વિચરતાં, યાજ્ઞ, સમજી, અને ચારિત્રવાન દેખાતા રહેવામાં વિશેષ ન આવવા દેવો એવી જે રીતિને જગત્ નીતિ કહે છે તેનો પ્રતિભાના પ્રદેશમાં અવકાશ નથી. એટલે પ્રતિભાના આધારે મનકર્મવચનની એકતાના સરસ એકમાર્ગીપણાનો જે સત્યનીતિ તેનેજ વળગી રહે છે, જગત્ની જે પેઠે પોતાનું ખર્ચ, જીવન પાતું રાખી, જોડું જીવન ખરાને નામે બહાર સ્મારણ મયનાં નથી, તે કાંઈ પણ બુદ્ધ કરતાં હોય તો જે આવી સત્ય નીતિને

વળગી રહી, તેનેજ સંપદા વસા રહી, જગતની પેઠે હુણુ જીવન જીવે રાખી શકતાં નથી, જાહેરજ જીવન ગાળે છે, એટલીજ છે. જે સ્વાર્થ સંકોચ અને બધા કૃપણતા આદિયા આખા વિશ્વનાં પાપમાત્ર ઉદભવે છે તેનો મધે પશુ જેને લાગી શકતો નથી એવી પ્રતિભા જગતની કે કોઈની આંખથી છુપાવવા જેવું પોતામાં કાંઈજ દેખતી નથી, એજ તેનું પરમ સ્વાર્થજી અને પરમ નીતિમય સંપૂર્ણ ચારિત્ર છે. પશુ એનેજ જગત અનીતિ અને ચારિત્રની અપૂર્ણતા કહે તો ખોટું નથી, કેમકે જગત જેને નીતિ અને ચારિત્ર કહે છે તે તો સોકદષ્ટિ માટેની એક અને પોતાના જોરડા માટેની બીજી એવી નીતિના ધોરણથી ઠરાવેલું છે. એક દીવાનાશાસામાં પૂરેલા દીવાનાને પૂજવામાં આવ્યું કે તુ ડાહ્યા હોય એમ જણાય છે છતાં તને કેમ આવી પૂજો છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યું 'બધા વધારે મતનો સવાલ છે; હું છું તો ડાહ્યાજ, પણ મને ગાંડા કહેનારના મત મારા કરતાં વધી ગયા એટલે હું અહીં છું અને તે મત આપનારા છૂટા છે.' પ્રતિભાને જગત અનીતિની છાપ મારે ત્યાં પશુ આ ગાંડા માણસે બતાવેલી વધારે મતની કસોટી કરતાં બીજી કસોટી લાગુ થતી નથી. છતાં એવા વધારે મતે કેટલી પ્રતિભાને, કેટલા કેટલા દેશોમાં, કેદમાં રંગડી છે, ખાંગા નાખી છે, મારી નાખી છે, નિરક્કાર અને અપમરશમાં હુઆવી દીધી છે. પ્રતિભા એતિ વિરલ હોય છે, વધારે મતે તે દારે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ કેદખાનાં, અગ્નિ, વિપ્, તિરસ્કાર કે અપમાન, કશું પશુ પ્રતિભાને અપ્રતિભા કરી શકતું નથી, કાલનાં અનેક પ્રેર તેના ઉપર ફરી નવ તો પશુ તેની ખાક નવી પ્રતિભાના અગ્નિની ચિણુગારીઓથી ભરેલી રહે છે.

એને એજ ન્યાયે આપણે આપણાં કર્તવ્યની ખાતર, આપણા દેશની ખાતર, આપણા અંધકારોની ખાતર, આપણાં બાંધકાના હુમતા ચારિત્રની ખાતર, આટલે વર્ષે પશુ દલપત અને નર્મદ એ બે ભાવનાને ન્યાય આપી શકીએ તો આપણે જોઈએ. ઉભયે નંરરતન હવે વિદ્યમાન નથી, લાલ દાનિનો પ્રસંગ તે તે વ્યક્તિને અગે હોઈ શકે તેનો હવે અંતંત અજ્ઞાપ થયો છે, તેવે સમયે એ ઉભય ભાવનાની યથાર્થ તુલના કરી જેને જે યોગ્ય હોય તેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરેવામાં આવે છે, અને એ હેતુથીજ અમારે આ મેથાને કૃષીશરના સ્વર્ગવાસ માટે અતિશય શોકાતુર દેદ્યે 'પશુ પુનઃ સંભારવી પડે છે. સત્ય અને સમયનું બલ અગાધ છે; મનુષ્ય કે મનુષ્યની ગમે તેવી રચનાઓથી સત્યને દેખાવી શકાતું નથી, તેના ક્ષણિક પ્રેરણાઓએ પણ દાંસગતિએ તે પુનઃ પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના રહેતું નથી. કૃષીશરનું સ્થાન લેનાર હવે કોઈ નથી એમ કહેવામાં દલપરાહીની નિર્મલતાનો સ્વીકાર થાય છે, અને એ પશુનો યોગ્ય હતો તેવો સ્વાભાવિક અવસાદ થઈ ગયો લાગે છે. શોકાતુરતામાં અને તેના લાગતા વળગતાઓમાં માન્ય કરેલી સીમાની બહાર ને સાદિત્યસરિતાનો વિપુલ થતો પ્રવાહ નર્મદની પૃથ્વી કાવ્યભાવનાદારા પૂર્ણ થયો છે. તેનું જ આજ ગૂંચરીના દેશ ઉપર સામ્રાજ્ય છે, તેના રંગથી રંગાયેલા અબોધાદાર સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યા છે. દલપરાહીમાં ઉછરેલા, તેનેજ સર્વોચ્ચ માનનારા, નવા પૂરને જોઈ શકતા નથી; તેમ દેશ તે પર એટલું મુલ્યવત્તમ પશુ નથી. તમને તાણી નાખીને પોતાનું નિરકુશ સામ્રાજ્ય સમજાવી શકે.

નહોત તો નગ ખરેખરો હોત અને તેને લીધે તેને જલુ પ્રકારે લાભ પ્રાપ્ત થાત. ખીછ સુમવિદ્યાના અભ્યાસકોની મંડળીના મહાત્મા ગુરુ-જેઓ આવીજ રીતે અભ્યાસ કરે છે અને વિદ્યા પ્રવર્તાવે છે તેઓના શિષ્યો પણ આંહી આવે છે એવું જોવામાં આવ્યું.

આ વિભાગમાં આવતા ખીજ વર્ગવાળાને જોતાં તેમાં જેઓએ ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન અને પદાર્થજ્ઞાનનું વિશેષે મનન કરેલું હોય છે, જેઓએ માત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ખાતર તે તે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે, અને જેઓનો હેતુ પોતાના જલુવર્ગનાં મનુષ્યોને સહાય કરવા અને યુદ્ધિ ખીવવવાનો હોય છે તેવા આંહી આવે છે. એ ઉપરથી એ તો સહજ સમજાય એવું છે કે પૂર્વ અથવા પશ્ચિમનાં સુલકોમાં તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી જેઓ માત્ર વાણીવિનોદ કરે છે અને વિવાદને ખાતરજ નિરર્થક શકાઓ કરી વાદ વિવાદ કે છે તેવાં મનુષ્યો આંહી આવતા નથી. કારણકે એ પ્રમાણે કરવું એ એક પ્રકારનો વ્યર્થ અને મિથ્યાભિમાન છે; અને તેમ કરવાથી બ્રહ્માંડરચનાનું સત્ય જ્ઞાન થવા ખામનું નથી આવા ઉપરછલા અભ્યાસનું કંઈ પણ પરિણામે દેવલોકમાં આવતુંજ નથી આ વિદ્યાના ખરા અભ્યાસકોના દાખલો એક જોવામાં આવ્યો. તે નવી પ્લેટોનીક શાખાનો અનુયાયિ હતો અને તેનું નામ તે શાખાનાં જે 'પુસ્તકો જળવાઈ રહેલા છે તેમાં જોવામાં પણ આવે છે. આ શક્ષે એ શાખાનું શિક્ષણ પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાનો આખો જન્મ શ્રમ કર્યો હતો. જોઈએ આ લોકમાં તેનો ખરા જોદ સમજવામાં તથા મનુષ્યની આશો પરલોકમાં કેવી ગતિ થાય છે તે વિષેનો જોદ સમજવામાં તે લાગેલો હતો.

એક દાખલો કોઈ ખગોળશાસ્ત્રીનો જોવામાં આવ્યો. આ શક્ષ પ્રથમ ધર્મે ખ્રિસ્તિ હતો પણ પાછળથી પોતાના અભ્યાસને લીધે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મભાવ માનતા શીખ્યો હતો. આંહી તે હજી પોતાનો અભ્યાસ જલુ માનપૂર્વક ધ્યાનથી કરતો હતો. અને જે દેવો જ્યોતિ-શાસ્ત્રવેતા છે તથા એ લોકમાં રહી તે સખધી જ્ઞાન પ્રસાર કરવામાં લાગેલા છે તેઓ દારા તે એ વિદ્યાનું સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો હતો. આકાશમાં તેજસ્વી પદાર્થનાં વમલ ગતિ કરતાં ધીમે ધીમે સૃષ્ટિઓ રચાતી હતી તે દેખાવતું મનન કરવામાં તે ગરકાવ થયેલો દેખાતો હતો. એક સૃષ્ટિની આકૃતિ-જે તેને કોઈ પશુની આકૃતિ જેવી લાસતી હતી તે તરફ જોઈ તેના નિર્ણય ગોચા ખાતો હોય એમ જણાતું હતું. તેના વિચાર પણ તારાંખી સત્ત્વના આકારમાં તેની આસપાસ આવી રહ્યા હતા. વળી ગતિમાન મહાન ગોળાઓથી ઉન્નત થતા નાદને લીધે જે સર નીકળતો હતો તેના ગરજ તાનનું જ્ઞાન થયેલું કરતાં તેને વિશેષ જ્ઞાનદ પ્રાપ્ત થતો હોય એમ દેખાતું હતું.

આ વિભાગમાં આવતા ત્રીજા વર્ગવાળા કસા અને વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં મનુષ્ય જાતિની ઉત્તતિ અને સાત્ત્વિક વૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા રાખવા વાળા છે. આંહી સર્વ મહાન ગવૈયા છે. મોઝાર્ટ, ખીચોવન, લેખ, વેગનર ઇત્યાદિ ગાયન કલાના ઉસ્તાદો તેઓ આ દુનિઆમાં હતા ત્યારે જે ચીજો બનાવી લોકોનાં મન રજત કરતાં તેના કરતાં વધારે સુંદર ગાયનનાં તાનથી સ્પર્શને મરપર કરે છે. કોઈ ઉચ્ચ અગ્રિમમાંથી દેવી ગાયનની ધારા તે-

મનામાં વહેલી દોષ એમ દેખાતુ હતુ તેઓ તેને મદલુ કરી પોતાની તરફથી આખા લે-
કમાં પ્રમરાવતા હતા અને તેના માથુંથી સર્વના સુખમાં આનન્ની વૃદ્ધિ કરતા હતા
એમ જણાતુ હતુ એ લોકમાં જઈ તેનુ પૂર જ્ઞાન જોયોને રહે છે તેઓ આ મહાન ધા-
રાનુ યથામિત્ર મદલુ તથા અવલુ કરી શકે છે એટલુજ નહિ પણ ને જીવો આ દુનિયા
છોડી ત્યાં ગયા છે અને તેઓ પોતપોતાની વિચાર-સૃષ્ટિમાં સુધારી રહ્યા છે તેઓના ઉપર
પણ આ મંડુર નાદની ઉચ્ચ અને ઉન્નતિ પમાડનાર અસર થાય છે ચિત્રકાર અને મૂ-
ર્તિકાર જે પોતાનો ધવો સ્વાર્ધરહિત ઉચ્ચ નેમથી કરેલો હોય છે તો તે આ લોકમાં
આવી પોતાના જનમાન્યો માટે જુદી જુદી જાતના સુદર રૂપો ખગ કરી વારવાર ગો-
ઝલ્યા કરે છે અને એ રીતે મનુષ્યજાતને ઉત્તેજન અને આનંદ આપે છે, આ રૂપો કૃત્રિ-
મ વિચાર-રૂપ સર્વો હોય છે આ રૂપો તે ભગિદાના વાસીઓને આનંદ આપે છે, એટલુજ
નહિ પણ ધાણી વાર આ દુનીયામાં જીવતા ડારીંગેના મનમાં પણ આવે છે તેઓને
પ્રેરણા કરે છે તેઓ તે પ્રમલો ચિત્ર અથવા મૂર્તિ જનાવે છે અને તે વડે આ ચ્યૂન સો-
કમાં વચનારા દુષ્ટી દુનીયામાં ગોથા ખાતા મનુષ્યને ઉચ્ચવૃત્તિ પર લઈ જઈ તેઓની ઉ-
ન્નતિ કરે છે

(ગાગળ ચાલુ)

૨

અભ્યાસ

(અનુસાધાન ૫૪ ૧૪૩ થી)

ગમત્પિપ્પમ પત્તિમાની પાંચ સપત્તિનો આજણે વિચાર કરી જોયો શય દન હય-
રમ અને તિતિક્ષાથી પરમ વિરાગમાં દંડ થયેલુ અતઃકરણુ વિષેકે કરીને પ્રાપ્ત કરેલી
આત્મમાનતા ઉપર શ્રદ્ધાલુ યદ્ય શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન પદ્ધતિની વિષુદ્ધ મધ્યા અ-
નુભવને અનુભવને સશય અને વિષર્પયથી સુખ થાય, એટલે સમાધાનનો માર્ગ સાધકને
કરનનગત છે સમાધાન એ સમાદિ પદ્ધતિપતિનું છેલ્લું અથવા છટું અંગ છે. શાકર ભગ,
વાન તેનુ વક્ષણુ વહે છે —

સર્વદા સ્થાપનં શુદ્ધેઃ શુદ્ધે બ્રહ્મણિ સર્વદા ।

તત્ત્વમાધાનમિત્યુક્તં ન તુ ચિત્તસ્ય લાલનમ્ ॥

જુલિવને સર્વદા શુદ્ધ એવા બ્રહ્મને વિશે સર્વદા સ્થાપન કરવી તે સમાધાન કહેવાય
છે, ચિત્તનુ ને લાલન તે સમાધાન નથી.

દૃઢ્યને અભેદભાવનાનો અતુન વેગ લાગવો જોઈએ, ચક્રકોણમાં ચઢીને ઉતરેલા
પુરુષને, કે આગમાંડીમાં લાંબી મુસાફરી કરી ઉતરેલા પુરુષને, સ્થિર પદાર્થ પણ અ-
ભણ પામનાર લાગે છે, તેવો અભેદભાવનાનો વેગ હૃદયને લાગવો જોઈએ. એ વેગ
ચઢેલો હોય તે સમયે તો નાનાત્વમાંજ અભેદમય અનુભવાય, પણ તે પછી એ અભેદ-
મયતાની ભાવનામાં વિશેષ આવે નહિ એવો સમયવેગ હૃદયને લાગી રહેવો જોઈએ. મનુષ્યને
જે સંકોચ અને કૃપણતા, સામ્રુ મન સાકડી જુદ્ધિ અને સાકડા વિચાર પ્રેરે છે, સ્વાર્ધની
અનેક રચનાઓ વિરતારી, રાગ, દ્વેષ, આગા, નિરાસા, આદિ દોષને વિસ્તારે છે, તે

સર્વેનુ મુખ, હૃદયને કમળી પણ ભાવનાનો વેગ સાગવા દીધેનો નહિ, વેગ લગાડવાની મંચ-
જી' કરેલી નહિ, એ છે અભેદભાવના એ સર્વ ભાવનાનો સાર છે, પણ કોઈ એ પ્રકારથી
જાનના, ગમે તો સમીતની, દાબની, પદોપકારની, ધર્મની, કર્મની, કોઈ પુણ્ય પ્રકારે તેમાં
હું અને હુંનો વિસ્તાર કરનાર આભિમાનને જુગી શકાય, તેવી ભાવનાનો વેગ જે હૃદયને
સાચો નથી તેને કૃપણતાથી મુક્ત થઈ અભેદભાવ (અણી દૃષ્ટિ દરનાનો પણ અનુભવ
નથી જનતમાં જે ધણામાં ધણા ૮ ખી ખાણસહે, ધણામાં ધણાં દુઃખની જૂઠા પડનારા
હતાં તેમાંથી છૂટવાનો ઉપાય ન કરનારા ખાણુમ છે, તે આ વર્ગના ખાણુસ છે. દુઃખાને
તેમનીજ સખ્યા સસારમાં ધણામાં ધણી છે, તેમજેજ સસારને અનર્થમય દરી મક્રો
છે, ભાવનાને અસાર દરાવી છે, રાક્ષા, મોગા, સાક્રા, હીમાગની ગણતરીવાળા ક્ષવતમાંજ
સંસ્થિ માની ક્લેશપરપગની જન વધારી દીધી છે

સર્વ ભાવનાના મારગ અભેદભાવનાનો વેગ મર્મ મર્મને દુઃખાટ તપ્યને લગાડવાને
અર્થે, અભેદમયી દૃષ્ટિ કરાવી પ્રાપ્ત દૃષ્ટિએ જોવાનો અવગાવ છે તે મક્રો અભેદમયતાજ
દેખાય એવું કરી આપવાને અર્થે, સાધનસપત્તિનો વિવેક છે જે અભિમાન અને કૃપણતાથી
અધારા અને ભેદમય સસારનો વિસ્તાર થાય છે તેને નિર્મૂલ કરવાના હેતુથી હૃદય વિસ્તાર
રતો પાઠ ભણવાનો છે અતઃજુની વૃત્તિ અભિમાનામર થાય છે, અભિમાને ઈદિ એવાં
વિચાર પદાર્થ આદિનો આકાર પણ તેજી તેજ વૃત્તિ ધારણ કરે, અને અનેક વિશેષ
વિસ્તાર છે એવી જે વૃત્તિ તેનો નિરોધ કરવાનો માર્ગ હાય થાય, તે વૃત્તિ અભેદમયી થઈ
અથ એવો માર્ગ જડે, તો હૃદયવિસ્તાર અને અભેદભાવનાનો વેગ અનુભવાના મોગમાંજ
દર્શન થાય અતઃજુની વૃત્તિઓનું નિરતર નિરીક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ. આમાં તેને
જવા દેવી સાંત્તો ન જવા દેવી એનો વિચાર કરવો જોઈએ, દેહાદિથી આગળી, સંસારના
અર્થવા આનોદ્ધ અને પરોક્ષના જે જે જોવા વિષયો અહમમત્વના આમમન થાય છે
તેમની નિ સારનાએ વૃત્તિને સમજવવી જોઈએ, અને એમ વિરાગવાનું થયેલી વૃત્તિને
નિત્ય અભેદભાવનામાં એકાન કરીને સ્થાપનાનો અભ્યાસ રાખવો જોઈએ વૈરાગ્ય અને
અભ્યાસથી સિધ્ધિ મળે છે એ અભ્યાસને અર્થે વૈરાગ્યનું અવરૂપ સમજવી, કૃપી ભાવ-
નાનો અભ્યાસ વૃત્તિમાં દરાવવો, વૃત્તિ દેવી ભાવનારૂપ કરી, તે સમજાવવા વિવેક
સ્વરૂપ કલ્પ છે મુખ્ય વાત તો આ એજ છે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય યોગસંગમાં તેમજ
ભગવદ્ગીતામાં એ એજ મુખ્ય રીતે કહેલા છે પરંતુ અભ્યાસની રીતિ અનેક અનેક
પ્રકૃતિને અનેક અનેક જડી આને તેમ છે, કોઈને કોઈ અવરૂપ છે, કોઈને કોઈ છે, એમાં
માટે મદદમાંજોએ અનેક અનેક પ્રકાર સમજાવ્યા છે એ સર્વમાં જે સાધનચતુષ્ટયનો
માર્ગ છે તે મર્મામાન્ય, સખ, અને ઉત્તમ રાજમાર્ગ છે. વિરાગ અને વિવેકથીજ મર્મો
હૃદયાર્થના થઈ મર્મ તેને સાધનાન્તરની અપેક્ષાજ નથી; એટલેથી જેની કૃતકૃતતા નથી,
જેને અભેદભાવનાનો મચોટવેળ લાગેો નથી, તેને શમાદિસંપત્તિ, શુભુત્તા, અને સે
પંચી અવગ્રમનના પ્રક્રિયાઓ ઉપયોગી છે રામ અને દમયી પરમ વિરાગને ઉપયોગી
જે ઉદ્ધિગ અને મનનો નિશ્ચય ને મિદ્ધ થાય છે, ઉપરતિથી વિરાગની આવનામાં દૃઢ
ચિત્તિ થઈ રહે છે, અને નિનિશ્ચયી એ વિરાગ અનેક હદના તાપમાં તવાઈ શુદ્ધ શુ-

પરંતુ તે સાધ્ય કરી શકાય તેનાર યથા જાણ છે. એ આર સાધન વિરાગને સ્પષ્ટ કરી, અને
 અનુભવમાં આણી આપવાના પ્રયત્ન છે. તે પછી ને શ્રદ્ધા અને સમાધાન છે. તે વિવેકની
 જાગૃતાનો વિસ્તાર કરી તેનો અનુભવ ઉપગમવાને માટે ચેત્તેલા છે.
 શ્રદ્ધાથી આત્મભાવના અભ્યાસ બંધિત થાય છે અને તેના સાધન ઉપર મિત્રતાથી
 વિશ્વાસ આપી અને, બુદ્ધિએ કહેલા નિશ્ચય શ્રદ્ધાદ્વારા આચારકોટિમાં ઉત્તરતાં પરાક્ષર
 અપરોક્ષ થાય, અને સંશય વિપર્યયની નિવૃત્તિ સુધીનો પરમ સાક્ષાત્કાર આવે, એવું
 શ્રદ્ધાનુક્રિયા છે. એમ આપણે કહી ગયા છીએ. શ્રદ્ધાનો અંતુલ પરિપાક, શ્રદ્ધાનો પરમ
 અવધિ, તેજ મોક્ષ છે. માનવું તેવું થવું એજ અભેદભાવતાનો સાક્ષાત્કાર છે. એવી શ્રદ્ધા
 પછી સમાધાન એ જાગૃત સાધનને ઉપરોક્ત છે. વિવેકથી ને આત્મભાવના દ્વારા તેના
 ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાવાન હૃદય, ને માનવું છે તેજ પરમ અવધિ હૃદય, સાચી સમાધાન નહિ
 જનુભવી શકે? કોયા વિચાર કે પદાર્થને, કોયા ભાવને, આત્મભાવનાથી, આત્મસત્તાથી,
 સિત્તાંદેષી શકે? ને આત્મા અધ્યાસ બદલ સર્વદા શુદ્ધ છે, જેનામાં માયા, લોચરત્વ
 અવિદ્યા, અજ્ઞાન, અધ્યાસ, કલ્યાદિ નામથી કહેલા બેદને છે. છતાં પણ નથી, એવું એ
 ત્રિશક્તિશુદ્ધ, નિત્યશુદ્ધશુદ્ધસ્વભાવ શ્રદ્ધા છે. તેજ સાધનસંપન્ન અધિકારીની દષ્ટિમાં સર્વ
 વેદા રમી રહેલું છે. કોઈ પણ વિચાર, કોઈ પણ સ્મરણ, કોઈ પણ પદાર્થ, તેને, શ્રદ્ધાભિન્ન
 કે નિત્યશુદ્ધશુદ્ધશુદ્ધસ્વભાવજીવ ભાસતું નથી. તેના હૃદયમાંથી અધ્યાસ અને અધ્યાસ
 રાગો હેતુ બદલાવ કેવલ નીકળી ગયા છે. માટેજ તેની બુદ્ધિ સર્વદા શુદ્ધ. એવા અજ્ઞાને
 વિશે સર્વદા નાગ સર્વદાવને માટે સ્થાપન થઈ રહેલી છે. એમજ હોય જોઈએ; પણ ત્યાં
 શ્રદ્ધા કયા છતાં હજી કોઈકે કચારા હોઈ, ત્યાં સમાધાનનો અભ્યાસ કરવો, સર્વદા શુદ્ધ
 બદલે વિવેક અંતઃકરણની વૃત્તિમાત્ર સર્વદા વિદ્યો કરે એવું સમાધાન પ્રાપ્ત કરવાને
 ને ને, અધ્યતન, યુક્તિ, વિચાર, કાર્ય, આદિ હોય તેનું સેવન કરવું, અને વિવેકને શ્રદ્ધાથી
 ભાવતામાં દૃઢ કરી હોય ત્યાંથી સમાધાનદ્વારા આચારમાં આણી મૂકવો. આ પ્રકારે ચિ-
 ત્ત્વચિંત્તાત્રય બ્રહ્મગત્ય અનુભવવું તે સમાધાન છે, એવું કહી સમાધાન શું નથી
 તે પણ કહે છે કે સમાધાન સ્પષ્ટ અનુભવ આવે.

૩
 સમાધાન
 (મહેશુ)

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૩૮ થી)
 પ્રયત્નનો આંતરિક આરંભ થાય છે અને તે મિશ્ર છે. તે પોતાનામાં શિવ શિવ અનુ-
 સંધાન સંધાનને કહે છે અને તેને લીધે તેની મિશ્રતા પણ વધતી જાય છે એમ કહેવાય
 છે. પરંતુ તે નિશ્ચયથી ને અંતરમાંથી ને ને મિશ્રણ થાય છે તેનું વિચરન પણ
 થાય છે. એટલે આ મિશ્રણ પણ વિચરન થવાનું, વિચરન થવાનું છે તે અવિનશર હૃદય શકે
 કેમ? તેનો એક જ માર્ગ છે. તે યોગ. જગત્કૃતી યોગી પ્રતિ દરેક પોતાના મુદ્દા સમ્યે
 એકતા પની તે યોગી એકતાને એકતા પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રત્યક્ષતા પ્રાપ્ત કરી અનેક જગત-
 તરંગો શિવ શિવ અનુભવોમાં સંમલ કરી તે પ્રત્યક્ષતાને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે અંતર

એ અનુભવોનો સંપર્ક સમય થઈ રહે છે ત્યારે તેમાંથી અનેકના મારફતે એકને મહત્વ ફરી સે છે જેથી તે પ્રથમ અનેકપણામાં હતો તેના ઠરનાં બહાનું હિમ્મ એકતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ સ્થિતિ અવધ્ય છે. યેજરી તેનું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી. સ્પૃશ્ય/અગમ્યના દેશમાં તે આવી શકે તેમ નથી એટલે ગુપ્ત સમજાવે તે અગમ્ય છે. પરંતુ તે જોઈએ અનુભવી શકે તેવા છે તેને અનુભવવન્ય છે. એવા પ્રત્યગાત્મા આપણે જેને પ્રત્યક્તા કહીએ છીએ તેથી વિરક્ત થાય છે. પણ તેમ કરતાં તેઓ કાંઈ એક હિમ્મ સ્થિતિ પ્રાપ્ત છે. પ્રત્યક્તાને આવ રહેતાં છતાં તે સમેત અદૃતપણુ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાંથી તે નિષ્ક્રિયાથી મુક્ત થાય છે, તે અમરત્વ પામે છે. તે સુક્ત થાય છે.

આટલું કહી મથા પછી હવે પ્રથમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપર લક્ષ કરવાનું છે કે પ્રત્યગાત્માનો આરભ કેવી રીતે થાય છે. જ્યાં મુધીએ સંયોગ થયો નથી ત્યાં મુધી પ્રત્યગાત્મા નથી. વૃક્ષનું જીવ જ્યાં મુધી તેને ઉગવા માટે જોઈતી ક્રિયા થતી નથી ત્યાં મુધી માત્ર જીવજ રહે છે તેથી એ આત્મા પણ ત્યાં છે ખરો પરંતુ તેને ખીલવા માટે જોઈતી ક્રિયા થવાની આવશ્યકતા છે. જે થવાનું છે તેનું અસ્તિત્વ ત્યાં છે પણ પ્રત્યક્તા થવા માટે જે મનોજનન થવું જોઈએ તે થાય નહિ ત્યાં મુધી તે રૂપ પ્રકાશ પામતું નથી. એટલે પ્રત્યગાત્મા બ્યારે એ સંયોજન થાય ત્યારે પ્રથમ અસ્તિત્વતા પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રત્યગાત્માનો આરભ આવી થાય છે. આ એકની એક વાત વારવાર કહેવા માટે લખા કરવાની જરૂર છે કારણ કે એ આરભનું યથાર્થતાન જે યમે તો-તેની સમજનાં આગળ ભુલ થવાનો અવકાશ રહેશે નહિ. એટલાજ માટે પુનરપિ કહેવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક મન્યન્નરનો પ્રત્યગાત્માનો આરભ કરે છે અને તેને ખીલવી શ્રદ્ધિ પમાડવી એ સદ્ધિ થવાનો હેતુ છે. સદ્ધિ પ્રત્યગાત્માના ક્ષિત્ર માટે રચાય છે અને તેમનો હેતુ પાર પડતાં પર્યંત તેનું અસ્તિત્વ રહે છે. ત્યારે તે સદ્ધિ લય પામે છે ત્યારે તેના અંતમાં તેનું ફળ મુક્તિ/પદને પ્રાપ્ત કરેલા પ્રત્યગાત્મા છે. તેઓ અદૃતતા પ્રાપ્ત કરે છે અને સદ્ધિ સાથે લય પામતા નથી. તેઓ રિચીણુપદ પામે છે અને પુનરપિ જ્યારે સદ્ધિ થાય છે ત્યારે માનસપુત્ર થઈ પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ જેઓ પૂર્વે સદ્ધિમાં પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવામાં જ્ય પામ્યા હોય છે તેઓ માનસપુત્ર થઈ શકે છે; સર્વેને કાંઈ એક સરખી સરક્ષતાથી એ પદ પામવાનો લાજ મળતો નથી વચમાં ભંગ પણ પડે છે. ત્યાં જેઓ અટકી પડે છે. પરંતુ તેથી ફરી તેઓ પાછા પડતા નથી. જ્યાં અટક્યા ત્યાંથી પુનરપિ આરભ કરે છે. મહાત્મા કુતલુભી કહે છે કે એવા પ્રત્યગાત્મા પોતાના આરભકાલની સ્થિતિમાં જઈ પડતા નથી પણ જ્યાંથી આગળ વધવામાં તેઓને જાણ આવેલો હોય છે ત્યાંથી ફરી નવી સદ્ધિમાં આરભ કરે છે. આવા પ્રત્યગાત્મા હલકા નવી સદ્ધિમાં આગેવાન થઈ નીકળી આવે છે. આ વાત અન્યારે જાણુપર રાખીને કારણ હાત જે કહેવાનું છે તે એ કે પ્રત્યેક સદ્ધિનું પરિમથ્થ ફળ તે પૂર્ણપદ પામેલા પ્રત્યગાત્મા છે જેઓએ દ્વૈતતામાંથી એદ્વૈતતા સિદ્ધ કરી આપેલી છે અને સુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે.

ઉપર કહેવામાં આવી ગઈ હતી વાત જટ કમી હવે આપણે આપણા પ્રત્યગાત્માનો વિ-
કરીએ. એ મને ક્યો રોવેલ-જોઈએ-મેને; વિચાર કરીએ. આ વિવચના કનરતા પુ-

દેહમાં એક બીજી વાત કહેવાની છે કારણકે તેથી એ વિષયનું ચર્ચાજ્ઞાન યથાગતરે. આ-
પણે કાંઈ અન્ય પ્રાણીનું દર્શાવેલું છે. આપણે જોને ધરમાં પાણીએ છીએ તેમાંનું એ-
કાદ લઈશું. આગળ કહેવામાં આવેલું છે કે જંગલી પશુઓમાં મનનું બીજગાત્ર હોય
છે. પણ જોને મન કહેવામાં આવે છે તે તેના અશ સ્વરૂપમાં. તેઓમાં હોતું નથી. આપણે
એક એવા જંગલી પશુને લઈ પાણીએ અને તેનાં ખ્યાને ઉત્તરોત્તર પાંચે બંધએ તો તેથી
આપણે તેનાં ત્રણ શરીર-સ્પૃશ્ય-મૃદુલ-અને કાષ્ટિક-ને એક એકસ પરંપરા બાંધી આપી-
એ છીએ. તેમ આપણને ઉત્તરોત્તર થતી તેની પ્રવૃત્તિમાં વિશેષ સમગ્ર શક્તિ એવામાં આવે-
શે. અર્થાત્ તેની સમગ્રશક્તિ બીજાની આવતી જણાશે. (આગળ આપણે)

૩

મુદ્રાંજી

મુખી: છવન.

(સેનેકાના લેખ ઉપરથી)

છવનની સુખ વિષયે જગતમાં ઘણામાં ઘણી વાતો અને ગત્યાઓ આવે છે, પણ
યોગમાં થોડું સમજવામાં આવે છે; ધણી એ વિષયો પરત્વે જગતમાં એવાજ બ્યવહાર
આવે છે, પણ મુખ વિષયે જે સમગ્રજીવિનાં મિથ્યાર્થપરી આવે છે તેવી બીજા દશા
વિષે આજ્ઞાતી નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય મુખી થવા ઈચ્છા કરે છે અને સુખ સંપાદન કરવાની
યોજના રાખે છે; છતાં હજારોમાંથી એકને ખબર નથી હોતી કે સુખ શામાં છે. અતિ
ચિંતાતુર હોયે એક અંધપરંપરામાં આપણે એ સુખની શોધમાં દોડ્યાં કરીએ છીએ,
અને જેમ અવળે માર્ગે વધારે ઉતાવળા મધ્યે છીએ તેમ આપણી દોડનાં છેપટ મુ-
કામથી આપણે વધારે વિદ્વર ખસતા જઈએ છીએ. એટલા માટે વિચારીએ કે આપણે
શાની ઈચ્છા કરવી, અને તે પછી સમજીએ કે તે સિધ્ધ કરવાનો તાત્કાલિક માર્ગ કયો
લેવો. ને આપણો વિચાર, મથાર્ય હશે તો પ્રતિદિવસ આપણે કાંઈ ને કાંઈ વૃદ્ધિ અને
ઉન્નતિની સમીપ જતા જઈશું; પણ જે લોક અવધાર્ય માર્ગે ચઢી ગયા છે તેમની પા-
છળ અથવા તેમના શબ્દના અનુસંધાનની પાછળ આપણે દોરાઈએ તો આપણે અવળે
માર્ગે જવાની આશા રાખવી, અને મિથ્યા ભ્રમણ તથા ભ્રમરૂપ વર્તનમાં છવન પર કર-
વાનો ક્લેશ વેઠવો. આટલા માટે આપણી સાથે સારો દોષીયાર ભોમીયો લેવાની બહુ
આવશ્યકતા છે. આ મુસાફરી બીજી મુસાફરી જેવી નથી કે સીધી સડકે ચઢવાથી મુકામે
પહોંચી જવાય; અથવા રસ્તો બુઝાય તો આસપાસના લોકોના ખતાબ્યાથી ખરે રસ્તો
ચઢી શકાય. આ મુસાફરીમાં તો જે રાજમાર્ગ છે તેજ ઘણામાં ઘણો ભય અરેલો છે,
અને તેની સમીપ નિવાસ કરનારા કાંઈ પણ સાહાય્ય કરવાને બદલે અવળે માર્ગે જોઈ
જાય છે. માટે ગતાતુગતિક યથા ગારના પ્રવાહ જેવું વર્તન ન રાખતાં, બીજાં મનુષ્યોના
તુરગતું અનુકરણ ન કરવું, કેવલ સ્વામનિશ્ચયનેજ વશ રહેવું, માનુષ છવનની દશા
પરાજય પામી નાસી છૂટતી સેતાના જેવી છે:—પ્રથમ એક ઠોકર ખાઈ પડે છે, બીજી
તેના ઉપર, અવધાર્ય પડે છે, એક એકના ગળા ઉપર એક પડે પડે સમગ્ર જેમ મરણ

નેત્ર લેવા કરતાં રાજકીય પ્રવેશની ચર્ચા કરવી એજ માસિકોની વાસ્તવિક દેશ છે, અને તેની યશઃ ગજવવાના હેતુથી, રાજકીય વ્યવહારનાં કેટલાંક સર્વ માન્ય ધોરણોની ચર્ચા ચલાવવાના હેતુથી, અંગ્રેજો આ વિમાનમાંના લેખો લખવા માંડ્યા હતા.

પરંતુ ગાંધીજીના નવા કાયદાની આવી ચર્ચાને પણ કેટલે અરો અવકાશ આપી શકાય એ કહેવું કઠિન છે; સાધારણ ચર્ચામાંથી પણ જેવો ઉદ્ઘાટનો હોય તેવો અર્થ ઉદ્ઘાટી શકાય એ આભાવિક છે, અને એવી સાધારણ ચર્ચા ચલાવવાનું કામ પણ સહી-મચામતીવાળું ગણાય નહિ. તેમાં પણ હાલની જનચિતિ ખડું વિલક્ષણ છે. સીધા અને મજબૂત માર્ગને યાતુનરનાર સુગતો ધણા ઘોડા છે, સ્વાર્થ અને પ્રયત્નમાં વિચરતાં છતાં મિટ્ટના અને નિઃસ્વાર્થનો આડળર દેખાડવાનો પ્રચાર ખડું વધી ગયો છે, જનરવમાવને સુગમ ઇર્ષ્યા અને દ્રેષ એ બધા પ્રયત્નને વધારે દૂર, વિકટ, અને ત્રાસદાયક કરી મૂકે છે. આવા અમુકમાં રાજકોટના નવા અર્થનું એક નવું સાધન હુલ જનીના હાથમાં કેવી દુર્લભતા ઉપજાવનાર થઈ પડે એ વિચારનું સદર્શ છે. અર્થાત્ 'રાજ્ય' ને સંબંધે શુદ્ધ બુદ્ધિથી અને સારામાં સારા આશયથી પણ કશી ચર્ચા કરવાનો આ સમય નથી, એમજ માન્યા વિના હાલ ચાલતું નથી.

એક પ્રકારની માનસિક નિર્બંધતાજ છે કે આવા ઉદ્ઘારનો આશ્રય કરવો પડે છે. પરંતુ દેશદાસને સમજી તેને આધીન રહ્યા વિના બીજો માર્ગ નથી; એ માર્ગથી ઉદ્ધાવનનું ને સાદસ નહિ પણ કુટ્ટના છે. વર્તમાન રાજ્ય જેવું રાજ્ય થયું નથી કે યનાર નથી એ વાત નિર્વિવાદ રીતે માન્ય રાખ્યા છતાં પણ રાજ્ય પ્રવળની વચ્ચે અનેક વિષયોનાં સમાધાન કરવાનાં હોય, અનેક વિષયો મળે એ મામલાનું, આપવાનું, લેવાનું હોય, એ આભાવિક છે, અને તેટલા અશર્મા ચર્ચા અને વિવેચનનો અવકાશ હોઈ શકે; પરંતુ નવા કાયદાથી, ઉપર ચર્ચા પ્રસંગમાં કેટલી હદ સુધીની મામલો અને કેવા પ્રકારની રાજકીયનાને છૂટી મુકારો તે શિષ્ટજનોને હાથે નક્કી થતા સુધી મીનજ હચિત છે.

સુખ સમાચાર વાળો મી. માણેકજી.

સુખ ઇલાકામાં ગુજરાતી રોજિદુ. પ્રથમથી સ્થાપનાર અને આજ પોણા સદીથી તેની કાંઈએ પણ નકલ કરી ન શકાઈ તેવી રીતે અનેક અડચણ વેઠી તેના નીલાવ કરવામાં મહેનત, વખત, અને દ્રવ્યનો જોશ આપનાર, વિદ્યા અને કેલાનો અતિશય શોખ રાખી તેને બધે હનુજન આપનાર, સાંસારિક અને રાજકીય વિષયોમાં સમતાથી ન્યાયવૈરક લખનાર, આ પારની ગૃહસ્થના મરણથી અગ્રે પડેખર ખડું દિલગીર છીએ. એમની જગ્યા એમના પછીના એનાઓ માયવરો એમ આસા. રાખીએ છીએ.

Vinayak Shantani
Shanker Bhik
Maharaj's Bhik

સુદર્શન.

Bhikshu

(તંત્રી મણિલાલ નંજુભાઈ દિવેદી.)

Bombay

(મર્મ-ગૂઢ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” —ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩, અંક ૮.]

(માસિક)

[મે. ૧૮૯૮.

૧

સાહિત્ય

મધ્યમ નિરાશા

(મહેલુ)

આશાની પીડા વીતી છે !

અશ્રુધારા ના વીતી છે !

કાળાંબુએ જાણા પ્રીતિ છે !

વીતી છે તે વીતી છે !

આશાનાં મણુકાંબાં બાવે !

કાણું ફરી ક્યાંથી એ લાવે !

આશા કાણું કાંડી લીધી

કાણું જાણુવું - શું વીતી લીધી

આશા તો આ કરને નડતી !

કાંઈ અન્યને એ તો રડતી !

કાંઈ કાંઈ હિતમ પદમાં તો

બસાં ! મુલ્ય જની પડતી ! તો

પીડાતો પીડાએ મહારી !

કાંઈ તથા - તેથી તો સારી !

વીતી છે વીતી છે એ તો

મીઠી સાચારી !

કાણું આશુએ ના ઉનાં !

શ્રીગુરુનામ સ્તોત્ર સુત્રન

શ્રીગુરુનામ સ્તોત્ર શ્રીનામો એ મૂળાં ।

જોઈ પાઠ કરનારો હજી જીવનની પાતી છે ।
મોત નહીં થઈ જોતી છે ।

જોઈ પાઠ કરનારો હશે જાગો તોય રહે આ !

જોઈ પાઠ કરનારો કદ મહી નિ જામ તરે આ !

જોઈ પાઠ કરનારો વહાલા ! કાષ્ટ ખલ્યું જશે આ !

જોઈ પાઠ કરનારો શુ વીતી ! શું ના વીતી છે !

૨

વેરાવળ શિક્ષકસમાજ.

કાલીઆવાડના એન્જીનેયરનલ હન્સ્પેક્ટર મે. તરખડ સાહેબ કેળવણીના કામમાં ને ખંતથી લગ્ન આપે છે તે તેમના અધિકારને ધણીજ શોભા આપનારી છે. બાલકોનાં મનને હાંડળીની વિષ્ટ યાત્રામાં નિશ્ચય, સાહસ અને વિશુદ્ધિથી પ્રવાણ કરવાને તૈયાર કરવાનું કામ જેટલું કઠિન તેટલુંજ મહત્ત્વ છે; અને જેને એ કાર્યની મહત્તા નથી જાણ્યો પછી જાન નથી તેવા અમલદારો કેળવણી ખાતામાં રહીને પોતાના નિર્લાક કરતાં વધારે કશું સિદ્ધ કરી શકતા નથી. શ્રી તરખડ જેવા ઉન્માદી નિપુણ અને પોતાની જીવનકાળે કાર્ય સાથે નમ્રતા પામેલા સુવ્રતોને હાથેજ સત્કાર્ય થવાનો સંભવ છે, એવા નરરત્નો પારપાર નીપજતાં નથી, અને ગાજીના વિષયમાં કે કલાના વિષયમાં દીર્ઘકાલપર્યંત જેની અમર રજા કરે તેવી નવી પદ્ધતિ યોજનાર બુદ્ધિશીલ વહુ કાલને અનગે હણવે છે.

વેરાવળ શિક્ષકસમાજના કાર્ય ઉપર ચર્ચા કરતાં 'સુદર્શન'ના માર્ચ માસના અંકમાં અમે ને વિચારે દર્શાવ્યાં હતા તેમાં નીતિ અને ધર્મ સખધી કેળવણી માટે સમાર્પે પ્રયત્ન કર્યો નથી એવું લખવામાં આવ્યું હતું. શ્રી તરખડ જેવા પોતાના કર્તવ્ય સાથે તન્મય થયેલા પુરુષની દૃષ્ટિ તે લેખ ઉપર ન પડે એમ જાણે નહિ. તેમણે તે જોઈને તુરતજ પળાની કન્યાશાળામાં બાપજી કરતાં એ વાતનો હશારો કરી એવું ઉત્તર આપ્યું હતું કર્યો એટલુંજ નહિ પણ વેરાવળ શિક્ષકસમાજના મત્રી રા. ગા. મણુપતરામજી જેઓ પણ એમના જેટલાજ ઉન્માદી, આગ્રહી, અને કેળવણીના કામમાં તન્મય થયેલા સુવ્રત છે, તેમની મારફત તે બાપજીના ઉપયોગી ખાતોના ઉત્તરો અમારા તરફ મોકલી આપેા. આવી રીતે ઉપયોગી વિષયોની ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ, પ્રત્યેક ખાતાના અધિકારીઓને ખરેખર અનુકરણ કરવા જેવી છે. એથીજ વિદ્યા, કલા, વિચાર આદિની વૃદ્ધિ થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ ધણીકે ગેરમમજ અને મતભેદની પાતોની સ્પષ્ટતા થતાં શાંતિ અને સખમાં વધારો થઈ કોઈ પણ મમૂદની કાર્યસાધકગતિમાં અધિક ખલ આનંદ છે તેમના બાળ્યુનો ને આમ આ પ્રમાણે છે:—

I am tempted to take advantage of this opportunity to meet some criticism that has been recently made about the proceedings of the Vervaval Educational Conference. It has been stated that the Conference has paid no thought to the subject of Moral Education. I am very sorry that this has been said because, as a matter of fact, the Conference gave that subject very serious consideration. The result of their deliberations was that it was not desirable to cram the child's mind with moral precepts only as that plan was likely to make them into prigs or hypocrites. It was thought that the more certain way was to make children draw their own moral precepts from interesting stories told them in class. A child can without hesitation judge whether a certain boy in the story just told has been behaving well or ill, and whether he should be 'honoured or abhorred.' The conference has, I think, come to the wise conclusion that such judgments made by the child himself filter more thoroughly into his own life and help to form his character than any number of precepts given him by his elders who, the child thinks, have no proper sympathy with his own likes and dislikes and who are constantly checking him and making him unhappy. In addition to this, the Conference has recommended that every school should adopt a motto with the object that every child attending that school, and every one who has passed out of the school would have a guiding idea presented to him as a guide for his conduct throughout life. What I have now said will I hope be sufficient proof that the Conference did not neglect this important subject during its deliberations at Vervaval.

આનો સાર એ છે કે:—આ પ્રસંગનો લાભ લેઈ, વેરાવળ શિક્ષક સંમળ ઉપર હવણાં કેટલીક ચર્ચા થઈ છે તેના વિષે બોલવાનું અને મન ધાય છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સમાજ નીતિ સંબંધી શિક્ષણના વિષય ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી. આમ કહેવાયું છે તે માટે હું દિલગીર છું કારણ કે ખરી વાત એ છે કે સમાજ એ વિષય ઉપર બહુ મંબીર વિચાર કરેલો છે. એ વિચારને અંતે એમ કહ્યું હતું કે નીતિનાં સત્રોથી બાલકના મગજને ભરવાથી લાભ નથી કેમકે એથી તે બાલકો અભિમાની કે મિથ્યાચારી થઈ જવાનો સંભવ છે. એ કારણે એમ કર્યું પધારે સારું ધારવામાં આવ્યું હતું કે વર્ગનાં શિક્ષક વાર્તાઓ કહેવાઓથી બાલકો પોતાની મેળે નીતિગત ઉપદેશ કે સાર કહણ કરી

તેં તેજ સામ છે, જાનને એટલે સિવાય ની નામને ક કહેલી વાતમા અમુક દોષને તે વર્તન કયું તે યોગ્ય છે કે-અયોગ્ય તે વાને ન હપમે કે આત ઘટે છે ન એમ માણુ કે સમજાવ એવા ઉદાપણ ભરેલા નિશ્ચય ઉપર આત છે કે જાલક પોતે આવા નિશ્ચય કરી લે તેજ નેના શ્વપનમા ધીમે ધીમે પ્રવેશ-પાગી રાકે અને તેના ચાલિનુ સ્વરૂપ ઉપજાવી શક, તેમજ પોતાના રાગરૂપ માથે પરિધનુ અનુકૂળતામા ધારવામા આવતું નથી તથા તેઓ વારવાર જુદા જુદા અટમાલ કરીને પોતાને દુષ્ટી કળારા ન એમ ધારવામા આવે છે તેવા શરજનોએ આપેલા ગમે તેવા ઉપદેશ ખાવકાને પ્રતા નગા થઈ શકતા નથી. આ ઉપરાંત સમાજે એમ પણ જનામણુ કરેલી છે કે પ્રત્યેક પ્રાવાજ પોતાનું એક વિશિષ્ટ મૂલ રાખવું કે તેમાની બાવના શાતાના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને તમ સાલામાથી પાર ઉતરેલા સુજનને આખા શ્વપના વોરપુરમે દર્શિ આગળ રજા રહે આ ધ્યાને મે ને કયું તેટલોથી એમ સિદ્ધ થરાજ કે વેરાવળમા મળેના શિક્ષકમમાજે આ ઉપયોગી વિષય ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી એમ નથી.

મે તરખડ સાહેબના આ વિચારો સાથે અમો સ વણું રીતે એ મત ધીમે ન માંરી જવામણુ એવી નથી કે નીતિના આ જાલકાને જોખાવનાથી તમને નીતિની કેળવણી આપી રામય એટલજ નહિ પણ એટલી નીતિ વિશે અમારું પ્રેરુજ નથી, અમારું કહેતું તો ધર્મ અને નીતિ એ જ મળધે છે, પ્રારબુ ક અમે એમ સ્પષ્ટ રીતે માનીએ છીએ કે ધમસજવી કાઈ પણ નિશ્ચય થયા વિના એટલે કે અવિતતા ઉદ્દેશનો નિર્ણય થયા વિના નીતિની રચનાજ મળવતી નથી. ધર્મવિહીને નીતિ મનુષ્યને એક ઉપયોગી યત્ર કરતાં વધારે સામ જનાવી રાકે એ રાકાવાળું છે એટલે વેરાવળ નિષ્ક-સમાજે નીતિના શિક્ષણુ વિશે વિચાર કરેલો છે એ વાત ખુબી થયા જેવી છે તથાપ નીતિના મૂનમૂન ધર્મ સમધે કાષ્ટજ વિચાર માં નથી એ દિલગીરી ભરેલું છે ધર્મનું શિક્ષણુ શાલાઓમા આપી ન રામય એરી ને પ્રાચીન દર્શન છે તે થયાય નથી એમ દર્શાવી ધર્મ અને નીતિનું નિશ્ચય અમુક રીત આપી રાકાય એમ દલાવનાનો અમોએ માર્ગતા અકમા યનર કરેના છે, અને મે તરખડ નાદેગ જેવા પર્ચનિમગ્ન નરને એક સૂચના આપવી ધોતી છે.

૩ -

અ માનલોકન,

ધીઓસોદી :— ‘ ધીઓસોદી ’ એ નામવાળી અધ્યાત્મબાવનાના ઉદ્દોષથી અત્ત આખી દુનીયાના વિચારનાનું ભાગમાને મર્દ પણ જાગ અજાલ નથી એટલે તેના વિશે વરાકે વણું કરવું આવશ્યક નથી મનુષ્યજનને દલાન, ઉપયોગી અને વિશુદ્ધ કરવાને અમ ને જો આવનારો આખા વિશ્વની આગળ વખતો વખત પેનગમે અને

ધર્મગુરુઓએ ધરેલી છે, તેમાં 'થીઓસોશી' એ નામવાળી ભાવના સારામાં સારી છે એમ માની શકાય છે. એનું કારણ એટલુંજ છે કે 'થીઓસોશી' એ અમુક મનીષાઓ પરિચિત ભાવના નથી. જે જે ધર્મભાવનાઓ માણસને અમુક ઝગા મૂકી પડોઆડવા પછી મેતપ્રાય થઈ નિરુપયોગી થઈ જાય છે તે બધી પરિચિત ગમવા બેઠવા પાવા ઉપર રચાયેલી ભાવનાઓ છે. 'થીઓસોશી' એ ભાવના અપરિચિત ગમવા અબેઠવા ધોરણ ઉપર રચાયેલી છે; એટલે કે તે કોઈ અમુક ધર્મ ન હતાં ત્યાં ધર્મનો જે સામાન્ય અંશ છે તેના સારરૂપ છે, કોઈ અનુક શાસ્ત્ર કે નિયમોના બંધનમાં ન હતાં જેટલાં જેટલાં શાસ્ત્ર અને જેટલા જેટલા નિયમ છે તે સર્વના આધારરૂપ છે. 'થીઓસોશી' એ ભાવના જેમ અબેઠભાવના હોઈ સર્વગ્રાહી અને સર્વસામાન્ય સત્યની ભાવના છે. તેમ તેના વિસ્તારને અને તેની જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિને કહી શકી નથી, એટલે તે કદાપિ પશુ-ખીર, ધર્મભાવનાઓની પેઠે રચૂલ રહ જઈ પરિચિતમાં અટવાઈ પડવાને બદલે નિઃશંકતા અને કલ્પિત પામતી રહે એવો સમય છે. અને ખરેખર છેલ્લાં પુત્રીશ વંશમાં એ ભાવનાએ માત્ર એક જાના મંગલમાં જન્મ પામ્યા હતાં આખી વિચાર-વંત દુનિયાનાં પડિતો, રાનીઓ, શોષકો, શોષ્યો, ધર્મગુરુઓ, લેખકો, અને સામાન્ય લોકો ઉપર જે અસર કરી છે તેનાં તેની સસારતા અને ઉપયોગિતા દર્શાવવાને પૂરું છે.

આ નવી છતાં જૂની ભાવના આગળનાં સુમરાતી વાચકવર્ગ આગળ મુકવાનો ચલ આ પત્રકારા એકદમ યથો છે. તેમાં એ ભાવનાની આવશ્યકતાને આખો વિશ્વની વર્તમાન પ્રગતિથી સિદ્ધ કરવાનો યત્ન હવેસંત એ ભાવના પોને શું છે તેનું સામાન્ય સ્વરૂપમાત્ર કરવામાં આવેલું છે. જે ગ્રંથ અન્યારે અમારા આગળ છે તેનો ઉપાદેશક દાષ એલું એ સેખનું તાત્પર્ય છે. થીઓસોશી પોતે શું છે તેનું સામાન્ય નિર્વચન કરવા હવેસંત તેના પ્રત્યેક વિષયે શા વિચાર છે તે દર્શાવનાર વિશ્વાસ વાચક પુસ્તક તો સુમરાતી ભાષામાં આ એકજ છે એમ કહેતાં અમને ધણા સંતોષ થાય છે. આ ગ્રંથનાં આક પ્રકરણોનાં ગયાળાં જોતાંજ અમારા કહેવાની ખાતરી થશે. થીઓસોશી—સહિતાં સાને હાવનો—માણસનું પં-ધારણ—પુનર્જન્મ—તરણ-પછીની અવસ્થા—કામકોદ—કર્મ—કુરુ મેળાવનો માગે (સાધનાસંપત્તિ) એવાં આક પ્રકરણોમાં થીઓસોશીના વિષયને સારી રીતે સ્વયંમાં આવેલો છે, અને લખનાર કોઈ પારસી મુદ્રાંત છતાં તેમણે ભાષા એકદમ સ્ત્રી વાપરેલી છે એટલુંજ નહિ પણ તેમનું ખીન્ન ધર્મો વિષેનું જ્ઞાન, કે જે થીઓસોશી વિષે લખનાર, કે વાચનારને બહુ આવશ્યક છે, તે પણ ધણે ભાગે સપ્રમાણ અને સારું છે. વળી 'થીઓસોશી' ને અનુસરનારોઓમાંના કંઈકાં ભાગની મા. થીઓસોશી માત્ર અસહાર અને મહાત્માઓના પત્રો ઉપરજ રહેલી હોય છે તેનો આક ગ્રંથમાં કસાસાવ્યું બુદ્ધિને નરકે તેવો ઉપયોગ થયો નથી એ બધું સ્વતોક્તીમાં જ છે. સુમરાતાં 'બે-વેન્ડીસોશી' નામે થીઓસોશીકવ સોસામીનો શાખો છે તે આવા ધણાં ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરીને લોકોપકાર કરતીજ રહે છે, અને તેના સમાસરોમાં ઉદ્ધેગ ખીન્ન પ્રાર્થિક સુમનોને અનુદરણ કરવા જેવો છે. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરીને એ મહેલે પોતાની ઉપયોગિતાનો સારો

દાખલા આપેલા છે અને અગ્રી આ મય, વિચારશૂદ્ધ વાચનાની, પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુને ભલા-
મજા કરીએ છીએ.

૨

ધર્મ

૬

દેવસાક

(મળેતુ)

(અનુમધાન પાન ૧૧૦ થી)

આંદી એક હૃદયવેદક અને સુંદર આકૃતિ જોવામાં આવી. તે એક છોકરો હતો. તેના પૃથ્વીપરના અવતારમાં તે દેવલમાં કીર્તન કરવાવાળો હતો અને ચાલ વર્ષની કુમળી વયમાં મરણ પામ્યો હતો. આ છોકરાનો સર્વ બાપ ગાયનકલા તરફ દોષો હતો અને તે એમજ ધારનો હતો કે મહોટા દેવાલયમાં જે સખ્યાયધ લોકો પ્રાર્થના કરવા એકઠાં મળતાં હતાં તેઓની ધાર્મિકવૃત્તિ પોતાના ગાયનથી યથારિત પ્રકાશ પામતી હતી તેમજ તેઓમાં જે ઈશ્વરભાવના અને ભક્તિ પ્રકાશિત થતાં હતાં તે પણ તેનાથીજ થતાં હતાં. તેનામાં ગાયનકલા વિના ખીજ કોઈ શક્તિ નહિ હતી. પણ જે શક્તિ હતી તેનો બહુ યોગ્ય ઉપયોગ કરી હતો. પોતે આ લોક અને પરલોક વચ્ચે મનુષ્ય જતનો વ્યવહાર ચલાવનાર હોય એવું વર્તન કરતો હતો. વધારે સારી રીતે ગાયનકલા જાણવાની અને પોતાના ધર્મ માટે તેનો સદુપયોગ કરવાની તે સદા આદર્શ રાખ્યાં કરતો હતો. આ છાંછા દેવલોકમાં કુળીજૂત થતી હતી. પોતે જે દેવલમાં કામ કરતો ત્યાંની એક બારીના રંગીન કાચમાં સેદ સંસીલીયાનું ચિત્ર હતું તેની મૂર્તિ ખરી કરી તે તેના ઉપર લગાડી શીખવતો હોય એમ દેખાતું હતું. તેની વિચારમૂર્તિને એક દેવે ચૈતન્ય આપ્યું હતું અને તે દારા પૃથ્વી ઉપર તેને સ્વપ્ન પણ નહિ આવ્યું હોય તેટલું ગાયન શીખવવામાં આવતું હતું.

પૃથ્વી ઉપર રહી નિરાશ થયેલાનો એક દાખલો વળી જવામાં આવ્યો. કાઈ કાઈ વખત દુનિયામાં દુઃખી થયેલા લોકો પ્રતિના અન્તયમ જ્યાં નિશાન મ્દર્ગમાં પણ રહી જાય છે. તે એકલો દેખાતો હતો, કારણકે આ દુનિયામાં હતો ત્યારે ખીજાં માણસોની પેઠે દુઃખી કુટુંબીઓનું પ્રેમમય હાથ તેણે અનુભવ્યું નહતું. તેણે સઘલો કાલ એકાંતમાં રહી મનન અને લેખન કર્યાં કર્યું હતું. આ દુનિયામાં હતો ત્યારે તેણે એક મોહોટું પુસ્તક રચવાની ધારણા કરી હતી અને તેની ખાતર પરંચુરણ લખાણ કરી પેટ ભરવાની વાત તેણે દિલ પર ધરીજ નહિ હતી. પરંતુ તેના પુસ્તકને કાઈ આહક મળી શક્યો નહિ એટલે તે નિરાશ થઈ રસનામાં રૂપાં કરતો હતો અને એમ કરતાં કરતા શોક અને બુખમાં તેનો આ દુનીયામાં અંત આવ્યો હતો. આખી જીંદગી તે એકલો રહ્યો હતો. પોતાની પુત્રપંચયામાં તેણે સ્નેહ કે કુટુંબના પ્રેમની ગાંઠ કેવી યાય છે તે જગ પણ અનુભવ્યું નહિ હતું. પુખ્ત વય ૪૮ ત્યાં પોતાના મનશીખણમાં તેમ મનમાં આવ્યું તેમ કરે ગયો હતો અને પોતાની

ધૃષ્ટિ પ્રમાણે આ દુનિયામાં સુખનો ને અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પના તેણે કરી હતી તે પ્રાપ્ત કરવાની આશામાં ને આશામાં કાંઈ તેથી વિરહ રીતે સંહાય થવા નિકળી આવતું તેને તરછોડી નાંખતો હતો, અને તેને લીધે છંદગીમાં અન્યની સહાય અને ઉપકાર શું છે તથા તેવા અદ્યક્ષોથી કેવી રીતે વૃન્નિઓને ખીસવાની તક મળે છે એ વાતથી કે-
વચ અજાન રહેતા હતો. સ્વર્ગલોકમાં તે પોતાના ઈષ્ટ વિષય સંબંધી વિચાર કરી કરતો હ-
તો અને લખતો હતો અને તેની રચેલી સુદૃષ્ટિમાં પોતે ને સુખદાયક સુદૃષ્ટિ કરવી હતી તે વિસ્તરેલી ખડી યંત્ર હતી પણ તે વિના કાંઈ પણ પ્રેમી સહાયક મૂર્તિ જોવામાં આવતી નહિ હતી. તેની કલ્પિત સુદૃષ્ટિમાં ને લોકોનું કરવાણું કરવા તેની ધૃષ્ટિ હતી તેનો કલ્પિત સમજ દેખાતો હતો. આ લોકોનો આનંદ પ્રત્યાઘાત પામી તેના પ્રતિ આવતો તેથી તેને આનંદ થતો કરતો હતો. આ છવ જ્યારે પુનરવતાર પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તેની મન કામના ફરીજીત થાય તેથી સક્તિ અને સાધન તેને પ્રાપ્ત થશે અને આંહી ને સુખ ભોગવે છે તેનો કાંઈક અંશ પૃથ્વી ઉપરની તેની હવે પછીની છંદગીમાં તે ભોગવશે એમ માનવા-
માં કાંઈ સંકા લેવા નેતું નથી.

આ લોકમાં એવાં ઘણાં મનુષ્યો જોવામાં આવ્યા ને જોએ પોતાની આ દુનિયાની છંદગીમાં મનુષ્ય જાનને માત્ર સહાય કરવાના હેતુથીજ સહાય કરેલી અને તેથી તેઓ સાથે બાતબાવ બંધાયેલા આવી સેવા કરવામાં તેઓને હેતુ કાંઈ દેવ-દેવતાને સંતુષ્ટ કરાવના હોતો નથી પણ માત્ર સેવા કરવી એ ધર્મ સરજી સેવા કરે છે. દેવતાક શાન્ત મનથી કદાપણ સાથે સંપૂર્ણ સમજથી જગતના હુધારા માટે બહાન કલ્યાણકારી મુક્તિ-
ઓ રચેલી તેવા પણ હતા તેઓ પોતાની પારણા પરિચય કરતા હતા કે જ્યારે ફરી આ દુનિયામાં આવે ત્યારે તેનો અમલ કરવા સમર્થ થાય.

અરૂપ ભૂમિકા.

અદાપિ પવિત્ર ને વર્ણન કરવામાં આવ્યું તે દેવલોકની ચાર રૂપભૂમિકાઓ કહેવાય છે તેના સંબંધી હતું. એ ભૂમિકાઓમાં દેહી-છવ અનુકૂળતા પ્રમાણે નિવાસ કરી પોતાનું કાર્ય કરે છે અને આક્રોશી પણ અરૂપભૂમિકામાં દેહરહિત અપાત્મામાં નિવાસ કરે છે. આંહી તેના જોવામાં ને કાંઈ આવે છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે કારણ કે દેહરૂપી આચરણથી તે મુક્ત છે તેથી તેને લીધે તેને કાંઈ અસંત્યાભાસ થતો નથી. આદિ કાળમાં તેને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોતું નથી અને અવધતુ સર્વ ભાસે છે કારણ કે સંપૂર્ણ જ્ઞાત્ર ધરેલ હોતો નથી. તોપણ નેટકું તેને ભાસે છે તે સત્ય ભાસે છે, છવની આ લોકની જ્ઞાનાવસ્થા ને ને આપણે જાણીએ છીએ. તેનાથી આ ભૂમિકાની અવસ્થા એવી વિશ્વકાષ્ઠ છે કે તેનું વર્ણન કરવા આપણને જોઈતા શબ્દ મળી શકે તેનું નથી, અને આપણી પરિચિત અવસ્થાને સરખાવી કાંઈ કહેવામાં આવે તો માત્ર અવજ રહેતો દોરાઈ જવાય એવું છે. આ ભૂમિકાઓ આગળની ભૂમિકાઓની સાથે સરખાવતાં તેમાં અદશ્ય અને દશ્યના નેટલો ભેદ છે; તથા રૂપ અને અરૂપ નેટલી ગિજ છે. એટલું જતાં પણ તે વિદ્યુત ભૂમિકા છે. માત્ર નીચેની

નિમિત્તિની નાથે મુકાવસો મના આંહી મત્યામાસ થાય છે. આંદી અરૂપ, છતાં રૂપ છે પણ તે રૂપ વાહન મુદ્ધમનન ભૌતિક પ્રકૃતિના તત્ત્વના બનેલાં છે. આટલું સામાન્ય વર્ણન કર્યા પછી હવે તે તલુ વચ્ચેનું તર્જન કરીએ.

ત્રીજા વિભાગ—અરૂપ બ્રહ્માઓમાં તેમજ બીજા વિભાગોના પ્રમાણમાં પણ આંહી વચનિ વળી છે. કારણ કે આપણી હાડકાની મનુષ્ય જનનના જે સાઠ અંગજી છવ પૂર્ણના પામવા કાર્ય કરે છે તેમાના લગભગ મધ્યમાં આ બ્રહ્માઓ છે. માત્ર ચોડા જે પહેલા અને ત્રીજા વિભાગ પર્વત ગયા છે તેટલાજ આંહી નથી. પ્રત્યેક છવની આસપાસ અડધાકિ તે-જનો ગોળો છે. પરેના તે તે માત્ર પાતળા પટ જેવો ગગરહિત અને અરૂપ હોય છે. આવું બધારણ બહુજ બાગીક હોય છે પણ જેમ જેમ તે જવાતમા ખીલતો જાય છે તેમ તેમ આ રૂપ સાણુના પાણીના પરપોટાની પેઠે કમ્પના રચીત તેજના ગોળો જેવું દેખાય છે. પાણીની છાટ ડાઘી હોય અને તેના ઉપર મૂવનું કિરણ પડવાથી જેમ જુદા જુદા રંગ ત્વરાથી બદલાઈ જતા દેખાય છે તેવો તેનો રંગ થાય છે. આ રૂપની મૂલ જતાવટમા જે ભૌતિક પ્રકૃતિ સમયેલી છે તે અનાથ મૂલ્ય નાજુક અને વાત રૂપ છે તેમ છતાં તેમાં અત્યંત ચૈતન્યશક્તિ અને જીવિત શક્તિ સમાવેલી હોય છે એટલે જેમ જેમ જવાતમા ખીલતો જાય છે તેમ તેમ તે ગોળો ચળકતા રંગવાળો પ્રકાશિત દેખાય છે. અદૃશી બહાર આવતા ત્વરિત પરમાણુઓના સક્રમણને લીધે ઉપરની સપેટીએ રંગ બેરંગીન સેહેંગે જોવામાં આવે છે. આ રંગ એવા સુદર હોય છે કે તેનું વર્ણન પણ શકે તેવું નથી કારણ કે એના ક્રામ્ય અને તેજસ્વી રંગ આ જગતમાં છેજ નહિ. નિર્મલ આકાશમાં સમુદ્ર કિનારે આવકાયે મધ્યારત નમયે શીતલાવમા જેવો શુશોભિત આકાશનો રંગ થાય છે તે જેટલે અશે એક છોકરાંને રંગવાની પેટી પર મેક્સા રંગ દગ્ગાં ચઢે છે તેટલા પ્રમાણમાં અને તેથી પણ અતિ ઘણું ઘટે એવો ચળનાટવાળો અને પ્રકાશિત આ રંગ હોય છે. આપણે ગમે તેટલી કમ્પના કર્યા કરીએ તો પણ અજ્ઞેતાં જણે આ પ્રકાશિત ગોળાનું સૈદ્ધ્ય આંદી ઉપરની બ્રહ્માઓ જોવામાં આવે છે તે જન્યું નથી તેને તેનો ખ્યાલ આવેલો કરિત છે.

પ્રત્યેક ગોળો એક એક અતિ તેજસ્વી કટિપત તાર વડે ઉપરની બ્રહ્મા માથે જોડાયેલો હોય એમ લાગે છે, અને તે પ્રત્યેક કારણશરીરમાં જે પ્રદીપ્ત અગ્નિ બરેલી દેખાય છે તે પાણી ત્યાંથી આમાં આવેલી હોય છે. આ વખતે મેડેમ બ્લાવાસ્કીએ તેના “સી-ક્રેટોડ્રીન” નામના મથમા ગ્રામ નામના પુસ્તકમાંથી જે શ્લોકોનું ભાષાંતર આપેલું છે તેના અર્થનો તાદશ ચીતાર મનમાં આવી જાય છે. તેમાં લખે છે કે “જ્યોતમાંથી રફ-ચિત્ર ફાલનના બહારીક નારથી લટકતું હોય છે.” તેનું આંહી જોવામાં આવે છે. જેમ જેમ જવાતમા વધુ વધુ કેળવાઈ ખીલતો જાય છે તેમ તેમ આત્મા-બુદ્ધિના અનાથ જ્ઞાનસ-મુદ્રમાંથી વિગળ લાગ ખેડે છે, અને તે ખેડવાનું સાધન આ તાર છે એટલે તે પાણી વધુ વધુ પોદોળો અને મોદોળો થતો જાય છે. ખીન વિભાગની બ્રહ્મા ઉપર તે જુવીમાં-જી પાણીનો પુવારો હડી આકાશમાં જતો હોય તેવો દેખાય છે અને તેનાથી ઉપરની બ્રહ્મા તે પાણીને ગોલાકાર ઘડે તેમથી અદીપ્ત અગ્નિનો પ્રદીપ્ત જણે જોસબધ ધસતો

હોય તેમ દેખાય છે અને તેમા કારણશરીર ગળી જતું જોવામાં આવે છે. ઉપર કહ્યું તે જ્ઞાતામા આત્મ વર્ણન કરતાં કહે છે કે “ દ્રશ્ય અને તેની છાયા વચ્ચેનો તાર પ્રત્યેક દેશ-કાર થાય છે તેમ તેમ વધારે મળતુ અને પ્રકાશિત થાય છે. પ્રાતઃકાલના સર્વનો પ્રકાશ જદકાંઈ મધ્યાન્હકાલના સર્વનું તેજ થાય છે. જ્યોતિએ સ્પૃશિગને કહ્યું કે આ તાર વર્તમાન ચક્ર છે; તું મારું સ્વરૂપ છે, તું મારી મૂર્તિ છે; તું મારી છાયા છે. મેં તુને વચ્ચે પડે કારણ કહ્યું છે અને તું મારે વાદન છે, બધાં સુધી આપણી એકતા થશે, અને તું મારા સમય થઈશ અને તું તમા ખીજ અને હું એકરૂપ પદાર્થ ત્યાં સુધી માત્ર આપણો ભેદ છે.”

(આગળ ચાલુ)

૨

પ્રથમમાત્રમા

(અનુસંધાન ૧૪ ૧૬૫ થી)

પ્રથમ સંયોજન થતાં જ બાલજીવ પ્રકટ થાય છે તે કેવલ અજ્ઞાન હોય છે. તેને હજી મન કે વિચાર કાંઈ હોતું નથી. કામના વિકાર માત્ર તેનામા હોય છે, અને માનસ-પુત્રે અર્પેલ અશ તેનામા શક્તિઓ ખીજવવા તત્પર હોય છે. વિકારજ્ઞાન તો છે, પરંતુ તેના પૂર્ણપર સંબંધ જોડી આંતરજ્ઞાન સાધવાનું છે. આ સંબંધ કેમ જોડાય એ જોવાનું છે. બાલ પદાર્થના સમાગમથી શરીરદ્વારા વસ્તુજ્ઞાન તાત્કાલિક થાય છે. દર્શાત લઈએ કે શરીરનો એક ભાગ સુખ તેને કાંઈ બાલ વસ્તુનો સર્ગ થતાં સ્વાદનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. વસ્તુમાં માધુર્ય લાગે છે. પશુમાં આ જ્ઞાનનો વિકાસ થયેલો હોય છે એટલે શરીરની એવી ટેવ થઈ જાય છે કે બ્યારે બ્યારે એ વસ્તુ દૃષ્ટિએ પડે છે અથવા સુખ બાપે છે ત્યારે ત્યારે તેના પ્રતિ તે ધાય છે. બાલજીવ પણ એવો આનંદ અનુભવે છે પરંતુ એ વિકાર ક્ષણિકમાત્ર છે. એથી વધારે કાંઈ થતું નથી. આથી કરી મનના ઉપર સહજ આધાત પાડે છે; અને વારવાર એવા અનુભવથી ઉપરા ઉપર એ આધાત પ્રડે છે. બાલજીવને એવા આધાત ઘણી વાર અનુભવતાં એ વિકાર અને વિકારકારક વસ્તુનો સંબંધ ઉદ્ભવે છે. વિચારનું આ પ્રથમ રૂપ છે. બાલ વસ્તુનો સમાગમ અને એ સમાગમના આધાતથી થતો આનંદદાયક વિકાર એ જન્નેનો પરસ્પર સંબંધ-અર્થાત્ બાલ વસ્તુ અને આંતર વિકારનો સંબંધ-પ્રથમ આંતરજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ કરે છે એ આંતરજ્ઞાનના ઉદ્ભવ સાથે મનની જાગૃતિનો આરંભ થાય છે. આંતરજ્ઞાન વારંવાર થતાં કરતાં તેનું સ્મરણ રહેવા લાગે છે. એમ કરતાં સ્મરણશક્તિનો આરંભ થાય છે.

બાલજીવ વારંવાર બાલ વસ્તુના સમાગમ અને તેથી થતા વિકારનો પૂર્ણપર સંબંધ જોડતા સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે ને વિકાર પામે છે અને એવા સંખ્યાબંધ વિકાર અનુભવતાં વિચારો જાણાય છે. આમ થતાં થતાં સ્મરણશક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. પરંતુ તેને ખાખના માટે બહુ લાંબો કાલ જોઈએ છીએ, વળતે આખી જીવગી પણ જાય અથવા મૃત્યુ થોડો કાલ પણ ચાલે તેનું માપ કાંઈ કહી શકાય નથી માત્ર એટલું જ સમજવવાનું

છે કે એ કાર્ય ધણા સાંખ્યા કાચે થાય છે. આરંભકાલમાં સ્મરણશક્તિ થવા ધણા અનુ-
ભવની જરૂર છે કારણકે તે વિના તેવું ચંદ્રાર્થ જ્ઞાન થતું નથી તેમજ તેવું કાર્ય પણ થઈ જા-
તું નથી. આધુનિક કાલમાં પણ એવાં મનુષ્યો છે. તેઓની એ શક્તિ એટલી બંધી થા-
કે અંશે ખીલેલી છે કે જ્યારે કલાક કરતાં વધારે વખત તેઓને કોઈ વાતનું સ્મરણ રહેતું
નથી. તેઓનો વિચાર નેઈશું તો આ દુનિયાં માટે પ્રાતઃકાલમાં એક અભિપ્રાય જણા-
વશે તો સાચકાણે તેથી જુદાજ જણાવશે. આ વાતનું દર્શાવતું હોય તો આ-
રોગીઆ દેશના કેટલાક મુઠ્ઠા વસનારાઓ છે તેને જોવા. તેઓમાં તેજનો અંશ બહુ જા-
ણો બાકે છે અને તેઓની સ્મરણશક્તિ બહુ થોડે અંશે ખીલેલી છે. તેઓને માટે એવું વ-
ર્ણન આપવામાં આવેલું છે કે એક વાતનું સ્મરણ આખો દિવસ પણ રહેતું નથી. સાચ-
કાણે શીત વાસુથી રક્ષણ થવા તેઓને ઓઠવા માટે ધાનજી આપવામાં આવે તો પ્રાતઃકા-
લ થતાં ધીમે તેને આશ્રય પૂરક સંભાળી રાખે છે. પરંતુ જોવા સર્વોદય થયો અને ગરમી
થવા ભાગે છે કે તત્કાળ એ ધાનજીની જરૂર તેને લાગતી નથી અને કુદ્યા વ્યાપતાં આ-
હાર કરવાની વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિ તેની ઇચ્છા દોડે છે. સાચકાણે ફરી ધાનજીની જરૂર
જણશે એવું સ્મરણ તેઓને રહેતું નથી તેથી સર્વોદય થવા પછી કાંઈ ખાવાની વસ્તુ આપી
ધાનજી લઈ લે. તો તેઓ ખુશીથી આપી દે છે. કારણકે તે સમયે તત્કાલ જરૂરિયાત આ-
વાની વસ્તુ છે અને સાચકાણે ધાનજીની જરૂર છે તેનો તો તેને વિચાર નથી. આગળના
સાચકાણે સર્વોદય થયો તે તેને મન તો જન્માંનર યથો એવું હોય છે. એટલે દિવસની
વખતે જોનેલ ખનાવતું સ્મરણ રાતમાં રહેતું નથી. એથી ફરી આગળની સાંજે મજેલી
ધાનજી સર્વોદય થતાં આપી દે છે. એજ ધાનજી જો સાચકાણે કોઈ લેવા મળે તો
મગે તે કરતાં પણ તે આવે નહિ. આ બાલજીવની સમજનું ઘણું તાદ્દશ દર્શાવે છે.
આ લોકોનો સત્વર હાય થતો જાય છે અને સરકાર સરકારી મગે તેટલી સજાજ રાજ-
સામાં આવે તો પણ તેઓ રહેવાના નથી; કેમકે તેઓનું આ જગતમાં કાર્ય મધ્ય સુક્રમું
છે. જ્યારે અમુક સ્થિતિના જીવ પોતાનું કાર્ય કરી રહે છે ત્યારે તે જે જાતનાં મનુષ્યમાં
નિવાસ કરતા હોય છે તેનો હાય થવા લાગે છે. આ પ્રમાણે થવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ
છે કે આ જગત્ જીવાત્મા માટે છે એટલે તેમા જે જે પેદા થાય છે તે પણ જીવને માટેજ
છે. જ્યારે જ્યારે જીવાત્માના વિકાસ માટે અમુક પ્રકારનાં શરીરનું પ્રયોગન રહેતું નથી
ત્યારે તેમાં શરીર ધારણ કરનારી મનુષ્ય જાતમાં ઉત્પત્તિ થતી બંધ પડે છે અને ધીમે
ધીમે તેનો હાય થાય છે. વધારે સુધરેલી મનુષ્ય જાતો એ લોકોનો સત્વર નાશ કરે છે
તેને આ વાત લાગુ પડતી નથી. તો પણ એટલી વાત નિશંક છે કે તેઓ પોતાનીજ
ક્રમે ક્રમે હાય થવાનાં કારણ ઉપજાવે છે કે તેઓમાં વૃદ્ધિ થતી બંધ પડે છે; અને તે બધ
થવાનું કારણ પણ એજ છે કે તેઓનો કાંઈ હવે ઉપયોગ જગત્માં રહ્યા નથી.

ઉપર વર્ણવેલા દર્શાવતી આરંભકાલમાં જીવાત્માની સ્થિતિનો જણાવે આસ આ-
વશે અને તેઓમાં તેજનો પ્રકાશ કેવો જાણ્યો છે અને વિકાસેયો નથી તે પૂરું સમજ
શકાશે. સ્મરણશક્તિની વૃદ્ધિ બહુજ મદ થાય છે. તો પણ જ્યારે એકમયજ્ઞે વૃદ્ધિ થાય

છે પારે દિવિ, તમારના જે માધા પ્રાપ્ત થયેનું છે એમ તેનું અર્થિત વખાસે છે એ
એવી રીતે જાણાય છે કે જાણજીનને પૂર્વે થયેલા અનુભવનું સ્મરણ થાય છે એટલે તેને
નમ્ર કરવા માટે છે અને તે સમજને લીધે જાણ વસ્તુના આમર્ષણથી નહીં દોરાતાં
અનુભવી નિમિત્તેના વિચારથી કાર્ય રના લાગે છે અનુભવી વૃત્તિ થતા વિશેષ અનુભવ
પ્રાપ્ત થયા તે ઈચ્છે છે પણ જ્યાં સુધી સ્મરમશક્તિ પ્રાપ્ત થાય નહીં ત્યાં સુધી સુખલાયક
અનુભવ દખ્ખાય છે કે જે વસ્તુ હોય તેનો ભેદ તેની ગેરહાજરીમાં જાણી શકાય નહીં
જે વસ્તુથી થતા અનુભવની તુલના કરવા માટે શકાય છે અને તેમાંથી સાર અદ્યક્ષ
કરના શીખાય છે ત્યારે સારાસારને પ્રથમ વિચાર થાય છે અને કાર્ય કરવામાં તે માર્ગ
દેખાડનાર બોધીયાનું કામ કરે છે આગળ આપણે સ્વાદનું દર્શન આપ્યું તેનેજ લઈ કહીએ
એ સ્વાદ આનંદકારક હતો કેટલાક સ્વાદ આનંદકારક હોતા પણ નથી એટલે તે દુખ-
કારક જાણી તેને દૂર રાખવામાં આવશે આ પ્રથમ અનુભવથી જે રીતે સ્વાદનું સ્મરણ
રહેવા લાગશે એક નકારના સ્વાદની છાપ તેના મન ઉપર-મન તો માત્ર કહેવાનુંજ હશે
હોય છે કેમકે તેનો પણ આરભમાલ હોય છે તે જ ઉપર-આનંદકારક પડે છે અને તેવા
સ્વાદ આનંદવાને પ્રયત્ન કરવા તરફ વલન થાય છે ખીજા પ્રકારના સ્વાદની છાપ દુખ-
કારક પડે છે એટલે તેનાથી દૂર રહેવા અને તેને દૂર રાખવા વલન થાય છે આથી જગ-
તમાં જે વિભાગ કરવા એ જાણજીન શીખ્યો એક એવો કે જે પ્રાપ્ત કરવા વલન થાય
અને એક એવો કે જે દૂર કરવા વલન થાય આરભમાલમાં આ કરતાં વિશેષ થઈ શકે
નહીં મુખ્ય ભાગ જે દોષ શકે એક એવો કે જે તેને પ્રિય લાગે અને એક એવો કે
જે તેને અપ્રિય લાગે પ્રિય લાગતી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા વારંવાર તે પ્રયત્ન કરશે અને અ-
પ્રિય વસ્તુથી દૂર રહેવા પણ વારંવાર પ્રયત્ન કરશે કારણ કે એકમાં સુખનો અનુભવ
થાય છે અને ખીજામાં દુખનો અનુભવ થાય છે અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો આરભ આમ
થાય છે

હવે જેમ જેમ સુખ દુખનો અનુભવ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેને જ્ઞાન પણ
વધતું જાય છે તેના જાણવામાં આવતું જાય છે કે આ જગત્ અમુક મર્યાદાવાળું છે
અને તે મર્યાદામાં રહી પોતાને વ્યવહાર કરવાનો છે. કેટલીક એવી વસ્તુ પણ તેના
અનુભવમાં આવે છે કે જે પોતાને આર્થિક થઈ શકે તેવી નથી અને જો તે પ્રતિ વિશેષ
ખાત કરવા જાય તો ઉનક પોતાને દુખ પ્રાપ્ત થાય અમુક વસ્તુનો સંયોગ અ-
મુક સ્થિતિમાં થાય છે ત્યારે તો અમુક પરિણામજ આવે છે તેનું જ્ઞાન થવા માટે સ્મ-
રણશક્તિની આવશ્યકતા છે અનુભવેલો સમ્રહ થતાં એકસ થાય છે કે અમુક વસ્તુથી
તો દુખજ થવાનું આથી જમત્તુમાં મધ નિયમ છે એવો તેને પ્રથમ જાણ થાય છે અને
એમ લાગે છે કે એ નિયમ પોતાનાથી ભિન્ન હોઈ તેનું ઉદ્ધવન પોતે કરવા અર્થનથી
આથી ધરી દુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને એવી અનુભવનો સંયોગ આવે છે તો તે પોતે
હી જાય છે એ સુખ દુખનો ભેદ પ્રથમ જાણ્યો છે એટલે પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્ત વસ્તુનો
ભેદ પણ જાણ્યો છે એટલે અમુક વસ્તુ અનુકૂળ છે અને અમુક વસ્તુ પ્રતિકૂળ છે એમ
સમજવામાં આવે છે એ પછી તેને એમ નાજે છે કે જો પોતે આનંદમાં રહેવું હોય તો

તેને અનુસરી ચાલવું જોઈએ એ નિયમથી વિરુદ્ધ ચાલવાથી કે ખ તથા ગ

૩

અભ્યાસ

(અનુસધાન ૧૮ ૧૬૩ થી)

સમાધાન શુ છે તે જણાવ્યા પછી સમાધાન શુ નથી તે પણ સ્પષ્ટરૂપમાં જણાવે છે ચિત્તનું લાલન કરવું તે સમાધાન નહિ ચિત્તનું લાલન એટલે અત કરવાની દૃષ્ટિએ તે તે વિચાર વિષયાદિને આકારે ધર્ષતે તે રૂપે જ છૂટી રહેવા દેવી તે સમાધાન અનેક પ્રકારના સુખદુઃખાદિ અનુભવાય છે, અનેક પ્રકારના રાગદ્વેષના વિષય ઉપરિચલિત થાય છે, વિવિધ વિચારશ્રોણિઓ સ્ફુરી આવે છે, કલ્પનાના અચિત્ત જન્ય મનોરાજ્યમાં વિસ્તરે છે, તેમાં અત કરવા વૃત્તિને તે તે આકારે ધવા દેવી અને તે તે સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ, વિચાર આદિમાજ વૃત્તિનો વ્યાપાર અને પરિણામ માનવો એ અત્યંત અનિષ્ઠ અને અહિતકર છે જ્ઞાનમાત્ર વૃત્તિથી જ થાય છે, જેટલું જેટલું જ્ઞાન છે તે વૃત્તિજ્ઞાન છે, અને વૃત્તિમાત્રનો અવભાસ સાક્ષી તો વૃત્તિથી પણ પાર છે વૃત્તિ તે સાક્ષીને વિષય કરતી નથી, એ નિગૂઢાર્થ પ્રકાશવાને જ મુદ્ધવિષ્ણુ અવિજ્ઞાત વિજ્ઞાનતા વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતા એમ કહેલું છે, વૃત્તિના વિષય રૂપે સાક્ષીને જ અનુભવે છે, તે દૃષ્ટ આત્મસાક્ષાત્કાર પામ્યો નથી, જો એમ અનુભવ પામ્યો છે કે સાક્ષી તો વૃત્તિનો વિષય ધર્ષ શકતો નથી તે જ સાક્ષાત્કારને પામ્યો છે સ્પષ્ટરૂપમાં પળ વૃત્તિવિસ્મરણ સમ્યક્ સમાધિર્જ્ઞાનસજ્જક એમ અપરોક્ષાનુભૂતિમાં જ્ઞાન રૂપ સમાધિનું સ્વરૂપ કહેતાં વૃત્તિવિસ્મરણની, અર્થાત્ સાક્ષી વૃત્તિનો વિષય ધર્ષ ન શકે એ અનુભવની આવશ્યકતા દર્શાવેલી છે વૃત્તિને પ્રથમ નિર્વિકાર કરી, અભ્યાસ દશામાં બ્રહ્માકાર કરી, પછી બ્રહ્મને વૃત્તિના વિષયરૂપે નહિ પણ સાક્ષીરૂપે અનુભવવું તે જ્ઞાનસમાધિ છે, આ પ્રકારે વિચારતાં જ્ઞાનમાત્ર વૃત્તિજ્ઞાન છે ત્યારે વૃત્તિમાત્ર તે તે વિષયવિચારાદિમાં જ રંગાય કંઈ કરે, તે તે વિષયવિચારાદિમાજ પોતાનો વ્યાપાર અને પરિણામ માને, તેનું નામ જ ચિત્તનું લાલન કહેવાય, વૃત્તિના સાક્ષીને અનુભવવાનો માર્ગ પ્રત્યેક વૃત્તિદાર થાય તેનું જ્ઞાન સમાધાન કહેવાય

ચિત્તનું લાલન અને સમાધાન એ વચ્ચેનો તફાવત ઘણો અહેતેજ છતાં સામાન્ય દૃષ્ટિમાં તુરંત ન આવી શકે તેવો સદ્ગુણ સાધકે તેના સપૂર્ણ વિચાર કરી જોઈ પોતાની વૃત્તિમાત્રને લાલનના માર્ગ ઉપરથી સમાધાનના માર્ગ ઉપર લાવવી લાલનમાં વૃત્તિ બ્યારે પોતાના વિષયને જ હાથ માને છે ત્યારે સમાધાનમાં વૃત્તિ પોતે જ પોતાનો ઉપશમ ઉપગમી પોતાના અવભાસક સાક્ષીને અનુભવી લે છે કેટલીક વખત આ વાત સ્પષ્ટ કરવા થતું કરીએ ધનસપત્તિથી સમૃદ્ધ ધનિક પુત્રદારાદિ સુખવિલાસમાં વિહરે છે, તેને વિવિધ કાર્ય કરવા પ્રાપ્ત થાય છે, લાભ દાનના પ્રસંગ આવે છે, પ્રતિષ્ઠા વ્યવહાર આદિ સામ્ય-

તાં પડે છે, 'સંગ્રહ' અને વિવિધ ઉપગ્રિય થાય છે તે પ્રત્યેકમાં તેની પ્રગતિ થાય તે
 મતિ વિના થતી નથી. જનિતે તે આદ્ય થાય છે, ને તે તે કાર્ય કરાવે છે. પુનઃ સ્વ-
 કરવાનો તેને પ્રયત્ન આવ્યો. જનિ તદાદાર થઈ. તે કાર્યની ધામધૂમ, આપ સં, બોલન
 વ્યવહારોનો અભિમાન, તે તે આદ્યરૂપિત ધારણ કરે છે ને તે ધનિકને પ્રવર્તાવે છે.
 સ્વનનો અવમર વાંતે છે એટલે ઘણી પ્રતિષ્ઠા આપે એક મહત્કાર્ય કરી નાતમા ને આગમ
 સર્વોપરિ કાર્ય કર્યાના અભિમાનમાં તેને સતોષ આવે છે, ને વર્ષ છ માસ તેની વાતો ક-
 રવામાં તે સતોષની પરિસીમા થાય છે. એ ધનિકનું જીવન અત્યંત પ્રાકૃત, એટલે પામ-
 ગાના જેવું છે, તેની જીવિતોના વ્યાપાર તે તે જીવિતના વિષય થનાર લગ્નપ્રસંગ નવા પ્ર-
 સંગોમાંજ રહે છે અને તે પ્રસંગોના સદૃશ નિષ્પદ અભિમાનનો સતોષ કે એટલે તેની
 જીવિતના વ્યાપારનું દૃષ્ટ છે; તેને અનેક તુરંગ અને વિચારોની પરપરા પણ વચમાં વચ-
 મા ચાલતીજ રહે છે, ને તે પણ જીવિતના વિષય બની જીવિતના વ્યાપાર અને દૃષ્ટિપે તેને
 ખાંધી રાખે છે. આવી રીતિએ ચિત્તજીવિતો ને વિચાર તેને ચિત્તનું લાલન કહેવાય બા-
 લકને જેમ પોપણ આપી પાલન કરીએ છીએ, અને તેને ખુશી રાખવા રમકડાં, મીઠાઈ,
 ઘડ્યાદિ આપી, લાડના અને ટોળના ગળદો કહી, પેરસ ચઢે તેમ લાલન કરીએ છીએ,
 તેવી રીતે અભિમાનથી ચિત્તનું પાલન કરી, ચિત્તજીવિતોને પોતાના વિષયોનેજ સર્વવ્યથા-
 ના તે વિષયોમાં વિહરવા દેઈએ એ ચિત્તનું લાલન છે અતિશય અને અમર્યાદ તથા અ-
 કુશ વિનાના લાલનથી જેમ બાલક બગડી જાય છે તેમ ચિત્ત પણ જીવિતોના અતિશય
 લાલનથી બગડી નર્મ રૂઝદા બહિર્મુખજ રહે છે. ત્યાં ચિત્તના લાલનને ધ્યાને સમાધાન
 પ્રાપ્ત કરવાને શુ કરવું? ને ધનિકનો વ્યવહાર ચિત્તના લાલનરૂપે કહી જતાવ્યો તેના જો-
 વો વ્યવહાર ન કરવો? ધન ધામ સપતિ પુત્રદારા કલ્યાણિતા ત્યાગ કરીને જીવિતને કરામાં
 જવાજ ન દેવી? આનું ઉત્તર એ છે કે વ્યવહાર ન કરવો કે ત્યાગ કરવો એથી સમાધાન
 આવતું નથી. એનો એજ ધનિક જે પ્રાકૃત ન હોય, જ્ઞાનદષ્ટિ પામેલો હોય, તો પુત્ર-
 જનના અનેક પ્રસંગોમાં તદાદારજીતિ થયા છતાં તે તે જીવિતના વિષયને દૃષ્ટરૂપ રવીકારે ન-
 હિ, જીવિતોનો અવભાસક સાક્ષી છે તેનેજ ગમે તે આકારની જીવિતના પણ દૃષ્ટરૂપે અ-
 નુભવે, એટલે તેને સમાધાનજ રહે. લગ્નપ્રસંગે કરતાં તેનાં કાર્ય 'અમુક કરવાનું છે તે
 કરાય છે' એવી બુદ્ધિધીજ થતાં જાય, તેના કર્મમાં સંગ્રહ અને અભિમાનનો ભાસ થા-
 ય નહિ, લગ્ન પત્ની ગયા પછી તેને અભિમાન, તુલનાઓ અને પોતાની ભવ્યતાની વાતો-
 માં સતોષ આવે નહિ. કાર્યમાત્ર થવા સુધીજ સબધ રાખી શકે, પછી તો જાણે હતુંજ
 નહિ તેમ વીસારે પડે જીવિતોને અતે સાક્ષીનોજ તેને અનુભવ આવે એ અર્થે પ્રત્યેક
 જીવિતના વ્યાપારમાં વિચાર કરી કરીને સાક્ષીને જોણી કાઢી અનુભવવા બેસવું એમ ન જો-
 મજવું, જીવિતોની પ્રજ્વલિતેત્રના રૂપદનની પેઠે કે શાસની ગતિની પેઠે અચાત થયાંજ
 ભય છતાં જેમ તે રૂપદન અને શાસન પ્રાણના જીવન કરતાં અન્યત્ર ઉપકારક નથી તેમ
 જીવિતોની પ્રજ્વલિતેત્ર પણ સાક્ષીને દર્શાવવા કરતાં અન્ય ઉપયોગની નથી, એવો સ્વાભાવિક,
 સાહજિક, અનુભવ આપી રહે તે સમાધાનની દશા છે. આટલા વિસ્તારથી ને વાત કહી
 નેતીનેજ વાત શાસ્ત્રીય પરિભાષાથી અનેક પ્રકારે કહેવાયલી છે, અને સાધકને અનુ-

તેને અનુસરી ચાલતુ જોઈએ એ નિયમથી વિરૂદ્ધ ચાલવાથી દુષ્કર્મ થવાનું

૩

અભ્યાસ

(અનુસધાન ૧૪ ૧૬૩ થી)

સમાધાન શુ છે તે જણાવ્યા પછી સમાધાન શુ નથી, તે પણ સકરમણવાનું જણાવે છે. ચિત્તનું ક્ષાલન કરેતુ તે સમાધાન નહિ. ચિત્તનું ક્ષાલન એટલે અત કરણની શ્રુતિઓને તે તે વિચાર વિષયાદિને આકારે થઈતે તે રૂપેજ છૂટી રમવા દેવી તે સંસાર-માર્ગ અનેક પ્રકારના સુખદુઃખાદિ અનુભવાય છે, અનેક પ્રકારના રાગદ્વેષના વિષય ઉપરિણત થાય છે, વિવિધ વિચારશ્રેણીઓ સ્ફુરી આવે છે, કલ્પનાના અશ્રિત જનમત ધનોરાજ્યમા વિસ્તરે છે, -તેમા અત કરણુ શ્રુતિને તે તે આકારે ધવા દેવી અને તે તે સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ, વિચાર આદિમાજ શ્રુતિનો વ્યાપાર અને પરિણામ માનવો એ અત્યત અનિષ્ટ અને અહિતકર છે જ્ઞાનમાત્ર શ્રુતિથીજ થાય છે, જ્યેષ્ઠ, જ્યેષ્ઠ જ્ઞાન છે તે શ્રુતિજ્ઞાન છે, અને શ્રુતિમાત્રનો અવભાસક સાક્ષીતો શ્રુતિથી પશુપાર છે શ્રુતિ તે સાક્ષીને વિષય કરતી નથી, એ નિગૂહ્ય પ્રકાશમાનેજ મહાશક્તિમા અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતા વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતા એમ કહેલુ છે, શ્રુતિના વિષય રૂપે સાક્ષીને જ અનુભવે છે, તે હજી આત્મસાક્ષાત્કાર પામ્યો નથી, જ એમ અનુભવ પામ્યો છે કે સાક્ષીતો શ્રુતિનો વિષય થઈ શકતો નથી તેજ સાક્ષાત્કારને પામ્યો છે સકરમણવાને પણ વૃત્તિવિસ્મરણં સમ્યક્ સમાધિર્જાનસજ્જક એમ અપરાક્ષાનુભૂતિમાં જ્ઞાન રૂપ સમાધિનું સ્વરૂપ કહેતાં શ્રુતિવિરમરણની, અર્થાત્ સાક્ષી શ્રુતિનો વિષય થઈ ન શકે એ અનુભવની આવશ્યકતા દર્શાવેલી છે શ્રુતિને પ્રથમ નિર્વિકાર કરી, અભ્યાસ દશામાં બ્રહ્માકાર કરી, પછી બ્રહ્મને શ્રુતિના વિષયરૂપે નહિ પણ સાક્ષીરૂપે અનુભવતુ તે જ્ઞાનસમાધિ છે, આ પ્રકારે વિચારતાં જ્ઞાનમાત્ર શ્રુતિજ્ઞાન છે ત્યારે શ્રુતિમાત્ર તે તે વ્યવધિવિચારાદિમાં જ રંગણુ કરે, તે તે વિષયવિચારાદિમાજ પોતાનો વ્યાપાર અને પરિપાક માને, તેનું નામજ ચિત્ત, ક્ષાલન કહેવાય, શ્રુતિના સાક્ષીને અનુભવવાનો માર્ગ પ્રત્યેક શ્રુતિદ્વારા થાય તેનું જ્ઞાન સમાધાન કહેવાય

ચિત્તનું ક્ષાલન અને સમાધાન એ વચ્ચેનો તફાવત ધણો મોટો છેતાં સામાન્ય દષ્ટિમાં તુરત ન આવી શકે તેવો સૂક્ષ્મ છે સાધક તેનો સપર્યુ વિચાર કરી જોઈ પોતાની શ્રુતિમાત્રને ક્ષાલનના માર્ગ ઉપરથી સમાધાનના માર્ગ ઉપર લાવવી ક્ષાલનમા શ્રુતિ બ્યારે પોતાના વિષયનેજ દર્શાવ માને છે ત્યારે સમાધાનમા શ્રુતિ પોતેજ પોતાનો ઉપશમ ઉપગમી પોતાના અવભાસક સાક્ષીને અનુભવી લે છે દૃષ્ટાંતથી આ વાત સ્પષ્ટ કરવા થતી કરીએ ધનસપત્તિથી સમૃદ્ધ ધનિક પુત્રદારાદિ સુખવિલાસમાં વિહરે છે, તેને વિવિધ માર્ગ, કુટુંબ પ્રાપ્ત થાય છે, માજ દાનિના પ્રસંગ આવે છે, પ્રતિષ્ઠા વ્યવહાર આદિ સામ્યવ-

વા પડે છે, 'રાગદેવતા અને વિવિધ હિમચિત્ર યાચ છે તે પ્રત્યેકમાં તેની પ્રગતિ યાજ્ઞતી
 રતિ વિના થતી નથી, જ્ઞાતિને તે આકાર યાચ છે, તે તે તે કાર્ય કરાવે છે. પુત્રનું લગ્ન
 કરવાનો તેને પ્રસંગ આવ્યો. જ્ઞાતિ તદાકાર થઈ. તે કાર્યની ધામધૂમ, આપ લે, બાળન
 વ્યવહારના અભિમાન, તે તે આકાર જ્ઞાતિ ધારણ કરે છે ને તે ધનિકને પ્રવર્તાવે છે.
 લગ્નનો અવસર પાતે છે એટલે ઘણી પ્રતિષ્ઠા આવે એક મહત્કાર્ય કરી નાતમા ને ગાનમા
 સર્વોપરિ કાર્ય કર્યાના અભિમાનમાં તેને સતોષ આવે છે, ને વર્ષ છ માસ તેની યાતો ક-
 રવામાં તે સતોષની પરિસ્થિતિ યાચ છે. એ ધનિકનું જીવન અત્યંત પ્રાકૃત, એટલે પામ-
 રોના જેવું છે, તેની જ્ઞાતિઓના વ્યાપાર તે તે જ્ઞાતિના વિવિધ થનાર લગ્નપ્રસંગ જેવા પ્ર-
 સંગોમાંજ રહે છે અને તે પ્રસંગોના સફળ નિષ્ફળ અભિમાનનો સતોષ કે ખેદ તેજ તેની
 જ્ઞાતિના વ્યાપારનું ફલ છે; તેને અનેક તુરંગ અને વિચારોની પરપરા પણ વચમાં વચ-
 માં ચાલતીજ રહે છે, ને તે પણ જ્ઞાતિના વિવિધ પની જ્ઞાતિના વ્યાપાર અને ફલરૂપે તેને
 પાધી રાખે છે. આવી રીતિએ ચિત્તહતિનો જે વિનાસ તેને ચિત્તનું લાલન કહેવાય. જા-
 લકને જેમ પોષણ આપી પાલન કરીએ છીએ, અને તેને ખુશી રાખવા રમકડાં, મીઠાઈ,
 છત્તાદિ આપી, લાડના અને ટાળના ગર્જા કરી, પોરસ ચઢે તેમ લાલન કરીએ છીએ,
 તેવી રીતે અભિમાનથી ચિત્તનું પાલન કરી, ચિત્તજ્ઞાતિઓને પોતાના વિષયોનેજ સંવગ્ધ ગો-
 ના તે વિષયોમાં વિહરવા દેઈએ એ ચિત્તનું લાલન છે અતિશય અને અમર્યાદ તથા અ-
 કુશ વિનાના લાલનથી જેમ જાલક જગડી જાય છે તેમ ચિત્ત પણ જ્ઞાતિઓના અતિશય
 લાલનથી જગડી વધી રૂપદા બાંધીજાય રહે છે. ત્યારે ચિત્તના લાલનને સ્થાને સમાધાન
 પ્રાપ્ત કરવાને શું કરવું ? જે ધનિકનો વ્યવહાર ચિત્તના લાલનરૂપે કદી જતાવ્યો તેના જ-
 વો વ્યવહાર ન કરવો ? ધન ધામ સપતિ પુત્રદારા ક્ષમાદિનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાતિને કશામા
 જવાજ ન દેવી ? આનું ઉત્તર એ છે કે વ્યવહાર ન કરવો કે ત્યાગ કરવો એથી સમાધાન
 આવતું નથી, એનો એજ ધનિક જે પ્રાકૃત ન હોય, જ્ઞાનદૃષ્ટિ પામેલો હોય, તેા પુત્રલ-
 ગ્નનાં અનેક પ્રસંગોમાં તદાકારજ્ઞાતિ થયા છતાં તે તે જ્ઞાતિના વિવિધને ફલરૂપ સ્વીકારે ન-
 હિ, જ્ઞાતિમાત્રનો અવભાસક સાક્ષી છે તેનેજ ગમે તે આકારની જ્ઞાતિના પણ ફલરૂપે અ-
 નુભવે, એટલે તેને સમાધાનજ રહે. લગ્નપ્રસંગે કરતાં તેનાં કાર્ય અમુક કરવાનું છે તે
 'કરાય છે' એવી ખુશ્ખીજ થતાં લાગે, તેના કર્મમાં રાગદેવ અને અભિમાનનો ભાગ થા-
 વ નહિ, લગ્ન પતી ગયા પછી તેને અભિમાન, તુષ્ણતા અને પોતાની બચ્ચતાની યાતો-
 માં સતોષ આવે નહિ. કાર્યમાત્ર થવા સુધીજ સખધ રાખી શકે, પછી તેા જાણે હનુજ
 નહિ તેમ વીસારે પડે જ્ઞાતિમાત્રને અતે સાક્ષીનેજ તેને અનુભવ આવે એ અર્થે પ્રત્યેક
 જ્ઞાતિના વ્યાપારમાં વિચાર કરી કરીને સાક્ષીને જોણી કાઢી અનુભવવા ખેડવું એમ ન જ-
 મવતું, જ્ઞાતિમાત્રની પ્રજ્ઞાતિ નેત્રના સ્પર્શની પેઠે કે શાસની ગતિની પેઠે અગાત થયાંજ
 જાય છતાં જેમ તે સ્પર્શ અને શ્વસન પ્રાણના જીવન કરતાં અન્યન ઉપકારક નથી તેમ
 જ્ઞાતિમાત્રની પ્રજ્ઞાતિ પણ સાક્ષીને દર્શાવવા કરતાં અન્ય ઉપયોગની નથી, એવા સ્વાભાવિક,
 સાહજિક, અનુભવ આપી રહે તે સમાધાનની રજા છે. આટલા વિન્તારથી જે વાત કદી
 તેની તેજ વાત, સાક્ષીય પરિભાષાથી અનેક પ્રકારે કહેવાયલી છે, અને સાધકને અનુ-

દેહ દગાવા માત્રમા અનેક અનેક પ્રક્રિયાઓ ચોંટી જાય છે. તેમનું પણ કોઈક નિર્વચન
 નથી. (આગળ ચાલુ)

૪

પાપ

આ વિષયની રચના કેવળ આનંદમય છે, નુબામય છે, એના દુખની કે પાપની ધ-
 ણનાજ નથી એમ વાનવાર કહેવામાં આવે છે; અને જો તે કહેવું આપણા નિત્યના અ-
 નુબય આગે મળતુ આવતુ હોત તો આપણને જ્ઞાન અને મુક્તિ આદિ પરમશ્રેયની શોધ
 કહેવાનો હવણા પડે છે તેટલો આચાર પવત નહિ. જીવનનાં આધ્યાત્મિક, આધિકારિક,
 આધિદેવિક દુઃખોનો પાર નથી એ સર્વનો અનુભવ છે, અને ધર્મમાત્ર તેમ તત્ત્વજ્ઞાન-
 માત્રનો ઉદ્દેશ દુઃખ અથવા પાપની ઉત્પત્તિનો વિચાર ચલાવવાનો હોય છે. પાપ અને ત-
 દ્દય દુઃખાદિનો ઉદ્ભવ કેમ થાય છે તે સમજાવવાનું એટલું બધું કહિન છે કે તત્ત્વજ્ઞો-
 એ પાપના ઉદ્ભવની વિવિધ કલ્પનાઓ ઉપર વિવિધ દ્રષ્ટિઓ પણ આપેલાં છે. તટસ્થ હો-
 શ્વરશ્રી આ જગત છે એમ માનનારા પાપની ઉત્પત્તિ ઈશ્વરશ્રીને માને તો ત્યાં વિષયના
 અને નિર્ઘણનાનો દોષ આવે છે; તેનો ખુલાસો ધર્મ અધર્મ અથવા કુલ અશુભ કર્મને
 વચ્ચે આખી ઈશ્વરને માત્ર કર્મફલદાતા કહી કરવામાં આવે તો તેમાં પણ અન્યોન્યા-
 ત્રય દોષ આપેલો છે. આપણા ધર્મમાં એક પક્ષે પાપનો સંભવ ધર્મ અથવા કર્મ અને
 ઈશ્વરથી આમ માનવામાં આવ્યો છે. ઐશ્વાદિકોએ મધ અને તૃણામાથી પાપનો સ-
 શુદ્ધત્વ માન્યો છે. ઇતર મર્મમાં મુસલમાન, ક્રિસ્તીઅન, જરથુસ્ત્ર આદિ એ મારુ અને
 પાપ એનું પરસ્પર વિરુદ્ધ એકદલજ સ્વીકાર્યું છે. ઈશ્વર અને શેતાન, અહર્મશ્વર અને અ-
 દ્વિમાન, એમ શુભ અને અશુભ, દેવ અને દાનવ, એવું દ્વલ સ્વીકારી પાપ માત્ર શેતાન
 અથવા અહર્માનનાં પ્રેરેલાં છે એમ સમજાવેલું છે. પરિપૂર્ણ વિશુદ્ધિમાં વસતાં આદમ અ-
 ને ઇવને પણ શેતાનેજ સર્પરૂપ ધરી જાનના વૃક્ષનું ફલ ખાવાની વાસના ઉપજાવી પાપનો,
 માર્ગ બતાવ્યો; એ સમયે જ પાપ થવે ક્યું તે આદમ અને ઇવની તે પાપથી પેદા થિ-
 મેથી પ્રજા ને મમત્ર મનુષ્યજાતિ તેને વળગી રહેલું છે ને તેથી જગતમાં પાપ થયાં જા-
 ય છે. આવી અનેક ઈપોલ કલ્પનાઓ પણ પાપનો સમુદાય સમજાવવા થયેલી છે.

ત્યારે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને ચોક્કસ પૂછ્યું છે કે હજી ન છતાં પણ મનુષ્ય નેમ જા-
 લાકારે દોરાતો હોય તેમ પાપમાં દોરાઈ જાય છે એનું કારણ શું ? અને કૃષ્ણે ઉત્તર
 પણ ચોક્કસ આપ્યું છે કે:—

કામદુષ્ક્રોધભય રજોગુણસમુદયઃ

રજો ગુણથી ઉત્પન્ન થનાર ને કામ અને ક્રોધ તેજ પાપનો હેતુ છે, તેજ અનર્થ
 અને કર્મ કરાવી તેના ફલરૂપ અનેક દુઃખની પરંપરામાં મનુષ્યને આટવાવે છે. વારતવિક
 રીતે જતા એમજ જણાય છે કે કામ એજ પાપમાત્રનું અને તેનાં ફલનું મૂલ છે. અનુ-

દુઃખાદીઓ અજ્ઞાનને પ્રાપ્તિનું મૂલ્ય કહે છે તે પાપ પુણ્યાદિ હંદમાત્રનો તે પ્રપંચમાં કાં માસ દરે છે એકસં તેમને મને પ્રાપ્તિનું મૂલ્ય અજ્ઞાન છે એમ કહેવામાં પાધ નથી. અને જ્ઞાન અથવા પ્રકાશ તે સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે એ વાત લક્ષમાં રાખતાં જ્ઞાન અને પ્રકાશથી વિમુખ રાખનાર રજ્જી અને તમસ્સ તેનું કાર્યજ પાપ હોયું એકએ એમ સમજી શકાય છે. જે કામને શ્રી પરમાત્માએ પાપનું નિદાન કહ્યું છે તે અજ્ઞાનનુંજ પરિણામ છે એમાં સંશય નથી, કારણકે જેનું જ્ઞાન જટલું ન્યૂન, જટલું ઉત્તમ, તેટલો તેની આશા અને નૃપ્ત્યાનો વધારે વિસ્તાર અને પાપ યવાનો તેને હાથે નેટલો વધારે સંભવ.

જ્યાં પ્રકાશ છે ત્યાં અંધકાર સંભવતોજ નથી. પ્રકાશ ન હોય ત્યાંજ અંધકાર અને અંધકારની સાથે જોડાયેલાં પિશાચમાત્રનો જેલ દીકામાં આવે છે. પ્રકાશમાં મર્દા નિર્ભયતા, નિરાંકતા, વિશાલતા રહેલી છે; અપ્રકાશમાંજ ભય, શંકા, સંકોચ વસે છે. અને એક ઉદરવિર્ગાદ કેમ થશે એ બયથી તે દેહપાન પચત મરણ પુષ્ટીના ભયમાંથી અને તે તે પ્રસંગે થતી શંકા અને સંકોચની જ્વલિઓથીજ કામનો હૃદય ધાય છે તે તે કામ અનેક અયોગ્ય માર્ગે જતુંને ઉતારી દે છે. કામ એટલે જેને મનસ્વિજ કહીએ છીએ તે અને તેનાં કાર્ય એટલેજ અર્થ નથી, કામક્રોધાદિપદ્ધતિ ગણવામાં આવે છે ત્યાં પણ તેટલાજ અર્થ નથી; કામ એટલે કામના, ક્રોધ, મૃદુલા, આશા, એ અર્ગ લક્ષમાં રાખતાં સદજ સમજશે કે ભય શંકા અને સંકોચ વિના ખીમ કોઈ કારણથી કામનો સંભવ નથી, અને અજ્ઞાન વિના ભય શંકા સંકોચાદિનો અવકાશ નથી.

ભય શંકા અને સંકોચ તેને એક શબ્દે નિર્દેશ કરીએ તો તેને કૃપણતા એવું નામ શાસ્ત્રમાં આપેલું છે તે આથી સકાય. કૃપણતા એટલે પૈસા ન વાપરવા રૂપ કૃપણતા નહિ પણ ન વાપરવા દેવાની જ્વલિ ઉપગમવાર જે હૃદયનું સાંકડાપણું, સ્વાર્થબુદ્ધિએ પ્રેરેલાં ભય અને શંકા, તે કૃપણતા એમ સમજવું. અને આ વિશાલ વિશ્વમાં આજીવે જીવ પોત પોતાને યથાયોગ્ય સ્થાને ગોઠવાઈ રહી પોત પોતાનું આનંદનય કર્તવ્ય નેતરપં-
કનની પેઠે કે સ્વારાગતિની પેઠે સાહજિક રીતેજ ક્યાં ભય છે ત્યાં કોઈ એક જતુ માત્ર એને મારાનું શું થશે એવું ભય પામે, પરતુગતિ ઉપર વિશ્વાસ ન લાવી અધ્રધ્ધા અને શંકામાં આંદોલિત થાય, એ બધું જ્ઞાનના અભાવરૂપ જે અજ્ઞાન, પરતુગતિને યથાર્થ ન અનુભવવારૂપ અજ્ઞાન, અને તે અજ્ઞાનજન્ય જે કૃપણતા તેનુંજ પરિણામ છે એમ કહેવામાં પાધ નથી.

જે અજ્ઞાની છે, અવિચારી છે તેજ કૃપણ છે તે તેજ પાપી છે. બધો વિચારનોજ પ્ર-
શ્ન છે, પાપ કે પુણ્ય એવો કોઈ પદાર્થ વિશ્વરચનામાં સ્વતઃ કે કોઈ તટસ્થ ઈશ્વરથી કે તેના પ્રતિપક્ષી શેતાન કે અહીમાનથી ઘડાયેલો નથી. ઘણાક ભાગ તો જનસમાજે પોતાના સમાજની વ્યવસ્થાને અર્થેજ પાપ પુણ્યરૂપે ઘડી કાઢેલો છે, પરંતુ તેને ખાદ કરતાં એ, જે સર્વમાન્ય, સર્વસાધારણ એવાં પાપ પુણ્યનાં ધોરણ કહેલાં છે તે પણ અજ્ઞાનજન્ય એટલે વિચારના અભાવથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. વિચાર એટલે આ લેખ વાચતાં મન-
માં વિચાર આવે અથવા બ્યવહારનાં કાર્યમાન જે વિચાર વિના રહી શકતાં નથી તે વિ-

ચાર એમ ન સમજવું, વિચાર એટલે જીવ, ઇશ્વર, વિશ્વ એ ત્રણનાં સ્વરૂપ અને સમ-
પ્રતો વિચાર ભેગે જ્ઞાન ક્ષેત્રે છીએ તે વિચાર એમ જાણવું. 'વિચાર' નો એજ અ-
ર્થ શાસ્ત્રકદ છે, અપરોક્ષાનુભૂતિમા શ્રીગરુડભગવાને તેજ અર્થ લખાવ્યો છે.

જ્ઞાન અને વિચારથી કામ એટલે નૃણ્ણાનો વિનંદક થતા પાપનો સભવ ન રહે એ-
મ લાગે છે, પરંતુ કોઈ એમ ધારી લે કે આશામાત્રનો ત્યાગ કરી ત્યાગ કે સન્યાસથી-
જ પાપરહિત ચર્ધ શકાય તો તે ખરું નથી કારણકે કામમાનના મુલ્ય ને કૃપણતા
તેનો મૂલ્ય ઉચ્છેદ થયા વિના જ્ઞાન સિધ્ધ થતું નથી અને જીવ ત્યાગ કે સન્યાસથી કૃ-
પણતાનો સદ્ભવ ઉ-છેદ થતો નથી. વસ્તુગતિજ જ્ઞાનમય છે, જતુમાત્રને જ્ઞાનમાત્ર આ-
પેવા છે, પદે પદે તેને ઉત્પત્તિ ઉદ્ધાસ અને વિકાસ આપેવા છે, પરંતુ કૃપણતા એવી રી
તે તેને વળગેલી રહે છે કે એ વસ્તુગતિ તેને ભેગા દેતી નથી, એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું
દ્વાય તે કરતાં મુખ્ય વાત તો અજ્ઞાન અથવા કૃપણતાનો વિનાશ કરવો એજ છે.

તથાપિ પ્રશ્ન રહે છે કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ કદ પછુ હેવટ સ્વીકારવું પડ્યું એ-
ટનું નહિ પણ ઇશ્વરરૂત પાપ-પુણ્ય કે ક્ષમણ્ય પાપ પુણ્ય અથવા ઇશ્વર અને શેતાન
એના નીપજવેલા પુણ્ય અને પાપ, એ કરતા પછુ વધારે વિષમ એટું જ્ઞાન અને અજ્ઞા-
નનું પરસ્પર વિરોધી કદ સ્વીકારવું પડ્યું જ્ઞાન સાથે અજ્ઞાન કેમ રહીજ શકે ? આ શ-
કા પછુ વિચારની ન્યૂનતાથી સભવે છે. જ્ઞાન એજ વસ્તુગતિ છે, એકલું જ્ઞાન એજ વસ્તુ-
ગતિ છે, તો તે અપામ્યજ હોવી જોઈએ, કારણકે વસ્તુગતિ વિષે વાત કરવી, એટલે તે
એક છે એમ કહેવાનું રહ્યું નહિ તેના વિગ બોલવા માડ્યું ત્યાથીજ બે થયા. ત્યારે જ્યા
સુધી વાણીએ કરીને જ્ઞાન આપવા ભેગાનો, અનુભવે અનુભવનો વિનિમય કરવા દરાવવા-
નો અવકાશ છે, જ્યાસુધી તેમ થવાની આપસ્યકતા છે, ત્યાસુધી એક અને તેથી વિરુદ્ધ
બે એમ કલા વિના અનુભવ ઉપજવવાનું સભવે નહિ એટલા માટે કદ માની લેઇને
કદામાવસ્થાએકતાનો અનુભવ ઉપજવી શકાય છે વસ્તુગતિમા જે જે કદકક્ષના છે તે
એનનો અનુભવ ઉપજવવાને અર્થ છે, કેવળ આદેશિત છે અને અનુભવ થતાં તેનો વુ-
રજ ખોતાની ભેગે, અપવાદ થઈ જાય છે એટલે જ્ઞાનાજ્ઞાનના કદથી પાપનો ઉદ્ભવ
સમભવવામાં કશો દ્વાય નથી અજ્ઞાન એજ પાપનું મૂલ છે પાપ કરવાની શક્તિ અજ્ઞા-
નમય છે, વસ્તુગતિના જ્ઞાનની ન્યૂનતાથી થાય છે, તેમ પાપજન્ય દુઆદિથી ક્યેશ પછુ
અજ્ઞાનજન્ય છે.

૩

૨૬

૧

કંઈ પૈદ્ધ અને મહાત્મા શ્રી ઝંડકદશ.

કેશી અને અમરેશ એવા વૈદિકા બે પ્રિમાગ આપણને મારી રીને જાણીતો છે.

અગરેજી રાજ્યનો આ દેશમાં પ્રભાવ થયો ત્યારે જેમ બીજી બધી વિદ્યાકલા આદિનો જો-
સ થઈ ગયો હતો તેમ દેશી વૈદ્યકનો પણ ઘણે ભાગે અસ્તજ થયેલો હતો. શસ્ત્રવિદ્યા અ-
ને રસાયનપ્રયોગોથી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વૈદ્યવિદ્યાના જ્ઞાનમાં કટલીક વૃદ્ધિ થઈ હતી, અને
અગરેજોના આવાગમનથી જેમ બીજી પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓ આપણા દેશમાં પ્રવેશ પામી
તેમ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ સમજવામાં આવેલું વૈદ્યક પણ અત્ર પ્રસાર પામ્યું. ત્રણે ધલાકા-
નાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં વૈદ્યવિદ્યા શીખવવાની પાઠશાલાઓ સ્થાપવામાં આવી, અને
મથુરાપરો મહોટો ગામોમાં ઔષધશાલાઓ પણ ઉઘાડવામાં આવી. અગરેજી હવા ઉપર
લોકને અનેક કારણોથી રચિ થઈ નહિ, પણ ધીમે ધીમે, અનુભવ અને પરિચય વધતાં,
તેનો ઉપયોગ સમજવામાં આવતાં, આજ સમયગાળા બધા લોકો એજ ઔષધો ઉપર વિશ્વાસ
કરે છે ને અનામય પણ, ઘણીવાર, પ્રાપ્ત કરે છે. પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યામાં નિરતર વૃદ્ધિ થયાં
જાય એવી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઘણી યોજનાઓ છે, ઔષધોના તેમ શસ્ત્રોના પ્રયોગ કરી જો-
વાની ઘણી સરસતા અને સગવડ છે, અને એકલી એજ વિદ્યાને ઉદ્દેશીને ઘણાં સારાં પ્ર-
તિષ્ઠિત સામયિકપત્રો તે દેશોમાં બહુ ઉપયોગી ચર્ચા ચલાવી એ વિદ્યા સખી જ્ઞાન વિ-
સ્તારતાં રહે છે. આથી કરીને શસ્ત્રક્રિયામાં તો પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યા કરતાં કોઈ અધિક ન-
થી એ વાત ઘણાકને અનુભવસિદ્ધ થઈ ગઈ છે, અને સર્વ કાંઈ તેવે તેવે પ્રસંગે, પા-
શ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યાનોજ આશ્રય કરી સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

પરંતુ શરીરના અંતર્ગત વ્યાધિઓના ઉપચાર સખધે હજી પણ સારા સારા માણુ-
સોમાં એ મત ચાલે છે. દેશી એટલે આપણાં જૂનાં શાસ્ત્રોમાં, ચરક સુશ્રુત સંહિતાઓ, નિષંદ,
વાગ્બટ, બાવપ્રકાશ, અટ્ટંગહૃદય, ઇત્યાદિ વૈદ્યવિદ્યાના જૂના ગ્રંથોમાં જે ઉપચારો કહેલા
છે, તે ઉપરાંત વળી પ્રત્યેક પરમાં, પ્રત્યેક ગામમાં, વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષોને સ્વાનુભવથી જે કંઈ
આમાત્ય જડમૂલ ઇત્યાદિના ગુણ જાણવામાં હોય છે, તેનાથી કરીને પાશ્ચાત્ય ઔષધો કર-
તા વધારે લાભ થાય છે એવું માનવામાં આવે છે. એનાં કારણોમાં આ દેશનાં હવા પા-
ણીનો અને પાશ્ચાત્ય દેશનાં હવા પાણીનો ફેર તેમજ આહાર વિહારનો પણ ફેર, એ કાર-
ણોને આગળ કરવામાં આવે છે. એ વિદ્યાનો વિશેષ શોધ કરનારા એમ પણ કહે છે કે
પાશ્ચાત્ય ઉપચારપદ્ધતિ બ્યારે કેવલ અજ્ઞાપરો અને પ્રયોગોના ધોરણ ઉપરજ ચાલે છે,
ત્યારે અત્રત્ય ઉપચારપદ્ધતિ રોગના નિદાનનો બહુ ઉડો વિચાર કરીને ઔષધિનો પ્રયોગ
કરે છે; બીજી રીતે કહીએ તો પાશ્ચાત્યપદ્ધતિ બ્યારે વ્યાધિનાં વ્યક્ત ચિન્હોનો ઉપશમ
કરવા મત્ત કરે છે, ત્યારે અત્રત્ય પદ્ધતિ વ્યાધિનાં વ્યક્ત ચિન્હો કરતાં તેના નિદાન ઉપર
લક્ષ કરે છે અને ઉપચાર યોજે છે. અધિકમાં એમ પણ કહેવાય છે કે ઔષધના વ્યાધિ-
નિગ્રહના બલાબલ કરતાં અધિકનો વિચાર પાશ્ચાત્યપદ્ધતિમાં નથી ત્યારે અત્રત્ય પદ્ધતિમાં
ઔષધોના વ્યાધિનિગ્રહ કરવાના સામર્થ્ય ઉપરાંત પ્રકૃતિના સક્રમ અરોગને પણ અસર
કરવાના બમ્મ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. અમુક ઔષધથી અમુક વ્યાધિ મટી શ-
રીર સારુ થાય એમ પાશ્ચાત્યપદ્ધતિ કહેશે પણ તેજ ઔષધથી વ્યાધિ સારો કર્યાની
સાથે મન ક્ષુદ્ધિ આદિ ઉપર અમુક અસર થશે જેમ ને પદ્ધતિ સ્વીકારશે નહિ બ્યારે આ-

પણી પધ્ધતિ તે સ્વીકારશે ધાતુ આદિના પ્રયોગમાનમાં આવેા યદ્ય આશય આપણા શાસ્ત્રોમા હોય છે એમ સારા વૈદ્યો પાસેથી સબળાય છે એમ પણ સમજી શકાય તેવું છે કે આપણા ઋષિ મુનિઓની પ્રવૃત્તિમાનતુ પર્યવગાન નિરૂત્તિનું પરમતુષ્ઠ અનુભવવા અનુભવવાવાનુંજ હતું એટલે જેમ ખીજાં શાસ્ત્રની તેમ વૈદ્યવિદ્યાની યોજના પણ તેમજો, તેમા મોશાદિશાસ્ત્રોને જોગવી, તેવા પારમાર્થિક ઉદ્દેશથી કરેલી હોય એમા આશ્ચર્ય નથી

આ ઉપરથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે અમુકજ વિદ્યા સારી ને અમુક ખોટી, એ કહેવાને અગોને સામર્થ્ય કે હક કશુંજ નથી પરતુ આપણા શાસ્ત્રોમા કહેલી વૈદ્યપધ્ધતિ આપણી પ્રવૃત્તિને વધારે અતુલ્ય આવે છે એમ તો અગો અમારા પોતાના નાના અનુભવથી પણ કહી શકીએ એવા ઘણા દાખલા અમોએ જોયા છે કે જેમા પાશ્ચાત્યપધ્ધતિ કાર્તવ્ય કરી ન નકેલી તેમા અત્યંત પધ્ધતિએ સારો વિનય મેળવેલો. એટલુંજ નહિ પણ સામાન્ય પ્રસંગોમાં એ પાશ્ચાત્ય ઉપચારોથી જ્યારે તાત્કાલિક આરામ થઈ પુનઃ તેના તે કે અન્ય સ્વરૂપે બાંધિતો પ્રાદુર્ભાવ થયેતો એવી પાશ્ચાત્ય ઔપધીની દુર્બલતા જણાયલી ત્યારે અત્યંત ઉપચારોથી બ્યાધિનિગ્રહ વધારે દીર્ઘકાલ પર્યંત અને નિશ્ચયવાળો નીવડેતો આમ ઘણા પ્રસંગોના અનુભવથી આપણને આપણી પધ્ધતિ વધારે અતુલ્ય છે એમ તો લાગે છે એ વાત ખરી છે કે આપણુ વૈદ્યશાસ્ત્ર પ્રથમ જ્યાં હશે ત્યાંનું ત્યાં છે, એમા નવા પ્રયોગ કરી વૃદ્ધિ થઈ નથી તેમ થઈ શકે તેવો અવકાશ હજી પ્રાપ્ત થયો નથી, પણ તેટલે અશે આપણે પાશ્ચાત્યપધ્ધતિથી એવી જોડને પૂરી પાડી બાકીના બાગમા દેસી ઔપધનેજ અવલખીએ તો વધારે લાભ થાય એમ ઘણા વિચારવાનોનો અનુભવ છે

દેશી વૈદ્યની આટલી ઉપયોગિતા સક્ષમાં આવતાજ આપણને પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ જનકમુનિજી તથા તેમના સહાધ્યાયી અને તેમના જવાજ કુશલ વૈદ્યરાજ બાવાભાઈનું સ્મરણ થાય છે અને એ ઉભયે નરરતોના સ્વર્ગવાસ માટે અતુલ ખેડ થાય છે જનકમુનિજીએ બાલવયથી વૈદ્યવિદ્યાનો અભ્યાસ પોતાના પિતા પાસે કરી તેની તેજ વિદ્યાની દૃઢિ કેમ થાય તેના ઉપર લક્ષ આપેલું હતું. જનનગરમા એક સમયે સર્વ પ્રાચીન વિદ્યાને ખડુ ઉત્તમ હતુંપે હતો અને જનમત્રી વિભાજી જેવા પરમ હૃદય રાજના આશ્રય નીચે એ બધી વિદ્યાને ખડુ સારાં હતેજન અને પોપણ મળ્યાં કરતો જનકમુનિજી પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યાનો ખડુ અભ્યાસ રાખતા, અગરજી ન જાણતાં હોતો, મત્તરે આદિથી તેના શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો સમજી, તેના ગુણદોષ વિચારી, આપણા વૈદ્યકમાં તેના તેજ વિચાર સખધે જે દોષ દોષ તેની કેટલી ઉપયોગિતા છે તેનો નિષ્પક્ષપાત નિર્ણય કરતા સસ્કૃત વૈદ્યવિદ્યાનું અતિ ઉત્તમ અધ્યયન હોવા ઉપરાંત આવી વિચારશીલ પ્રવૃત્તિને લીધે તેમજો પ્રયોગો કરવા માટે જનનગરમાં બૌદ્ધવશાલા સ્થાપી છે, ત્યાં આર્ષવૈદ્યનુંસાર યથાર્થ વિધિપૂર્વક સંસ્પર્સાપનાદિક પર્યંત જ્ઞાનો તૈયાર કરાવતા અને આતુરોના ઉપર તેનો પ્રયોગ કરી તે પ્રયોગના ફલ અને ફલની નોંધ રાખી આગળ શુ કરવું ચોગ્ય છે તે અનુભવ લેતા અને આવી આપણો આપવાની અને પ્રયોગ કરનાની તેમની પધ્ધતિ ઉપરથીજ જણાશે કે તેઓ

એ જાગ મહાત્મા હતા; મહાત્માઓને પોતાની વિદ્યા સાથે જ એકતા હોય છે, જ્યાં-
પણ અને અહતામાય- હોય છે, તે એમનામાં પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમાન હતા. વિદ્યાશ્રદ્ધિ અને અ-
નુભવને અર્થે જ પ્રયોગો કરવા કરતાં એ કોઈનું પણ કદં દેખી ન ખમાવાની જ દ્યાર્દ-
રૂત્તિ કોઈ પણ વૈદ્યનું પરમગુણ છે તે ભદ્રશ્રુતો એક શ્રવણ હતી. એ રીતે વ્યાધિ-
નું નિવારણ કરવામાં ઔષધ તેમ જરૂર હોય ત્યાં અન્ન પણ આપતા અને એમ કહેવાય
છે કે એ નિમિત્તે તેમને માથે લાગેક રૂપીઆનું દેવું, શ્રી મમસાહેબે એક બે પાર દેવું
ફેડવા ખર્ચાં પણ, હજી વિદ્યમાન છે. કોઈ એવો નાતો કે ગરીબ એમની દૃષ્ટિમાં ન હતો
કે જીને ઘેર જવામાં કે જીને બહુ લક્ષ્યપૂર્વક ઔષધ આપવામાં એમને પોતાના દરજ્જા-
નો કે પોતાના ખર્ચનો વિચાર આવે, પોતે પરમ સાત્ત્વિક હોઈ સર્વને તેવાજ દેખતા અ-
ને તેવાજ કરવા ઇચ્છતા વેદાન્તસિદ્ધાન્ત ઉપર તેમને અનન્ય પ્રેમ હતો, અને તેમનું
જીવન ખરે સર્વમય હતું.

ભદ્રશ્રુત લક્ષ પોતાની વિદ્યા કેમ વિજયી થાય, કેમ વૃદ્ધિ પામે, એ ઉપર બહુ દુર્લભ
ઉપચાર કરતાં તો પણ વ્યાધિનો તુરત નિગ્રહ કેમ થાય એ તેમના ધ્યાનમાં રહેતું નહિ,
શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ શરીરશુદ્ધિથી આરબ કરી તે વ્યાધિના ઉપચાર ઉપર આપણું, એમ
કર્તા વિના યોજેલા પ્રયોગજ વ્યર્થ થઈ વૈદ્યવિદ્યાને અપમાન અપાવે છે, એ તેમનો નિયમ
હતો. આથી કરીને ઘણી વાર તેમને હાથે વ્યાધિનો નિગ્રહ થવામાં વિલંબ થતો તથાપિ
તેમનામાં જ વિદ્યાશ્રદ્ધિનો આગ્રહ અને પ્રીતિ હતાં તે તેમને ઘણા વિષમ પ્રસંગોમાં વા-
રવાર પરિણામે વિજય અપાવતા. ચોડાંક વર્ષથી તો તેમની વિદ્યાપ્રિયતાએ તેમને એવા
આગ્રહમાં આણ્યા હતા કે મનુષ્ય શતવર્ષ જીવતું નથી એમાં ચોખ્ખું ઉપચારની જ ખામી છે
એ ઉદ્દેશથી તેઓ મરણની ઘણા મામોની 'એવરેન્' ભેગી કરાવતા, આખા મામને છ-
વિતવર્ષક ઉપચાર કરી પાંચ વર્ષે તે એવરેન્ કરી સેવાય તો કેવો દુર પડે તે જોવાની ઇ-
ચ્છા રાખતા, અને તેવા કોઈ આશ્રયની વારવાર આતુરતા દર્શાવતા કે જ્યાં તેમને આ આ-
શ્રય વધારવાનો પ્રયોગ અજમાવવાની સરસત્તા મળે આ આગ્રહમાં જ તેમણે જીવિતવર્ષક
જાડલી રચાવી છે, તેમાં જોડાનારનાં કુટુંબીઓની સર્વ પ્રસંગે ઉપચારથી સંબાળ રાખવાની
પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને વ્યાધિ મટાડનારાં નહિ પણ વ્યાધિ વિનાએ સેવન કરવાથી જીવિ-
તને વધારનારાં એવાં કેટલાંક ઔષધો તેમણે નિર્માણ કરેલાં છે. એમાનો વિડગતદુલ્લ-
નો એમનો જાણીતો પ્રયોગ અતિકષ્ણસેવ્ય હતાં, ઘણાને બહુ સાબકારક નીવડ્યો છે.
તેમણે આરબેક્ષા પિદ્યાશ્રદ્ધિના કાર્યની સાથેની તેમની એકતાવંતા એક બે દશાતથી સમ-
જશે. હવણું નદીઆદમાં દેહપાત પૂર્વે એક પ્રસંગે એમ કહેવા હતા કે વૈદ્યવિદ્યાને મારે
જ્યાં લેખ જ્યાં છે ત્યાં તે ક્યારે પહોંચે કે મારા કુટુંબીઓ અવિભક્ત રહીને ઝાગણુપ-
ચાસ પેટી સુધી એનું એ કામ કરે; ખાટે મારા કુટુંબમાં ત્યાં સુધી વિભાગ ન પડે તેવી
કોઈ યોજના બતાવો. લખીને પણ કેટલુંક મુઠી જવાનો તેમણે યત્ન કર્યો છે. શકતર ત્રિ-
શુવનદાસને સાથે રાખી તેઓએ ચરકસંહિતાનું બહુ સારી ટીકા સાથે ભાષાંતર આરબકું
હતું, પણ શોચનીય છે કે એ કાર્ય સમાપ્તિએ પહોંચ્યું નથી.

આખા હિંદુસ્તાનમાં દેશી વૈદ્યવિદ્યાનો આવો ભાવિકબક્ત અને ચારિત્રે ખરો મહાત્મા નેવો પુરુષ મળી આવવો કઠિન છે. એમના અસ્ત સાથે દેશી વૈદ્યવિદ્યાનો અસ્ત થયા નેતુ અમને લાગે છે, અને તે માટે અમારા હૃદયમાં અતુલ ખેદ વ્યાપે છે. તેમના ભાઈ રસેશાચાર્ય મણિશંકર વિઠ્ઠલજી કે તેમના એકના એક પુત્ર રા. શંકરપ્રસાદ તેમની વિદ્યાવિદ્યાસિના, એકતાનતા, અને પારમાર્થિક બુદ્ધિનું સ્થાન સાચવી દેશી વૈદ્યકતા છ-વનતી વૃદ્ધિ કરે અને ડૉ મહાત્માની ઐગણ્યપચાસ પેઢી મુધી જુદા ન થતાં આની આ વિદ્યા ઉપાસવાની છેલી ધડીની છેલી આવાને અનુસરે એજ અમારી વાછના છે.

૨

દાકતર બુદ્ધર

વારકોડિગામા પહેલ પહેલો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો અને પાશ્ચાત્ય જતોને હિંદુસ્તાનના અસ્તિત્વની વધામણી આપી તેનો ચારસો વર્ષનો મગલ દિવસ હવણાજ ન્યુરોપન રામાં ગવાઈ ગયો છે. પરંતુ વારકોડિગામા કે કલાષ્ટ, હેરિટજ કે હુગેઝ, તેમજો હિંદુસ્તાનમાં જે પરાક્રમ કર્યું હોય તે કરતાં અગરેજ સરકારની નોકરીમાં રહીને પણ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન સમ્યતાના ભક્ત બની હિંદુસ્તાનની પ્રજાના સત્ય સ્વરૂપને પાશ્ચાત્ય વિન્ય આગળ ખુલ્લું કરી આપવામાં, પાશ્ચાત્ય અને અન્ય પ્રજા વચ્ચે સ્નેહસબંધ અને અનુકંપાની લાગણીમાં વધારો કરવામાં, જગલી જુદા કપટી અને લુચ્ચા કાળા શ્વાભોની પદવીમાંથી મુક્ત કરી આપણને સુવિચારી સુશીલ પ્રામાણિક આર્યના વારસાધિક સ્થાન ઉપર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં, જે પરગણુ પુરુષોએ કાલ અને દ્રવ્યનો ભોગ આપ્યો છે તેમનો આપણા ઉપર તેમ પાશ્ચાત્ય પ્રજા ઉપર યોડો ઉપકાર નથી. શરીર ઉપરના રાગ્ય કરતાં મન ઉપરનું રાગ્ય વધારે શાશ્વત અને સારું છે; અને તે ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર પુરુષોનો રાગ્ય પ્રજા ઉભયે નેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે.

સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રથમ અભ્યાસ જે કે ગ્રીક લાટિન અને અંગ્રેજીના પાશ્ચાત્ય ભાષાઓના શબ્દોનો સમય બંધ બેસતો કરવાના ઉપયોગ માટેજ બોપ, ગ્રીમ, રેગલ, નેવા મહાત્માઓને હાથે આરંભાયો તથાપિ વીલ્સન, ક્રાલ્ફ્રુક, સુર, બેલેન્ટાઇન, ગ્રીશીયસ, ક્રાવેલ આદિ હિંદુસ્તાનમાં વસી ગયેલા સુજનોના પ્રયત્નોથી એ ભાષામાં રહેલાં પ્રાચીન રત્નો અને તે રત્નોથી આર્યપ્રજાના સ્વરૂપ ઉપર પડતા પ્રકાશનો અનુભવ પણ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને થવા લાગ્યો. બ્લુક, મેક્સમુલર, મોહરજીટકર, ડેવીસ, રાઈટ, વીલીઅમ્સ આદિ પડિતોએ આર્યત્વની વિભૂતિનો પ્રસાદ પાશ્ચાત્યોને અખાડવા માંડ્યો, તેમ હિંદુસ્તાનના લોકોને પોતાને પણ પોતાના વૈભવની નવગતિ આપી. હિંદુસ્તાનમાં વસી હિંદુસ્તાનના લોકોને યથાર્થ રીતે જાણી સમજી, આર્યત્વને પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં પ્રિય કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર નરરત્નોમાં જર્મન પંડિત દાકતર બુદ્ધરનું નામ ગણવામાં અમને સખેદ આનંદ થાય છે. ખેદ, તેમના આકસ્મિક મરણ માટે અને આનંદ તેમજો કરેલા કામો માટે થાય છે. તેઓ

એ સરકારી કેળવણી ખાતાની નોકરી મુળર્થ હલાકામાં અને ગૂંચરાતમાં કરેલી છે, તે-
મનું નામ આગળ પાછી ઉમરે પહોંચેલા ધણીખરા સાક્ષરોને યાદ હશે તેઓ સસ્કૃત
વિદ્યાના સારા પડિન હતા, તેમણે ધણું લખેલું છે અને સસ્કૃતવિદ્યાનો પોતાના દેશમાં
પ્રસાર થવા માટે તેમણે નોકરી મૂક્યા પછીનો જયો સમય તંબ કામમાં ગાળ્યો છે. પ્રા-
ચીન ભોજો અને ઐતિહાસિક વિષયો પરત્વે તો તેઓનું જ્ઞાન પ્રમાણભૂત હતું આવા નર-
રત્નના મરણથી અગોને ખેદ થાય છે, અને એમને પગલે એમના અન્ય દેશીઓ વનં
એજ ઇન્કિશ રહે છે.

૪

રાજ્ય

૧

ચીનનું મહારાજ્ય.

(મોડું)

એક સમય એવો હતો કે એશિયાખંડ પૃથ્વીના સર્વ ભાગ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવ-
તો હતો. અને તેમાં પૂર્વ તરફ ચીન અને દક્ષિણ તરફ ભરતખંડ મહા વિજય દર્શાવી ર-
હ્યા હતા. ભરતખંડની હિંદુસ્તાનરૂપે જે અવસ્થા થઈ છે તે તો આપણું સર્વને દક્ષિ-
ભોગ્યરજ છે. આપણા પૂર્વ તરફના મિત્ર ચીનની જે હાલ અવસ્થા થઈ છે અને આપ
સમયમાં તેનાં જે બચકર પરિણામો ભવિષ્યમાં થવાનાં આપણે અત્યારે જોઈ શકીએ છી-
એ તે વિશે કાંઈક જાણવું અવશ્યતું છે. પૃથ્વીની દોઢ અઞ્જ ગણાતી વસતિનો લગભગ
ત્રીજો ભાગ ચીન રોકે છે. એવા એક મહારાજ્યે હજારો વર્ષ મુઢી જધી દુનીયાને પોતાના
હુનરથી, હોંબાગથી નવા શોધોથી અને વેપારથી આખી કરી દીધી હતી. ભરતખંડની સ-
મૃદ્ધિએ અનેક ખીજ વિદેશી પ્રજાને આકર્ષાને પોતાની પડતીને સમય પામે આણે તેજ
પ્રમાણે ચીનના મહારાજ્યની પણ અવસ્થા થઈ. અતર માત્ર એટલો રહ્યો કે જ્યારે ભર-
તખંડને ઉત્તરોત્તર અનેક વિદેશી હુમલા પેલીને અતી અધમ અવસ્થાએ પહોંચવું પડ્યું
ત્યારે ચીનને માત્ર એકજ વિદેશી પ્રજાના અકુશ નીચે હજારો વર્ષગાળવાં પડ્યાં. પરિ-
ણામ એ થયું કે ધણી વર્ષના ગાઠ પરિચયથી એ વિદેશી પ્રજાને એજ ચીનનો પ્રજ-
ધર્મ પાળવો પડ્યો, ચીનને પોતાનો સ્વદેશ માનવો પડ્યો અને તેને મજબૂત બનાવવાને
દરેક પ્રયત્ન કરવા પડ્યા. તેથી જોટલી ત્વરાથી હિંદુસ્તાનની પડતી થઈ તે કરતાં ચીનની
પડતી થવાને વધારે વર્ષનો સમય લેવો પડ્યો. એક સમય એવો પણ હતો કે જ્યારે ચીન
લક્ષાધનાં હથિઆરો દાંરંગોનો અને કવાયતી હસ્કર મુઢ્ય પ્રસંગે વાપરીને ખીજ પરદેશી
પ્રજાને હાંવી શકતું હતું. તેજ ચીન દરેક વર્ષ ઉપર પોતાના નાના પાડોશી જાપાનથી, દ-
શ ગણુ હસ્કર હતાં પણ કેવલ હારી ગયું જાપાન જ્યારે હાલની મુરોમીયન પ્રજાના ધો-

રજી ઉપરની કપાસનવાળુ લસકર તોપો સાથે લેઈને આવ્યુ ત્યારે કેવલ ધુળ 'માટીના' દરેકા કોટ કિધાને ચીન સમારવા લાગ્યું અને ચુનો ધાળાઈને સફાઈપર રાખેલા તેના માટીના કિલા ઉપર વિશ્વાસ રાખી લટ્યુ અને તેમાં કેવલ પરાળ પામ્યું, અને જપાન સાથે પોતાને નીચુ જોવડાવે એવી મદાદ કરીને ખેસી રહેવું પડ્યું. આ બનાવ બન્યા બાદ યુરોપીયન પ્રજાઓ પોતાનો વ્યાપાર ચીન સાથે વધારવાને અનેક પ્રયત્ન કરતી હતી, જંગલી કહેવાતા ચીનાઓને સુધારવાને બદલે દરેક યુરોપીયન પ્રજાએ પોતાનાં મીઝનરી ખાતાંઓ સ્થાપ્યાં હતાં, અને તેના કોઈ કોઈ પાટરી સાથે ચીનાઈ પ્રજાને તકરાર યનાં તેનું ખુન થવાનું કિવા તેનું અપમાન થવાનું નિમિત્ત મળતાં યુરોપીયન પ્રજાઓ અનેક લાભ મેળવતી આવી કોઈ પ્રજાએ કીનારા પરના ટાપુઓં તો કોઈ પ્રજાએ બદરો સ્વાધીન કીધાં અને ચીન સાથે વ્યાપાર કરવાના અનેક કોલકારો કર્યા. પોતાની આ સ્થિતિ અને અવિખનુ બધ જાણી લેઈને તેનો મુખ્ય પ્રધાન લિદાંગચ ગ યુરોપની મુસાફરીએ નીકળ્યો અને સર્વે મોટાં રાજ્યોની મુલાકાત લેઈ ત્યાંના સુધારા પોતાના દેશમાં લાખસ કરવાની તેની ઇચ્છા વૃદ્ધિ પામી. એક બાબુથી આ પ્રયત્ન સાથે છે તેવામાં રૂશીયન મદદ પ્રજાને પણ હિદુસ્તાન કે તેના જોડે કોઈ મોટો મુલક પોતાને સ્વાધીન લેવાની ઘણા કાળથી, તૈયાર કરેલી ધારણા અમલમાં મૂકવાનું હતું. વિલાયતનાં પત્રોમાં એમ કહેવાય છે કે હિદુસ્તાનની બ્રીટીશ સરકારને પશ્ચિમોત્તર સરહદ તરફ મદાયુધ્ધમાં જોડવાની પ્રયત્નનામાં નાખીને તેણે પૂર્વ તરફ પોતાનાં લસકરી વહાણો ઉતાર્યાં. વાચન્યસરહદ તરફની પટ્ટાડી જંગલી પણ સ્વતંત્રતાને ચઢાનારી પ્રજાની વચ્ચે થઈને હિદુસ્તાન તરફ ઉતરવાની બાજુ ફેરવીને તેણે પોતાનાં મહોરો પૂર્વ તરફ ગોઠવ્યાં.

આ વખતથી જપાનની સ્થિતિ પણ અલગ જાણવા જેવી છે. 'નાના નાના' ચાર દોપોતો સમુદાય થઈને જપાન યાય છે. ઈશ્વરેચ્છાએ જપાને પચાસ વર્ષના સમયમાં બહામારત ફેરફારો પોતાના દેશમાં કર્યા છે. એક તરફથી એમ કહેવાય છે કે અમુક જર્મન લસકરી સરકાર સ્વદેશની મેવા કરવામાં પ્રજાને અપ્રિય થઈ પાડવાથી નીકળી નાહો. જપાનમાં આવી તેણે આશ્રય લીધો અને પોતે સ્વદેશ માની લીધેલા જપાનને રાજકીય પ્રજ્ઞાઓમાં આગળ આજુવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. ઈશ્વરેચ્છાએ તે પ્રયત્નો સફલ થયા. યુરોપનાં જોવાળ સુધારા સર્વે ખાતામાં થયા. કેળવણી ખાતું યુરોપીયન પ્રેરેસેગથી ભરી નાખ્યું. ઉદ્યોગ અને મુજર શીખવાને જપાની જુવાનોઆઓને યુરોપમાં મોકલ્યા. યુરોપીયન રીતિ ઉપર લસકરને ક્યાવત આપી, કોઈ પણ મુધરેલી પ્રજાનાં લસકરની સામું યુદ્ધ કરવાને સમર્થ થાય એવું જપાની લસકર બનાવ્યું.

ખીજ તરફથી એમ કહેવાય છે કે પૃથ્વીના ગર્ભમાં રહેલાં વિદ્યુતનાં મોળાંઓ પશ્ચિમ તરફથી હવે પૂર્વ તરફ વહેવા લાગ્યાં છે તેથી પશ્ચિમ તરફની પ્રજાઓમાં રહેલું બધ અને સાફસ હવે પૂર્વ તરફ જવા લાગશે એમ કોઈ કોઈ વિદ્વાનોએ યુરોપમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. અમે તેમ જોઈ પણ સ્વસ્થ સમયમાં સ્વપ્નમાંથી જાગી ઉઠીને એમ કોઈ મદદ ફેરફારો જુવે તેમ માત્ર આશીશ કે પ્રયાસ વર્ષના સમયમાં જપાને પોતાને બલવાન પ્રજા તરીકે ગણાવવાનું મહા કાર્તિવત નામ મેળવ્યું.

જનપાન જે આખા ચીન સાથે સરખાવતાં કદમાં તેના સતાંશ ભાગ બેટયુ મંદુ નહિ તે બ્યારે ચીનને દરાવી, શક્યુ ત્યારે મદા સમર્થ ગણ્યાતાં યુરોપના રાજ્યોને પણ લોભ યદ્ય આબો કે આપણે પણ નિર્ભય ચીનને દરાવીને આપણો રાજ્ય લોભ વૃમ કરીએ. આવી ઈચ્છાથી એક તરફથી રૂશિયા અને બીજી તરફથી ફ્રાન્સ તથા જર્મની ઉતરી આવ્યા. બ્રીટીશ પ્રજાએ તો ક્યારનાએ પોતાના લાભો સંપાદન કર્યા હતા. પરંતુ તે લાભ માત્ર વ્યાપાર સળધી હતા. રાજ્ય લોભના નહોતા.

પાપી ચીનાઓનું તારણ કરવાને મોકલેલા એક જર્મન પાદરીનું ખુન કર્યું છે એવા આરોપ સર લક્કરી વહાણને ચીનનાં બંદરોમાં ઉતારીને ચીનના આદ્યાદને જર્મનીએ ધૂળવી નાખ્યો. બીજી તરફથી ફ્રાન્સે પણ અમુક બહાનુ કહીને કેટલાએક ટાપુઓ પોતાને સ્વાધીન લીધા. જર્મનીએ પણ એક આખો પ્રાંત માગી લીધો. મુગે મોટે ચીને તે બધું સ્વીકાર્યું. ચીનની મદદે આવવાના બહાના તરીકે ચીનને કબજે લેખને જનપાને જે ચીન ઉપર લાભ મેળવ્યા હતા તે જનપાન પાસેથી છોડાવીને કોરીઆ નામના મોટા દ્વીપકલ્પ રૂશિયાએ પોતાને સ્વાધીન લીધો. ચારે બાજુથી ચીનને ધમકાવીને યુરોપનાં મદા રાજ્યોએ પોતાને આતુક સરતો કરી લીધી એટલુંજ નહિ પણ ચીનને દુગવીને સર્વ પ્રજાઓએ ચીનના કટકા કરી વહેંચી લેવાનો વિચાર કર્યો. ચીનનો કાંઈ દોષ નહિ, દોષ માત્ર એટલોજ કે તે નિર્ભય, એ દોષના બદલામાં યુરોપની મુઠરેલી ગણ્યાતાં પ્રજાઓએ બસ એજ હુક એ મૂતના આધારથી, વર્તવા માંડ્યું. પોર્ટ આર્થરનું બંદર જોધોમાં એક વર્ષ ઉપર બ્રીટીશ પ્રજાએ લક્કરી મથક તરીકે હાથ કરી પછી નીરપયોગી જાણી છોડી દીધું હતું તે રૂશિયાએ તાપ્તે કર્યું આવે મામલો જોઈને પોતાના લાભો જાળવવાની પણ બ્રીટીશ પ્રજાને ઈચ્છા યદ્ય. તે લાભ માત્ર વ્યાપારી હતા, રાજ્ય સંપાદન કરવાના લોભના નહોતા. નિર્ભયને મારી નાંખીને તેની મીલકત બહેંચી લેવાના મદા પ્રપચમાં ન્સાથી અંગ્રેજ પ્રજા સામીલ ન થઈ. અને ચીનને પડી ભાગતું ચટકાવવાને બ્રીટીશ પ્રજાએ મથન કરવા માંડ્યું. ચીનની રાજધાની પેકીનની બેઠમાં આવેલા હાઈ-વાલ હાઇ નામના ટાપુઓ જે ચીને જનપાનની સરકારને લદાઈના બદલામાં દંડની રકમને પેટે જનમીનગીરી તરીકે આપ્યા હતા તે દંડની રકમ ચીનને હાજીની આપીને બીજાં યુગોપીચન રાજ્ય ચીન ઉપર અધઠિત લોભ લેખને તેને મેહેંચી ન શ્વે એવા સુવિચારથી હાઈવાલ હાઈ ટાપુનો બ્રીટીશોએ લેખને લીધો. આમ યવાયી વાત એટલી બધી વધી પડી કે યુરોપની સર્વ પ્રજાઓ અંગ્રેજ પ્રજાની વિશ્વધમાં એક સંપમાં જોડાઈ. અને એટલિટને એકબુ પાડી દીધું. આ ગ્રમરાટ એટલે બધો તો બાર યદ્ય પડ્યો કે હસના બ્રીટીશ પ્રધાન મંડળના એક મુખ્ય પ્રધાને એવો ખુલાસો કર્યો કે અંગ્રેજ પ્રજાના ઇતિહાસમાં કરી ન જાનેલો એવો ખતાવ હાલ જાઓ છે અને અંગ્રેજ પ્રજા એકલી પડી ગઈ છે. અને નેથી પોતાના પિત્રાઈ અમેરીકાને સંપમાં જોડવાને અને દરેક અંગ્રેજને પોતાની સ્વદેશ પ્રીતિ દેખાડવાને પણી નજદીક આવી છે એમ તેણે જાહેર કીધું. મુખ્ય પ્રધાને આ વાતનો દંડ નકાર કીધો છે પણ ચીન તરફની રિયનિ ગભીર થઈ પડી છે એવો સર્વ કાંઈ સ્વીકારે

છે. દેવે શું બને છે તે જોવાને આપણે સર્વેએ તૈયાર રહેવું જોઈએ. આપણે તો ઈચ્છીશું કે અમેજ પ્રજાની ચીનનું રાજ્ય ટકાવી રાખવાની બક્ષી નિઝા અમલમાં આવે.

૨

મી. ઝેડસ્ટન

આખી દુનીયાએ જોને મહાપુરખ માની મન્તક નમાવ્યું છે એવો પુરખ આ સદી-માં આ એકજ ધર્મ ગયો છે. તેનામાં જે વિદ્વાતા, ઉપયોગિતા, સર્વદેશિતા, અને સાચે સાદાર્થ તથા ચારિત્રની વિશુદ્ધ ઉત્તમતા હતા તેજ તેની પૃથ્વીતાનાં નિદાન છે; અને પોતાના પક્ષના સુજનોએ તેમ પ્રતિપક્ષના સુજનોએ સર્વેએ એક અવાજે તેના મરણ સમયે તેનાં સ્તુતિગાનપર્યંત તેની મહાત્તા સ્વીકારી તેને માન આપ્યું છે. શ્રીક અને લાટિન બાપાનો સારો પડિન હોઈ, ધાર્મિક બુદ્ધિમાં એવો વિલીન હતો કે ક્રિસ્તીઅન ધર્મતા કે-ટલાક અતિ મુદ્ધ પ્રસંગો ઉપર તે ધણા આરા લેખ લખતો. છેક છેલ્લે તેણે મીસીસ એ-નીબેસ્ટના નિરુદ્ધ 'એટાનમેટ' ના અર્થ વિષયે લખ્યું છે. વિદ્યા અને કાવ્યનો તે ધણો રોખીન હતો. છતાં રાજકીય વિષયોમાં તેની કુશલતા અસાધ્ય હતી. તેના વત્કત્વથી પ્રતિપક્ષીઓ પણ તેના મતમાં બળી જતા એ પ્રસંગ આર્યેલેડને સ્વતંત્રતા અપાવવાનું પોતાનું ખીલ રજુ કરવાને સમયે આવ્યો હતો. અને સામાન્ય ખાનગી જીવનમાં તેમ પ્રસિદ્ધ રાજકીય જીવનમાં એ પુરખનો નિયમ ન્યાય અને નીતિના ધોરણથીજ ઘડાજોડો રહેતો; કદ અને જુલમની સ્થિતિ કાંઈ પણ પ્રજાને આવી પડે તે એ સહન કરતો નહિ. હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય તરવાર કે બલથી ટકાવી શકાય, એ દલીલ તેના મુખમાંથી કદી નીકળી નથી અને બ્યારે બ્યારે હિંદુસ્તાન વિષે જોણવાનો પ્રસંગ આવ્યો હશે ત્યારે ત્યારે તે-ણે ન્યાય અને નીતિના ધોરણથીજ હિંદુસ્તાનમાં અંગરેજ રાજ્યની હયાતીની ચોખ્ખતા તપાસી છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને આપણે ઉપયોગી છીએ, આપણી ત્યાં એ પ્રજાની દૃષ્ટિ-એ ઉપયોગિતા છે, એવું સિદ્ધ થાય તોજ આપણને હિંદુસ્તાન ઉપર અમલ ચલાવવાનો, હક છે એ તેની આ દેશ સંબંધી રાજનીતિનું સત્ર હતું. જોકે આવા ઉદાર અને ન્યાયી પુ-રખને હાથે, તે જે ત્રણવાર બ્રિટિશ શકનશાહતનો મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે પણ, આ દે-શનું કાંઈ ખાસ બહું કરવાનું બની આવ્યું નથી તથાપિ લોર્ડ રીપન જેવાં સત્પુરુષોની ચો-જના એ નરને હાથેજ થયેલી એટલો ઉપદાર પણ ચોડા નથી. આવા એક મહા પુરખના અસ્ત મારે આખી દુનીયા દિલગીર છે, ને તે શોક હાલ સવિશેષ હાથે એમ છે કારણકે અમરેજ મહનશાહત હાલ જે જે મુશ્કેલીઓમાં છે તેમાંથી તેને ખરાબર પાર ઉતારનાર અર્જનો વિશ્વાસપાત્ર કોઈ એક નર આ મહાપુરખનું સ્થાન લે તેવો કોઈની દૃષ્ટિમાં નથી.

Girishankar, Ma
Shankar 13th of S.

સુદર્શન. Clerk to messrs H
Mulla and mull

(તંત્રી મણિલાલ નમુભાઈ દિવેદી.) Solicitors Bon

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ” — માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩, અંક ૬.] (માસિક) [જુન. ૧૮૯૮

૧

સાહિત્ય

(મહેશ)

શિખરિણી.

નિમાસો આવે છે. હૃદય ધડકે છે નવિન રૂ!
સદુ છૂપા તારો જલ્મજલ્મ થતા કપિત બની!
દગ્ગરો ટ્રાશેએ વદન ગ્રિય ને દૂર પસવ,
હના તેના આસો મમ અધર પાસે ફરકતા!
દિસે છે એ મૂર્તિ તરવર થતી આ નયનમાં,
હરે મ્હારે સ્પર્શી ખળખળ એ આશુ ઝરતાં;
પુકારી હડે છે વ્યથિત હર તેના વદનમાં,
અને ઝાઝાથી આ અવચવ બધાએ પાંગળતા;
ન તેને ટે આશા મુજ હૃદયમાં પા જગતમાં,
ગંગાની ગાવાની મધુર કવિતાએ નવ મને;
મદ્દ એ નિર્માણ હૃદય, શરતુ લક્ષ્ય બનવા,
તુટેલી આશામાં જામ સહો દેવે તરફવા.
પ્રભુ પામે એ ના જગર-દુરિયાદી-કરો ગડે,
ગુન્હેગારથી તે મદ્દ હૃદયને મ્હોળત પડી;
ધૂરી ખુદીથી ને કતલ કરવા હસત હપડે,
ફવા તેની ગાળી—નિરમિત પયુ એ જગરને.

શુદ્ધશૈવ
પ્રભુ પાસે એ ના છગર ફરિયાદ કરી શકે,
સહી થા માયે બા' હૃદય હુમળું નિર્ભય થયું,
મળ્યા તેણે દેવો—અરર! સહુ તે રાક્ષસ હતા,
હતાં હતાં આશા મુજ હૃદયમાં તે હૃદયને,
ન મળી તૂટી તે—પ્રથમજ—અરે જે ગઈ હતી;
હવે છેલ્લે એ તે મુજ હૃદયમાં કેં રસ જીવે,
હવે હુ પાસે તે હૃદય નવ દાવો કરી શકે,
હવે છેલ્લે છેલ્લે મધુર કઈ એ મ્હોં, ઠરનરે;
તરંતી મૂર્તિ એ મમ નયન પાસે ટળવળે,
હવુ રહે અશ્રુ ગરદન ધરી આ પદ પૂરે,
નિસાસા મ્હારા એ પ્રિય પંદનની ઉપર પેટે,
દમવે અગાસ ગત સમયના ત્યાં ઢળી પેટે;
વિસામો લેવાની મુજ હૃદય આ આશ ધરતું,
નિરાશામાં કિતુ પ્રતિપક્ષ રહે છે ટપકતું.
નખી પૂર્વે આવું અનુભવો ગયું છે હૃદય આ,
અજાણ્યે રાતાંએ ગણુ દિવસ પ્હેલાં ગત થયા;
મને છે યાદે આ મધુતમ દશાની મધુરતા,
નિરાશાના પ્યાસા જાડુય ભરી ખાલી પણ કર્યા.
ગયા જન્મોમાં એ પણ અનુભવ્યુ આ નવ કદી,
નથી આવી કો દી હૃદયપર કો વિધિત પડી;
સરી જતાં મ્હારાં જગતપરનાં કાર્ય સપજાં,
અહ્યાં હુ યોચિતો કમજ જનનો કો અડખમાં.
ગણુર્થ સસારે ફરજ સધળી જે હૃદયથી,
પ્રતિ પ્રાણીની જે જીવિતનણી ઈચ્છા કુદરતી;
ઘડી તે સૌ જાતું, સમજણુ નહોં શું થઈ જતું,
પ્રિયાની મૂર્તિમાં મુજ હૃદય આ લીન જાતું.
ભયે કાઢી જતતા વિષધર મને આ હૃદયમાં,
ભયે લાખો વીંધી મુજ મગજમાં ડખ કરતા;
ન છે શક્તિ નેત્રે રમણિ પ્રીતિમાંથી ઉપડવા,
ભયે તૂટી જતના મુજ છગરના સર્વ પડવા.
મને બારો છે કેં મદન કરવી આલમ બધી,
પ્રતિ બિદુડે તે મુજ હૃદયમૂર્તિ પણ ખડી;
ત કો એ મર્તિનું—નહિ નહિજ કો આલમનણું,

ગરીબી હું, જેરી જગત ઉપરે વ્યાપ્ત દિસતી.
 અને કોઈ ખેંચી અવર ફુનિયાંમાં લેઈ જતું;
 ખનાવી અશ્રુનો હૃદય રડતું તે ગરીબી;
 ન કે કોની પાસે કદુ હૃદયને મિલ કરવા,
 ન કે કોની પાસે વ્યક્તિત ઉરને શાંત કરવા.
 અરે રાવા માટે કુદરતતણી આલમ બની,
 અરે અશ્રુ આંહી કુદુતમ બધાં નિર્મિત બન્યાં;
 જનોનાં હૈયાને 'રદન કરવું' એટ પ્રભુની,
 ન કે કોની પાસે રદન ઉરતું બધ કરવા.
 વિષે સૈ આંહીનાં મધુતર બન્યાં અમૃતયક્રી,
 વિષે જન્મી જીવે દૃઢ્ય વિષને અમૃત ગણી;
 આમી આંખે જોવું પણ વિષતણું પાન કરતું,
 પ્રભુએ નિમ્ન આ જનદૃઢ્ય માટે તલકવું.
 પ્રાંત હૈયું આંહી રદન કરતું કો દૃઢ્યને,
 પ્રવાસી આંખે છે નયનજલચીસા ઉપર સૈ;
 દિમે તેમાં સૈમાં રદન કરતી એ ભગવતી,
 અરે આ જોજાને દૃઢ્ય સીંચી આધીન બનતી.
 કીણા કીણા ઉડે લલિત સ્વર તેના રદનના,
 પડે છાના તેના મધુર બણકારા હૃદયમાં;
 કઈ કાળો વીત્યા—કરી નવ શુણ્યો એ સ્વરહતો,
 હજારો કોશોથી મુજ શ્રવણમાં આજ પડતો.
 અહો! સકલાર્થ દૃઢ્યબલથી શું પૃથિવિ છે?
 અહો! શું જાણતું દૃઢ્યબલ આણું કરી શકે?
 નિસારા પ્રેમીના સરવ પડ ચીરી વહી જતો,
 સખીનું હૈયું કે અતિ બલ કરે છે લપટવા,
 “ પિયું બાલા સાથી! મુજ દૃઢ્યની વહાર કરજો!
 હવેના જન્મોમાં ગરીબ તણી સંભાળ કરજો!
 નિરાશા રાતાં વા મુજ દૃઢ્યને શાંત કરજો!
 સખો! મ્હારા દોષો રદન કરતાં માફ કરજો ”,
 હાં છૂમે છે આ મુદુ રદન મ્હારા દૃઢ્યમાં,
 લવણ એવું, એ મુજ દૃઢ્ય કે ઉતાર. ધરે;
 જન્મે છે મેરે રદન જલનું કાર ગરુડ;
 કીણા પાણીની ત્યાં તડતડ થતી માછલી, ત્વી,
 સેરી તેને યાતું—મુજ દૃઢ્યમાં તે અહીં બને,

આમે સાથે રોતાં—સમય પ્રિય તે આ ફરી મળે,
રંગવે રોધને મુજ હૃદય કાં તે હૃદયને?
અહોના તારો કાં મદદ કરતા તે રદનને?
અહો પ્રીતિ—ગૈત્રી—પ્રણય—રતિ—એ બાય સધળા,

અરેરો રોવાનું અરપણુ કરી શાંત બનતા;
અરો શું તેથી કેં અધિક જનથી ના થઇ શકે?
બને ના કાં દેવુ મધુર મુખ પ્રેમી હૃદયને?
કહેવા સદેશ અનુપમ ગળ્યો આ સમય છે,

ઉરોનાં લહાણાંની કુદરત બધી વાહેક બને;
દિવાસો દેવા કાં મુજ જીગર આ ના ઉપડતુ!
હી અમુથી કાં બમકમમ પહોડે ન અડતુ!
અહો! અત્યારે તે હૃદય ઉડવા તત્પર દિસે,

જહો હુ ત્યાં તેજે ઉર બટકવા તત્પર દિસે;
ન કાં અર્ધું પાંખો? નવ કયમ ગૃહ પાંખ મધુરી?
ન કાં બાનું સાથે કિરણમય હાવાં થઇ જતુ?
અહો! અત્યારે તો મુજ હૃદય આધીન તલકે,

મુધાના વટોળા પ્રિય વદનના યોગમ ચડે;
ક્યાઇ જતાં આ મુજ જીગર દેલાસ ચડતુ,
નહી બાનું સાથે કિરણમય થાવા મન રહ્યું.
અરો જૂઠાં જૂઠાં કિરણ ચળકે તે પ્રણયનાં,

જનો માટે ના તે, નવ જન હી ત્યાં જઈ શક્યાં;
ઉડેલાં દાઝેલાં અગણિત અહીં આ તડકે,
ફરી હી જવા જીગર કદિ હોંશે નવ કરે.
આમે એ પળીડાં બહુ વખત ત્યાં હોર કરતાં,

હવા આછી યોગી ઉપર કિરણોમાંય તરતાં;
ધડીતો બાનું તે—ક્ષણિક સહુ તે રંગ મળખી,
અહો હુ—બહાસી ત્યાં, ગત થઇ ગઇ સર્વ સુરખી.
રહ્યું રોવાનું તે ચિર સમયનું ને અમર છે,

બયે હું સાથે તે અમર ઉદધિમાં ડુબી રહે;
કર શાને ચત્નો ચલિત ધુતિનાં ફરીન થવા?
ત્યજાએ રો અશ્રુ ક્ષણિક સ્મિતથી બાય બરવા?
સદા રોનારાનું સ્મિત વળી બમે ના કરી શકે,

હયં નૃત્યં તેનું—કયમ પ્રિય ઉરે તે જઈ શકે;

ફળરો, ફારોએ રદનજ નદી વાર કરશે,
પ્રાત ગિદ્દેએ ન્યા બલમય કઈ વિદુત વમે.
અરો મીઠા અશ્તુ મધુતર બને છે અનુભવે,
સદા તાજ તાજ રદન કરતાં સિદ્ધિલ મળે,
હમે આંહી તેની ઉપર અનુક્રપા ઉર ધરે,
ગિચારાં કિલ્લ એ અનુભવ બલે સર્વ લઈએ.

જશું ખીજ 'કોઈ રિમતમય નવી આયમ મહી,
જડી જશે ન્યારે રિમત મધુર કા આ રદનથી;
તહો ત્યારે ચારે નમન ટપકે છો રિમત બર્ષા,
નથી આ રોપુ કે રદન મધુર શાંત કરવા.
ધોમે ધોમે આ બે ઉર ઉરથી આલિંગન કરે,
ફરીથી એ જૂની ચકલો દિલડાંમાં ફડકે;
ફરી અશ્તુ બેતાં ચકચકિત એ ગાલ ઉપરે,
ધોમે ધોમે મ્હાર દ્રવિત ઉર કાંઈ ગણુમણે.

“પ્રિયો બ્હાણી સાર્યા મધુર લકરી આ નિરખજો!
સદા જન્મે જન્મે મુજ હગરમાં આમ વસજો
નિસાસામાં આશા ટુગ હૃદયની શાંત કરજો
સદાના તારા આ દુપિતસદ પ્રેમેજ તરજો
લવંતાં આવું આ નયન નિરમે સ્વર્ગે મવજો,
બવિધે ને જૂતે નવિન કંઈ લાખો મુગ પડ્યા,
તહો જોડી જોડી અગણિત ઉરોની રડી રહી,
અહો જોડી જોડી અગણિત ઉરોની રડી રહી.
જહો જે ત્યાં તે છે નિજ ગગનમાં મોજ કરણ,
અહો ત્યાં સર્વેમાં રિમત—રદન—જોડુ રમી રશું.
અમે હૂળી જતાં લકુપકુ અમારા ઉદધિએ,
ગતિની ધ્રુષ્ટા કે જરૂર પશુ કે એ નવ મળે.
અહો! એ મ્હોં એ મ્હોં મુજ નયન પામે તરવરે
અરો ઉડું ઉડું હૃદય ઉર એ કે ઠરઠરે
નિસાસો આવે છો હૃદય ધડકે છે નવિન ફે
સદે છૂપા તારો ઝણકણ ચતા કપિત જની

અથાવલોકન.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાઃ—પડિત શ્રી ગદ્દૂલાલાજીએ ગીતાનું સમસ્તોકી ભાષાતર કરેલું છે, તેને આધારે તેમના શિષ્ય રા. વિદ્યદાસે રચેલું આ ગદ્યમય ભાષાંતર મુલ સાથે પ્રસિધ્ધ કર્યું છે અને પોતાના ગુરુને સમર્પણ કરી તેમના સ્મરણાર્થે લોક સમીપ મૂકેલું છે. અથની હપાઈ અને સુદૃઢ તથા દીમત જોતાં તે સર્વને હપયોગી યદ્યપડે એવો છે, અને તેમા આપેલા ભાષાતરને પડિત શ્રી ગદ્દૂલાલાજીનો સરકાર હોવાથી તે વિશે જે મત હોવા અનક્ય છે. ભગવદ્ગીતામા જે યોગ સમજાવ્યો છે અને તે યોગના જે વિવિધ પ્રકારો કરી જતાવી સમગ્ર વિશ્વના વ્યાપારને એકત્ર કરી આપી વ્યવસાયીઓને અભેદ અનુભવવાની પ્રક્રિયા સ્વી આપી છે, તે સર્વ સમજાવવાનો અવકાશ ટીકાદ્વારા આ લઘુ પુસ્તકમા ન હોઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે, પણ ગીતાને કેટલાંક ભાવિક જનો સ્પન્શતીતી પોટે મનશાસ્ત્રના અથરૂં ભરે છે, અને સમગ્ર ગીતાનો કે તેના કોઈ કોઈ શ્લોકમત્રનો પાઠ, જપ આદિ આદરે છે, તેમને હપયોગી થાય તેવી ઘણી વાર્તા આ લઘુ પુસ્તકમાં નવે નવી સમાવવામાં આવી છે. ગીતાની જે સર્વ પ્રસિધ્ધ પ્રતિજ્ઞામા સ્તુતિ મળી આવે છે તે આપીને, પછી, ગીતાના મત્રત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે અને ઋષિ, હદ, દેવતા, ખીજ, શક્તિ, કીલક, દર્શાવી અગન્યાસાદિ વર્ણન કરી જતાવ્યું છે અને ધ્યાન તથા વિનિયોગ જતાવી સન્ગામિ કરી છે. ન્યાસનું પ્રોજન વિચારવા લેખકે, ગુરુમુખે જે શ્રવણ કરેલું તે આધારે પ્રવર્તન કર્યા છે તે યપાયોગ્ય છે. અતે ગીતાનું માહાત્મ્ય આપ્યું છે ને તે પછી ગીતાનું પરિમાણ જતાવ્યું છે એ પરિમાણ જોતાં મૂલ ગીતા ૭૪૫ શ્લોકની હોવી જોઈએ એમ જણાય છે હવણા આપણી પાસે માત્ર ૭૦૦ શ્લોકજ છે અને શ્રીકૃષ્ણોક્ત ૪૬ તેમ સન્જયોક્ત ૨૬ શ્લોક જોડા યદ્ય ગયા છે ત્યારે અનુનતા કહેલામા ૨૭ શ્લોક વધ્યા છે એવું સમજવામાં આવે છે. આ ગણના બીજમર્વના ૪૬ મા અધ્યાયમાં વેશ પાવનનું એક વચન છે તેને આધારે કરવામા આવી છે.

આતશની આશાધના:—અમિ એટલે ભૌતિક તેમ યોગાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિધ્ધ કુશિની, મત્રાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિધ્ધ શક્તિ, જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રસિધ્ધ જ્ઞાન, તેનું સર્વ ધર્મમા અને સર્વ દેશમાં પજન યાજન પૂજન જનન થયું છે ને ધાય છે એમ અતિપાદન કરવાના હેતુથી 'આતશપરસ્ત' કહેવાતા પારસી મઝ્બના આ વિદ્વાન્ શુદ્ધરથે આ નાનો લેખ લખેલો છે. એમનું લખાણ સર્વ કોઈને અને ખાસ કરી પારસી શુદ્ધરથોને વાચવા બાયક અને મનન કરવા લાયક છે.

* મૂલ તથા ભાષાંતર, લખનાર રા. રા. વિદ્યદાસ રામરામ દલાલ, તત્ત્વવિવેચક ગ્રેસ-મુગર્ષ.

૧ કનો સોઠ. નશરવાનજી ફરામજી ખીનીમોરીઆ મુખર્ષી.

કર્મ, જ્ઞાન, અને ભક્તિતત્ત્વઃ—કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, એવાં યોગનાં ત્રણ સ્વરૂપ વિશે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જે સરલરૂપ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેને લેખને, કાશી લેખમાં મળેલા થીઓસોફિકલ સોસાયટીના સમાજ આગળ પ્રખ્યાત મીસીસ એની-મેસ્ટરે અંગ્રેજીમાં જે વ્યાખ્યાનો આપેલાં તેજ આ ભાષાંતર છે. તે વિદ્યુતીયાદનું ભાષા જ્ઞાન, વક્તૃત્વ અને સર્વ કરતાં અભેદસિધ્ધાન્તનું અતિ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહન તેનો ગમ-કાર આ સમગ્ર લેખમાં છે, અને અમોને જણાવતાં સતોષ હપજે છે કે રા. મનમોહનદાસની ખારહત પ્રસિધ્ધ યથેલાં આવા પ્રકારનાં ભાષાંતરો કરતાં આ ભાષાંતર બહુ સાર છે એટલે કે મૂલની કાંઈક છાપ હપજળવી શકે અને વિચારનો વિનિમય મયાર્થ રીતે કરાવી શકે તેવું છે. “યોગ” એટલે સમત્વ, એ સમત્વની પ્રાપ્તિ તેજ સર્વ યોગનું સાધ્ય, અને કર્મયોગથી ક્ષમાભિસંધિરહિત કર્મ કરવાં, જ્ઞાનયોગથી નિર્વાસન જ્ઞાનમાંજ વિહરવું, ભક્તિયોગથી અંતઃકરણને ભજનીયાકાર કરી લેવું, એ સર્વનો સાધ્ય એકનો એક એ સામ્યરૂપ યોગજ છે, એમ આવ્યોખ્યાનોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે; અને તે વાસ્તવિક છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતાના અમત્કારિક જ્ઞાનનો મૂળ જેને સમજાયો હશે તેને આ વ્યાખ્યાનોમાં બહુ સ્વાસ્થ્ય અને આનંદ અનુભવાશે, જેને હજી આરભ કરવાનો છે તેને પણ અધિક જ્ઞાન માટે પ્રોત્સાહન મળેલાં શ્રમની સફલતા થશે.

અધ્યાત્મપ્રકાશ લાપાંતરઃ—વેદાન્તની મહાવાક્યમત્ય અપરોક્ષ સાક્ષાત્કારની પ્રક્રિયા પર્વત, વિવેક વિરાગથી આરભ કરી, હિદીમાધામાં કાવ્યરૂપે સારો વિસ્તાર કરેલો છે. તે ઉપર ગૂજરાતીમાં અનુવાદ કરી વાચક વર્ગ ઉપર સારો ઉપકાર કરવામાં આવ્યો છે. લીંગડીના વિદ્યાવિભારી વેદાન્તાનુભવાર્થી મહારાજ જસવંતસિંહજીને આ લેખ વપાયોગ્ય અર્પણ થયો છે. મુમુક્ષુજનોને મનનપૂર્વક વાચવા યોગ્ય સંગ્રહ છે.

છોટમ કવિઃ—છોટલાલ નામે એક નાગર કવિ વડોદરામાં હવર્ણાજ યદ્દ ગયા છે, તેમની કવનશક્તિ એટલી બધી લોકરંગન કરનારી નીવડી છે કે આખા ગૂજરાતમાં કોઈ પણ સ્થલે તેમની કવિતા ગવાતી નહિ હોય એમ નથી. તેમના કાવ્યમાં કાવ્યત્વ પ્રજ્વળે છે, પરંતુ જનસમાજને નાટકોનાં અસ્ત વ્યસ્ત ગાયનોનો જે સમયે મોહ લાગેલો તે સમયે કાંઈક સારા કાવ્યત્વ સાથે નવા નવા સસાજે રાગવાળી ગરળીઓ આદિ આપવામાંથી કવિ છોટમનો વિજય થઈ આવેલો છે. મહાત્મજ ગામમાં આ કવિની સાતિનાજ એક છોટમ કવિ યદ્દ ગયા છે, તેમનાં કાવ્યો તો કેવલ જ્ઞાન અને ભક્તિપરાયણ હોઈ રાગદારી આદિના લક્ષ વિના કેવલ અર્થ ગાંભીર્ય ઉપરજ રચાયેલાં છે; ત્યારે આ કવિનાં

* ભાષાંતરકર્તા એક જિજ્ઞાસુ. પ્રસિદ્ધકર્તા રા. રા. મનમોહનદાસ દયાળદાસ; મુંબઈ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ. મૂલ્ય. ૦-૫-૦; (પાકા પુકાના) ૦-૩-૦ (કાચા પુકાના)

† શ્રી મુખદેવંજી કૃત અધ્યાત્મપ્રકાશ; દીકા જ્ઞાને રચનાર મહારાજ શ્રી નસિંહરામ, પ્રસિદ્ધકર્તા રા. કદાનેજી ધર્મસિંહ. મુંબઈ. મૂલ્ય ૧૦ આના.

‡ પ્રસિદ્ધ કર્તા રા. કદાનેજી ધર્મસિંહ; મુંબઈ, મૂલ્ય આઠ આના.

કાવો મર્ગ વિષયે હોઈ તેની રચનાની ચમકથી હરકોઈના ચિત્તને આકર્ષણ કરનારા છે. “ગિરધારીને વાત શું છું વિચારો, મને મોહન આંખ ન મારો” છત્યાદિ લોકપ્રિય ગરબીઓ આ કવિને હાથે હૃદયવેધી છે.

અંબુદયા માર્ગ હોલુકરનું ચરિત્ર:- ખડેરાવ હોલકરનાં પત્ની અહલ્યાબાઈ પતિ અને પુત્ર તથા અમરાના મરણ પછી પેશવાના લોભ અને પોતાના રાજપુરોની ખટખટ સામે કેવી કુશલતાથી રાજ્ય સાચવી રહ્યાં, રાજ્યની કેવી નિપુણતાથી વ્યવસ્થા કરી, એ અદિ હકીકતનો બહુ હુંમમાં વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે. યુક્તાબાઈ કરીને એમના એક દીકરી સતી થયાથી એમનો અતકાલ આવ્યો છે. વૃત્તાન્ત વાચવા યોગ્ય છે, પણ મુલ લખનારે આ વૃત્તાન્તને હાલના કરના વધારે વાચવા લાયક અને આકર્ષક કર્યો હોત તો વધારે સારુ થાત; તેમ થઈ શકે એવું સાહિત્ય અને એવું પાત્ર છતાં તેમ થઈ શક્ય નથી એટલી જ દિવગીરી છે.

લક્ષ્મીમર સ્તોત્ર:- જૈન લોકોમાં આ જિતસ્તુતિ ધણી પ્રિય અને નિગૂઢ મત્ત-સક્તિવાળી મણાય છે. તેના કતાને બદોબનામાં નાખેલા હતા ત્યાંથી ખારણાં અને જે. દીઓ એક એક થોડે એક એમ તોડતા તોડતા તેઓ બહાર આવ્યા હતા એવી આ મોતના મત્રોની શક્તિ દહેવાય છે. કાવ્યત્વ પણ ધણુ સારુ છે. બાપાંતર સમસોડી કરવાનો યત્ન કર્યો છે, પણ બાપાતરના શ્લોકો સાથે જ ને ગદ્ય આપવામાં આવ્યું છે તે ન આવ્યું હોત તો અર્થસ્તુરણુ સમગ્ર રીતે થઈ શકત નહિ.

બાબા બોધ માસાદ:- સ્ત્રી ઉપયોગી કાવ્યો, દોહા, ચોપાઈ, મનહર, સવૈયા, અને જુના જુના રાગના પદોધી રચેલા છે. કવનશક્તિ કસાયેલી અને સારી છે, વિચારો સ-વાગીઓને લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

ગજેન્દ્ર મોક્ષ:- પ્રસિધ્ધ ગજેન્દ્ર મોક્ષનો સરકૃત પાઠ ગૂજરાતી બાપાંતર સાથે, પડિન શ્રીમંત્રાલાલ સ્મારકરૂપે પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. નિત્ય પાઠ કરવાની પ્રતિ-ષ્ઠા સેવારને મદત મળે છે.

શાહ કર્પૂણ:- શ્રાધ્ધમાં ઉપયોગી સરકૃત મત્ર આદિનો સંગ્રહ કરી શ્રાધ્ધનો વિધિ બતાવેલો છે. શ્રાધ્ધ કેટલાં પ્રકારનાં છે ને તે કીયા પ્રસંગે ને કીયા દેશમાં પ્રવર્તે છે તથા ને તે પ્રકારનો વિધિ કેટલા ફરફારવાળો છે એ વાત ચર્ચવામાં આવી નથી તથાપિ

* રા. બા. રાવજી વિદ્યલના મરેડી ઉપરથી બાપાંતર કરનાર રા. રા. પરમાનંદદાસ મોળાભાઈ મુનશી. સાવલી.

† બાપાંતર કર્તા રા. રા. હરજીવન રાયચંદ શાહ. અમદાવાદ મુલ્ય, ૦-૪-૦.

‡ રચનાર કવિ ગૌરીશંકર ગોવિંદજી. વીરપુર. કીમત. ૦-૪-૦.

૮ * પ્રકાશક પુસ્તક પ્રમારક મહલી. મુબઈ.

† સમગ્ર કરનાર રા. રા. આપારાવ ઝવેરભાઈ. નડીઆદ.

કમરે સર્વ કોઈ બ્રાહ્મણોને કપૂરોગી છે અને કર્તા તેને વિના મધ્યે કોઈ પણ અધિકારીને આપે કે એ તેમનો હેતુ થઈ સુનિષ્ઠા છે.

આપણા દેશના કુવા (રા. મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ગરગ, મધ્ય-ત્રણ આના); દીપાલસવી અથવા દીવાળી (લખનાર રા. દહાનજી ધર્મસિંહ, મુમઈ, મધ્ય અર્ધો આનો), દક્ષપતવિરહવિલાપ (રચનાર રા. કાશીરાકર મહારાકર, વડોદરા, કા-મન એક આનો); ઉદ્યોગ પ્રારબ્ધની મહત્તા વિષે નાટક (લખનાર રા. વીરપાળ દસરાજ શાહ, મુમઈ, મધ્ય ત્રણ આના) એ પુસ્તકો પણ અમોને મળ્યાં છે, તેમનો ઉપકાર સાથે સ્વીકાર કરીએ છીએ. તેમના નામનિર્દેશથીજ તેમના વિષયનું અનુમાન થઈ શકે છે એટલે તે ઉપર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

ખીજ ને ને અથો અમારી પાસે વિવેચન માટે આવેલા છે તેમના ઉપર વિસ્તા-
રથી વિવેચન કરવાનું અવકાશો યશે.

૨

ધર્મ

૧

સ્વામી વિવેકાનન્દે અમેરિકાની ધર્મપરિપદ્ધતિ કરેલુ ભાષણ
(મળેતુ)

કાર્ડિનલ ગિબ્સની ખંતે બાબુએ પૂર્વદેશના પ્રતિનિધિઓ એકેલા હતા. તેઓએ પેહેરેલાં વિવિધરંગી વસ્ત્રોની સુંદરતા કાર્ડિનલ ગિબ્સના પોતાના વસ્ત્રોને હઠાવતી હતી. બ્રહ્મ, બુદ્ધ અને મહંમદના અનુયાયીઓમાં ભરતખડના પ્રતિનિધિ સ્વામી વિવેકાનન્દ પો-તાના ભવ્ય કાષાયવસ્ત્રથી અને કાષાયશીર્ષવસ્ત્રથી વિરાયેત ત્રાસવર્ણવદનથી ઝગમગ રહ્યા હતા.

તદનંતર ભારતવાસી સ્વામી વિવેકાનન્દનું તે ધર્મ પરિપદ્ધતિમાં જોગબાણું કરાવવામાં આવ્યું. જ્યારે સ્વામીએ “ અમેરિકાવાસી ભાઈઓ અને બેનો,” એ રીતે ઉમા યજ્ઞને બા-પણીની યજ્ઞઆત કરી ત્યારે સર્વ સમાજનોએ હર્ષની ગર્જના કરી. સ્વામીજીએ પછી નીચે પ્રમાણે આરંભ કર્યો.

ધન્યવાદ.

આને તમે સર્વ સમાજનોએ અમને સ્નેહ પરિપૂર્ણ અને અંતઃકરણ પૂર્વક ને માન આપ્યું છે, તેનો પ્રત્યુત્તર આપવા ઉમા ધર્તા, મારે દૃઢ્ય અનિર્વચનીય હર્ષથી ઉ-ભરતી જાય છે. આ જગતમાં પૂર્વકાલમાં યથેક્ષા મહાત્માઓના નામથી, તેમજ સર્વ ધર્મ-ની જનેતાના નામથી, અને તે સાથે પ્રત્યેક પંથના લાખો અને કરોડો હિંદુજનો તરફથી હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનુ છું. આદુણું ને વક્તાઓ એ નમને કહ્યું કે—

મતભેદની સહિષ્ણુતાના વિચારનો જુદો જુદો ભૂમિમાં પ્રચાર કરવાનું માન અતિ દૂરની પ્ર-
જ્ઞાઓના આ પુરોષોને પણ ધટે છે, તે વક્તાઓનો હું ઓછો આભાર માનતો નથી,
જે ધર્મે જગતને અંદોલન અને સર્વવિચાર સંગ્રહનું શિક્ષણ આપ્યું છે, તે ધર્મે પાત્રકર્તાનો
હું એક હોવાથી અત્યંત સંતોષ માનું છું. અમે માત્ર પ્રાણીમાત્ર વિષે અંદોલનો સ્વીકાર
કરીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ સર્વ ધર્મની સામાન્ય સત્યતાનો પણ અંગીકાર કરીએ
છીએ, જે ધર્મની દેવગિર્વાણમાં “ એક્ષકલુષન ” (Exclusion—સ્વમતથી અતિરિક્ત-
તા) શબ્દનો અર્થ યથા શકતો નથી, તે ધર્મનો હું અનુયાયી છું. જગતના સર્વ ભાગની
પ્રજ્ઞા અને સર્વ ધર્મના શરણાગતોને તથા રાજપીડિત મનુષ્યોને જે પ્રજ્ઞાએ શરણ
આપ્યું છે, તે પ્રજ્ઞામાંનો હું એક છું, એ વિચાર મને કંઈ ઓછો માનપ્રદ જણાતો ન-
થી. રામનન્દાસે યાદુદીઓનાં દેવલોને જે વર્ષમાં ચૂર્ણ કરી નાંખ્યાં, તેજ વર્ષમાં તે યાદુ-
દીઓના પવિત્ર વિભાગને અમારા દક્ષિણ દેરો સ્નેહથી આશ્રય આપ્યો છે જે પ્રજ્ઞાએ
પ્રખ્યાત પારસિક પ્રજ્ઞાને શરણ આપ્યું છે, અને આજે પણ જેને આશ્રય આપે છે, તે
પ્રજ્ઞામાંનો હું એક છું. ભાઈઓ ! મારી આશ્વાસવાથી મને જે સ્તોત્ર પ્રતિપ્રાતઃકાલમાં
જોડવાનો અભ્યાસ પડ્યો છે, અને જે સ્તોત્રનો અદર્શિંગ લાખો મનુષ્યો પાઠ કરે છે,
તે સ્તોત્રનો અર્ધશ્લોક હું તમને કહું છું.

રુચિનાં વૈચિત્ર્યાત્ ક્લજકુટિલનાનાપધનુપાં ।

નૃગમેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવ ઇવ ॥

“ જેમ નાના પ્રદારના સીધા અને વાંકા માર્ગોએ વેહેનારા નિર્જંગ પરિણામે સ-
મુદ્રમાંજ લપ પામે છે, તેમ રુચિના વિચિત્રપણાને લીધે સીધા વાંકા, આગ્ર, અવગ્રા
એમ વિવિધ પયોના સ્વીકારનાર મનુષ્યોત્તુ પણ તુ એકજ શરણુસ્થાન છે ”.

જગતમાં જે મોટી મોટી બબ્બ સમાજો ધરેલી છે, તેવી બબ્બ સમાજોમાંની આ
એક અતિ બબ્બ સમાજ છે; અને ગીતાજીમાં જે અમત્કારિક મતનો બોધ કર્યો છે, તે-
મને જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર તથા રક્ષણ કરનાર આ સમાજ પોતેજ છે. તે મત
એવો છે કે:—

ये यथा मां प्रपद्यते तांस्तथैव मज्जाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ अ. ૮ શ્લો. ૧૧

“ જેઓ મને જે માર્ગ મલ્લવા યત્ન કરે છે, તે માર્ગ હું તેઓને મલું છું. મનુષ્યો
મને પામવાને જે જે માર્ગો લે છે, તે સર્વ માર્ગો હે અનુના મારા તરફજ વળે છે. ”

પયાલક, ધર્મધર્મતા અને તેના પરિણામ રૂપ ધર્મોન્માદે ચિરકાલ સુધી આ પૃ-
થ્વીમાં નિવાસ કર્યો છે. જગતમાં તે ધર્મોન્માદે જુગુબને પથરાવી નાંખ્યો છે; આખી
પૃથ્વીને મનુષ્યરક્તમાં પારવાર દુઝાવી દીધી છે; સદાચારનો નાશ કર્યો છે; અને સર્વ
ને નિરાશામાં નિમગ્ન કરેલી છે, જે કદી આ ધર્મોન્માદરૂપ મગકર રાક્ષસનું

અસ્તિત્વ ન હોત તો જગમંડલ અદુષ્ટા ને સંવૃદ્ધિને પામેલ છે, તે કરતાં પણ વિશેષ સંવૃદ્ધિને પામ્યું હોત. પરંતુ હવે તે રાક્ષસના દિવસો બરાબર ચુક્યા છે. અને હું અતઃ કસ્યપૂર્વક આગા રાખું છું કે આ ધર્મપરિપક્વતા માતની ખાતર અત્ર સમયે ને ધંટધોપ થાય છે, ને ધંટધોપ, સમગ્ર ધર્મોન્માદના, તથા બુદ્ધિજન્ય અને શાસ્ત્રજન્ય સમગ્ર રાજાવીડનના, તેમજ એકજ પદ પામવાને જુદા જુદા માર્ગો લેનારા સર્વ મનુષ્યોમાં પરસ્પર અનુમાર લાગણી હોય, તે સર્વના, મરણ કાળનો નિવેશ.

હિન્દુધર્મ.

ઇતિહાસના પૂર્વકાલથી ને ત્રણ ધર્મો જગતમાં ઉતરી આવ્યાં છે, તે ત્રણ ધર્મો, હિન્દુધર્મ, જરતોસ્ત્રધર્મ અને જ્યુધર્મ છે. તે ત્રણ ધર્મો વજ્રપાત જેવા આધાતો સહન કર્યા છતાં, આદ્યપિ પર્વત ટકી રહ્યા છે, તે ઉપરથી તેઓનું અત સત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ ત્યારે જ્યુધર્મ ખ્રીસ્તીધર્મને અંતર્લાન કરવામાં નિષ્ફલ થયો છે, એટલુંજ નહિ પણ તે ધર્મને પોતાની જગ્યાના પ્રસતિએ સ્વદેશમાંથી હાંકી કાઢેલ છે, તેમજ ત્યારે સ્વરૂપ પારસીઓ એક જાન્ય જરતોસ્ત્રધર્મની કલાણી કહેવાને યાત્રી રહેલા છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનમાં તો એક પછી એક પયો એ ઉત્પન્ન થઇ, વેદધર્મના પાયા ગમડાવી નાંખ્યા છે. પરંતુ જોગ ભૂકપસમયે મહાસાગરના તરંગો કિનારે છોડી જમીન ઉપર ધસી આવે છે, પણ ત્યારે પોતાનો અનિવાર્ય વેગ નરમ પડે છે ત્યારે તુરત અસ્વાભાવિક જાવ પામી સર્નાકર્પક જલપ્રવાહરૂપ પોતાની મર્યાદા તરફ પ્રતિગમન કરે છે, તેની પેઠે વેદધર્મે પણ અન્ય પયોએ ઉત્પન્ન કરેલ દોષથી મુક્ત થતાંજ તે સર્વ પયોના વિચારને પોતામાં અંતર્લાન કર્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વ પયોને રૂપાન્તર કરી પોતે અદ્ભુત રૂપે પ્રકાશિત થયેલ છે.

આધુનિક વિદ્યાના પ્રતિષ્ઠાપર વેદાન્ત સિદ્ધાન્તની ચૈતન્યમય ઉત્તમોત્તમ વિચાર-શ્રેણીથી આરંભીને જુદાના વિજ્ઞાનવાદ, જનના નાસ્તિકવાદ, અને વિવિધ પૈરાણિક મા-પોઓ સહવર્તમાન મૂર્તિપૂજના નિષ્કૃષ્ટ વિચારો પર્યન્ત સર્વ વિચારોને હિન્દુધર્મમાં સમાવાવું સ્થાત્ર મળે છે.

ત્યારે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે—એવું કીયું ધર્મખિન્દુ છે કે ત્યોથી આ સર્વ બિન બિન વ્યાસો વિન્તરે છે? અથવા જેના ઉપર આ સર્વ નિરાશામય વિશેષોનો આધાર રહેલો છે. તેવું સામાન્ય અધિષ્ઠાન કયું છે? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા હું યત્ન કરજી.

હિંદુઓને પોતાનો ધર્મ સ્વયંજ વેદમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. તેઓ એમ માને છે કે—વેદ અનાદિ અને અનંત છે. એક પુસ્તક અનાદિ અનંત છે, એવાં વચનો સર્વે યોગીજનોને હાસ્યાસ્પદ લાગશે. પરંતુ વેદ એ શંખના અર્ધથી કર્ષણ પુસ્તક સમજવાનું નથી. જુદા જુદા કાલમાં જુદા જુદા પુરુષોએ ચૈતન્યતત્ત્વના નિયમોનો ને શોધ કર્યો છે, તે નિયમોના બંડારનેજ વેદ કહે છે. જેમ મુશ્વત્કર્ષણને શોધ થયા પેહલાં, તે નિમગ્ન અસ્તિત્વ હનુંજ, અને કદાપિ અખિલ મનુષ્ય જાત હવે પછી તે નિયમ કેવળ વિસરી

નય, છતાં તે નિયમનો નાશ થયાનો નથી, તેજ નિયમે જગતના નિયામકરૂપ ચૈતન્ય વિશે પણ જાણવું. એક જીવ અને બીજા જીવો વચ્ચે, તેમજ પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે જે માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સંબંધ છે, તે સંબંધ તેના શોધ પૂર્વે પણ તેઓને તેઓજ હતો, તેમજ કદાપિ તે સંબંધનો નાશ થાય તો પણ તે સંબંધ તેઓને તેવો રહેવાનો.

આ નિયમોના શોધકને ઋષિઓ કહે છે. અમે તેઓને પૂર્ણપદ પામેલા માદાત્માઓ તરીકે પૂજીએ છીએ. અને અત્ર સ્થલે સર્વે શ્રોતાજનો સાબળીને આનંદ પામશે કે-તેઓમાના ઘણા ઉત્તમ મહાત્માઓમાં સ્ત્રીઓ પણ હતી.

આ સ્થલે એવી શંકાનો અવકાશ છે કે-નિયમ તરીકે હરમર્ષ નિયમ અનંત દોષ શકે પણ તે અનાદિ દોષ શકે નહિ, જગત્ અનાદિ અને અનંત છે, એમ વેદો કહે છે. આધુનિક વિદ્યા શાસ્ત્રે અગ્નિને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે-જગત્તર્જત શક્તિ સર્વદા સર્વથા એક સરખી છે. ત્યારે કદિ એવો દોષ કાલ હોય, કે જે-કાલે સર્વે શબ્દજાત હોય, તો આ સર્વ વ્યક્તશક્તિ ક્યાં હતી? કેટલાક કહે છે કે-તે શક્તિ ઇશ્વરમાં નિષ્ક્રિય રહે હતી. પણ ત્યારે ઇશ્વર કદાચિત્ નિષ્ક્રિય હોય અને કદાચિત્ સક્રિય હોય તો, તે વિકારી દોષ શકે છે. પરંતુ વિકારી પદાર્થો મિશ્રિત દ્રવ્ય ગણાય છે. અને પ્રત્યેક મિશ્રિત દ્રવ્યનો વિકાર થતાં થતાં પરિણામે નાશ થાય છે. એમ હોય તો ઇશ્વર પણ નાશ પામે. તેથી એમ કહિત થાય છે કે-એવો દોષ પણ કાલ નહોતો કે બ્યારે સૃષ્ટિ નહોતી. એ વિચારને દૃષ્ટાંત રૂપમાં મુકી એ તો એમ કહી શકાય કે-સૃષ્ટિ અને સંસાર એ બે એવી લીટીઓ છે કે-જેઓને આદિ પણ નથી અને અંતપણ નથી; તે બે લીટીઓ એક બીજાથી સમાપ્ત રહેલી છે, અને સંસાર અથવા ઇશ્વર સર્વ પ્રકારક જન્મિત છે; જે શક્તિથી પ્રણવ સ્થિતિમાંથી બ્રહ્માંડો અને બ્રહ્માંડો ઉદ્ભવે છે, અમુક કાળ સુધી સ્થિતિ પામે છે, અને વળી પછી પ્રલય પામે છે તે એ છે. એક હિંદુ શિષ્ય પોતાના ગુરુ સમીપ એમ પદ્મ કરે છે કે

વાયુર્યમોઽગ્નિવહ્નઃ શશાંકઃ ।

પ્રજાપતિ રત્નં પ્રપિતામહશ્ચ । ગીતા । અ. ૧૧ । સ્કો. ૩૯ ॥

“ વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્રમા, પ્રજાપતિ વિગેરે સર્વે હે ઇશ્વરો તુ પોતે છે ”
(આગળ ચાલુ)

- o - x - o -

૨

દેવલોક

(મળેલુ)

(ગત અકથી સમાપ્ત)

આ ગાળાની સપાટી ઉપર જે બિગ બિગ પ્રગટે પરમાણુઓનું સક્રમણ થાય છે

તે પ્રકાર ઉપરથી જે છવાત્મા પૃથ્વીમાં અવતરેલા છે અને જેઓ દેહધારી નથી તે તત્ત્વાલ પરતાર્થ આવે છે. એટલે અમુક સમયે એક છવ અવતરેલ છે કે નથી તે જ્ઞેતાં-વેનજ જણાઈ આવે છે. યોગ માત્ર રંગરહિત પદ્માણી સ્થિતિમાં છે. ધણો મોહોટો ભાગ સ્વામયત્વ, અર્થ જામત્વ અવસ્થામાં છે. જેઓ પૂર્વ જામત્વ છે એવા યોગ એક બદ્ધ તેજ-સ્વી દેખાય છે. તેઓ આકાશમાં તારામંડલમાં પૃથ્વિ ચળકાટવાળા પહેલા વર્ગના તારાના જેવા આ સમૂહમાં દેખાય છે. અને સર્વ છવ આકાશમાના તારાની પેઠે બિન્ન બિન્ન અં-શે પ્રકાશતા જેવામાં આવે છે. તેઓના વર્ણ અને મૌંદર્ધ્યથી તે કેટલે અંશે ખી-સેલા છે એ પણ જણાઈ આવે છે. ધણો મોહોટો ભાગ હજી એવી અવસ્થાએ પોહોચેલ નથી કે તેઓ કેળવણી અને ખીલવણીનો હેતુ ચર્ચા સમજવા સમર્થ થયા હોય. જ્ઞાન-માં પ્રવર્તતી ઇચ્છાશક્તિને આધીન થઈ તેઓ અવતરે છે અને તેમ કરવામાં તૃપ્તિ તે-ને જોરથી આગળ ચલાવે છે; એથી કરી એવીજ ઇચ્છા થાય છે કે જ્યાં છવવાનું જ્ઞાન થઈ શકે એવી જૂમિકામાં ગમન કરવું. જે દેહ પોતાનેજ ધારણ કરવાની છે અ-ર્થાત્ ખીજી તરફથી જ્ઞેતાં પોતેજ છે તેને ભવસાગરમાં નાખે છે અને તે ત્યાં આમ નેમ અથડાય છે. પરંતુ તે સમયે હજી તેઓને એટલું જ્ઞાન હોતું નથી કે એ દેહ દ્વારા પોતાનું પોષણ અને વૃદ્ધિ થવાનાં છે. તેઓને જૂત બધિધ્વની પણ કાંઈ ખબર હોતી નથી. કાર-ણકે પોતાની જૂમિકા ઉપર પણ તેઓની ચિત્તશક્તિ જામત્વ થઈ હોતી નથી. એટલે આમ કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે તેઓ અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેની વ્યવસ્થા કરી તે-માંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં શીખે છે. ત્યારે પછી તેઓને જ્ઞાન થાય છે કે અમુક દરજ્જા ઉ-ચિત છે અને અમુક અનુચિત છે. આરંભકાલમાં દેહદ્વારા પ્રથમ ચિત્તશક્તિ અથવા જ્ઞાનનો ઉદય આગ થાય છે. સારાસારનો સફળ વિવેક ઉદભવ પામે છે. પણ જેમ જે-મ તેની વૃદ્ધિ થાય છે તમ તેમ તેના સ્થૂલમાં સ્વભાવરૂપે તે પ્રકટ થાય છે અને જગ-ત્માં સામાન્ય વર્તનના બદ્ધ યોગ ગાહીતીવાળા ભોગીવા રૂપ થાય છે. કાંઈ પણ અપ-જ્ઞ ખીલેલા છવાત્માનો દેહ દેવસોકની રૂપજૂમિકાઓમાં તે પોતાનો કાલ પૂરો કરી રહે છે ત્યારે તેણે પ્રાપ્ત કરેલો તથા વ્યવસ્થા કરેલો અનુભવ પોતાના મૂલ-સ્વરૂપ-આત્મસ્વ-રૂપ-ને અર્પણ કરે છે અને પોતે વિસર્જન થવા માંડે છે એટલે અતે એ છવ અંશે સ-નાતન પુરુષરૂપ થઈ રહે છે. આ વખતે તેને એક વાર સત્યાભાસ થાય છે તેથી તે પુ-નરપિ અવતરે છે તે પહેલાં તેને પોતે પૂર્વે જે અવતાર ભોગવ્યો તેનું જે પરિણામ આવ્યું તેનું, તથા બધિધ્વમાં જે અવતાર આવવાનો છે તેમાં તેનાં ફલ ભોગવવાં પડશે તેનું, જ્ઞા-ન થાય છે. આ જ્ઞાન બહુ જુગ્ગ કાલ રહે છે અને તેટલો કાલ તે અરૂપ જૂમિકામાં હોય છે. ત્યારપછી તે યાજો અવતરે છે. છવને પોતાની ખરી હકીકત જાણવા તક મળે છે એમ કહેવામાં આવે છે તે આ વખતે છે. આરંભકાલમાં જુદી જુદી હકીકત અને તેનો અન્યોઅન્ય સંબંધ સમજવા જોટી તેનામાં શક્તિ હોતી નથી એટલે તેનું જ્ઞા-ન પણ બહુ યોગું હોય છે તેથી તે તકનો છવ જોઈએ તેવો જ્ઞાન ક્ષર્ધ સક્તો નથી. પણ ધીમે ધીમે જે જોવામાં આવે છે તે ચર્ચાસ્થિત સમજવાની તેનામાં શક્તિ આવે છે અને આગળ જતાં તે જૂતકાલમાં બનેલી હકીકત તેના જોવામાં આવે છે તેથી તેની

તુલના કરનાં પણ શીખે છે. આમ કરનાં કરતાં પોતે જે માર્ગે ગમ્મત કરે છે તેનો વિશ્વય પણ કરી શકે છે, પોતે કંઈકે સુધી આગળ વધે એ પણ જાણી શકે છે અને બંધિયમાં ક્યાં જવાનું છે તે પણ તેના જ્ઞાનમાં આવી જાય છે. આ પ્રમાણે જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ખીસેલા જ્ઞાનના આ ભૂમિકામાં નિવાસ કરે છે. તેની સમજ કોઈથી વધેલી હોય છે કે પોતાના જૂતકાજની સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ તેમાંથી શું ફલ નીપજવાનાં તે જાણી શકે છે અને જૂતકાજના વર્તનનું અવલોકન કરી તેમાંથી સાર શોધે છે. આ ક્રિયાથી જ ને જનિ નીચેનાં લોકમાં હૃદય પાગવાની તે બહુ સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ થાય છે અને જ્યારે તે પ્રકટ થવાનો મમય આવે છે ત્યારે શુદ્ધ શુદ્ધિની દૃઢ માન્યતા અને માન્ય સમજના કાયક ત્રેરણા એ કપે પ્રદર્શિત થાય છે. અગર જો કે બહુ જરૂર નથી તો પણ એટલું આ સ્થલે જણાવવામાં આવે છે કે રૂપભૂમિકાઓ પરની વિચાર—મૂર્તિઓ અરૂપભૂમિકામાં સાથે જતી નથી આ ભૂમિકા ઉપર તો જો આ લોકમાં તે જાતે વસ્થા બોગવી શકે તો જો આ પ્રતિ પોતાનો પ્રેમ હતો એવા હૃતરતિ પંક્તિએ પોહોચેલા જીવોની મૂર્તિ તેની આસપાસ રહે છે; તેઓને તેના ખરા રૂપમાં તે જોઈ શકે છે અને તે જીવોને તો આ લોકમાં જાન હોતું નથી એટલે તે તેની પ્રતિ સામે આવે દર્શાવી શકતા નથી. પરંતુ આવું કવચિત્ જ અને છે તો પણ એ જાંવની ગેરહાજરી તેને બહુ લાગતી નથી, શારીરિક સંબંધની ગાંઠો આટલે બધે સુધી પોહોચી શકતી નથી. ખરી સંબંધની ગાંઠો તો માન્ય જીવાત્મા સાથે હોય છે અને તે જ્યારે જીવાત્મા દેહથી મુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે બહુ મગજબુન થાય છે આ અરૂપભૂમિકામાં પ્રત્યેક જીવાત્મા દરેક વખતે પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણ કરવા જાય છે તેવામાં તેના ખરા સંબંધને ઝાળખી કાઢે છે અને તેઓ જાઓ અન્ય પોતાના ખરારૂપમાં જુલે છે અને તેઓના પરસ્પર ખરેખરા સંબંધની સર્વ ગાંઠો જમને તેમ ટકી રહે છે.

જીજ્ઞે વિભાગઃ—ઉપર જે વિભાગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેને માટે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તે ધણોજ ગીચ વસતિવાસો છે પણ આ વિભાગમાં તો વસતિ બહુ જુગ છે. એક મહાન શહેર અને શાન્ત ગામડોના જેટલો તફાવત લાગે છે આ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવાને પાત્ર થવાય એવા ખીસેલા હોય તોપણ તેની ચિત્તગતિ પરિપૂર્ણ જામત્ સયેષ્ઠ હોય છે અને પોતાની આસપાસની સર્વ હકીકતનું તેને જ્ઞાન પણ થાય છે. ત્યાં પોહોચેલા જીવાત્મા સંદિગ્ધ પોતાની જુદી કહે કહે થવાની છે અને તે સર્વમાં શું હેતુ સમાયેલો છે તે થકાર્થ સમજે છે અને કંઈકેક અંશે પોતે પૂર્વે જે કર્મ કરી આવેલ છે તેનું પુનરવલોકન કરી શકે છે. આમ પોતાને પોતે, ખીસવેલો એ પોતાનું કર્તવ્ય છે અને મરણ પૂર્વે તથા ઉત્તરાવસ્થામાં કેવી કેવી સ્થિતિ બોગવવી પડે છે અને ઉપાધિઓ વાંદરવી પડે છે એ જીવ થકાર્થ સમજી શકે છે. જે જે દેહ પોતે ધારણ કરે છે તે તેના જોવામાં આવે છે અને તેને પોતાનો ભાગ સમજી સત્ય માર્ગ પર દોરાય છે. પૂર્વ જન્મોત્તરોમાં પ્રાપ્ત કરેલ અનુભવના બંડારમાંથી શોધી સારાસાર અને સત્માસનની પોતાની સ્પષ્ટ અને અચળ માન્યતા અને વર્તનનાં ધારણો સ્થાપિત કરવા માટે મનુ જ્ઞાન કાગે લગાડે છે. શુદ્ધ શરીરમાં અધોમનને તે શ્રેય છે અને તેના કાર્યને રસ્તે

ચલાવે છે. આરંભકાળમાં તો અધોમનને એવા સચ્ચારનાં દારણુ તત્ત્વાન મમજવામાં આવે એટલે અથો તે જ્ઞાન આપી શકતો નથી તો પણ એ સચ્ચારને ધીમે ધીમે દૃઢ બેસતા જાય છે કે સત્ય, ન્યાય, ગાન, ધર્મ ઇત્યાદિ સદ્ગુણો છે એવા તેના અધોમનમાં નિઃઃક અને સન્માર્ગે ચલાવનાર વિચારો ચુરાયમાન થાય છે. મનુષ્યમાત્રને માટે નિત્યના વ્યવહાર થા જ્ઞાનિ, મંડળ, પ્રજ્ઞ, ધર્મ ઇત્યાદિનાં જાધન અમુક રીતે વર્તવાની આવશ્યકતા પ્રતિપાદન કરે છે; તેમ જતાં ક્વચિત કોઈ લાલસાના જલધી તે જાધનની અવગણના કરવામાં આવે છે; ક્વચિત કોઈ કામના અથવા ગતેઃગતિના જાળવાન સપાટાથી તે જાધન-કારે મૂકવામાં આવે છે. એમ જતાં કૃદલીક જાળવ એવી છે કે જેનામાં આત્મજ્ઞાન ખીલ્યુ હોય તે એ કરવાનોજ નહી, દારણુ કે એનો તેની પ્રકૃતિથીજ વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાય છે. તે અસત્ય ભાષણુ કરેજ નહી અથવા વિશ્વાસપાત કરેજ નહી અથવા એવું કોઈ હિણું કામ કરે નહી. તેનાં છેક અદરનાં તત્ત્વમાં એ ધોરણુ ગઠાઈ ગયાં હોય છે એટલે ગમે તેવી લાલચ અથવા ગમે તેવા સયોગો આવી પડે તો પણ તેથી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું એ તો બની શકે નહીજ એવી વાત થાય છે. આ સર્વ જાળવ જવાત્માનું ચારિત્ર સૂચવે છે. પોતાની અધોભાગની ઉપાધિને જીવ એવી રીતે ઠોરવા સમર્થ થાય છે તેમ જતાં તેના સજાધમાં તેમજ તેનાં કૃત્યો સજાધી પોતાનું જ્ઞાન જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ નથી હોતું. અધોભૂમિકાઓ તેને બહુ ઝાંખી જેવામાં આવે છે. તે તેના મુખ્ય નિયમો જાણે છે પણ તેની વિગતવાર દહીકત જાણતો નથી. એટલે આ ભૂમિકામાં વિશેષે કરી તે જેમ જેમ ખીલતો જાય છે તેમ તેમ તે પોતાના દૃઢ જે આ જગતમાં નેના પ્રતિનિધિ પડે થોડું ઘણું કામ કરે છે તેનો સમાગમ ચચાર્ય સમજતો જાય છે અને એમ કરતાં કરતાં તેનું પોતાને પુરતું જ્ઞાન થાય છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેથી સમજી શકાશે કે જેઓ આત્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે ઇચ્છા-પૂર્વક દારણુ રાખે છે તેવાજ આ ભૂમિકામાં રહે છે. અને આંહી રહેવાથી તેઓ ઉપરની ભૂમિકામાંથી થતી અસર ગ્રહણ કરવા સારી રીતે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. અન્યો અન્ય વ્યવહારનું સાધન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે અને મોટું થતું જાય છે. એથી કરી તેમાં પદ સંપૂર્ણ રીતે ઉપરની અસર વહે છે. આ અસરની શક્તિ એવી છે કે વિચારણાશક્તિ આ-ચર્યદારક સ્પષ્ટતા અને તીવ્રતા પામે છે. જેઓ દજ ખીલતા જાય છે તેને પણ આ અસર વાળાય છે. અધોમનમાં તે કળીભૂત થતાં તે મનુષ્ય સદ્ગ જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું વલન ધરાવે છે. સારી પેઢે જે ખીલેલા હોય છે તેની દષ્ટિ બહુ વિચક્ષણુ થાય છે. તેને જીવતકાલનું ચચાર્ય જ્ઞાન થાય છે, કર્મનાં મજ્જ જાણી શકે છે, તે કેમ અને કેવાં ફલ આપશે એ વાત તેના સમજવામાં આવી જાય છે, અને કેવાં કર્મ દજ ફલ આપવા તત્પર થયાં નથી એ પણ જાણી શકે છે.

સ્થૂલ શરીરથી મુક્ત થયા પછી આ ભૂમિકામાં આવનાર જવાત્માઓને પોતાની વૃદ્ધિ કરવાની બહુ સારી તક મળે છે. આંહી તેઓને આગળ વધેલા અન્ય જવાત્માઓ પ્રધારે સાર જ્ઞાન આપે છે, આંહી તેઓ પોતાના ગુરુઓના અપરોક્ષ સમાગમમાં આવી

અને છે. આંદી હવે વિચાર-રૂપનાં ચિત્ર માત્ર જોવાનાં નથી, આંદીનો અવર્ણ્ય તેજના ઝાકારા થાય છે. એક જીવાત્માના વિચાર ખીજા પ્રતિ જાય છે ત્યારે તે તત્ત્વરૂપે એક તારાની પેઠે જાય છે. મુખ્ય તારામાંથી વહેતા તેજના તરંગથી તેઓનો પરસ્પરનો સંબંધ પ્રદર્શિત થાય છે એટલે પૃથક્ પૃથક્ કહેવાપણું રહેતું નથી. આંદી વિચાર એક ઓરડામાં ઢિવાના જેવો દેખાય છે એટલે તે વડે તેની આસપાસ સર્વ દેખાય છે. પણ તેને પોતાને દેખાવા કાઈ અન્ય સાધનની જરૂર નરૂર રહેતી નથી, તેમ વિચાર દર્શાવવાં વાણીની જરૂર નથી.

ઉપરનો લઘુઃ—આ ભૂમિકા સર્વથી તેજસ્વી છે. આપણી મનુષ્ય જાતિમાંના બહુજ યોગ આંદી નિવાસ કરવા પામે છે. એટલે શિખર માત્ર મહાત્મા અને મહાન્ યોગીઓ પોહોચી શકે છે. રૂપ—રંગ—નાદ આંદીનાં અવર્ણ્ય છે. વૈષ્ણવી જાણના શબ્દ તેના તેજસ્વી સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી. એટલુજ કહેવું જસ ધમે કે એવી સ્થિતિને આપણામાંના યોગજ ભોગવવા પાત્ર છે પરંતુ એવી આશા બધાય છે કે ખીજા પણ એ શિખર પોહોચી શકશે; અને એ પણ નીચેની ભૂમિકાઓમાં વાવેલાં ખીજનાં દલ છે એમ જણાય છે. માનસિક કેળવણીની અત્યાવશ્યકતાએ તેઓ પોહોચેલા છે અને ત્યાં ઉત્તમ તથા અધોગમનની અંકયતા થઈ ગઈ છે. તેઓની દૃષ્ટિ ઉપરથી અવિદ્યાનો પડદો ખસી ગયો છે અને દેહને વિષે આત્માભિમાન રહ્યો નથી તેઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી પોતે દેહ અને તેના સ્વભાવથી જુદો છે એવું સમજી અનુભવવામાં આવેલું છે અને આત્માના અનુભવ માટે આ સર્વ સાધન છે માટે તે પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ કરે છે. પૂર્ણાંશ જે ખીટ્યા નથી તેઓ આ ઉપાધિઓનાં બંધનમાં રહી સંપૂર્ણ અનુભવ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ એવું વળતે જાને પરંતુ તે પ્રત્યે અહંભવન જાવ રહી તે છુટકામાં પડે એ તે વાતજ જાનવાની નહિ. તેઓના અનુભવ જ્ઞાનનું તેમને સદા જ્ઞાન રહેવાથી પ્રતિદિન તેમજ પ્રતિજન્મ તેઓ એવી લુપ્ત કરતા અટકે છે. વળી છેક જોએ અરે ખીટ્યા આ ભૂમિકાના જીવોને એ જ્ઞાન કદાપિ જન્મોત્તરને હીરે સ્પૃશ્ન-દિવિરો પર્યંત પોહોચે નહિ તો પણ તેનું સામર્થ્ય એટલું બધું છે કે તેના વ્યવહારના સર્વ વિચારોમાં એ જ્ઞાનનો આભાસ થયાં કરે છે. પૂર્વ જન્મોત્તર જોવા બેસવાની જરૂર રહેતી નથી પણ તેનું જ્ઞાન વર્તમાન કાલના જ્ઞાનમાંજ પ્રદર્શિત થયા કરે છે. એવાં ગાણ-સોને સર્વ કુલ સધળું અનેક નહિ પણ એકજ દેખાય છે.

મહાત્માઓની કલ્યાણકારક અસરો ઘણું ભારે આ અરપતોકની હૃદય ભૂમિકામાંથી વહન કરે છે અને ત્યાંથી તેઓ મનુષ્યજાતિને ખીલવવા પ્રયાસ કરે છે. તેને માટે પૃથક્ પૃથક્ મનુષ્યના જીવાત્માને તેઓ કામે લગાડે છે. તેઓના આત્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનને આધારે તેઓ પ્રેરણા કરે છે તેથી કરી તેઓની બુદ્ધિનો પ્રકાશ થાય છે અને મનોરૂપિત જાન્ય થાય છે. તેઓની સ્વાભાવિક સમજશક્તિ પણ પૂર્ણ જાગૃત થાય છે. તેથી કરી તે હૃદય વિચારોથી તરફ ગમન કરે છે. સૂર્યનાં કિરણો એક મઘબિંદુથી જન્મ સર્વત્ર પડ્યાં દેખાય છે અને જે જે વસ્તુ ઉપર તે પડે છે તે તે તેના સ્વાભા-

વિક્રમ પ્રમાણે તેવો ઉપયોગ કરે છે તેવીજ રીતે આ બુદ્ધિમાં નિયમ કરનાર મનુ-
ષ્યો-મહાત્માઓ ને પ્રકાશ કરે છે અને ને જીવનશક્તિ અજાણે છે તે સર્વ જીવો પ્રતિ
ગમત કરે છે. આ પ્રમાણે કરતું એ તેઓનું કર્તવ્ય છે અને તેનો યથાશક્તિ લાભ લઈ પ્રત્યેક
જીવ આગળ વધે છે અને ખીસે છે. સર્વ લોકમાં ને નિયમ સામાન્ય પ્રવર્તે છે તે પ્રમાણે
આ દેવલોકમાં પણ પરોપકાર કરવો એ ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય ગણાય છે. એટલે આનંદિક કેળવણીની
અભ્યાસરચાએ પોહીએલા આપણા બંધુજનો ને આ શક્તિના મંદાર છે તેમની તરફથી, પો-
તાની શુદ્ધિ કરવાની હચ્છા રાખવાવાળા મનુષ્યો ને મથન કરે છે તેમાં શક્તિ પ્રાપ્ત
થાય છે.

૩

અભ્યાસ

(અનુસધાન ૫૪ ૧૮૨ થી)

સમાધાન શું છે અને સમાધાન શું નથી તે વિષે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય વિચાર આ-
પણે કરી આવ્યા. સમાધાન એટલે સમ એવા બ્રહ્મને વિષે સર્વદા ચિત્તનું સ્થાપન કરવું
તે. બ્રહ્મ સર્વદા સમ છે, સમ એટલે સમાન, એકરસ, એકરૂપ, નિર્વિકાર ઇત્યાદિ કહી
શકાય તે વાસ્તવિક છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે હું સર્વશક્તને સમ છું, મને
કોઈ દ્રવ્ય નથી કે પ્રિય નથી, તેવી ને રાગદ્વેષાદિ હ્રદમાત્રની વચમાંની સમતા તેને અ-
ત્ર સમ-શબ્દે કરીને કહેવાનો હેતુ છે. શીતાતપ, રાગદ્વેષ, આદિ હ્રદમાં સમ સાચવવાનું
નામ સમાધાન છે; એજ ન્યાય અને વિશ્વવ્યવસ્થાના સ્વાભાવિક નિયમનું સ્વરૂપ છે. જ-
નિતે બ્રહ્માકાર કરી, બ્રહ્મની સર્વમયતા શક્તિમાં ઉત્તરવી એટલે સમ્યક્ પ્રાપ્ત થાય. વિ-
શ્વની વ્યવસ્થાજ સમતા ધોરણ ઉપર છે. એક સામાન્ય મનુષ્યશરીર જેમજે તો તેમાં
પણ જ્યારે રોગની પીડા થાય છે તે શરીરનો સમ પુનઃ સ્થાપી આપવાને માટે ધાય
છે; ઉત્પાત, ઉલ્કાપાત, ભૂકંપ, ગનાટ્ટિ, અતિશુષ્કિ, આદિ સર્વસામાન્ય આપત્તિઓ પ-
ણ વિશ્વલીલાના સમમાં વિપત્તિ થવાથી નીપજ આવે છે, અને સમની સ્થાપના યત્ના
શાન્ત પડે છે; સપત્તિ વિપત્તિ આદિ અનુભવમાત્રમાં સમતા ઉપભવથી એજ સાર છે.
અનુભવ આવેલો એમ ને કહેવાય છે, અમુકને હજી અનુભવ નથી એમ જામી દર્શાવવા-
માં આવે છે, પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થયા છતાં અનુભવનો ઉદય થયો નથી એવું ને જોવાય છે,
તે સર્વમાં તાત્પર્ય એમ છે કે તે તે વિપત્તિના સમનું રહસ્ય તે તે વ્યક્તિના જાણવામાં આ-
વ્યું નથી, ને તેથી અનેક પ્રકારે વિપત્તિ ઉપભવી પોતે દુઃખ માને છે અને અન્યને મ-
નાવે છે. અનુભવ એટલે મનકર્મવાણીથી કાંઈ પણ વાતનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થઈ આ-
વેલો તે; અનુભવ કદાપિ હ્રદ અથવા હૃદય વિના યતો નથી; અને અનુભવનું રહસ્ય હૃદય-
નો જ્યાં અભાવ છે એવી હ્રદમાત્રની મધ્યની ને સ્થિતિ છે ત્યાં રહેતું છે. અદૈત્ત એક
બ્રહ્મમાં સૃષ્ટિ અને જગત્નો આરોપ થાય છે ત્યાં પણ ઉપનિષદોમાં 'હુ એક છું તે બધું
યાદ' એમ હ્રદોત્પત્તિ કહેલી છે. એમ કહેવામાં હેતુ એટલોજ છે કે અદૈત્તને અદૈત્તનો
અનુભવ થવાને માટે હૃદય આવશ્યક છે, ને વાસ્તવિક હૃદય તો છે નહિ, એટલે હૃદયનો આ-
રોપ કરવામાં આવ્યો છે. 'બધું યાદ' એવી સ્વેચ્છાએજ અદૈત્ત હૃદય છે એમ એ

આરોપ કહેવાતું તોત્પર્ય છે. મનુષ્યમાત્ર, વ્યક્તિમાત્ર અદ્વૈત છે, પણ પોતાને વિષે દ્વૈતનો આરોપ સ્વેચ્છાથી કરીને ક્ષણે ક્ષણે 'બહુ' થાય છે, ને અનંત જગતનું પોને સ્પષ્ટ અને સંદર્ભતા ક્ષણે ક્ષણે બને છે, પરંતુ એ બધા દ્વૈતારોપનો હેતુ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, અદ્વૈત અદ્વૈતને અનુભવે એવો એ આરોપનો હેતુ છે. ત્યારે દ્વૈત એટલે દ્વંદ્વમાત્રની મધ્યના સમત્વનો ઉદય વૃત્તિમાં યદ્ય આવે છે, દ્વંદ્વમાત્રમાં સમત્વનું દર્શન ઝટ-થાય તેવી સરલતા અને સહેજતા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આરોપની અવશ્યકતા રહેતી નથી, આરોપિત ને દ્વૈતભાવના તેનો અપવાદ નામ અસ્ત યદ્ય જાય છે, ને અનુભવનો અવધિ આવી રહે છે. અદ્વૈત અદ્વૈતને અનુભવી નિરવધિ સમતાના આનંદમાં વિહરે છે.

અનુભવ અથવા સમની પ્રાપ્તિ તે સમાધાન; સમ એવા બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ તે સમાધાન. એ સમાધાનની પ્રાપ્તિના અનેક માર્ગ છે. કર્મયોગ, બક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, એવા ને ત્રણ યોગ ગીતામાં કહ્યા છે તે સર્વમાં સાર એ છે કે સમ પ્રાપ્ત કરી તેના ઉપર સ્થિતિ કરવાને યત્ન કરવો. કર્મમાત્ર ફલાભિસધિરહિત થઇને કરવાથી તે તે કર્મજન્ય ને રાગદ્વેષ તે ઉદ્ભવતા નથી અને અંતઃસ્થ એજનો વ્યય થતો નથી. બક્તિયોગથી જેનું ભજન હોય તદાકાર વૃત્તિમાત્ર રહેતાં અને સર્વ તદર્પણ થતાં પણ રાગદ્વેષભાવ યદ્ય ઉદ્ભવ્ય અંતની મધ્યનું ને સમત્વ તે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનયોગ એટલે શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનાદિ પ્રકારોથી, તેમજ સંસ્કૃત પ્રાકૃત આદિ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી અનિર્વચનીયપ્રમાતિ આદિ પ્રક્રિયાઓથી, શુરુ આદિ દ્વારા અનેક દષ્ટાંત આપવાનાદિથી, બુદ્ધિને દ્વંદ્વમાત્રના સમ ઉપર સ્થાપવાનોજ હેતુ છે; વેદાન્તની અનેકાનેક પ્રક્રિયાઓ પણ તેજ અર્થે બાંધવામાં આવી છે. અધિકારી અનેક પ્રકારના થાય છે, અને જેનો જેવો અધિકાર હોય તેને તેવી પ્રક્રિયા રુચે છે તથા તેના આચારમાં પ્રવેશ પામી શકે છે; સર્વ પ્રકારો સર્વ ક્રાંત્યો જાણવા કે કરી એવા એવું આવશ્યક નથી, જે તે પ્રકારે અનુભવ આવે, સમની પ્રાપ્તિ થાય, એજ સાધ્ય છે. એટલાજ માટે સાધકને ઇષ્ટ છે કે તેણે અનેક ગ્રંથો વાંચવા, અનેક શુરુ પાસે શ્રવણ કરવું, અનેક પ્રશ્નોત્તરો અને વાદવિવાદો કરવા, વેદાન્તશાસ્ત્રમાં નિપુણતા મેળવવી, એ આદિ પ્રવૃત્તિમાં શ્રેય માનવું નહિ; પોતાનો અધિકાર પોતાની મેજે કે શુરુ દ્વારા જાણી ભેષ, વારંવાર તે ઉપર દૃષ્ટિ રાખી, જે તે ક્રાંત્ય એક પ્રક્રિયા લેવી અને તેનો અનુભવ કરવા યત્ન કરતાં સમત્વની પ્રાપ્તિ થાય એમ આચાર વિચારનું વક્ત્ર સધવું. એજ સમાધાનનો માર્ગ છે.

પ્રવૃત્તિ, પછી તે મનની વાણીની કે શરીરની પણ પ્રવૃત્તિમાત્ર અમુક પ્રકારના વેગ વિના સંભવતી નથી, અને વેગમાત્રમાં કાંઈને કાંઈ વ્યય થયા વિના રહેતો નથી. સર્વ વ્યય કરતાં જેને યોગમુક્ત અથવા સમધાતુ કરતાં ને અદ્વૈત ધાતુ એજ કહેવાય છે તેનો વ્યય થવાથી મનુષ્ય એવું બ્રહ્મ અને પતિત થાય છે કે તેના મનુષ્યજન્મનું સાક્ષ્ય આ એક જન્મમાં યદ્ય શકવાનો માર્ગજ રહેતો નથી. અને છતાં પ્રવૃત્તિ તથા તર્જન્યવેગ વિના જીવિતજ સંભવતું નથી. ત્યારે, સમાધાન એટલે સમ જે ઉપર વર્ણવેલી સમતા તેનું અતઃક્રમે વિષે નિરંતર આધાન નામ સ્થાપન કરી રાખવું, આધુ પાશ્વું ચક્ષાય તોપણ ને ભાંજ આવવા યત્નવાન રહેવું, એથી કરીને વેગને અંગે આવશ્યક એવો ને વ્યય

તે યશો નદિ, અને સહજનનદની સ્થિતિ સર્વદા અનુભવમાં રહેશે. આ પ્રકારે વ્યવસ્થિત-
વેગ હોય તોજ અંતરમાં બલની સમૃદ્ધિ પધે અને આકૃતિની મન્યતા સાથે ચિત્તની શા-
ન્તિ અને સંકલ્પની સિદ્ધિ સહજમાં થઈ આવે.

વિવેક, વિરાગ, શમાદિસંપત્તિ એ ત્રણું વિવેચન કરતે કરતે આપણે આ પ્રકારે
શમાદિસંપત્તિમાંના છેવટના અંતઃ સમાધાનનું નિર્વચન કરી રહ્યા. આ ત્રણ સાધનની પ્રા-
પ્તિ છતાં પણ એક ચતુર્થ સાધન અવશ્ય રહે છે, અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સાધનચતુષ્ટ-
યસપન્નસાધક અધિકારી કહેવાય છે. અધિકારિશક્ષણજ સાધનચતુષ્ટયસપન્નપ્રમાતા તે
અધિકારી એમ વેદાન્તસારમાં કહેવામાં આવ્યું છે, અને એ લક્ષણમાં પ્રમાતાશબ્દનું શુ
પ્રયોગન છે તેનો વિચાર પણ આપણે આગળ કરીશું. પરંતુ જે સાધનચતુષ્ટયસપન્ન ય-
વાથી અધિકારી થવાય છે તેમાંનું ચતુર્થ સાધન જે મુમુક્ષુતા તે વિશે હવે આપણે વિ-
ચાર કરી નેહયું.

(આગળ ચાલુ)

૩

૪૬.

૧

શંકરાચાર્ય.

શંકરાચાર્યના સમયનો નિર્ણય કરવાને ઘણી પાસાથી લેખો પ્રવર્તે છે; તેમણે આચાર્ય-
ત્વની ચાર, સીમાએ સ્થાપેલા શારદા, વ્યોતિષ્ઠ, ગોવર્ધન અને શૃંગેરી મઠમાંની આચાર્ય-
પરંપરાઓને આધારે, તેમ બહારનાં પીઠનાં પ્રમાણોથી એ સમયે વિવિધ પ્રકારના નિર્ણયો
કરવામાં આવે છે. આટલુંજ નથી, પણ શંકરાચાર્યના પોતાના અત્યંત વિશેષ પણ આ-
પણને ઝાઝું બાજુવામાં નથી. આનંદગિરિ અને માધવાચાર્યના શંકરદિગ્વિજયોમાં પણ
તેમના આચાર્યત્વને અનુકૂલ વાદવિવાદ અને જયપરાજયની કથા કરતાં અધિક આપેલું
નથી. મત્તજાર કીનારા ઉપર કોઈ અપ્રસિદ્ધ ગામડામાં જન્મ પામેલું આ બાલક આચાર્ય-
ત્વને કેવા અંતર્વિકાસના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયું તેનો ઇતિહાસ આપણી પાસે નથી, તે આ-
પણનાં સાધન પણ દુર્લભ છે, માત્ર તેમના અનેકાનેક ઉદ્ગારોમાંથી આપણને તેમના
પરમાત્માનો સ્પષ્ટ અનુભવ થઈ શકે છે. એ બધી વાત અતિ ઉપયોગી છતાં આપ્રસંગે
તેમના જીવનની કે તેમના દિગ્વિજયની કે તેમના સમયની એકે સંખ્યા કરવાનો આપણે
હિંસ નથી. શંકરાચાર્યે એવું શું કયું કે જેથી તેમણે જગદ્ગુરુત્વ સિદ્ધ થઈ આવ્યું એટલા
એક પ્રશ્ન ઉપરજ આપણે વિચાર કરીશું તો એ વ્યક્તિના અગાધ મહાત્મ્યનું આપણને
કાંઈક બાત થઈ શકશે; અને એવા ઇશ્વરાવતાર મહાત્માના શુશ્રુણુર્જનનનાં આપણને
આનંદ આવશે.

શંકરાચાર્યનું નામ અદ્વૈતવેદાન્ત—કૃપશાદૈત—સાથે જોડાયેલું છે; પણ વેદ અને ઉ-
પનિષદો શંકરાચાર્યના પ્રવેશના સમયમાં વિદ્યમાન હતાં, વ્યાસનાં વેદાન્તપ્રણેતા, શ્રીકૃષ્ણાકાં
મમવદ્ગીતા, અને ગૌડપાદ આદિ મહાત્માઓના વેદાન્તની રહસ્યપરિપાટી પ્રસિદ્ધ કરતા
મધુર લેખ પણ સર્વ સાથે વિદ્યમાન હતા. ત્યારે શંકરાચાર્યે અદ્વૈતનો કોઈ નવો શોધ

કર્મો કે તે વિચારની નવી પ્રસિદ્ધિ કરી એવું કહેવાને આપણી પાસે વિશિષ્ટ દારણ જણાતું નથી છતાં શકર અને કેવલાદૈત એ શબ્દો એક એકનાં પર્યાય બેવા ધર્મ ગણા છે, અદૈતના ઉદ્ધારક, સ્થાપક, અને પ્રસિદ્ધિકર્તાના આચાર્યબ્રહ્મગવાન હોય એમ મનાય છે એ માનવામાં બહુ સાર્થકતા છે, ને તે સાર્થકતા શાથી છે એ જોવાનુંજ આપણું કામ છે. એ જોવા જનજીવાથી કેવલ ઐતિહાસિક મહાપુરુષના કર્તવ્યની મહત્તા સમજવી એટલેજ લાભ નથી, વેદાન્ત ઉપર શ્રદ્ધા કરતા સુજનોએ કેવા માર્ગથી તે પરમાત્મભવો સાક્ષાત્કાર પામવો એ સમજવાના ક્રમમાં પણ આ સમજણથી ધણો લાભ થવાનો સંભવ છે.

આર્યવર્તમાં વેદમાર્ગની પ્રવૃત્તિ ઘર્ષ રહી હતી, સર્વેત્ર કર્મમાર્ગનું અતિશય પ્રવલ્લ પ્રવર્તતું હતું. કાલક્રમે કરી આર્યજનો જેમ જેમ અધિકાધિક દેશ પ્રાપ્ત કરતા ગયા, દેશ-પ્રાપ્તિને અંગે અનેક પ્રકારની રાજ્યાદિવ્યવસ્થા તેમને માથે આવતી ગઈ, અને વિવિધ વર્ણ અને જાતિ આદિનો તેમને સંસર્ગ થતો ગયો, તેમ તેમ તેમના મૂલના આચાર-વિચારમાં કોઈક શિથિલતા આવતી ગઈ. એ વાત તો નિર્વિનાશ હતી કે અદૈતભાવનાના વેદ એટલે જ્ઞાનમાત્રના રાશિરૂપ જે સગ્રહ તેના અતના ફલ રૂપ વેદાન્ત એ નામને યથાર્થ રીતે પાત્ર હતી પરંતુ એ વેદાન્તની ભાવના અપરિપક્વ હૃદયોમાં ફરી નાકે એવી નથી, ફરી શકે એવી નથી એટલુંજ નહિ પણ યથાર્થ રીતે ફરે નહિ તો જ્ઞાનિ ઉપજાવે એવી છે. આપણા પ્રાકૃત કવિ દયારામભાઈએ કહ્યું છે તેમ,

સિદ્ધણુ કેરૂ દૂધ હોય તે સિદ્ધણુ સૂતને જરે,

કનકપાન પાળે સહુ ધાતુ ફાડીને નીસરે—પ્રેમ ૨૨૦

વેદાન્તભાવના પણ એવાજ પ્રકારની છે. આપું એ ભાવનાનું ઉદ્ધારક પણ અનધિકારીને મારક સ્વરૂપ સમજી જાણે. એ ભાવનાનો ઉપદેશ અતિ વિરલ અધિકારીઓને કરતા, અને પોતે એજ વિદ્યાની ઉપાસનામાં અવિદ્યાના પ્રપચ માત્રથી નિર્મુક્ત રહી વિદ્યાનો સગ્રહ અને ઉદ્દોગ ચલાવતા. રાજ્યવ્યવસ્થા પણ આવા વિષયવિભાગને અનુકૂલ હતી અને વર્ણશ્રમધર્મની મર્યાદા સર્વને પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર ગુણુધાન કરતી હતી. એવામાં ધીમે ધીમે શૂદ્ર, નિષાદ, આદિ નવીન વર્ણોની વૃદ્ધિ થવા લાગી, વર્ણસકર પ્રગ્નઓ પણ ઉત્પન્ન થતી ચાલી, અને બ્રાહ્મણોની આવી મહત્તાને એક પાસાથી સહન ન કરવાની તેમ જીજ્ઞા પાસાથી કર્મકાંડના વિસ્તારમાં કામ સાર ન જોવાની વૃત્તિ જન્મ પાળી. આ-ર્યવર્તમાં ધણે ખરે સ્થાને આવો વિચાર પ્રવર્તવા લાગ્યો. એજ સમયે કપિલવસ્તુના મહારાજને ત્યાં પ્રસિદ્ધ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણદેવનો જન્મ થયો. તેમને પ્રકાશની પ્રાપ્તિ ધર્મ, અને તે યોગકર્મોના પ્રયુક્ષ યથા એમના ઉપદેશનો સાર એ હતો કે જગત્-મિથ્યા છે, હિમ રૂપ છે, અને હિમમાત્રનું નિર્મલ વૃષ્ટિ અથવા કામ છે; વૃષ્ટિસારિત ધર્મ નિર્વાસન યવાથી સુક્તિ અથવા નિર્વાણ અતુભવાય છે આ ઉપદેશમાં અને અદૈત વેદાન્તના ઉપદેશમાં દેખીતો ફરક કશો નથી. મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને જે પરમ સત્ય છે તેનું દર્શન થયું છે તેજ તેમણે ઉપદેશ્યું છે જે હૃદયો પરમ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમનો દ્રવીભાવ એવો આ-ર્ય અને ગપુર દોષ છે કે તેમનામાં 'સ્વ' એવું જ્ઞાન પણ રહેતું નથી, હું જ્ઞાન પામ્યો છું, મને જ્ઞાનદં થાય છે, એ બેદયુધ્ધિ તેમનામાં રહેતી નથી, વિશ્વમાત્રના સુખ આ-

દુષ્ક્રિયા પોતાના જ રહિતમાં ધક્કાં હોય એમ તેમની કોમળ હૃદયતા સર્વત્ર વિવસી રહે છે. બુદ્ધ મહાત્માએ વિશ્વમાત્રનો ઉદ્ધાર કરવાને પોતાના હૃદયમાં પ્રકટ થયેલો પ્રકાશ સર્વના હૃદયમાં પ્રકટ કરવાનો આરંભ કર્યો. તેમને પણ તો સર્વથા તેમના હૃદયની પ્રસાદી વિશ્વને મળે એવા વિશ્વનું અહોભાગ્ય હતું, પણ વિશ્વ પોતે તેમના એ પ્રસાદનો સદુપયોગ કરે એવા અધિકારને હજી પ્રાપ્ત થયું ન હતું.

બ્રાહ્મણોએ ચિરકાલથી કોઇને પણ પ્રવેશ આપવામાં ધણીજ સખ્ત હાય રાખી ને મુક્તાગારનાં દ્વાર સાચવી રાખ્યા હતા તે આમ એકા એક હાડી ગયેલું જોઈ સર્વ વર્ણ અને સર્વ આશ્રમના લોક નિર્વાણ પદનીએ પહોંચવાના ઐત્સુક્યથી મહાત્માથી મુક્તના ઉપદેશને ખડું ભક્તિપૂર્વક ચપલુ કરવા લાગ્યા. નાત, જાત, વર્ણ, આશ્રમ ક્ષણની અપેક્ષા નથી, વેદમાર્ગના કર્મકાંડ આદિનો આગર બંધ છે, એકતા એક બુદ્ધપ્રેરકા ધર્મદેશનાના આદેશને અનુસરતાં નિર્વાણ કરતવગત છે, એવી ભાવના સર્વે પ્રસરતી ચાલી અને સર્વને પ્રિય પણ થવા લાગી. એ બુદ્ધધર્મની શક્તિનો વિચાર આપણને ત્યારેજ આવી શકે છે ત્યારે બુદ્ધના અનુયાયી મહારાજન અરોકનું આખા આરોગ્ય ઉપરનું ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય આપણા સ્મરણમાં રહે હિમાલયથી લઈ સુધી બૌદ્ધધર્મનો મહિમા પ્રચલિત થઈ ગયો આવા સમયમાં શકર ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. શકરાચાર્યે બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃપાપના કરવા ને દિગ્વિજયવાદિ મહાપ્રારણ કરી છે તે ઉપરથી તેમના અનુયાયીઓએ બૌદ્ધોત્તે સહાર કરી બુદ્ધધર્મને દેશમાંથી ઉચ્છિન્નપ્રાય કર્યો એમ માનવામાં આવે છે, પણ એ વાતનો પ્રતીતિકારક પૂરાવો મળી શકતો નથી અને એમાં કાંઈ સત્ય હોય એમ લાગતું નથી વાસ્તવિક માત્ર એવી જલ્પ છે કે બુદ્ધધર્મમાં અધિકારની અપેક્ષા વિનાજ સર્વત્ર ને પરમ રહસ્યનો ઉપદેશ થતો હતો તેને પરિણામે બ્રહ્મતા વધારે પેશી ગઈ હતી. વાક્યાપરિચયમાત્રમાજ શુદ્ધતાની સમાપ્તિ થતી હતી, અને આધુનિક વેદાન્તીઓ જેવા બૌદ્ધો તે સમયે બુદ્ધના વિશ્વાધ્વમાર્ગને કવક લગાડના હતા એ બ્રહ્મતા વધતે વધતે એટલી બધી વધી કે અરોકના મહારાજની ગાદીએ પણ એક શૂદ્ર પોતાના ધણીનો વધ કરીને ચઢી બેઠો આવી અધમતાના કેટલાક સૂચનો આપણને, તે સમયને ઉદેશી લખાયેલા નાટકોમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુ અને ભિક્ષુકીઓનો જે ઉપહાસ થોડોલો હોય છે તેમાંથી પણ યથા આવે છે. વિશિષ્ટાદૈતવળાએ ધણે પ્રસંગે અદૈત વાદોએ 'પ્રચ્છન બૌદ્ધ' એવો ઉપાગ્રહ આપેલો છે. ત્યારે એક પાસાથી બૌદ્ધોની પોતાની નિર્બંધતા અને બીજી પાસાથી શકર ભગવાનનો ઉપદેશ તે બેની વચમાં એ ધર્મ ધીમે ધીમે હાચ્છન થઈ ટીબેટ, ચીન, જાપાન, આદિ વિદેશોમાં જઈ પચ્યો હોય તો તેમાં ખડું અસંભવ જોવા નથી.

શકરભગવાને જે કંઈ તે એટલુંજ કે બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર એટલે વેદમાર્ગ અને વેદાન્ત ઉપર સર્વની શ્રદ્ધા પુનઃસ્થાપન કરી. બુદ્ધધર્મમાં કહેવા સમને જોડુ પાડ્યા જેડું હતું નહિ, પરંતુ તેમાં વર્ણ, આશ્રમ, કર્મ, આચાર આદિનો જે અનાદર કરવામાં આવ્યો હતો તેની આચાર્યે આયસ્કતા દર્શાવી અધિકારાનુસાર જ્ઞાન યથા શકે છે, અધિકાર વિના મને તેડું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પણ વાતને ખડે હાનિ કરે છે એવું સમજ

મત આપનારાઓના ધ્યાનમાં હમેશા રહેતું નથી એજ દિવંગીરી બૂરેલું છે

યદપિ ધણા મત મળીને કોઈ વાત થઈ શકે તેટલાથી તે વાત ખરી કે ચોખ્ખી છે એમ મિથ્ય થતું નથી તથાપિ જે કામમાં સવનો સરખોજ સ્વાર્થ છે તે કામને તેજ માણસોના ધણા મતથી નરવું એ ધોરણ એકદરે ખોટું કહી શકાય તેવું નથી માણસો મત આપનામા મત અને મતના ધોરણને સમજતા નથી તેથી ધણી વાર ખરાને ખદને ખોટું જ ઈ આવે છે, પણ જે સર્વ કોઈ પોત પોતાની પૂરી જવાબદારી સમજીને વિચાર પૂર્વક મત આપવા શીખે તો એ ધોરણથી ધણામા ધણો લાભ થાય એમા સંશય નથી

તુકાગમ તોત્યો

સુમધમાં ધર્મ સખધી પ્રવૃત્તિને અગે ધર્માદાયને અગે, વિદ્યાવૃધ્ધિનાં કૃત્યોને અગે, કે દેશોત્તિકારક રાજકીય અથવા વ્યાપારી પ્રસંગોને અગે, આ શુદ્ધસ્થતુ નામ સુક્ષ્મદ્વિધી વિચરનાર સર્વ કોઈના જાણવામા હોતુજ જોઈએ અને આટલી જાંધી સર્વદેશી ઉપયોગિતા છતાં એ પુરુષની સાદાઈ અને કરા; પણ દબ કે આડખર વિના કામ કરવાની નિરભિમાનિતા એટલી જાંધી આશ્ચર્યકારક હતી કે તેમના નામનો શબ્દધ્વનિ વર્તમાનપત્રામા થવા માગ્યો નથી તેઓ ધણા ધાર્મિક થીએસોફિસ્ટ હતા, અને યોગાદિ વિદ્યાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવા ઉપરાત વેદા તના શ્રવણ મનનનિદિધ્યાસનમાં ખુબુ રચિ રાખતા, એ ધર્મમાનનાને ખતે તેમના હં યમા જે વેગ અને વિસ્તાર ગસરી રહ્યાં હતા તેથીજ તેમની પ્રવૃત્તિમાનમા જવ આવતુ હતુ અને તેમને હાથે લાખો રૂપીઆનો પરાપકાર તેમની પોતાની કેમાટેમાથી થઈ આવતો પ્રાચીન સંસ્કૃત પ્રાકૃત શ્રયોને ધર્મોત્તતિને અર્થે પ્રસિધ્ધિમાં લાવવાનું મહાભગીરથ કૃત્ય તેમણે આરબ્યુ હતુ તે તે અર્થ તેમણે એક રૂડ પણ મૂકતુ છે દાકતર એક્ષ મ્યુનરે સ્કગ્વેદ હિતા પ્રથમ છપાવી પણ તે ૨ ૨૦૦૭ ના મૂલ્યે મળતી હોવાથી સર્વોપયોગી થઈ શકી નહિ એજ સહિના તથા બાધ્ય તુગરામે વધારે વિશુદ્ધ કરાવી માત્ર ૨ ૪૫૭ માં મજે તેવી રીતે સુમધમા પ્રસિધ્ધ કર્યા છે તેમના ઉદ્ધાર ઉદ્ધોગના આવા અનેક દવ ગણાવી શકાય એમ છે ગરીબોને મફત દવા આપનાને તેમણે હોમોઓપેથિક દવાખાતુ ચલાવેલુ છે આવા એક ધાર્મિક, હિંદોગી, દયાતુ, અને શુદ્ધ ધાર્મિક જીવનતા અભિનાવી જનોને અનુકરણ કરવા યોગ્ય નરરતનો અસ્ત યવાથી અમોને ખુબુ ખેદ થાય છે.

Gurijushankarim સુદર્શન. of Surat Bom

(તંત્રી મણિલાલ નરુભાઈ દિવેદી.)

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ” —માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩, અંક ૧૦.]

(માસિક)

[જુલઈ, ૧૮૯૮]

૧
સાહિત્ય.

૨
રવિદાસકૃત જ્ઞાનરમણિ.

(અનુસંધાન ગૃહ ૩ થી)

ગોઈ પ્રયત્ની ગોઈ તેજહી નીર, ગોઈ પવન સોઈ ગગન ગબીર;	
ગોઈ શબ્દ ગોઈ સ્વર્ગહી રૂપ, ગોઈ રસ સોઈ મધસરૂપ	૪૧
નયન નાશીકા જીહ્વા કર્ણ, સોઈ જ્ઞાનેત્રી અકલ અગર્ણ,	
પાણી પાય શુદ્ધ શીશ્વ સોવાય, ગોઈ કર્મ ઈંદ્રો બયા હી સાચ.	૪૨
મત્સ્ય રજ તમ તાકા ઈંદ્રો રૂપ, સોઈ મન, બુદ્ધી ચિત્ અલકાર સ્વરૂપ;	
મિથા અભિધા સરૂપ ગો મોકો, દેવ દાનવ સખ નમહો જાકો.	૪૩
પરા પરાતી મધ્યમા ગોહી, વૈષ્ણવી નામ ક્ષાપી સોઈ,	
જાગ્રત જ્વપન સુષોપતી તૂરીયા, સોઈ બાહ્ય નીરતર ભરીયા,	૪૪
ચાર બાણ ગોહી લક્ષ ચરાશી, પરમ પૂર્વ સન રલા પ્રભાશી;	
નકં સર્ગ બધ મુક્તિ ક્ષાપી, પાપ પૂન્યકે ક્ષત્રી દીખાવી.	૪૫
એહ બીધ રમી સો આત્મારામા, નાના રૂપ નાના શુભરામા;	
કર્મ સુગાવ અનત અપારા, આપી આપ બયા સસારા	૪૬
આપણી ઈન્દ્રિયો પ્રેમુ ખેલી, અનેક રૂપ ધરી શબ્દ મેલી,	
કંઈ કહિએ એ આતમ એસા, જાણો જોઈએ ત્યા માહી તૈસા.	૪૭
જ્યૂ જ્યૂ જારી ત્ય રમી ગોહી, આય પૂર્વ નીરમન સોઈ,	

શ્મત સી ધારી બહુ ભેગા, આપી આપહી નૈસા તૈસા.

૪૮

પરણ અપરણ કુંઠુ ઠણા ન ગદહ, સખડી હોર રહાહી સર્ગાઈ;
આપી સૃષ્ટી સે આપહી ગાધી, આપહી દેખી આપહી હીંગવી.

૪૯

આપી સુદમ આપહી રૂપ, આપી અદર આપેહી મૂલ;

આપહી બીજાં આપ તરઓહી, ગાખા પુખ્પ પત્ર ફલ સોઈ.

૫૦

આપહી પીંડ આપ બહાંડ, આપી આપસો અકલ અખંડ;

આપહી કીટ આપસો બ્રહ્મા, આપહી કર્મ આપ નિષ્કર્મ.

૫૧

આપહી બદ ની આપહી સુકતા, આપહી લોગી ની આપહી બુકતા;

આપહી પુરપા આપહી નારી, આપહી ભૂપ. આપહી બીખારી.

૫૨

આપહી સેવક આપહી સ્વામી, આપહી યતી આપહી કોમી;

આપહી ભોગી આપહી ભોગી, આપહી રોગી આપહી રોગી,

૫૩

આપહી ગ્રહી આપહી બનખાશી, આપી આપ રહા પરકાશી;

આપહી સગી આપ અસગી, આપા આપ ભયા બહુ રંગી;

૫૪

આપી કાવર આપી સરા, આપી આપ સકલ ભરપરા;

આપી દે અગ્નિ આપિ ધાની (?) આપિ મિલોત આપી અભિમાની.

૫૫

આપી ગર ની આપી ચેલા, આપી અસગી આપહી અંદેલા;

આપહી દેવ ની આપહી પાતી, આપહી તીથે આપહી વતતી.

૫૬

આપી માય ની આપે બાપ, આપી પૂન્ય ની આપહી શાપ;

આપહી તેજ આપ અધકાર, આપી સૌર ની આપી અસાર.

૫૭

આપ દયાળ આપહી કાલ, આપી મૂલ ની આપહી બાળ;

આપહી કરતાં આપહી હરતા, આપહી ભરતા આપહી ધરતા.

૫૮

આપહી બેઠ કિતાબ બીચારા, આપહી માંહી ની આપહી ત્યારા;

આપી સત અસત હોષ આવી, આપહી ગરણ અમરણ કહાવી.

૫૯

આપી શીતલ આપહી ગ્રીષ્મ, આપહી નવા ની આપહી જૂનાં;

આપહી છીલર આપહી દેરીયા, આપી આપ નીરતર ભરીયા

૬૦

આપી જો અની આપી બાળ, આપી સરોવર આપી હી મહ;

આપી હીમર આપહી નવે, આપહી રક્ષક આપીહી કાલ.

૬૧

ઈહો સગ આપી આપુજૂ દૂધા, ધણીથી નાંહી કો જૂઆ.

કર્તા અકર્તા આપી આંહી, સખડી હાંમ રહા ભરી મોહ.

૬૨

આપ અગન્ય આપહી અન્ય, આપહી સગદ આપહી ધૂન્ય;

આપહી જોતી આપહી સોઈ, હાર અક્ષર આપે સો જોઈ.

૬૩

આપહી જૂનાં આપહી સાંચા, આપહી વાચ ની આપહી અવાચા;

આપહી તમ ની આપ પ્રકાશ, આપી દેહ છદ્મી બુધ ગ્વાસ.

૬૪

આપહી સક્તી નો આપહી શીવ, આપહી બ્રહ્મા ની આપહી શુવ;

આપ ગરીમ આપહી ગાની, આપહી મરૂખ આપહી ગ્યાની.

ચેતો ૦ ચીત્તો તમ મોહ, નહી નહી આપ ખીના ઓર કાઠ,
 ઇંદુ મન આપી આપે સુમાધ, ઈનના ભાષુ રડે જહાં તાંદી.
 લાનન ખીનકો નહી અનેરા, મીતુ નામ સો પીયુછ ફેરા,
 સમ નામ મન રૂપો ઓહી, મગદી દેર રડા બરિ મોહ

(અપરિ)

૨.
 હુંટયુચા-
 (મીતુ ન)

ધરે બીત શાને ? હ ચ અસિ શકામોય નવી,
 મયુ શુ જોવાધ ? પ્રિયતમ વિયોગે દુખી થયુ ?
 રડે છાતુ છુપુ, પ્રકટ નવ આંસુ જન અરે,
 ધનાયુ છે બારે તદ્દપિ ન જરા શોણિત વહે.

૨.

અહા ! એવી રીને ગુપ મુષ્કરડચે તુ દુખ જશે ?
 ધૂમાપે શુ યારો ? બહુ મહા મુઝાધ મકનરો,
 પરતુ વિશ્રાંતિ વગર ભડકે મીતુ કદિ થરો,
 તથ બીત શાને જનનિત પ્રીતિર્જાવા નવ બને,

૩.

ભૂકી પ્રાંત બીનુ મગિધ નુહી જવાના પ્રકટરો,
 ધૂમાશે મુઝારો, પ્રકટ રૂપ વનિ પ્રેમગમે,
 જતા કાચુ રે તા, નિષ્ટ દુખ આજો દુખનરો,
 છતી આજે અધાપણુતુ પુરુષ સકટ થશે,

૪.

કરે શમ જાને ! હૃદય અતિ સમૃદ્ધિન થઇ,
 વિસારી કે લજ્જા, બીતિનન કાર્ય અવરજી,
 મહા જોવુ બાસે પ્રકટ તદી તે રૂપી થજે,
 પકી બીત કયા છે ? સુખ સહુ સિદ્ધિ મેલી જશે.

૫.

જરા શમ ચાનાં, ત્વરિન જગદાત્મા સમરજે,
 તથ ગાર તોર, પ્રકટ નબુ વૃદ્ધિ રીતનને,
 બધુ અર્પી તેને, હૃદય રમ પૂરો પરખને,
 ખરે તુ તુ છે, સ્વરૂપ સમ વેગે પ્રકટશે.

અહા ! એવી રીતે, સદળ જગ તું ઇશ્વર લહે;
ક્ષમા, પ્રીતી મૈત્રી, કરણુ રસ, હાં દરિ ગહે;
છતાં ના આસક્તિ વિષયરસ માંહી કરી રહે;
જરા ધકડો છે ના અતિરામ છતાં કાળજી હરે.

૭

મજે લખી ભાજી, વિવિધ અથવા પોકળ મજે;
મજે લક્ષ્મી ઝાઝી, વિભવ સુધળાવા અંદી રજે,
ગમે તે સ્થિતિમાં પ્રકટ રમતુ અન્ય વિસરી,
ખધુ પોતારૂપે અતુભવી સહે એકજ દરિ.

૩

ગ્રંથાપલોકન,

પૃથુરાજ રાસાઃ—દિલ્હીનો છેલ્લો રાજપૂત રાજા જેના હાથમાંથી આર્યાવર્તનું સ્વાત-
ન્ય જોવાયુ તેની કથા ચંદ્રવરદાયી જેવા સમર્થ કવિએ ચારણી ભાષામાં ગાયેલી છે.
એ કથાનું માહાત્મ્ય અને કવિત્વ એટલું ખધું સુપ્રસિદ્ધ છે કે તેના તેજ વિષય ઉપર નવું
કવન કરનારને તે મહા કવિની સાથે સરખાવટમાં ઉભા રહેવાથી કવચિત્તજ લાભ
થવાનો સંભવ હોઈ શકે. છતાં રા. રા. બીમરાવે તેના તે વિષય લેઈ સ્વકલ્પિત કાવ્ય
રચવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ચંદના રાસીનો વિષય પૃથુરાજના સમગ્ર ઇતિહાસનું વિસ્તૃ-
કન કરાવવાનો છે, આ નવી રચનાનો ઉદ્દેશ તે કરતાં સૂક્ષ્મ અને યોગ્ય છે. સંસ્કૃત
મહા કાવ્યોની પદ્ધતિ ઉપર આ કાવ્ય રચવાની પ્રવૃત્તિ યર્ષ છે, અને તેના અગીઆર
સર્ગમાં પૃથુરાજ અને સયોગતાનો પ્રેમ તથા પૃથુરાજ અને શાહજુહીનનો યુધ્ધપ્રસંગ
લેઈને કાવ્યરૂપતા વિસ્તારવામાં આવ્યો છે. કાવ્યરચના, ધણી ભાગે છદોબદ્ધ છે, કવ્ય
ચિત્ત રોલાવટ આદિ માત્રાએજ છદો અને દેશી ગરબીઓ આવે છે.

આ કાવ્યને આરબે રા. રા. બીમરાવેનું ચરિત્ર સંક્ષિપ્ત રીતે તેમના બાઈ રા.
રા. કૃષ્ણરાવે આપેલું છે; પછી થયના અવતરણ રૂપે રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામે
એક નિબંધ લખી આ કાવ્યની પરીક્ષા કરેલી છે; તે પછી કાવ્યતા અગીઆર સર્ગ છે;
અને છેવટ એક શત પૃષ્ઠનો કાવ્ય ઉપર, કર્તાના બાઈ રા. રા. ચંસિંહરાવે આશરે
સવાનણુમો પૃષ્ઠની દીકા આપેલી છે. રા. રમણભાઈ જેવા પરીક્ષક, રા. ચંસિંહરાવ જેવા
દીકાકાર તેમજ આ કાવ્યની પદ્ધતિએ પદ્ધતિ અને અક્ષરે અક્ષરની યોગ્યતા વિચારી
છે, અને વ્યાકરણદોષ, પિત્તલદોષ, તથા સર્વોપરિ અર્થની કિંમદતાના દોષનો સર્વસ્થા-
ન્યાયોગ્ય સ્વીકાર કર્યો છે. કિંમદતા તો એટલી બધી છે કે રા. ચંસિંહરાવે ધણુ ખરા

મોકોનો મધમાં અનુવાદ કર્યો છે તે બેવામાં ન આવે તો કાવ્યમાંથી અર્થનું સ્તુ-
રણ થવું અશક્ય નેવુંજ છે. આ પ્રકારે કાવ્યમાં દોષ છતાં પણ રા. ભીમરાવનામાં
કવિત્વના અશો છે, તેમની કાવ્યરચનામાં માધુર્ય અને શબ્દસૌહાર્ય છે, રસનિષ્પ-
ત્તિ કરવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય છે, અને તેમની રસરૂપિતા વિશુદ્ધ છે, એટલા ઉપરથી તેમ-
નું કાવ્ય વાચકવર્ગ આગળ મૂકવામાં આવ્યું છે. ને ને ગુણ છે તે પણ રા. રમણ-
ભાઈ તથા રા. નૃસિંહરાવે દર્શાવ્યા છે અને અવતરણ તથા દીકાનું સુદમ અધ્યયન
કરવાનો શ્રમ લીધા પછી સહકર્મને ને કાવ્યાલ્લાહ આવી શકે તે લેવાનો માર્ગ કરી
આપ્યો છે.

ગુણ દોષનો સરવાળો કરીને સમગ્ર કાવ્ય વિશે સ્વચ્છ અસ્વચ્છ દર્શાવવાનું કામ
રસનિષ્પન્ન વાચકોનું છે. સમગ્ર કાવ્યને કાવ્યરૂપે વાચતાં અર્થ સ્પુરનો નથી તો અમ-
તૃત્તિ તો સમગ્રજન ક્યાંથી? માત્ર શબ્દસૌહાર્ય અને કોઈ કોઈ મોકોની સુંદરતા
લક્ષમાં આવે છે, અને “ આ ગાં અણુગણ તારાટલે દીપે શ્યામ નિશામાં ” એવું
રસપૂર્ણ કાવ્ય તો એકાદ જ મળી આવે છે; દીકામાં કરેલું પાડિત્ય બહુ આયમે મલની
સાથે મેળવી મેળવીને અર્થ ઉપજવીએ ત્યારે પણ કોઈ અપૂર્વ ચમત્કાર સિધ્ધ થતો
નથી. આવી સ્થિતિમાં આ કાવ્યને જનસમાજ આગળ એક મહાકાવ્યરૂપે જહાર મૂક-
વામાં, અવતરણ લખનાર અને દીકાકારનાં સર્મથ નામનો આશ્રય નહોતો, કંઈપિયું
સાર નથી એમજ કહેવું પડે. રા. ભીમરાવ હવણાં વિદ્યમાન નથી, એટલે આ તેમની
કૃતિને ક્રાંધક એપ આખીને રજનક્ષમ કરી શકવાનો સમય નથી; રજન કરવાના
અશો એમાં જાગ્રા નથી એનો અવતરણમાં તેમ દીકામાં, યથેચ્છ ગુણદોષવિવેચનના
પ્રજ્ઞાન ઉપરથી સુરને સહજ સમગ્રય તેવું છે; ત્યાં રજનક્ષમતાની ખામી અવતરણ-
કાર કે દીકાકારના નામોથી પૂરું થવી અશક્ય છે. ને ન્યાયે આપણે બીજાં આવાં કાવ્યો-
ને પ્રસિધ્ધિયોગ્ય ગણતા નથી, તેજ ન્યાય રા. ભીમરાવની આ કૃતિને લાગવો બે-
તો હશે. તેમની અન્યકૃતિઓ, કેટલીક લાવણીઓ વગેરેમાં તેમનું કવિત્વ સ્પષ્ટ છે, ને
તેનો સમગ્ર કરીને પ્રસિધ્ધ કરવાથી વાચકવર્ગને આનંદ મળવા સાથે, સાગી કવિતા-
ના દ્યોતનો પણ લાભ થશે.

અવતરણકારે કાવ્યરચના સંબંધે એકે એ વિચારો એવા દર્શાવેલા છે કે જેના
ઉપર ચર્ચા થવી આવશ્યક છે. યથુરાજરામો રચવામાં ચઢતું ને દિશિમિંદુ છે તે રા.
ભીમરાવનું નથી. “ ચઢને પોતાના આશ્રયદાતાનું ગુણકીર્તન કરવનું હતું. ને પરદેશી-
“ જો દેશના શત્રુ હતા, તેની સાથે ને સ્વદેશીઓ યથુરાજનાં શત્રુ હતા તે પણ ચઢના
“ શત્રુ હતા. એ સર્વ શત્રુ સાથેનો વિગ્રહ સરખા ઉત્તાસથી ચઢે વર્ણવ્યો છે. હવે એ
“ શત્રુ યથી અશક્ય છે. દેશહિતચિંતકને તેથી પરિણામે ખેદનીજ શત્રુ યથી
રા. રમણભાઈ આ પ્રમાણે લખીને કહે છે કે રા. ભીમરાવે સ્વદેશીઓ વચ્ચેના કલહની
વાત પડતી મૂકી, અતિ હમ્મય રસરૂપિતા, માત્ર મુમક્ષુમાતો સાથેના વિગ્રહની
વાતનેજ લીધેલી છે. આ કહેવું બહુ વાસ્તવિક છે, રા. ભીમરાવની દેશપ્રીતિ અને રસ-
રૂપિતા જણાય છે, પણ એમ પ્રશ્ન થાય છે કે યથુરાજના ઇતિહાસમાં ને વાત ખરેખરી

ખનેલી છે, જ્ઞેનાથી દેખને ખરેખરી દાખિ થવાનો માર્ગ થયો છે, તે વસ્તુને મૂકી દેવામાં કવિત્વ રોવા કરતાં, તે વાતને કવિ પોતાની દૃષ્ટિથી, ચંદને તેમાં જે હક્કાસ આવતો હતો તેને રચાને આ કવિને જે શક્તિ પ્રકટી હોય તે શક્તિથી, તેનું વર્ણન આપે તો તેમાં કવિત્વ વધારે હોય શકે કે નહિ? આ પ્રશ્નને સ્વદેશીઓ સાથેના વિગ્રહની વાત મૂકી દેશ “રસનો વિચ્છેદ થવા ન દેવો એ મુદ્દમ વિવેક કરનારી સદૃશતાનું કાર્ય છે” એમ રા. રમણભાઈ માને છે એવું જો આયેના યુદ્ધને વર્ણવતું અને સ્વદેશીઓ આયેના વિગ્રહો વર્ણવવા એમાં રસ તેનો નેજ છે, રસનો વિચ્છેદ જેજ નહિ, માત્ર રા બીમરાવને સ્વદેશીઓ સાથેના વિગ્રહ પસંદ નથી માટે તે રસવિચ્છેદ છે એમ કલ્પવાનું સવિશેષ કારણ નથી; અને રસ તથા રસામાસનો વિભાગ તો ઔચિત્ય અને ઔચિત્યને લેઈને થઈ શકે છે, ત્યારે સ્વદેશીઓ સાથેના વિગ્રહના સંકારણત્વ હોય તો અનાયિત્ય કલ્પવતું પણ કારણ નથી કવિના કવિત્વનું એ કર્તવ્ય છે કે ઐતિહાસિક ઇતિહાસને મૂકી ન દેતાં તેને પોતાની પ્રતિભાનો રંગ આપી રજક, ઉપદેશક, જેવું કરવું હોય તેવી કરી લેવું. અર્થાત્ અમુક ભાગ મૂકી દેવાથીજ રા. બીમરાવના કવિત્વમાં જે અપૂર્વતા અવતરણ કરતે લાગી છે તે અમને તો સશયત્મક લાગે છે, અને આ રીતે હલિત થતો નિયમ કાવ્યમાનના કાવ્યત્વને લગાડી શકાય કે નહિ એ પણ વિવાદસ્પદ જણાય છે પણ આ અર્થાના ઉપરાહારમાં તેઓ લખે છે કે “વિચાર કરી જુદિએ પ્રાપ્ત કરેલું સત્ય તે લા” “ગણીથી હૃદયને જણાયેલા સત્યથી જુદું નથી હોતું, તેથી વિચારવતને જો કયાથી ખેદ” “થાય તેથી રસિક જનને આનંદ થાય એમ બની શકે નહિ” આ નિયમ અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે, પણ જુદિથી અને લાગણીથી પ્રાપ્ત કરેલા સત્યમાનનેજ દર્શાવવા કરતાં કાવ્યત્વમાં તો અમુક કવાનું પણ પ્રાધાન્ય છે, દર્શાવેલી વાત કરતા દર્શનવાની રીતિમાં પણ કાવ્યત્વનો સમય છે એટલે કાવ્યમાં જે આનંદ આવે છે તે કેવલ હૃદયે પ્રાપ્ત કરેલા સત્યના દર્શનનોજ આનંદ નથી, તે દર્શન દ્રશ્યવાની રીતિનો પણ આનંદ છે, એમજ શોકાદિરૂપ સત્યનું દર્શન દ્રશ્યતા કરણાદિક સ્ત્રોત રસત્વ—આનંદપદ્ય—સિદ્ધ છે. ત્યારે કવિની પોતાની સ્વદેશપ્રેમની લાગણીને એ નહિ તેવા જીતને મૂકી દેવાથી કાવ્યનું આનંદપ્રદત્વ વધતું નથી સ્વદેશપ્રેમની લાગણીને તથા તેનો નાયકનો આચાર પણ અતરે કરીને કવિ સ્વાનુદય આનંદ ઉપજાવવામાં નિયોજે તેમાં તેના કાવ્યત્વનું સામર્થ્ય છે, ‘મૂકીદેવા’ કરતાં ‘અન્યરીતે નિયોજન’ એ કવિત્વનું સ્વચ્છ છે. ૧

રા. રમણભાઈએ એક ખીજ ચર્ચા જે હાવી છે તે ગ. બીમરાવના આશ્ચર્યને અંગે છે.—

ધ્વનિ તે, પ્રમયો સ્થલે મુજે,

સુગંધો રોવા પનવદ્ધ વેવિયો,

“ બનતા બનાવતું જ્ઞાન જડ પ્રકૃતિને થતું અશક્ય છે, અને મનુષ્યોના સુખદુઃખને મમયે
 “ પ્રકૃતિને કંઈપણ સમભાવ થઈ શકતો નથી. ત્યારે મત્યતાના આવા એક મ્હોટા તત્ત્વની
 “ વિરુદ્ધ કલ્પના કરવામાં અકવિન્ય નથી? ” અમુક લાગણીની અમરમાં તણાતા મનુષ્યને
 પ્રકૃતિ અમુક આકારે દેખાય તે સમયિન છે, સૌદર્ય, ગૌભીર્ય, આનંદ્ય, આદિ ભાવ
 પુખ્ત, પર્વત, આકાશ આદિથી પ્રેરાય તે શાશ્વત પ્રકૃતિભાષી થયેલા હોવાથી યથાર્થ છે;
 પણ અમુક પ્રકારની મનુષ્યગનની નિયતિથી પ્રકૃતિમાં અમુક બનાવો અને એવું કવિએ
 કહેવું તે તો મન્યની વિરુદ્ધ છે; આમ રા. રમણભાઈના કહેવાનું તાત્પર્ય છે. આ નિયમ
 કાવ્યોમાં પાળવો જોઈએ એમ જણાવવા તેઓ, રેવરડ ગ્રેપફર્ડ ક્રુકે કવિવર્ણવર્ધની ક-
 વિતામાં આ સત્ય સાચવ્યાનું જોખ્યાપન કર્યું છે તેનો પણ હશારો કરેલા છે ‘ યદ્દ ગિરે
 દિવ્ય સુપુષ્પવૃદ્ધિ ’ એવું એક ન્યાતે રા. ભાંમરાવે લખ્યું છે તે ઉપર પણ અવલોકનકાર
 અરચિ દર્શાવે છે, અને કાલદાસાદિક કવિઓએ રાગ સીનાદિના વિયોગ સમયે વનપશુ
 આદિમાં દુઃખવિકારે વર્ણવ્યા છે તેને પણ દૂષિત ગણે છે. ત્યારે પ્રકૃતિના મન્ય થયેલા
 સત્ય કરતાં અધિક એવું કાંઈ પણ કહેવું તે સન્યથી વિરુદ્ધ છે અને મત્યવિરોધી વા-
 તાનો આશ્રય કરી કાવ્યરચના કરવી તે વાસ્તવિક નથી એમ રા. રમણભાઈના કહેવાનું
 તાત્પર્ય સમન્વય છે. આ પ્રકારે જોતા તો અદ્વૈત રસને રસમાં ગણવો કે નહિ
 એ મક્કા ભરેલું યદ્દ પડે એટલુંજ નહિ પણ પદાર્થમાત્રના નિગૂઢ સત્યને અને સૂક્ષ્મ
 સ્વરૂપને પણ જોવાની શક્તિધરાવનાર કવિને પણ પ્રકૃતિને, જે સત્ય આપણને મત્યરૂપે
 મનાયાં હોય તેટલીજ મર્યાદામાં નિયંત્રિત કરી રાખી, તેના કવિત્વ ઉપર અકુશ મૂકવાનો
 પ્રયત્ન આવી પડે. પ્રકૃતિનાં સત્યમાત્ર સર્વ ક્ષેત્રે જણાવના હોતાં નથી, અત્યારે આટલા
 વિદ્યાર્હિતના સમયમાં પણ પ્રકૃતિના સર્વ રીતે આપણે ધબ્બી ધીએ એવું કહી શકાતું
 નથી, ત્યાં પ્રકૃતિનાં સન્યોને વાગી રહેવાની કવિને બાધામણ કરવી કૃત્યે અશે વાસ્ત-
 વિક એટલે કવિત્વને પોષક ગણાશે તે વિચારવાનું છે. શકુતલા કણ્વનો આશ્રમ છોડીને
 બળ છે તે પ્રસંગે,

દર્શકપદે દર્શ નાંખી મૃગ ઉભા મોર નાચતા વિરમ્યા.

પીળાં પર્ણ, ખરતી લતા ટાળતી શુ આંસુડા વનમાં,

‘ એવું વર્ણન આપેલું છે, જેને સર્ગ ૧૦ માના શ્લોક ૨૦ માની ટીકામાં આપાં
 રા. નૃસિંહરાવ લખે છે કે “ શાકુન્તલ નાટકમાં પણ હાવી રમણીય અને સુરચ્ચિત્ત કલ્પ-
 ના છે. ” ઉત્તરાર્ધમાં “ શુ ”—એમ ઉપદેશ બાંધેલી છે તેથી પ્રકૃતિના સત્ય વિ-
 ધ્વ આમાં કાંઈ નથી એમ કહેવાનો અવકાશ ન ધારવો, કેમકે એવી ઉપદેશાની કલ્પ-
 ના તો અન્યસ્થાને, અનુક્ત છતાં પણ કરી શકાય અવલોકનકારને જેમાં કાવ્યત્વ લાગતું
 નથી ત્યાં ટીકાકારને રમણીયત્વ લાગે છે. આમ એકના એક આ રસતાનો લેખમાત્ર
 એ વિદ્વાનો ધમ્મે આ વિષયે મતબેદ છે, તો તે વિષે સ્વાભાવિક રીતે ચર્ચા કરવાનો
 બહુ અવકાશ છે. પ્રકૃતિના સન્યને વિરુદ્ધ એવો, મનુષ્યલાગણીનો આરોપ જડ વદન-
 ચોને લ કરવાનો નિયમ સ્વીકારનાં કાવ્યનું કાવ્યન ગણે બાજે અન્યથા યદ્દ જવાનું બળ

રહેછે, અને કાવ્યપદ્ધતિનજ નવી રચવી પડે એવું લાગે છે. કાવ્યનું રચનારનું મનુષ્ય છે, એટલે તે પોતાના ભાવનો આશય કદાચ વિના પ્રકૃતિમાંથી કાવ્યત્વ ઉપગતવી રસ અનુભવે નહિ તો અન્યમાર્ગે કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરવું એમાં બહુ રમણીયત્વ રહે કે નહિ તે શકા રૂપ છે.

૨

ધર્મ

૧

પ્રત્યગાત્મા.

(મળેલુ)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૬ થી)

આ સપજા અનુક્રમમાં જાળજીવ જાણવા માટે છે અને જગતના નિયમને અનુસરવાથી સુખ થાય છે અને ઉલ્લસન કરવાથી દુઃખ થાય છે માટે સુખી થવું હોય તો તેને અનુસરવું એટલું તે મમજવા માટે છે આ તો મહાન ભેદની વાત ધર્મ પશુ દેહલીક વળતે વિચિત્ર અનુભવ થાય છે. તે એવી રીતે કે વસ્તુના સમાગમનાં આરમ્ભમાં સુખદાયક લાગે છે અને અતમાં દુઃખદાયક લાગે છે. આ બહુ ગભરાવી કે છે. આવા અનુભવના દર્શાત માટે પશુ આપણે સ્વાદન લઇએ જાળજીવનું શરીર અમુક વસ્તુ ખાય છે તે સમયે આનંદ થાય છે આનંદ થવાથી તે એ વસ્તુ ખાધે જાય છે ને અતિ થાય ત્યા સુધી ખાય છે. આને અતે તેને જણાય છે કે આવો સ્વાદ અતિ કરવાથી જ્યાં પ્રથમ આનંદ થયો હતો ત્યા અતે દુઃખ થાય છે. શરીરમાં રોગ થયો. આથી કરી જહિર જગતનો નવીન ઘાટ જાણવામાં આવ્યો કે જે વસ્તુ સ્વાદિષ્ટ લાગવાથી સારી પેટે ખાધી ખરી પણ અને તેમાંથી શરીરમાં દુઃખ પેદા થયું. આટલું છતાં જો તેવો સ્વાદ ચાલુ રાખવામાં આવે તો તે દુઃખ વારવાર થવા લાગે છે એટલે શરીરમાં રોગ પેદા થાય છે. એમ જણાય છે. એથી કરી જગતના નિયમના અસ્તિત્વનું તેને વિશેષ ભાન થાય છે. ત્યારથી અમુક વસ્તુથી થતાં સુખ દુઃખના અનુક્રમને તેને અનુભવ બધાય છે અને એ સુખ દુઃખ અમુક પ્રકારના જાણ સંસર્ગથી થાય છે એમ તેના સમજવામાં આવે છે. એમ કરતા તેને એવી પણ સમજ આવે છે કે વસ્તુ પોતે સુખ વા દુઃખદાયક નથી પરંતુ તેના પોતા પ્રતિ સંબંધ થતાં તેની તેવી અસર થાય છે કે તેને એવો અનુભવ પણ થાય છે કે તેની તે વસ્તુ કોઇ પાર સુખજ આપે છે અને કોઈવિર દુઃખજ આપે છે. આટલી સમજ થઇ એ કોઈ થોડી પાત નથી. એ જાળજીવને આગળ જતાં એવો અનુભવ થાય છે કે એ સુખ અને દુઃખ પોતાના પ્રતિ જાણ વસ્તુનો જે સંબંધ બધાય છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે અને તેને લીરૂન સંસર્ગ સુખદાયક હતો તે દુઃખદાયક થઇ પડે છે.

આટલે અંશે પ્રોહિતમાં એટલે જગતનો નિયમ નિયતા યદ્ય પડે છે ત્યારે તેને બાંસ-
વા માટે છે કે આ ને વિવિધ વિચાર દેખાય છે તેને અનુસરી પોતે બ્યવહાર કરી
શકે તેમ છે, અને તેમ પ્રનાર્થીજ પોતે સુખ ભોગવવા ધારે ત્યારે સુખ અને દુઃખ
ભોગવવા ધારે ત્યારે દુઃખ ભોગવે છે અર્થાત્ સુખ દુઃખનો ભોગ બાહ્ય જગત
સાથે જેવી રીતે બ્યવહાર કરે તે ઉપર આધાર રાખે છે, આ અનુભવ માનનો ખીજો
પાઠ થયો

આત્માર સુધી જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું તેમાં એટલું આવ્યું કે જીવને બાહ્ય
જગતનું જ્ઞાન થવા માટે છે ત્યારે સુખ દુઃખનો અનુભવ થાય છે, તેનો સળધ કુલી
રીતનો છે તે જાણવામાં આવે છે અને તે સળધ પોતા પ્રતિભાજ છે એટલે
અનર્ચાન, સ્મરણશક્તિ, અને નિશ્ચય કરવો એ ત્રણનો ઉદ્ભવ થાય છે તર્કશ-
ક્તિના મૂળમાં જે ત્રણ જ્ઞાનની જરૂર છે તે આ છે જ્યાં જીવને માત્ર ખીજ-
રૂપે તર્કશક્તિ હોય છે, જેમ જેમ જન્માતર થતો જાય છે તેમ તેમ પોતે જીવવેલ
મનશક્તિઓનો મગક તે કરતો જાય છે આરભમાં અમુક એક જન્મમાં કટલે અંશે
તે વૃદ્ધિ પામે છે એ કાંઈ કહી શકાય નથી. ઉપર આપણે જે વર્ણન કર્યું તેટલે અંશે
પોટોચવા પણ થયા જન્માતર થવાની જરૂર પડતી હશે એમ અનુમાન થાય છે
ઉપર જે આ લખનામાં આવેલું છે તેનું ચિત્ર પુરૂ કરના એ જાળ જીવ પોતાની
ઉપર જીવવાની તેની પ્રથમ એક જીવગી પુરી થયા પછી મરણોત્તર કુલી
રીતે ખીજે છે તે નિયમ પણ તપાસીએ એ જીવે પોતાની પ્રથમની સરીરવાળા આર-
બી અને મરણના હાથમાંથી પ્રથમ તે પસાર થયો તે સંભવની હકીકત જોઈએ.

જાળ જીવના માનુ મરણના દારમાં થઈ પ્રથમ પ્રયાણ થયું ત્યાં પર્વતની પાત
કહેવામાં આવી તેનું પ્રયાણ કહી હવે મરણોત્તર તેને બિન્ન બિન્ન સ્થિતિ ભોગવવી
પડે છે તે વિષે કાંઈક કહેવાનું છે. એટલે તેની સંસૃતિનું એક એક પરિપૂર્ણ થાય
તેટલા સુધીમાં તેની યાત્રા કુલી થાય છે તે આપણા સમજવામાં આવી જાય. જીવા-
ત્માનું સંસૃતિનું એક એક સમજશક્તિ અને જ્ઞાન સાથે તેનું આ પૃથ્વી પર આવતરનું,
ત્યાર પછી મરણોત્તર કાંઈક કાંઈક પર્વત એક અમુક સ્થિતિમાં રહેતું, અને દેવતા-
કમાં નેટયો દેવતા રહેવાનું થાય તે સર્વ મળીને થાય છે આ ત્રણ વિભાગ કહી
જતાવ્યા તે જીવાત્માની ત્રણ બિન્ન બિન્ન ભોગ્ય સ્થિતિ છે. પ્રથમ આવર્તન કરતાં
આ ત્રણ સ્થિતિ ઉતરોત્તર ક્રમાંકસાર આવે જાય છે અને એક એક સાથે પોતા-
નો સંબંધ પણ ચાલુ રહે છે એટલા માટે એ ત્રણ સ્થિતિનું યથાર્થ માન આપ-
ણને થાય નહિ ત્યાં સુધી જીવાત્માની વૃદ્ધિ અથવા તેની યાત્રા કેમ થાય છે તેની
સમજ પડે નહિ

મરણના દારમાંથી ત્યારે જ્યાં જીવના માનુ અથમતપસાર થાય છે ત્યારે તેની
થેલી મેરની સ્થિતિના ઉપયોગ માટે તેની સાથે જડ જુગ સામગ્રી હોય છે જેનો
તે પસાર થયો કે પ્રથમ તે કામલોકમાં તે પ્રવેશ કરે છે આ લોકમાં જે જીવા-
ત્મા હોય છે તે હજી કામના અથવા તૃણના સરીરથી આટલું હોય છે, આ લોક-

માં તે કાંઈક કામ પર્વત રહે છે. માત્ર મનુષ્યના જીવ આ લોકમાં રહે છે એમ નથી. સ્થૂલ-લિંગદેહની પાછળ રહેનાર આ શરીર છે અને તેમાં તૃણા બરી હોય છે એટલે મનુષ્ય તેમજ બીજાં પ્રાણીઓના જીવ આ લોકમાં છે.

પાલજીવાત્મા પ્રથમજ આ લોકમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેનામાં કામ - તૃણા વધારે હોય છે અને મનની ઉચ્ચ વૃત્તિનો ભાગ જલ્દી 'ચોડા' નોવાળા આવે છે એથી ફરી કામલોકમાં તે ધણો કાળ રહે છે અને ત્યાં, જ્યાં સારાં નરસા કર્મ પૃથ્વી ઉપર કરેલાં હોય છે તેવા સુખદ વા દુઃખદ અનુભવ કરે છે. કર્મના સારાસારતુ પ્રમાણુ તે સદ્ધિમા નિયમના અનુકૂલ પ્રતિકૂલ પર્તન છે એ લોકમા જે રહેવાનું થાય છે તેમા આ લોકમાં કરેલાં કર્મનાં ફળ વિના બીજી કાંઈ પણ વિશેષ અનુભવવામાં આવતું નથી. તેના તે અનુભવોનું પુનરાવર્તન થયા કરે છે. કામ-રૂપ શરીરનું વિશેષ લક્ષણ એજ છે કે જે કર્મ થયાં તેનું કાર્ય અનાયાસે થયે જાય. વિષયવૃત્તિ અને વિકારો પ્રમાણે કાર્ય કરવાની ટેવ સ્થૂલશરીરને કેવી સરવતાથી પડી જાય છે એ આપણે સર્વે અનુભવ કરેલો છે. તેનું મૂલ કારણુ ઉપર કહ્યું તે કામ-રૂપ શરીર છે. તેમાં તે લક્ષણુ વિશેષના પામેલું હોય છે. તેમાં ઉદ્ભવ પામતી વૃત્તિઓ ખાલ શરીરને પ્રેરે છે, અને તેમા વળી સ્થૂલશરીરને પણ ટેવી પડી જાય છે ત્યારે તે પણ સહાય થાય છે.

આ દરમીયાનની આગળ વધવાની સ્થિતિમાંથી જ્યારે જીવ પસાર થાય છે ત્યારે તે જેમ સ્થૂલ શરીર મૂકી આલતો થયેલ તે આ કામ-રૂપ શરીર પણ મૂકી આલતો થાય છે. બિન્ન બિન્ન શરીર બિન્ન બિન્ન લોકના પ્રકૃતિને અનુકૂલ હોય છે એટલે જલ્દીમાં જીવાત્મા પોતાની યાત્રામાં પ્રત્યેક લોકને અનુકૂલ પ્રકૃતિનું જે શરીર હોય છે તે તે લોક પર્વત રાખી શકે છે તેનાથી આગળ જવાનું થાય છે ત્યારે તે શરીર તેને પડતું મૂકતું પડે છે. જેમ સ્થૂલશરીર સ્થૂલલોક કરતાં આગળ જઈ શકતું નથી, લિંગશરીર સૂક્ષ્મ આકાશિક ભૂમિક્ષથી આગળ વધી શકતું નથી, તેમ કામ-રૂપ કામલોકથી આગળ જઈ શકતું નથી. જ્યારે એ કામ-રૂપ શરીર ધસાઈને લય પામવા આવે છે અને જે તૃણા અને વિકારનું તે બંનેનું હવું તે જ્યારે ક્ષય પામવાનો કાળ આવે છે ત્યારે જીવાત્મા તેમાંથી છુટી ઉચ્ચ લોકમા ગમન કરે છે એ ઉચ્ચ ભૂમિક્ષમાં સર્વ કાર્ય મનનું છે. ત્યાં સર્વ ઉચ્ચ વૃત્તિઓ અને અભિવ્યાપાઓનું કાર્ય છે તૃણા અથવા વિષયવિકાર ત્યાં ટકી શકતા નથી. સ્થૂલવિકારનું ત્યાં કાંઈ ચાલતુંજ નથી. માત્ર સમજશક્તિના કાર્યનો તે પ્રદેશ છે જેટલી ઉચ્ચ ઉર્ગિઓ મગજની સાથે સંબંધ ધરાવતી હશે તે દદાપિ તેમાં કાંઈ વિષય વાસનાનો અસ હશે તો તે દૂર કરી એ લોકમાં કાર્ય કરવા પામશે. આ લોકનો નિવાસકાળ પૃથ્વી ઉપર ગાયેથી જીવગીમાં માનસિક અનુભવોનો સમગ્ર કરેલો હોય છે તેના પ્રમાણમાં થાય છે; અર્થાત્ ઉચ્ચ ભાવના, કળાશક્તિ ઇત્યાદિ જે સમજશક્તિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આટલી વાતથી એ તો સમજવામાં આવ્યું હશે કે જ્યારે જીવાત્મા પ્રથમજ મરણના દારમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે તેનો એ ઉચ્ચ લોકમા જઈ જવા અનુભવોનો સમગ્ર જલ્દી ચોડા પણ લેવાનો સંભવ નથી.

ઐત્થે મનશક્તિ ખિતનાઈ સાધા નહી જેવું હોય છે મારે ત્યારે તે કામચોક્કાઈ થી પ્રથમ ઉપર જાય છે ત્યારે આ દુનિઆમાં જુજ અનુભવ ને કામરહિત તેજી જોમળ્યા હોય છે તે તેની સાથે જાય છે ત્યારે એ ઉચ્ચ લોકમાં જઈ તેજી શુ મરવાનું હોય છે એ જોયું જોઈએ પ્રથમ તો ને કાઈ અનુભવનો સમ્રદ હોય છે તેમથી તેનું મરત કાઢી લેવાનું છે અને તે સત્ત્વ જીવાત્મા પોતાની મલ શક્તિથી મન-શક્તિ સાથે મિશ્ર મરી તે રૂપ તેને ખનાની દે છે એ કાર્ય જીવાત્મા પોતે રચન, સક્રમ ધ્વનાદિ ઉપાધિરહિત થનાથી ને વિચાર-રૂપે પૂર્વે અનુભવના તેની સમગ્ર તે વગળી રહે છે તેમથી કરી શકે છે રસાયણશાસ્ત્રીઓ જેમ પોતાની બધી ઉપ-ર ચક્રાવેલી શીશીમાં બિન્ન બિન્ન વસ્તુ નાખી તેમથી તેનું સત્ત્વ કાઢી લે છે તેમ આ જીવાત્મા કિમિયાગરની જેઠે પોતાની સાથેનાં અનુભવના વિચાર-રૂપમાંથી પોતાને જોઈતું સત્ત્વ ખેંચી લાઈ પોતાના ઉપયોગમાં લે છે તેને પોતાની મનશક્તિરૂપ ખનાવી દે છે અને પોતાના બાવિષ્યના શરીરમાં રહી રહે તેવા તેને કરી મૂકે છે. એથી કરી તે અનુભવોનું સત્ત્વ પુનર્જન્મમાં એ જીવાત્માના વિશેષ લક્ષણ રૂપે પ્રકટ થાય છે જીવાત્મા અનતરે છે ત્યારે મનશક્તિરૂપે ને કાંઈ સાથે લાવે છે, માજક અવ-તરે છે તે સમયે ને કાંઈ લાઈ આવે છે, ને કાંઈ મનશક્તિ બાલકમાં પ્રદર્શિત થાય છે તે જીવાત્મા દેવનોકમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે પૂર્વ જન્મના અનુભવનું સત્ત્વ કાઢી પ્રથ-મની મનશક્તિ સાથે એક કરી લીધેલ ને કાંઈ તે હોય છે આગળ કહેવામાં આવેલું છે તે પ્રમાણે જીવાત્મા ની બાળ અવસ્થામાં દેવનોક જઈ સત્ત્વ કાઢી લેના જેના બહુજ ઘોડા અનુભવનો સમ્રદ હોય છે તો પણ જ્યારે એક વાર એ દેવનોકમાં જઈ પુન-ર્જન્મ લે છે ત્યારે આગળના જન્મ કરતાં સહજ વિશેષ મનશક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે. એ તેના પૂર્વજન્મના સમ્રદ કરેલા અનુભવોનું પરિણામ હોય છે આમ થવાથી જ્યારે બીજો જન્મ આધાર કરી સસારમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે તેને ઐત્થો વધારે લાભ મળે છે. દેવનોકમાં રહી તૈયાર કરેલ સાધન પોતાની સાથે હોનાથી તેનો ઉપયોગ કરવા તે શક્તિવાન થાય છે આ વખત તેનામાં સ્મરણશક્તિનું બીજા રૂપાઈ સુકયું હોય છે તુનના કરનાની શક્તિ પણ તેવીજ રીતે આવેલી હોય છે આ શક્તિઓ અગ-ર જો કે બહુજ ઘોડે ચરે હોય છે તો પણ તદ્દન નહોતી તે હવે આવે છે. તે વડે તે ક્રમદ્રિયો તેમજ ઝાનેદ્રિયો વડે ને નવીન અનુભવો પ્રાપ્ત થાય છે તેનો સમ્રદ કરવા માડે છે.

(આમજ આનું)

સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકામાં કરેલું ભાષણ.

(મળેલું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૪ થી)

હું અહિં ઉભો છું અને મારી અજુ બધ કરી "૬ પોતે કાણુ છું." એ વિધેનો

વિચાર કરો છો, તો શું જણાય છે? હું હું શરીર છું? પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિજન્ય પદાર્થ નો સંઘાતમાત્ર હું છું? વેદ કહે છે કે “ના”, “શરીરમા રહેતો હું આત્મા છું, હું શરીર નથી, શરીર નાશ પામશે, પણ હું પોતે નાશ પામનાર નથી હું પોતે આ શરીરમા છું અને બ્યારે આ શરીર નિશ્ચેષ્ટ થઈ જશે ત્યારે પણ હું તો તેવી ને તેવી સ્થિતિમા રહીશ ” તેમ પ્રમાણે ભૂતકાળમાં પણ હું તેવી ને તેવી સ્થિતિમા રહ્યો છું અને અન્યમાંથી ઉત્પન્ન થયો નથી, કેમકે ઉત્પત્તિશબ્દજ સંઘાતની અપેક્ષા રાખે છે, અને સંઘાત પ્રલયની અપેક્ષા રાખે છે ત્યારે જો છનવી ઉત્પત્તિ માનીએ તો તના નાશનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ પણ જીવ નાશાધીન ન હોવાથી, તેની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર થઈ શકતો નથી કેટલાક દેહીઓ જાહેર છે, ત્યારથીજ સુખી હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ સંપૂર્ણ આરોગ્યતા, સુદર શરીર અને લીલગુ બુદ્ધિયુક્ત દેહ ને દર્શન કામનાઓ પ્રાપ્ત કરે છે વળી બીજી તરફ કેટલાકને નથી હોતા કાય અને નથી હોતા પગ, કેટલાકો જીવન બુદ્ધિશૂન્ય હોય છે, અને આ સંસારમાત્રા પરમવેદનાથી પૂરી કરે છે જો એ સર્વની ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત અમુક મ્ત્યા એમને સર્વ શન્તિમત્ત પરમેશ્વરથી છે, એમ માનીએ તો, તે સદય અને ન્યાયી પરમેશ્વરના રાજ્યમાં શા માટે પ્રાપ્ત હોય જોઈએ? બીજી રીતે જોતા, તે વિષમતાનું કંઈ પણ કારણ સંભવતું નથી, પરંતુ તેથી સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરને નિર્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એવી માન્યતા અશાસ્ત્રીય કરે છે તેટલા માટે માણસના સુખદુઃખનું કારણ જન્મ પેહેલાનુંજ હોય જોઈએ, અને તે કારણ તેના પૂર્વજન્મના કર્મોજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે કદાપિ એ સિદ્ધાન્ત કોઈને ઇષ્ટ ન હોય તો હું પૂછું છું—શરીર અને મનની સર્વે વિક્રિયાઓના કારણો પિતૃનશથી કુનપરપરાપ્રાપ્ત ન્યાયવિધિથી મળી આવે છે? માનસિક અને પ્રાકૃતિક—એવી બે સામાન્ય સ્થિતિઓ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે, આપણને જો સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વનું કારણ પ્રકૃતિ અને તેની વિક્રિયાજ હોય તો, જીવન અસ્તિત્વ કલ્પવાની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી પણ સ્થૂત પદાર્થના સંઘાતમાંથી (વચાર જન્મ માટે છે, એવું કદિ પણ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી, અને જો તાત્વિક ઐશ્વર્યનાની આવશ્યકતા છે, તો આધ્યાત્મિક ઐશ્વર્યતા પણ તેટલીજ ન્યાયાનુસાર અને અપેક્ષિત છે પરંતુ આ સ્વયં તો જન્મમાંથી એટલી આપણને જરૂર નથી

કુનપરપરાથી કેટલીક વિક્રિયાઓ શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે, તેની આપણે ના મ્હી શકતા નથી પરંતુ આ વિક્રિયાઓથી ઐદિ સ્વરૂપ ઉદ્ભવે છે, અને તે સ્વરૂપથી અસાધારણ મન અસાધારણ રીતે વ્યાપાર કરે છે અમુક જીવની તેવી વિક્રિયાનું કારણ તે જીવના પૂર્વકર્મ હોય છે તેટલા માટે સંયોગના નિયમ પ્રમાણે જો શરીર તેવી વિક્રિયા ધારણ કરનારું યોગ્યતમ સાધન હોય છે, તેવા શરીરમાં તે જીવ જન્મ લે છે આ પ્રક્રિયા આધુનિક વિધાનુસારજ છે, કેમકે આધુનિક વિદ્યાશાસ્ત્ર દરેક વિક્રિયાનું કારણ ટેવ છે, એમ કહે છે, અને ટેવનું કારણ પુનરાવર્તન છે, બ્યારે એમ છે ત્યારે નાના બાળકની ટેવનું કારણ પણ પુનરાવર્તન હોય જોઈએ અને તે પુનરાવર્તન કંઈ આ જીવનનું હોય નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે—નાના બાળકની અમુક ટેવનું કારણ પૂર્વજન્મના પુનરા-

વર્તન હોય છે. •

આ મ્હેં એક ખીલ શકા ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપરની પ્રક્રિયા ક્રમશઃ કરીએ, તો એવી શક્તિ થાય છે કે—પૂર્વજન્મના પુનરાવર્તનનું જ્ઞાન આ જન્મના માં કારણથી હોતું નથી? આનું સમાધાન પણ સરસ છે.

૧. હમણું હું અગ્રેષ્ઠ માયા બોલું છું; અગ્રેષ્ઠ બાપા મારી જન્મમાયા નથી; પરંતુ તત્ત્વ મારી સ્મૃતિમાં આ વખતે મારી વ્યભાષાનો એક પણ શબ્દ નથી. પરંતુ સહજ બહાર ધસી આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે—માનસિક મહાસાગરની ઉપરની સપાટીમાં સ્મૃતિ રહેતી છે; પરંતુ તેના અદરના ભાગમાં સરકાતોનો મોટો સમય હોય છે, તેથી કદાપિ તને સહજ પરિશ્રમ અને પ્રયત્ન કરેશો તો તે સર્વે સરકારે સ્વતંત્ર સ્મૃતિમાં આવશે.

૨. ઉપર કહ્યું તે પ્રત્યક્ષ અને તાર્કિક પ્રમાણ છે, પરંતુ પ્રત્યેક પ્રક્રિયાની વાસ્તવતા અનુભવથી સિદ્ધ કરી શકાય છે તકવિઓએ જગત્ આગળ તે પ્રક્રિયા પ્રતિપાદિત કરવાનું આબ્દાન કરેલું છે. અમોએ કેટલાક એવા નિયમો શોધી કાઢ્યા છે કે—જેથી સ્મૃતિના મહાસાગરનો અતર્ભાગ પણ બેદાઇ જાય છે, અને તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરનાર પોતાના પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે—છે.

એ રીતે હિંદુઓ પોતે, આત્મા છે એમ માને છે.

૩. તે “આત્માને શરો છેલાં નથી, અગ્નિ બાળતો નથી, પાણી માળતું નથી અને પવન શોષણ કરી શકતો નથી. તે આત્મા એક વર્તુલ છે, જેનું પરિધ કોઈ પણ સ્થળે નથી; પણ જેનું મધ્યબિંદુ પ્રત્યેક શરીરમાં રહેલું છે. મૃત્યુનો એવો અર્થ થાય છે કે—ત મધ્યબિંદુ એક શરીરમાંથી બેદાઇ બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમજ જડ પદાર્થના સ્વાભાવિક ધર્મોર્થક આ આત્માને કંઈ બંધન રહેતું નથી. સ્વભાવથી તે આત્મા સ્વતંત્ર, નિર્બંધન, પવિત્ર, નિર્મલ અને સંપૂર્ણ છે. તો પણ પડછાથી તે જડ પદાર્થના સ્વાભાવિક ધર્મોથી બંધન પામે છે, અને પોતે જ જડરૂપ છે, એમ ભ્રાંતિ પામે છે. સ્વતંત્ર, સંપૂર્ણ અને નિર્મલ આત્મા જડ પદાર્થને બંધીને સાંભાટે હોય, તે વળી બીજો પ્રશ્ન ૨. સંપૂર્ણ પરંતુ પોતાને અપૂર્ણ કેમ માને તે પણ એક પ્રશ્ન છે. આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે—હિંદુઓ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉઠાવે છે અને તેઓ કહે છે કે—એવા પ્રશ્નોનો અવકાશ જ રહેતો નથી; તેમજ કેટલાક વિદ્વાનો એક અથવા એકથી વધારે સંપૂર્ણ અર્ધસંપૂર્ણ સત્ત્વોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી, તેમજ મોટાં મોટાં શાસ્ત્રીય નામોથી સંપૂર્ણ સત્ત્વો સાથે સાંકળ બેડી ઉપરની શકાનું સમાધાન કરે છે. તો પણ તે શકાની નિવૃત્તિ તે પ્રમાણે થઈ શકતી નથી. સંપૂર્ણ પરંતુ અર્ધસંપૂર્ણ શી રીતે થઈ શકે? નિર્મલ અને સૂક્ષ્મતમ પરમાણુ પોતાના સ્વભાવનો સૂક્ષ્મતમ પરમાણુ પણ કેમ બદલાવી શકે? પરંતુ હિંદુઓ સત્યશીલ છે, તેથી તેઓ વિતરણવાદના શરણેને અબીદ ગણતા નથી. પ્રશ્નોનો વીરપુરુષની પેઠે ઉત્તર આપવામાં તેઓમાં સંપૂર્ણ સામર્થ્ય છે, તે પ્રશ્નોનો તેઓ આર્વો ઉત્તર આપે છે કે—

૧. “તે વિશે અમે અજ્ઞાન છીએ,” હું જોને પણ જાણતો નથી કે—“પર્યાત્મા જ-

કે પદાર્થના સંયોગ અને અન-હેદથી કેવી રીતે પોતાને આપૂર્ણ માને છે? ” તો પણ ને સત્ય છે, તે સારા સારા સત્યજ છે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોને પોતાને જડ માને છે, તે સત્યજ છે. મેં શા માટે આ શરીર ધારણ કર્યું છે, તેના ખુનામો અમારા સાચી યદ્ શક્તો નથી ધર્મચર્યાનો જે ઉત્તર આપીએ તો તેથી કંઈ અધિક સ્પષ્ટતા થઈ શકતી નથી હિંદુઓ કહે છે કે “અમે તે વિષે અજ્ઞાન છીએ” —તે કરતા કંઈ ઉપરના ઉત્તરથી વિશેષ અપ્રીતિરણ થતું નથી.

વાર ત્યારે મનુષ્યમા રહેલો આત્મા નિત્ય, અગર, પૂર્ણ અને અનંત છે; અને મૃત્યુથી તે આત્મા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, એટલુંજ સૂચન થાય છે. આપણી વર્તમાન જન્મની સ્થિતિનું સ્વરૂપ પૂર્ણ જન્મોના ક્રમોથી બધાય છે, અને ભવિષ્યની સ્થિતિનું સ્વરૂપ વર્તમાન કાળના ક્રમોથી બધારો આપણી સ્થિતિ કા તો ઉત્તરોત્તર શુભ પરિણામ પામી એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં ઉત્તમોત્તમ થશે, અથવા તો એક મૃત્યુથી બીજા મૃત્યુમાં અશુભ પરિણામ પામી નિકટ થતી જશે. આ સ્થળે વળી બીજે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે શું સમુદ્રક્ષોભમા રહેલી એક હુદ્દનોંકા જેવી મનુષ્યની અવસ્થા છે? ને નૌકા એક કાણે તરંગોના ફીણવાળાં સુકુટ ઉપર ધમી જઈ, બીજાજ કાણે વિમુઘિત ગર્તમાં ગમડી પડે છે, ને નૌકાની ગતિ-સંદસત્ ક્રમોની દયાદૃષ્ટિ ઉપરજ આધાર રાખે છે, શું મનુષ્યની અવસ્થા કારણકાર્યના ઉચ્ચ, કોપાયમાન, નિરંતર આગળ ધસતા, અને અતિમખત પ્રવાહમાં પડેલી ભઝનીકા જેવી છે? શું મનુષ્યની અવસ્થા ને કારણકાર્યનું ચક્ર વિધવાના અશ્રુપાત અને અનાથ બાલના રદનની દરકાર કરતું નથી, તેમજ ને ચક્ર પોતાના માર્ગમાં ને વસ્તુ આવે તેને કચરી નાખે છે, તે ચક્ર ઉપર મુકેવ હુદ્દ જતું જેવી છે? આ વિચારથી જો કે ઉદય કપાયમાન થાય છે, તો પણ વસ્તુ-ગતિજ તેવી છે. આ વિચારને લીધે નિરાશાના હૃદયમાંથી આતંત્ર્યર એકાએક ઉગે ગયો, અને કહ્યું કે—“શું ત્યારે કંઈ પણ આશા નથી શું? તે નિયમમાંથી મુક્ત થવાને કંઈ પણ માર્ગ નથી?” આ આતંત્ર્યર દયાના તખ્ત આગળ જઈ પોહોઝ્યો, તે ઉપરથી આશ્વાસન અને આશાના શબ્દો નીચે ઉતરી આવ્યા અને તે શબ્દો એક વૈદિક ઋગિની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તે ઋગિએ વિજયો નાદથી જગતને પુકારીને કહ્યું કે—“અમૃતાનંદનાં હે બાલકો! તેમજ અરે ઉત્તમ લોકનિવાસી સર્વો! શ્રવણ/કરો. ને પરાણ પુરૂષ અધકાર અને પ્રાતિધી અતીત છે, તે પુરૂષનું મને દર્શન થયું છે. તે પુરૂષનું જ્ઞાન થવાથી તમે મૃત્યુપાશથી મુક્ત થશો. અમૃતાનંદનાં બાલકો! એ નામ કેવું મધુર કેવું અશાનનક છો?” અરે, મારા બાઈઓ! મને તમને અમૃતાનંદના બાલકોના નામથી સંબોધવા દો; કેમકે હિંદુઓ તમને પાતકી કહેવાની ના કહે છે. તમે ધર્મચર્યા બાલકો છો; અમૃતાનંદ અથવા નિષ્કલક અને પૂર્ણાત્માના તમે સહભાગી છો. આ પૃથ્વી ઉપર તમે દેવના અસરૂપ, શું તમે પાતકી છો? અરે, મનુષ્યને પાતકી કહેવામાંજ મોટું પાતક છે. જન-સ્વભાવ ઉપર એ મિથ્યા દોષ છે. અરે મુજેન્દ્રો, તમે મૃગ છો, એવી ભ્રાતિને દૂર ખસેડી મુકે તમે મુક્ત, આનંદરૂપ, નિત્ય અને અમર આત્મા છો, તમે જડ નથી, અને જડ શરીર નથી, જડ તમારે આધીન છે, તમે જડને આધીન નથી. (આગળ જાણ)

૩

શ્રુતે

૧

બ્રાહ્મધર્મ.

(મળેલું)

‘ધર્મ’ એ મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ છે તથા આવશ્યક છે. જગતી પ્રજામાં પણ ધર્મ હોય છે એટલું જ નહિ પણ પોતાને નાસ્તિક કહેવડાવવાનું અભિમાન ધરાવનાર મનુષ્ય પણ વસ્તુતઃ ધર્મહીન હોય એમ બની શકતું નથી. આધ્યાત્મિક ભાષામાં વ્યવહારનો જે અર્થ તેનું નામજ ધર્મ છે, એટલે જ્યાં જ્યાં વ્યવહાર ત્યાં ત્યાં ધર્મ એ નિયમ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. ત્યારે આસ્તિક અને નાસ્તિક, ધર્મી અને અધર્મી વચ્ચે બેઠા પાડવામાં આવે છે તેનું કેમ ? મનુષ્યમાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે એટલે અન્નજૂતાં પણ થયાં કરે છે, પણ વિચારના પ્રદેશમાં મનુષ્ય હોતો છે એટલે તે પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અને તેમની ચોક્ષ્યતા વિષે એ સિદ્ધાન્તો બાંધવા માંડે છે. આ વિચારદેશમાં મનુષ્ય જ્યારે ‘સ્વર્ગ’ પ્રપંચથી ‘પર’ એવા કોઈક પદાર્થનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે ત્યારે એને આપણે આસ્તિક કહીએ છીએ, અને તે ન સ્વીકારતાં વસ્તુસ્થિતિથી હલ્લો વિચાર ધરાવે છે ત્યારે એને નાસ્તિક કહીએ છીએ. વિચારની નાસ્તિકતા સાથે આચારની પણ નાસ્તિકતા હોય એમ નિયમ નથી, વળી આચારની નાસ્તિકતાવાળો મનુષ્ય પણ ઐદિક લોકને પરલોક સ્થાને સ્થાપી એમાંજ શ્રદ્ધા બાંધે છે, અને આ રીતે અધર્મને ધર્મ કરી માને છે.

ધર્મ અધર્મનો ખીન્નો બેઠા મનુષ્યના દુરાગ્રહથી પડે છે. પોતાનો ધર્મ તેજ ખરો, ખીલનો ખોટો. અમુક પ્રજાનેજ ઈશ્વરે ધર્મજ્ઞાન આપ્યું છે એને બીજા અધીને અજ્ઞાનતિ-મિરમાં ડુબાવી મૂકી છે ઇત્યાદિ મતાન્ધતાને લીધે ધર્મનો નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરવો દુર્લભ થઈ પડે છે. પોતાનો ધર્મ તેજ ખરો એવો દુરાગ્રહ મૂકી ઈર્ષ વિદ્વાનો જેમ જેમ જુદા જુદા ધર્મનાં સ્વરૂપો તપાસી એમાંથી ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ તારવી કાઢતા આવે છે તેમ તેમ સ્પષ્ટ થતું જાય છે કે ધર્મમાત્ર પેવેસ્ટાઈનમાંજ નહિ પણ ‘પૃથ્વીની સર્વ પ્રજાઓમાં’ અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે. ધર્મની વૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રજામાં દેશકાલાદિ ઉપાધિને લઈને ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પ્રકટ થાય છે; પણ એ સર્વ ઉપાધિને જાણી પર મૂકી અમુક પ્રજાની ધર્મવૃત્તિમાં ધર્મનાં કેટલાં તત્ત્વો સમાવેલાં છે એ ઉપર લક્ષ રાખી ને અમુક ધર્મની પૂર્ણતા કે અપૂર્ણતા નક્કી કરવી એજ આ વિષયમાં ખરો માર્ગ છે.

આ રીતે જોતાં કોઈ પણ પ્રજા સર્વથા ધર્મહીન છે એમ કહેવું જોડું જ ગણાશે. ધર્મ સ્વભાવસિદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક પણ છે. જડવાદના આચાર્યો એમ મનાવવા મથે છે કે ધર્મ કદાપિ જગતી દશામાં અને ત્યાર પછી કેટલોક સમયે પ્રાપ્ત કરતા સુધી આવશ્યક હતો, પણ વિદ્વાનોને અને સારી પેઢે સુધરેલી પ્રજાઓને

તો તે નિરર્થક છે. આ મતના જવાબમાં માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે વિશ્વા-
રથીયે મનુષ્ય આ સિદ્ધાન્ત લાંબો વખત સ્વીકારી શકે તેમ નથી. ધર્મ જો અત્યંત
અને કષ્ટના એ બેનુજ પરિણામ હોય તો આજ એનું નષ્ટ થવા તરફ જ વલન
હોત. પણ તેમ ન થતાં દિવસે દિવસે જ્ઞાનની વૃદ્ધિની સાથે મનુષ્યની ધર્મવૃત્તિ વધા-
રે તીવ્ર, સનેહ, અને ગંભીર થતી આવે છે. મનુષ્ય ઘણું વાર પણ આત્મા ઉપર તેમ-
જ જગત્ ઉપર દષ્ટિ નાખે તો તેને એવા અનેક ગંભીર પ્રશ્નો તથા આકાંક્ષાઓ ઉપ-
સ્થિત થશે કે જેનું સમાધાન તથા પરિપૂર્તિ માત્ર ધર્મથીજ થઈ શકે. એવું તો કોઈ
કદ હશે કે જેને વિશ્વમાં જાણ તેમજ આંતર—દષ્ટિ ફેરવતાં કાંઈક ગંભીરતા, ગૂઢતા,
મહેત્તા નહિ પ્રતીત થતી હોય.

“ આગી બેડી રજની આજની

બણે બેડા બણકાર ।

ધેરી ગુહા આકાશની રે

માહિ મૂતો બેડો અધકાર,

આધી બેડી રજની । ”

એ ઉર્દાર માત્ર ભૌતિક અધકાર પરત્વે જ છે જેમ નથી. પણ વિશ્વમાં છવાઈ રહે-
લી અદૌકિક અગમ્યનાનું શાંતિપૂર ધ્વનિરૂપે અત્રે રેલી રહ્યું છે. જે

“ ગૂઢ અગમ્ય બેડો કદ,

કરે યોગમ ધેર વકાર રે ”

તેનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં મનુષ્ય માત્ર કર્યું દષ્ટિ સાંભળવા ધારે તો—પણ

“ શાંત દ્રુત, બેડા કદ

સુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે ”

એ નિઃસંદેહ છે

ત્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં જીવ-જગત્-અને ઈશ્વર સંબંધી પૂર્વે કલા પ્રમાણે જે
જે ગંભીર પ્રશ્નો ઉઠે છે તથા આકાંક્ષાઓ ઉર્દાર પામે છે તે સર્વનો ખુલાસો કરવો
તથા પરિપૂર્તિ કરવી એ ધર્મમાત્રનો સામાન્ય હેતુ છે એમ સમજાય છે, અને તે સામાન્ય
હેતુ અમુક ધર્મ જટલે અથવા પાર પાડી શકે છે તેટલે અર્થે તેની ઉત્કૃષ્ટતા અને સફલતા
લેખાય છે. અર્થાત્ જીવનની સાથે નિકટ સમઘ ધર્મથી જે ધર્મ સર્વદેશી હોય, તે
સર્વોત્કૃષ્ટ; આ કસોટીથી તપાસી જતાં ‘બ્રાહ્મ ધર્મ’ જ ઉત્તમ દેશી એમ આ લેખકનું
માનવું છે. પણ તે અત્રે વાદવિવાદ કરી સિદ્ધ કરી આપવું એમ ઇચ્છા નથી. કેમકે
એમ કરવાનું પ્રયોજન નથી અને એમ કરવા જતાં વેદના સમયથી માંડી આજ સુધીના
મન્યો ઉપર ટીકા લખવી પડે એમ છે. માત્ર કેટલાક સામાન્ય નિર્દેશ પૂર્વક ઉત્તમ ધર્મનાં
લક્ષણો બ્રાહ્મધર્મમાં છે એમ બતાવવાનો અત્રે યત્ન છે.

‘બ્રાહ્મન, એટલે વેદ અને વેદથી પ્રવર્તેલો ધર્મ તે ‘બ્રાહ્મ ધર્મ’. ‘બ્રાહ્મન’ શબ્દના ‘વેદ’
માં મુખ્ય ત્રણ અર્થ થાય છે; (૧) રક્ષિત; (૨) યજ્ઞ અથવા યજ્ઞનું અત્યંત સ્તરવ; (૩) ચરાચર વિશ્વનો આત્મા, આ ત્રણ અર્થને અવલંબી બ્રાહ્મધર્મનાં ત્રણ અંગો ગણાવેલાં

છે: (૧) ભક્તિ, (૨) કર્મ, (૩) જ્ઞાન. આ પ્રમાણે 'બ્રહ્મ' શબ્દનો અર્થ વિચારતાં જ્ઞાનધર્મનાં મુખ્ય તરફ પશુ સમજાઇ નય છે, તો પશુ એ સંબંધી કાંઈક વધારે સ્પષ્ટીકરણ થવાની જરૂર છે. 'બ્રહ્મધર્મ'નું ઉત્પત્તિસ્થાન વેદ છે, અને 'વેદ' એટલે જ્ઞાન-જે 'શ્રુતિ' એટલે શ્રવણ કરેલું તે, એવા નામથી પશુ ઓળખાય છે-આટલી વાત સર્વ વિદિત છે. 'શ્રુતિ' એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે વેદપ્રતિપાદિત જ્ઞાન મનુષ્યની ગમે તેવી કલ્પનાથી ઉદ્ભવેલું નથી, પણ આ વિશ્વમાં, જગતમાં તેમજ મનુષ્ય-આત્મામાં-મનુષ્ય શાંતિથી સાંભળે તો અદર્શિત સંભળાતા એવા શાંત અદ્ભુત, જોડા કંઈ ઉચ્ચ ગાનના પુકારના શ્રવણ રૂપ છે. 'વેદ' ઈશ્વરનો 'પ્રકાશ' છે. ઈશ્વરનું 'નિઃશ્વસિત' છે એમ ને કહેવાય છે તે પણ તેજ અને પ્રાણના ગંભીર રૂપક-ધારા આ રીતેજ સમજાવેલાં છે. વળી વેદ નિત્ય છે એમ કહેવાય છે. એટલે કે વેદપ્રતિપાદિત સત્યો નિત્ય છે, અને એ સત્યો આપણા આગળ મૂકાય તો ત્રિકાલાબાધરૂપે તે સ્વીકારી શકાય તેવાં છે. આ પ્રમાણે દેશકાલાદિ ઉપાધિથી અનવચ્છિન્ન સત્ય મનુષ્ય આગળ ધરીને મનુષ્યના જીવનને તન્મય કરી આપવાનું સામાન્ય બ્રહ્મધર્મમાં છે એમ અત્રે અનાદિકાળથી મતાનું આવ્યું છે, અને તે યથાર્થ છે કે નહીં એ—આ લેખ ઉપરથી નહિ પણ સાક્ષાત્-બ્રહ્મધર્મના અનેકાનેક અન્યો નોંધ ને વિચારવાનું છે. વિચારતાં અને વિશેષે કરીને એવો અનુભવ લેતાં જણાયે કે 'બ્રહ્મધર્મ' અનેક રીતે સર્વદેશી છે. અર્થાત્ સર્વ ધર્મનાં લક્ષણોનો સંગ્રહ છે.

(૧) એક તો એવી રીતે કે એમાં સર્વ પ્રકારના અધિકારીઓ માટે સ્પષ્ટ યોજના છે. મનુષ્ય જાતિના તેમજ મનુષ્યવ્યક્તિના ધર્મવિચારમાં "માયા અને મહેશ્વર" એટલે અસ્મદ્—ઇદ્—અને તત્પદવાચ્ય ત્રણ પદ્યોની ત્રિભેદી વહે છે. બાળકો અને બાલ્યાવસ્થા ભોગવતા મનુષ્ય વર્ગ આ ત્રણ પદ્યોને જેવી રીતે જુએ છે તે કરતાં પ્રૌઢ વયને પ્રાપ્ત થએલા મનુષ્યો અને મનુષ્ય વર્ગો જુદી રીતે જુએ છે. અમુક મનુષ્યોને અમુક ધર્મનું સ્વરૂપ રહે છે તો બીજાઓને બીજું રહે છે. એટલુંજ નહિ; પણ ઉપકારક પણ તેજ થાય છે. આ પ્રમાણે જો કે આત્માની પરમશાંતિ પ્રાપ્ત કરવી એ ધર્મમાત્રનું સામાન્ય સાધ્ય છે તોપણ તે સાધવાના માર્ગો જુદા જુદા છે. અને તે બેદ મનુષ્ય આત્માના અધિકારને એટલે રુચિ અને અનુકૂલતા ઉભયને લઇને પડે છે. બાલ્યાવસ્થાથી આરંભી વાર્ધક્ય સુધી, જંગલી દશાથી માંડી સુધારાના ચરમસ્થાન સુધી, જરૂરથી તે તત્ત્વદષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા સુધી અધિકારાનુસાર જોને જોઇએ એ તેને તે આપી. જે ધર્મ મનુષ્યને સંવેદના સતોષ પમાડી શકે છે તેજ ધર્મ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એ સ્પષ્ટ છે. જે ધર્મમાં ઉઘાડી રીતે વિચારપુરઃસર અધિકારબેદની વ્યવસ્થા કબૂલ નથી તે ધર્મમાં પણ વસ્તુતઃ એ સ્વીકાર્ય વિના ચાલવું નથી. કામનિષ્ઠ મહાત્માને જગતમાં વિચરી પરોપકાર સાથે ઉપદેશ કરવામાં, સે. પોષ્ટને કાંઈક, વેરા-અ ને ત્યાગમાં, સે. જોનને શ્રવણ ધ્યાન તથા સમાધિમાં, અને સે. જેમને કર્મકાંડ અને વિધિ-આચરણમાં એવનો માર્ગ જડયો એ સિદ્ધ છે. આ સર્વ સાધનના સ્વરૂપ તથા, સંબંધનો વિચાર એકજ ધર્મને અંગે બ્રહ્મધર્મમાં જોયો કરવામાં આવ્યો છે.

તેથી અન્ય ધર્મમાં ભાગ્યેજ જણાશે.

(૨) 'બ્રાહ્મધર્મ'નું સર્વદેશીપાત્ર એક બીજી રીતે પણ છે. 'જીવ-જગત્ અને ઈશ્વર' એ ત્રણ પદાર્થોમાં "સર્વ" એટલે જાળડ વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે, અને તે ત્રણે પદાર્થોનો 'બ્રાહ્મ-ધર્મમાં' સાથે વિચાર છે. બ્રાહ્મધર્મ જગત્ને શન્ય અથવા મિથ્યા માની જગતના સર્વ વ્યવહારને નિરુપયોગી અને અર્થ-રહિત બનાવી દે છે, અને "પરતી" ખોટી કલ્પના હૃદય આગળ ઉભી કરી એ મુગતૃષ્ણા પાછળ મનુષ્યને દોડાવે છે, અને એ રીતે એનો આ લોક પણ ખગાડી મૂકે છે એવો ખોટો આરોપ એ ધર્મ ઉપર વારંવાર લાવવામાં આવે છે. પણ જરા વિચાર કરતા જણાશે કે પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તતા સર્વ ધર્મોમાં બ્રાહ્મધર્મ એવો છે ને આ લોક અને પરલોક બંનેનો સરખો વિચાર રાખી, વર્ણશ્રમવ્યવસ્થા એ ધર્મનું અંગ છે એમ માને છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં સર્વ વર્ણના મનુષ્યોએ સરખો લોક ધરાવી સન્યાસ લેવા માંડ્યો અને તેથીજ તેની અવનતિ થઈ. ક્રિશ્ચિયનિટિએ આ જગત્ મનુષ્યના આત્માની દેગવશીનું સ્થાન છે એમ માની આ લોક ઉપર વિશેષ લક્ષ દીધું. અને પરલોક વિશેના વિચારમાં મન્દતા રાખી. પરિણામ એ આવ્યું કે મહાભારત કે માગવન જેવો એક પણ ધર્મશાસ્ત્ર પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં ઉત્પન્ન ન થઈ શક્યો અને મધ્યનુ જીવન શાંતિરહિત થઈ ગયું. અને એટલું કહેવું જોઈએ કે કાષ્ઠ્ય મહાત્માનું વચન્યુ તો હમેશા પરલોક તરફજ હતું. એના "સર્મન ઓફ ધી માઉન્ટ"માં એ કહે છે કે મનુષ્યે ખાવા પીવાનો કે ઓઠવા પહેરવા સળધી ફિક્કર કરવાની નથી કેમકે એ ફિક્કર તો પ્રભુને છેજ. આમ છતાં પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં પરલોક અત્યંત ગૌણ થઈ ગયો તેનાં સળળ કારણ હોવાં જોઈએ. વિચાર કરતા બે કારણો પ્રતીત થાય છે. એક તો પ્રાચીન પ્રજાની વ્યાભાવિક ઔદિક સ્વપરાયણતા અને બીજું-જ્યારથી ક્રિશ્ચિયનિટિનું સમીપમાં ઉગતું "ધર્મશાસ્ત્ર" રૂપી આશા પખીડું ફણવારમાંજ વિલુપ્ત થઈ ગયું, અને તેને બદલે બલિષ્ઠની દક્ષિમયાદા ઉપર દૂર દૂર તે એક તારા રૂપેજ ગુરવા લાગ્યું, ત્યારથી એવું તેજ બીજાં કેટલાંક કારણોને વેધ ફીણ્યું થતું ચાલ્યું એટલું કહેવું નસ છે કેમકે વિશેષ વિચાર અને અપ્રકૃત છે. જેમ જગત્ સળધી વિચારમાં બ્રાહ્મધર્મે છલોક અને પરલોકનો યોગ્ય વિચાર દર્શાવ્યો છે. તેમ ઈશ્વર સળધી વિચારમાં પણ બ્રાહ્મધર્મે નાહુ બીડી શોધ કરી છે. હાહારણ્ય તરીકે માત્ર નીચેની શ્રુતિ લઈશું તો જણાશે કે અન્ય-ધર્મમાં એની સમાન ઉક્તિ મળવી કઠિન છે. "યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યાં અન્તરો યં ઇધિવી ન વેદ યસ્ય ઇધિવી શરીરં યઃ ઇધિવીમન્તરો' યમયત્યેપ ત આત્મા સર્વાન્તરઃ (ને પૃથિવીમાં રહ્યા છતાં પૃથિવીથી અંતર છે. એને પૃથિવી જાણતી નથી, પૃથિવી એવું શરીર છે, ને એ પૃથિવીનો અંતર્યામી છે. એજ તારો આત્મા છે, સર્વનો અંતર્યામી છે) બૌદ્ધ ધર્મે કેટલોક વખત ઈશ્વર સળધી વિચાર ન કર્યો, અને જ્યારે કર્યો ત્યારે ઘણું કરીને બ્રાહ્મધર્મના અનુસારજ કર્યો. ક્રિશ્ચિયનિટિ-એ ત્યારજમાં ઈશ્વરને એક મનુષ્ય-પિતા તરીકેજ કલ્પ્યો, અને પાશ્ચાત્ય વખતમાં ઈશ્વરગરૂપ સળધી ને ને ગંભીર વિચારો આપ્યા તે નર્વમાં ઓકલિયોસોફિનીજ

અસર હતી. પરંપરાસંબંધે એમાં આલ્સધર્મનો કેટલો પ્રવેશ હતો એ પ્રશ્ન બાબતુ પર મૂકીએ તોપણ એટલું તો સિંધુજ ગણાય કે ઇશ્વરસંબંધી તત્ત્વવિચાર કિશ્કિન્નિદિમાં સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવ્યો નથી. હવ સંબંધી વિચારમાં પણ આલ્સધર્મ સર્વ ધર્મોમાં ક્રેટ પદવી ભોગવે છે. બુદ્ધ મહાત્માનો અભિપ્રાય અન્યથા સમજી બાદ્ય ધર્મના અનુયાયીઓએ 'આત્મા' એવી વસ્તુજ સ્વીકારી નહિ, અને એને સ્થાને વિજ્ઞાનના પ્રવાહને મૂકી, ધર્મરચના કાયમ રાખવા ચલ કહ્યો. અર્થાત્ પાપા વિનાની ઈમારત બાંધવા જેવું કહ્યું. કિશ્કિન્નિદિએ આત્માની ઉત્પત્તિ માની, અને આ રીતે બ્રહ્મવાદ રૂપી કલિતા પ્રવેશ મારે માર્ગ કરી આપ્યો. આત્માને જન્ય માન્યા છતાં, વિજ્ઞાનવાદ સ્વીકારી જગત્તા દ્રષ્ટા તરીકે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું અને રૂતેમાં એવી દલીલ મૂકી કે જનમ પહેલાં જગત્ તો હતુંજ, મારે તે જગત્તો દ્રષ્ટા હોવો જોઈએ, જ ઇશ્વરશબ્દવાચ્ય છે. પણ આ સાથે એટલું વિસરાર્થ ગયું કે આત્મા વિના જગત્ અને જગત્તો દ્રષ્ટા બંને અસંભવિત છે.

'હવ શિવ' ના સંબંધ વિશે પણ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા દૃષ્ટિ બિનહુથી આલ્સધર્મે અવલોકન કર્યું છે, અને એ સંબંધ કેવો નિકટ તથા આન્તર છે તે અનેક રીતે દર્શાવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે નીચેનાં વચનોજ બસ યશ: (૧) તત્ત્વમાસિ (૨) વિરહીવ જિમો પ્રિયામયં પરિપશ્યામિ ભવન્નયં જગત્ (૩) પિતેવ પુત્રસ્ય સત્તેવ સત્કુયુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાવાર્હસિ દેવે સોદુમ્ ॥ (૧ તે તું છે; ૨ હે પ્રિયો ! વિરહી જેમ જગત્તને પ્રિયામય દેખે છે તેમ હું જગત્તને આપમય દેખું છું; ૩ પિતા પુત્રનું, સખાસખાનું, પ્રિયપ્રિયાનું, સદન કરે છે તેમ હે દેવ ! મારું પણ આપ સદન કરવા યોગ્ય છે. *

(૩) 'ધર્મ' એ માત્ર વિચારરૂપ-જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં 'તર્ક' અથવા 'પરોક્ષ-જ્ઞાન' કહે છે. તે નથી. માત્ર ક્રિયારૂપ પણ નથી, એટલે કે કર્તવ્ય કરવામાંજ એની પર્વાસિ નથી. નેમજ માત્ર હૃદયના ભાવરૂપ એટલે બક્ષિ કે આનંદમાંજ એની પરિસમાપ્તિ યાવ છે એમ પણ નથી. ધર્મમાં એ ત્રણેનો અપૂર્ત સંગ્રહ યાવ છે, અને એવી રીતે પણ ધર્મનું સર્વદેહી-પણું હોતું જોઈએ, અને તે આલ્સધર્મમાં છે. (૧) માત્ર વિચાર એ તત્ત્વચિંતન શાસ્ત્રનો વિષય છે. એથી 'સમ્યગ્જ્ઞાન' પ્રાપ્ત યાવ છે, પણ તે જ્ઞાન ધર્મ વિના અપરોક્ષ અનુભવ કરાવી શકતું નથી. (૨) ધર્મ એ માત્ર ક્રિયારૂપ નથી, અને તેથી કર્તવ્ય કરવામાંજ એની પરિપૂર્ણતા નથી. કર્તવ્ય કરવાથી અથાપ થવાય છે, પ્રવિત્તપાત્ર આવે છે, પણ જ્યાં સુધી જ્ઞાનોદય થયો નથી ત્યાં સુધી વિવેક આવતો નથી અને આત્મા એક પ્ર-

* સમાનુજ સંપ્રદાયમાં બે અવાન્તર બેઠ છે. તેમાં એકના મતમાં હવશિવનો સંબંધ "માર્ગર ન્યાય" પ્રમાણે, અને બીજાના મતમાં "મર્કટ ન્યાય" પ્રમાણે છે. અર્થાત્ એકના કહેવા પ્રમાણે જેમ બિલાડી પોતાનાં જન્મ્યાંને મેદાંમાં લઈ ફરે છે, અને તેમાં જન્મ્યાંને કાંઈજ ચલ કરવાનો નથી તેમ હવ શિવનો સંબંધ છે. બીજા મત પ્રમાણે જેમ પાંદરાનું જન્મ્યું પોતાની માતે વળગી રહે છે, તેમ હવ પોતાના પ્રવૃત્તિની શિવને વળગી રહે છે.

દારની જડતા અનુભવે છે. (૩) વિચાર અને આચાર બંન્ના સુધી એમાં આનંદની અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી અનુબંધને પરમ સાધ્ય તરફ દોરવાને અર્થસમર્થ છે. બ્યારે જ્ઞાન થઈ, તદનુસાર ક્રિયા કરી, એ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેમાં આનંદ અનુભવાય ત્યારે ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું એમ ગણાય. અસુક કર્તવ્ય સગ્રામી સિદ્ધાન્ત જાણ્યા છતાં બંન્નાં સુધી કર્તવ્ય કાર્ય થાય નહિ ત્યાં સુધી જ્ઞાનની સાધ્યકતા નથી. કર્તવ્યજ્ઞાન મેળવીને તદનુસાર કાર્ય કરવામાં પણ બંન્નાં સુધી અનિચ્છા કે એક જાણાય છે અને આનંદ આવતો નથી ત્યાં સુધી કર્તવ્યભાવના અપૂર્ણ રહે છે. જ્ઞાનમાં અને ક્રિયામાં આનંદનું સિચન કરવું એ કામ સવિશેષ રીતે ધર્મનું છે. ત્યારે ધર્મ વિના આનંદ તો આવે ખરો, પણ તે સકારણ અને અબાધ્ય ત્યારે થાય કે બ્યારે હુ-તુનો ભેદ મટી જઈ સર્વત્ર જ્ઞાનપુરઃ સમ બ્રહ્મભાવ વિસ્તરે, અને તન્મય સકલ છવિત થઈ સ્વાભાવિક ઉર્જા થાય કે

“ સર્વેઽન્ત્ર સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।

સર્વે મદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્દુઃસ્વમાપ્નુયાત્ ॥

(આ સર્વે સુખી રહો, સર્વ નિરામય રહો, સર્વ ભદ્રને પામે—કોઈપણ દુઃખી ન રહો.)
જે કામ ખાસ કરીને ધર્મનું છે. પરંતુનું યથાર્થ સ્વરૂપ શું છે એ વિચારવાનું કામ ‘દર્શનાદિ’ બોધગ્રન્થનું છે. સારા બોધાતો એટલે કાર્યકાર્યનો ઉપદેશ કરવો એ કામ વિધિ-નિગેધ શાસ્ત્રનું—અર્થાત્ સકુચિત અર્થમાં ‘ધર્મ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી જને ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ કહેવામાં આવે છે તે શાસ્ત્રનું છે. રમણીયાર્થનું જ્ઞાતન. કરવું એ કામ સાહિત્ય સંગીતાદિ કલાઓનું છે. તત્ત્વશાસ્ત્ર પ્રમાણુદ્વારા પરસ્પરભાવનો નિર્ણય કરે છે, વિધિનિગેધશાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિનો ઉપદેશ કરે છે, કાવ્યાદિસાહિત્ય ગ્રન્થો જેવા કે ઇતિહાસ પુરાણાદિ—વસ્તુનું જ્ઞાતન કરી તથા ધર્મવૃત્તિમાં ચૈતન્ય અર્પી આનંદ અનુભવાવે છે. આ સર્વ ઉદ્દેશોનો સમગ્ર ‘ધર્મ’માં થાય છે. એક રીતે જોતાં સર્વ ધર્મમાં આ ત્રણ અંગો સ્પષ્ટ વા અસ્પષ્ટ રૂપે રહેલાં હોય છે, પણ બ્રાહ્મધર્મમાં વિશેષ એટલો છે કે એમાં સર્વ અંગો સારી રીતે વિકસિત થયાં છે એટલુંજ નહિ પણ ધૃતિના સમયથી આજ પર્યન્ત જે જે ગ્રન્થોમાં એ અંગોનું વધારે વધારે સ્ફાટન થતું આવ્યું છે તે સર્વને ધર્મના ગ્રન્થ તરીકે માન આપવામાં આવે છે. બ્રાહ્મધર્મના અનુસારીઓએ ધર્મમથ્યાને સાચવવા માટે એકતા ખાતર તેમજ આદિ ગ્રન્થ તરીકે જે કે વેદનેજ ન વળગી રહેતાં “શુભાઃ પૂજસ્થાન ” એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી ધર્મવૃત્તિ જાગૃત રાખનાર સર્વ ગ્રન્થોને યોગ્ય માન આપ્યું છે અને તે છતાં વેદની મહત્તા કાયમ રાખી છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં ઇતિહાસ પુરાણની બ્રાહ્મધર્મના ઇતિહાસમાં સાધ્યકતા સમગ્રરો.

(૪) મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાનના પ્રકાશની, કર્તવ્યભાવનાની અને આત્મ-જાણની જરૂર છે. એ ત્રણે આકાંક્ષાઓ બંન્નાં સુધી પૂરી ન પડે ત્યાં સુધી ધર્મનું પ્રયોજન સર્વથા સિદ્ધ થયું ન ગણાય.

(૫) મનુષ્ય બંન્નાં બંન્નાં દૃષ્ટિ નાખે છે ત્યાં ત્યાં અજ્ઞાન દશામાં પ્રથમ તો એને વિભ્રાન્ત પ્રવીત થાય છે. પોતાનો આત્મા એને દુઃખ, મલિનતા મગેરે અનેક કુતિહ

પદાર્થોથી ભરેલો જણાય છે, અને તેમજ વિશ્વમાં પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓનો ફલક મળી રહેલો દેખાય છે. એ સર્વ વિષમતાને ટાળવા તથા તેનો ખુલાસો કરવા એનું અંતઃકરણ મથે છે, અને આવે સમયે એને ધર્મસંબંધી જ્ઞાનના પ્રકાશની જરૂર પડે છે. એ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતાંજ વિશ્વ જુદે રૂપે ભાસવા માંડે છે, હુઃખ સુખરૂપ થઈ જાય છે, પાપનો અવકાશજ રહેતો નથી, અને જગતમાં વિરોધ કે જડતા એવું કંઈજ દેખાતું નથી. પૂર્વેના અનુભવ અને આ નવીન અનુભવ એ બે સમાન કક્ષાના માત્ર કાલિક પાર્વાર્પવાણા ન લાગતાં એક અનુભવ બીજા અનુભવનો બાધક ધધ રુદ્ર છે. વેદાન્ત વગેરેમાં “જ્ઞાનાભોક્ષઃ” એમ વારંવાર ઉદઘોષ સંભળાય છે એનું આજ રહસ્ય છે.

(૨) દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં કર્તવ્યની અમુક ભાવનાઓ હોય છે, પણ બહુ તીવ્ર પ્રતિભા વિના એ ભાવનાઓ જોઈએ તેવી હૃદય આગળ આસેખાતી નથી. અને કદાચિત્ આસેખાય છે તો પણ તે અન્યજન આગળ ઉપસ્થિત કરી આપવાની સાધારણ રીતે મનુષ્યમાં શક્તિ હોતી નથી. એ સર્વ સામગ્રી જ્ઞાનમાં હોય છે તે પોતાના જીવનથી, ઉપદેશથી, અથવા હંમેશથી અન્ય જનોને તે અનુભવાવી શકે છે. અને ધર્મપ્રવર્તક અથવા ધર્મમૂર્તિ તરીકે જગતમાં પૂજાય છે. આવા મહાત્માઓ જગતમાં વિરલ સ્થલે અને વિરલ કાલે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમની જોડે પૂરી પાડવાની જરૂર રહે છે, અને તે જોડે ધર્મથી પૂરી પડે છે. બ્રાહ્મધર્મ આ કામ બહુ સારી રીતે જમવી શકે એમ છે, એ એના મહાભારત રામાયણ ભાગવતાદિ ગ્રંથો જોતાં સિધ્ધ થાય છે. રામ, સીતા, દમયંતી, સુધિષ્ઠિર, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, હનુમાન, હરિશ્ચન્દ્ર, રતિદેવ વગેરે અનેકાનેક કર્તવ્યભાવનાનાં આદર્શભૂત ધર્મવીર સ્ત્રીપુરુષો અન્ય ધર્મગ્રન્થમાં જોયેજ જણાશે. અને જ્યાં જણાય છે ત્યાં પણ કાં તો તે, ધર્મના પ્રદેશથી કેવલ બહારજ રાખવામાં આવેલાં છે, અથવા તો પ્રતિભાની મન્દતાને લીધે તેમની ચિત્રરેખા ઘણી ઝાંખી દોરાએલી છે. અને તેથી હૃદય ઉપર તે બહુ અસર કરી શકતાં નથી.

(૩) જ્ઞાન મળ્યા છતાં, તથા કર્તવ્યની ભાવના ઉપસ્થિત થયા છતાં પણ કેટલીક વખત એ ભાવનાને અનુસરવાની શક્તિ આપણમાં નથી એમ આપણું મન ઘણીક વાર કહે છે. એવે વખતે બ્રાહ્મધર્મ કાંઈક અપ્રતિમ આત્મબલ અર્પી શકે છે એમ આ લેખકનું માનવું છે. સ્વર્ગ નરકાદિ વ્યવસ્થાથીજ સત્કાર્યમાં પ્રવર્તી શકવાનો કેટલાકને અધિકાર હોય છે, તેમને તે દ્વારા અને ઉત્તમાધિકારીઓને ઉત્તમ પ્રવર્તક બતાવીને-સર્વને યથાયોગ્ય રીતે, બ્રાહ્મધર્મ સત્કાર્યમાં પ્રેરે છે. આપણી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની સમાન કોટિમાં મુકાતું કાષ્ઠસ્તનું “સર્ગમ્ જોષ્ઠી માહન્ત” જોતો તો જણાશે કે એમાં અમુક કાર્ય અમુક રીતે કરવાનો જે ઉપદેશ કર્યો છે તેમાં પ્રવર્તક હેતુ માત્ર એટલોજ બતાવ્યો છે કે તેમ ન કરવાથી “સ્વર્ગમાં જે આપણો પિતા છે, તે એ કાર્યનો બદલો નહિ આપે.” અજ્ઞાનીઓને જ્ઞાન તરફ રચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે આ ઉપદેશ સારો છે, પણ તે ઉત્તમાધિકારીઓને સતોષકારક થાય નહિ. *

૭ * પ્રકૃત લેખ સમાપ્ત કરતા પહેલાં એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. અને ‘કિશિનિ-

છે. આટલુજ નથી પણ હિંદુસ્તાનની સરકારનો વહીવટી તથા લશ્કરી ખર્ચ આવક કરતાં વધી પડે તેવે તેવે પ્રસંગે હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર વીલાયતથી હુડી લખાઈ ને તે હુડી વીલાયતમાં વેચાય છે; એ હુડીઓ શીકારવાનાં નાણાં ન હોય ત્યારે ત્યારે તે હુડીઓ હિંદુસ્તાન ઉપર લેણા તરીકે કાયમ રહે છે, ને વીલાયત ખાતેના એવા કાયમ દેવાનું ધણી મોટી રકમ નેટલુ બ્યાજ હિંદુસ્તાનની સરકારને દરવર્ષે વીલાયત મોકલવું પડે છે. વળી મરકારી રેલવેઓ તથા સરકારની જમાનીથી નીકળેલી રેલવેઓ વગેરેના શેર વીલાયતમાંથી ભરાયલા હોવાને લીધે તેના બ્યાજ અને નફાના પૈસા પણ સોનાના-ણામાં આપવા પડે છે. આ હુડીઓ શીકારવાને, અથવા એવાજ ખીજ જરૂરના પ્રસંગે માટે હિંદુસ્તાનની સરકાર નવી નવી લોનો કાઢીને પણ, પોતાની ખરી આવક ઉપરાંત, નવી ધૂનિમ આવક ઉપગમવાનો યત્ન કરે છે. આવી જે બ્યાજની રકમ મોકલવાની તે પણ સોના નાણાથી આપવી જોઈએ, અને હિંદુસ્તાનની સરકાર પાસે તો રૂપાનાણુંજ છે, એટલે તેમાં પણ પ્રથમ કરતાં વધારે રૂપીઆ ભરવા પડે છે. આ રીતે ચારે પાસાથી હિંદુસ્તાનની સરકારને વટાય પેટે ધણી ભયકર ખોટ દરવર્ષે ખમવી પડે છે, ને પોતાના અગ્રેજ નોકરો તથા પેન્શનરોનો અણગમો શાંત પાડવાને ધણી અડચણો વેઠવી પડે છે. નવા કરો નાખીને વધારે રૂપીઆ પેદા કરવા નેટલી જગો રહી હોય એવું સરકાર માનતી જણાતી નથી; ધણી ખરી કર નાખી શકાય તેવી વસ્તુઓ અને સ્થિતિઓ ઉપર કર નખાઈ ગયા છે; તેમાં વધારો કરવાને પણ દેશકાલ અનુકૂળ નથી. સરકારની નાણાં સળધી હાલત આવાં કારણોથી ખરેખરી ગુચ્ચવણુ ભરેલી અને વિચારવા જેવી ધર્ષ ગઈ છે.

આવે પ્રસંગે રૂપીઆની કીમતમાં કાંઈક વધારો કરી શકાય, એટલે કે સોનાને માટે નેટલા રૂપીઆ આપવા પડે છે તે કરતાં ઓછા આપવા પડે એવું કરી શકાય, તો સરકારને કાંઈક લાભ મળતાં શાંતિ આવે. આ હેતુથી ટંકશાજો બંધ કરી હોય એવું સમજાય છે. ટંકશાજ બંધ થવાથી રૂપીઆની કીમત પ્રથમ નેટલા પેની હશે તે કરતાં કાંઈક વધારે થશે, ને એમ સરકારની વીજેરીમાં બચાવ થશે, એવી ધારણુ હોવી જોઈએ. આ વૃક્તિની સાથે વીલાયતમાં પણ હાલ તુરત એક કમીટી નીમવામાં આવી છે, જેને હિંદુસ્તાનની ચલણની સ્થિતિનો વિચાર કરી, હિંદુસ્તાનમાં સોનાનું ચલણ દાખલ કરવું કે ન કરવું તેનો વિચાર કરવાનું સાંપવામાં આવ્યું છે. ટંકશાજો બંધ થવાથી રૂપીઆની કીમત વધીને સરકારને પોતાની નાણાં સળધી ગુચ્ચવણુમાં કાંઈક મદદ મળે તે વાતની અસર હજી જોવાની રહી છે, પણ આપણા દેશના લોકોને એ કારણથી જે પામવું પડ્યું છે તે તો ઉપર જણાવેલી સ્થિતિથી ખુદ્દુંજ છે. ટંકશાજ બંધ થવાથી રૂપીઆની, તેમાં રહેલા રૂપાની, સોનાની સરખામણીએ જે ખરી કીમત તેને ગણે વધેલી એવી ખોટી કીમત કરવાથી, આ દેશના ખેડુતો અને જમીનદારો ઉપર વધારે બોજો પાડવાનો સંભવ છે. અન્યારે સરકાર તેમની પાસેથી જે કર લે છે તેનો તે કર નવી રીતે વધારેલી કીમતવાળા પોણાથી ભરવો પડશે, અને તે રૂપીઓ પ્રથમ કરતાં વધેલી કીમતનો હોવાથી ખેડુતોએ એટલો વધારો માલ આપી તે રૂપીઓ લાવવો પડશે. એ રૂપીઆની આવી કીમત

જેમું એમાં રૂપ નથી, અને એ રૂપીઆ પોતાની ઉપજ આપીને ધરમા લાન્ધા પછી ખેડત તેમાંથી તેટલા રૂપીઆનું પહેના જે એમું કે રૂપ મેળવી શકે તેટલું મેળવી શકે નાર નથી આ પ્રકારે, ટકશાળો, બધ કરવાથી હિંદુસ્તાનના વેપાર રોજગાર તથા જમીન સળધી સર્વ બધાને નુકસાન થવા લાગ્યું છે, ઘણી આડકતરી રીતે જમીનદારો ઉપર એક નના કર જેવા બોલો ઉભો થયો છે, અને મરકારને પોતાને એ ગોઠાવણી કેટલો લાભ થાય છે તે હજી જોવાનું રહ્યું છે

આ દેશમાં રૂપા સાથે સોનાનું ચતલ દાખલ કરવામાં આવે તો તેથી પણ દેશના વેતનીઓને કાંઈ ખાસ લાભ થાય એવું આ સમયમાં ઉડો અનુભવ ધરાવનારા વિચારવાનું જોતો કહી શકતા નથી કારણકે ન્યાં સુધી સોના અને રૂપાના ભાવનું એક અમુક અને નિત્ય પ્રમાણ રહ્યું નથી ત્યાં સુધી એ વચ્ચેના વટાવમાં હોય છે તેવાજ ફેરફાર થવા કાના અને સરકારને કદાચ ન્યાં મોનાનાણું આપવાનું ત્યાં લાભ થઈ આવે તો પણ રીયતને તો કશો વાળ થવાનો નહિ, હવે હાન થાય છે તેમ વધારે નુકસાન થવું જવાનું આવા કારણોથી, મોનાનું ચતલ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરવાનો વિચાર કરવા જે કમીની વીનાયતમાં નીગાઈ છે, તેના બધાગણ સામે, અને તેણે કરવાના કામગજની સામે, ઘણી તરફથી પોતર ઉપવચામાં આવે છે, અને ખાસ હિંદુસ્તાનના લાભ સાચવવાની તે કમીનીમાં કમી વ્યવસ્થા નથી એ વિરે ઘણી ફગીઆદ કરવામાં આવે છે

હિંદુસ્તાનની નાણા સળધી દલા આવી રીયતિમાં છે, તે સંધારવાને ટકશાળો બધ કરવાની તથા સોનાનું ચતલ દાખલ કરવાની વાત ચાની રહી છે, પણ એથી કરીને દેશને કોનો લાભ થવાનો નથી એમ ખતાંતિને દેશદિતની સાથે રાજ્યનું હિત સમજનારા જનો આના ઉપાયો કરના ખીનજ ઉપાયની સૂચના કરે છે. તેઓ કહે છે કે સરકારે પોતાના ખચની વ્યવસ્થા દરીથી કરવી જોઈએ અને આક તથા ખર્ચનો મેળ મળે તેવી ગોઠાવણું ઉપર આવવું જોઈએ એ અર્થે સરકારે લઘુગીખાતાના ખર્ચમાં ઘણું ઘટાડો કરવાની જરૂર છે, તેમાં ધગડો થઈ શકે એવું પણ છે, અને વલીની ખાતામાં તેમ લસકરી ખાતામાં પણ હવા નજીની નોનીઓ લાયક દેતીઓને આપી પગારમાં ઘણું ખચાન રહે જરૂરનો છે. આ ઉપરાંત આ દેશમાં તેમ વીનાયતમાં ટેલાક ફાટવું જેવા ખાતાઓ હોય તે કમી કરવા જોઈએ છીએ આમ થવાથી આનક અને ખર્ચનો મેળ મળી રહેતા હિંદુસ્તાન દેવામાંથી સુન્ન થવા પામશે, અને સરકારનું લાભ ખેડુતની અને દેશી હુમરોની ખીનવણી કરવા ઉપર વધારે વધારે રોકાવું જશે તેમ દેશની આનાદીમાં વધારો થઈ સરકારની ત્રીજેરી પુટ થશે અને સરકારના હાથ મળખુત થતા રાજ્ય પ્રજાની પ્રીતિ છે તે કરતા વધારે હઠ અને એકલિવાળી થતી જશે આવો અભિપ્રાય દેગી તેમ વિવાયતના અગ્રેસરોમાંના, ઘણાક ધરાવે છે, પણ હજી એ અભિપ્રાય ઉપર પૂરું લક્ષ અપાતું નથી નાણાં એવધી રીયતિ અવિધ્યમાં કેવા કેવા ધોગળા ઉપજવશે તે ખી શકાતું નથી, તેમ તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ પણ એટલું બધું ચત્વવામાં ભરેલું છે કે તેમાંથી સ્વદ માર્ગ કાઢવો અને તે માર્ગથી અમુક ફલ ધરોજ એમ વિમામર્ષક સાધીત કરવાનો આયદ ધરવો એ બહુ સુરકેન છે. એટલે ટકશાળો બધ કરવાથી કે મોનાનાણું દાખલ કરવાથી નાણા સળધી મુરુનીમાંથી સરના મુખ થાય અને દેશની રૈનતને હ નિ ન થાય અથવા સુખ થાય એ પરિણામ હજી જોવાનું છે, ટકશાળો બધ થવાની જરૂર નથી એ કરતા ઉપર કહ્યું તેનું ઉનકુળ પરિણામ આવ્યું છે

સુદર્શન.

(તંત્રી, મણિવાલ નમુબાઈદિવેદી.)

(કર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

—*§*—

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩, અંક ૧૧.] *સુદર્શન* (માસિક) *ચંદ્ર* [અગષ્ઠ. ૧૮૯૮]

— ૧ —

સાહિત્ય

૧

‘સમુદ્રકાંઠે ધ્યાન.

(મળેયુ)

જો પેની તાતનરુશાળ સમુદ્ર કંઠે,
ત્યા આ વહી ગઈ મળે સરિતા ઉમંગે,
ને તે સમીપ ધનખડ સુવર્ણરંગે,
રંગે પ્રભાત સવિતા મૃદુ તેજપુરંગે.

॥ ૧ ॥

તે પાર ગર્જન કરે હૃદયિ વિશાળ,
આસ્થાસતો પ્રમથ ઉચ્ચ તરંગમાલ,
જ્યાં ઝૂકતા ખડક ભીપણ કાઈ ડિમા,
વિદ્યોમહીન રહ્યો વીચિ વિખેર્યો દેતા.

॥ ૨ ॥

એમ અનેક સુચિત્રો નિહાનતો હુ
બહાર અતરંગી,
સરિતા તીરે તીરે ચાલી આગે
સમુદ્રના તટમાં,
ભીપણ ખડક ઉમાં છે, સરિતા મદથી
સમુદ્રમાં ભગતી,

॥ ૩ ॥

સવિતા શોભે ગગને ધનખડ વળી
સુવર્ણથી રંગી,

॥ ૪ ॥

એ સહુ મુજ અતરને જગાડી વદતો
 અઘોરિકા વાણી,
 સુધુ માનવ હું હમારા હિપદેશો ને
 સુધે શ્રીવેદ ઝપિ, ॥ ૫ ॥

સસારવારિધિ મહો કંઈ જીવજળા,
 યે તિમ્નગામિ વહો આમ વિલુપ્ત થાતાં,
 ના નામ કાંઈ નહિ કાંઈ રહે નિશાની,
 તો એ મુકે મુખરતા નહિ અરૂપે પ્રાણી. ॥ ૬ ॥

જો સ્થાયે મૌન ધરતા ખડકો કિનારે,
 તે પાદ સ્પર્શ કરોને જલધિ વિરામે,
 તે મસ્તકે નથી જળું જલણિકુ એ કે,
 એ રીત કા મતિજનો જગતે હવેખે. ॥ ૭ ॥

જ્ઞાન કરે કંઈ શૈલો, કંઈ રૂખ્યા વળી
 અગાધ જલધિમાં,
 અસગ અંતર કહોને—એ છે ગીતા-
 તણી “સ્થિતપ્રજ્ઞા.” ॥ ૮ ॥

પાદ ત્રયે વસો રહ્યો અમૃતત્વમાહી,
 તે એક પાદથી બધું ઇદમાત્મ છાઇ,
 ને છે અખડ અજ એક અનેકરૂપે,
 તેને જાણે મુનિગણો સવિતા સ્વરૂપે. ॥ ૯ ॥

સસાર તોગ નિધિમાધી, કરે ગૃહીને,
 ને આ ધૃણા ધરો વહે સવિતા જ્યોતે,
 તે ઉર્ધ્વ માર્ગ વિચરીજ અનૂપ દીપે.
 આકાશમાં વિહરતા ધનખડ રૂપે ॥ ૧૦ ॥

જ્યમ આ સવિતા તેજ છુરે રસીડ
 સુવર્ણ ધન ખડે.
 એમજ બ્રહ્મકૃપાથી પ્રકટે બ્રહ્મસ્વરૂપ
 જીવ વિરે. ॥ ૧૧ ॥

૨

ધન્વનિજય છંદ.

(મજેશુ)

બ્રૂપતિ આદર પૂર્ણ દિયે વળિ માત સમાન કૃપા કર રાણી,
 સાજ સવાર સવાર ખુની હય એક ધરી કરતો મતિ-રાણી.

દાર સ્થાન રમા ધરમાં કર માય તથા શિર માય જણાણી;
 ખાણ વિશોભિત નિહિન પૂરુષ જે પરજન્ય કરે નવ વાણી;
 આપ વિશોકિ વિમોદિત યાપ વિશોકિત યામ લહે જવ વાણી;
 જ્ઞાન પમાય ન કોપ શમાય ન લોભ તમલ વિહાર વખાણી,
 દાન કરાય ન ધર્મ ધરાય ન કર્મ હરાય વિચાર ન આણી;
 એ રિયતિ માનવની ભવમાંહિ કૃપા જવ નાહિ કરે ભવ વાણી;
 માત પિતા ગુરુ મિત્ર વિરોધિ ધરા કરિ પ્રાન સુદીર્ઘિ હણાણી;
 રાત બંધી ભટકી ભટકી અટકી ખલ વેશ ન લજા ધરાણી;
 ધૂત રમી તજિ પૂત તથા ભજિ ધૂત બની અવધૂત ન જાણી;
 એ સમ માનુષે જ્ઞાન લહે જવ રચ કૃપા કરતી ભવ વાણી;
 નાર વિપૂજિત કામુકથી વળિ પૂજિત દેશ વિરે નપવાણી;
 ભોલુપથી વસુસેવિત ને વસુથી અતિ સેવિત ગ્રીયુત પાણી;
 વીર વિશૂષિત વીરપણથી તિતિશુ વિકાશિત મૂર્તિ મનાણી;
 દેશ વિદેશ - વિશેષ વિપૂજિત પડિત આશ્રિત છે ભવ વાણી;
 સાર અસાર વિચાર વધારિ - વિકાર વિદારી સુધારતિ ડાચા;
 કીર્તિ દિગ્ગન્ત ગમવતિ આવતિ ઝૂંક વિવાદિ બનાવતિ સાચા;
 પાપ વિનાશતિ બુદ્ધિ વિકાશતિ શુદ્ધિ કરાવી સુધારતિ વાચા;
 મન સુકાર્યતણુ મવમાંહિ ગણી સડુ ભાઈ નમો નિત વાચા.

દોહરો.

માનુષ ભવ વાચા વિના, ગદ્ગદ સમ લેખાય;

માટે નારાયણ કહે, સેવ્ય અવસ્થ જણાય.

અંથાવલોકન.

વાર્તિક* (લેખન તથા વાચન) — રા. રા. મનઃસુખરાગ સૂર્યરામના નામથી
 ગૂજરાતી વાચકવર્ગમાંનો દાર્ષણિક પુરુષ અગ્નિ હરો નહિ ગૂજરાતી ગદ્ય અને પદ્યને
 નવીન પ્રકાર ઉદ્ભવ પામી વિસ્તરતો આવ્યો તેનો સર્વ ક્રમ તેમણે દીકો છે એટલુંજ નહિ
 પણ તે ક્રમમાં તેમણે સારો ભાગ લીધો છે, તેથી સિદ્ધ થનાર દક્ષને અમુક સ્વરૂપ સં-
 પંદ્યા પ્રયત્ન કયો છે, અને એવા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોનું તેમણે સદૃષ્ટિથી અવલોકન કર-
 રી રાખ્યું છે. 'સરસ્વતમયી' ગૂજરાતી લખનાર રૂપે એકલા મન સુખરામભાઈનું નામજ
 આપણને એ પ્રકારના લેખનને આરંભકાને જણાવું હતું, આજ તેવા લેખકો અનેક થયા
 છે, સમગ્ર ગૂજર લેખનનેજ તેવો રંગ લાગેલો છે, એ તેમની ઇચ્છા અને શક્તિનું તેમજ

* લખનાર રા. રા. મન સુખરામ મધ્યરાત્રિ પાલી. મુખાઈ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ આ
 લેખ જે કોઈ જિજ્ઞાસુને મેળવવાની ઇચ્છા રોપ તેણે કર્તાને પોતાને મુખઈ લખકું, અથવા
 અગ્રેને લખી જણાવવું.

તેમણે નિર્માણ કરેલા માર્ગની સત્યતાનું કાંઈક પ્રમાણ છે. વળી, અન્ય પ્રકારે પણ રા. રા. મનસુખરામભાઈ ખડુ સારા સાક્ષર, અધ્યયનરમિક, અને અનુભવી પુરુષ છે.

એવા અનુભવી અને વિદ્વાન્ લેખક પાસેથી આપણને લેખનપ્રકાર સળધે ને કાંઈ મજા તે ઉપયોગી અને વિચારવા યોગ્ય થઈ પડે એ કહેવું પડે એમ નથી. તેઓ લેખન તથા વાચન સળધી પોતાના લેખને વાર્તિક એવું નામ આપે છે અને વાર્તિકનો અર્થ કરી ગતાંવી વિવચનો આરભ કરે છે. પ્રથમ લેખન સળધે કહેવામાં આવ્યું છે. આજના લેખન એ એક ધધા જેવું થઈ પડ્યું છે અને નિરુપયોગી લખનારા અતિનિવેદપ્રદ લીટા કરીને ભાષાના સાહિત્યને ને લઙ્ગમરૂપે સ્થિતિમાં લાવે છે તે પ્રવૃત્તિને રા. રા. મનસુખરામભાઈને ધણો અનાદર છે અને તેથી કેવા પુરુષો બોધ આપી શકે અને લેખન કરી શકે તથા વર્તમાન સ્થિતિનો ઉદ્ધાર કરવાને એવા લેખકો પ્રતિ કેવી નિંદનક્રિયા આરભવાની આવશ્યકતા છે તે ગતાંવીને પોતાના લેખનો આરભ કરે છે. લેખકોના પણ તેઓ બે પ્રકાર ગાને છે: નૈસર્ગિક લેખક અને કૃત્રિમ લેખક; અને બીજા વર્ગના લેખકો માટે પોતાનો આ લેખ છે એમ ઉપોદ્ધાત કરે છે.

મૂલ સ્વરૂપિત લેખો કરતાં ભાષાન્તર અનુકરણ આદિ વધારે થાય છે, એટલે તેવા લેખો સળધે તેમણે કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા છે. ભાષાન્તરાદિના સળધમાં તેમનો અભિપ્રાય એમ છે કે મૂલ શબ્દો તેમના તેમ રખાય ત્યાં સુધી રાખવા અને પ્રત્યયોગ્યત્વ રૂપવા. આવા પ્રકારને તેઓ ભાષાન્તર નહિ પણ પ્રત્યયાન્તર કહે છે. તાત્ત્વિક કે શાસ્ત્રીય વિવચનાં ભાષાન્તરમાં આ પદ્ધતિ ખડુ માન્ય કરવા જેવી અને આવશ્યક છે. એ થઈ રહ્યા પછી, અમુક લેખ સમજ ન શકાય ત્યારે ‘ભાષા કદિન છે’ એવો આરોપ કરી અથનેદોષ ચકાવવાનો પ્રાકૃત જનોનો ને સપ્રદાય છે તેના ઉપર વિસ્તારથી આરોપ કરી તર્ક સમગ્રવધા યત્ન કર્યો છે. કદિનતા ભાષામાં નહિ પણ વિચારમાં છે એ સિદ્ધાન્તને તેઓ સ્વીકારે છે અને વિચારાનુસારજ વાણી હુચ્ચરાય છે લખાય છે એમ કહી વાણીની અશુદ્ધિનો વિષય તેઓ ચર્ચે છે.

ગૂજરાતી ભાષા સરકૃતભાષી થઈ છે અને અન્ય ભાષાના શબ્દો તેમાં રાગની પેઠે પેલા છે એમ જણાવી પરભાષાના શબ્દમાત્રનો અનાદર રાખવાની તેઓ ભલામણ કરે છે. અંગરેજીમાં ‘સેક્શન’-લેખન જેમ સરલમાં સરલ ગતાય છે તેમ અત્ર પણ પરચુરણ ગૂજરાતી ભાષા તેજ સારી લેખપદ્ધતિ ગણાવી જોઈએ એવો ને ભ્રમ કાંઈ કાંઈ સાક્ષરોને મણુ હોય છે તે દૂર કરવાને રા. રા. મનસુખરામભાઈએ સારો વિસ્તાર કરેલો છે, તેમજ વિચાર વિના ગમે તે રીતે લખ્યાં જવાને ‘સ્વાભાવિક’ લેખ કહેવાનો આડંબર કાંઈ કાંઈ લેખકો રાખે છે તે ઉપર પણ તેમણે યોગ્ય વિવેચન કરેલું છે. છેવટે, ભાષાનો વિચાર સાચે અને તે દ્વારા દેશોન્નતિ ને આત્મોન્નતિ સાચે સળધ છે એમ દર્શાવી, ભાષામાં કાંઈ પણ નાણ તત્ત્વને રહેવા ન દેવું એ તેમનો સિદ્ધાન્ત છે. એ સિદ્ધાન્તને અનુસરવામાંજ તેમને સર્વ સપત્તિનું નિદાન જણાય છે. તેમણે ધારેલા ફલને તેમના શબ્દોથીજ દર્શાવીએ.—

“ રનાકર સરકૃતસમા એકજ ખાનિગાથી આવેલા સાર્યક સરલ શબ્દો શુધ્ધ પિપ્પ

“ રાઈ એકતા વર્ધમના યશે. એમ થયે વિગતિનાં રૂપના અને ધાતુનાં રૂપના પ્રત્યયેમાં-
 “ જ માત્ર બેદ રહેશે. જમિની ભાષાઓ પર-પર સમગ્રાય એવી યશે અને તે દેવતાગ-
 “ રી દિવા શાલભોધ સિપિમાં મુદ્રાકિત યશે તેથી બરતખડની એકજનતા-એક્ય-દે-
 “ શજનતા થવામાં સુગમ યશે. એવા અનેક અલક્ષ્ય લાભો યથેચ્છ ભાષારચનાથી ધ-
 “ વા સંભવ છે.”

લેખન વિષે આવેલો વિચાર દર્શાવે પછી વાચન અને વાચક-વિષે પણ જુનેઓએ કેટ-
 લોક વિચાર કરેલો છે. લેખક ગમે તેવો ઉત્તમ હોય પણ વાચક તેનો ઉપયોગ પોતાની
 બુદ્ધિના પ્રમાણમાં કરી શકે છે; કારણકે જ્યાં સુધી વાચકલેખક ઉભયની બુદ્ધિની સમ-
 તા થતી નથી ત્યાં સુધી લેખકના વિચારોનું યથાર્થ પ્રતિગિષ્ણ વાચકની બુદ્ધિમાં પડતું ન-
 થી. આટલું કહ્યા પછી વાચનના પ્રકારમાં જરૂરિયાતેનુવિધા એવા બે વિભાગ પાડી
 જરૂરિયાતના વાચનમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન વિનાનું જે ને વાચન છે તેનો સમાસ રાખી ચૈ-
 તન્યવિધાના વાચનનેજ તેમજ પરમ શ્રેયસ્કર અને કલ્યાણપ્રદ બતાવ્યું છે. એ અપરા
 અને પરાવિધાના લેખકોમાં પરાવિધાના ઉપાસકોને અમરના અને યશ સાથે કલ્યાણ આ-
 પવા લેવાનો પ્રસંગ છે એમ કહી લેખની સમાપ્તિ કરી છે. શૂંદરસાહિત્યના ભવિષ્ય વિ-
 શે જગતે કાંઈ પણ વિચારવાની શક્તિ હોય તે લખે આ લેખ મનનપૂર્વક વાચવા જેવો
 છે. “ મમાલોચક ” ત્રિમાસિકમાં આ વિષય આવી ગયેલો છે: તેજ અત્ર જુદો પ્રકટ
 કરવામાં આવ્યો છે.

સુસુક્ષ્મો માર્ગ:—શ્રીઓસોરીકલ સોસાઈટીમાં રહી ધર્મોપદેશમાત્ર જીવન માળા
 આત્મસાધન સિદ્ધ કરતી પ્રખ્યાત વિદુષી મીસીસ એનીબેસ્ટ ઇંગ્રિજમાં ‘ પાથ ઓફ ડી
 સાઇપલશિપ ’ નામે એક ગ્રંથ પોતાનાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેનું
 આ ભાષાંતર છે. એને “ સુસુક્ષ્મો માર્ગ ” એ નામ આપ્યું છે તે યથાર્થ છે અને એમાં
 આવેલો ઉપદેશ સર્વ કોઈ જિજ્ઞાસુને વારવાર વાચી અને મનન કરવા જેવો છે. ભાષાંતર
 પણ જાડું સારી રીતે કરવામાં આવેલું છે.

આમાં એકદરે ચાર જુદાં જુદાં વ્યાખ્યાનો સમાવવામાં આવ્યાં છે કર્મયોગ, અધિ-
 કારિકસૂત્ર, શિષ્ય ધર્મ, મનુષ્યનું ભવિષ્ય. કર્મયોગમાં ગીતાપ્રોકત, કર્મમાર્ગમાં રહે
 અને સમનાશ્રય યોગ શા પ્રકારે સિદ્ધ થાય તે સમજાવેલું છે. અધિકારિકસૂત્રમાં અધિ-
 કાર પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે વૃત્તિનિરોધ શા પ્રકારે પ્રાપ્ત કરવો તે સમજાવી દેવીસપત્તિ શી
 રીતે મેળવવી તે કહેલું છે. શિષ્યજીવનમાં સાધનચતુષ્ટયનો નિર્દેશ બહિરગ સાધનરૂપે
 ખતાવી અંતરગ સાધનમાં પરિણામ, કુરીચક્ર, હંસ અને પરમહંસ એ ચાર દશા અને
 તેનાં લક્ષણ સમજાવેલાં છે. ચતુર્થ વ્યાખ્યાનમાં મનુષ્ય હવે પછી મુક્તિ અનુભવતા સુધી
 કેવે કેવે ક્રમે વૃદ્ધિ પામી મુક્તિ પર્વત જશે તે સમજાવેલું છે.

“ ભાષાંતરકર્તા એક જિજ્ઞાસુ, પ્રસિદ્ધ કર્તા રા. રા. મનમોહનદાસ દયલદામ.
 મુંબઈ, ગિજ્ઞાસાગર પ્રેસ, મૂલ્ય ૬ આના.

૨
ધર્મ.

૧

સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકામાં કરેલું ભાષણ.

(મળેલ)

(અનુમધા ૧૪ ૨૩૦ થી)

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે— વેદમાત્ર કારણધર્મના અનંત બધતામારતુ અ-
થવા અક્ષમાત્રીલ નિયમોનુ બધકર શિક્ષણ આપે છે, એમ નથી, પણ તે તો પુકારીને
કહે છે કે— તે સર્વ નિયમોના મરિતક ઉપર એક એવું સત્ય વિરાજે છે કે— જોની
સત્તાથી પવન મતિમા રહે છે, અમિ દાહ કરી શકે છે, વર્ષાદ વર્ષે છે, અને મૃત્યુ પૃથ્વી ઉ-
પર સત્તા ચલાવે છે. પરંતુ તે સત્યનું સ્વરૂપ કેવું છે?

તે સર્વત્ર નિર્મલ અને નિરૂપ છે, સર્વશક્તિમાન અને અતિકરુણ છે “તુજ અ-
મારો પિતા છે, તુજ અમારી માતા છે, તુ અમારો મિત્ર છે, અને તુ અમને શક્તિ
આપનાર છે તુ અમારું પોષણ કર તુ આ આખી સૃષ્ટિનો ભાર વહન કરે છે, મારું ર-
ક્ષણ કર, મારા સ્વરૂપ જીવનના ભારનું વહન કર.”

એ પ્રમાણે ઋષિઓએ વેદમાં ગાયુ છે, અને સપ્રેમ તેનું પૂજન કરવું, એમ
કહ્યું છે. એમ કહ્યું છે કે ‘ પ્રિયનમની પેડે તેનું પૂજન કરવું ” “ આ લોક અને પરલો-
કમા પણ સર્વ પદાર્થોથી તે અધિ પ્રિય છે ”

વેદમા આ પ્રમાણે પ્રેમની પ્રક્રિયાનો બોધ કર્યો છે અને જ કૃષ્ણને પૃથ્વી ઉપર
ધર્મરતો અવતાર માનેતો છે, તે કૃષ્ણે તે પ્રક્રિયાનું સપૂર્ણ ઉદ્ઘાટન કરી, તેનું ઉત્તમ સ્વરૂપ
નિરૂપિત કર્યું છે તેણે એવો બોધ કર્યો છે કે— જોમ કમવપત્ર જળમાં ઉત્પન્ન થાય છે,
જના જળનો તેને સ્પર્શ થતો નથી, તેમ મનુષ્યોએ પોતાનું અતકરણ ધર્મર સાથે
અને પોતાની ઈદ્રિયો કર્મ સાથે સંયોજી પોતાનો જન્મ પુરો કરવો જોઈએ આ-
લોકમા કે પરલોકમા ફળની આશાથી જોઈએ ધર્મરને ભજે છે, તે સાફ છે, પણ
જોઈએ ફળની કંઈ આશા વિના માત્ર પ્રેમથીજ તેનું ભજન કરે છે, તે વધારે સાફ છે.
તે વિરે એક ભક્તે શ્રુતિ કરતાં કહ્યું છે કે— “ હે ધર્મર, મને વિનંતી ઇચ્છા નથી, પુ-
ત્રની ઇચ્છા નથી, વિદ્યાની ઇચ્છા નથી જો તારી આજ્ઞા હશે તો હું હજારો નરકયાત્રા
સહન કરીશ, પણ માત્ર તારી ખરી ભક્તિ મને આપ, એટલુંજ હું માગુ છું.” કૃષ્ણનો
એક ભક્ત જ કે ભરતખંડનો ચક્રવર્તી રાજા હતો તેને તેના શત્રુઓએ રાજ્યથી બદ-
કર્યો અને તે કારણથી તેને પોતાની રાણી સાથે દિમાવયના એક અરણ્યમાં વસવું પડ્યું.
તે પ્રસંગે તેની રાણીએ તેને પુછ્યું કે— “ તમે સર્વોત્તમ સદ્ગુણી છતાં, શા માટે દુખી
છો? ” યુધિષ્ઠિરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “ હે પ્રિયે! તુ આ દિમાવયના પર્વતને જો,
જેવો સુદર છે! હું તેને ચઢાઉં છું તે પર્વત મને કંઈ આપતો નથી, તો પણ
તે સ્વભાવ સુદર અને ભવ્ય વસ્તુને ચઢાવા વાગો છે, તેથીજ હું તેને ચઢાઉં છું.”

તેજ પ્રમાણે હું ઈશ્વરને ચકાહું છું સમગ્ર સુદરતા અને સમગ્ર બબ્બતાતુ તે આદિકારણ છે, તે એકજ પ્રેમનું પાત્ર છે, મારે સ્વભાવજ તેને ચલાવાનો છે, તેથી હું તેને ચલાઉં છું. હું કંઈ કળની આશાથી બળન કરતો નથી, મને કંઈ વખણા નથી તેની ઈચ્છામાં આવે તેવી અવસ્થામાં તે મને મુકે, તો પણ હું તેનું બળન કરીશ સક્રિયા વશિક્ક વ્યવહાર હોતો નથી. ”

વેદો કહે છે કે— પ્રત્યગાત્મા એકજ છે પ્રયગાત્મા માયાના બધનને વશ છે, અને બ્યારે તે બધન હેઠાં જાય છે, ત્યારે પ્રભુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ કારણથી તેઓ ને શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેને મુક્તિ એટલે સ્વતંત્રતા, અથવા અપૂર્ણતાના બધનમાંથી મુક્તતા, અથવા મૃત્યુ અને દુખની નિવૃત્તિ, એમ ખતાવે છે.

પરમેશ્વરની કૃપાથીજ આ બધન બેદી શકાય છે. પરમેશ્વરની કૃપા પવિત્ર મનુષ્ય ઉપર થાય છે, તેથી કૃપાનું કારણ પવિત્રતા હોય છે.

દેવી રીતે તે કૃપાની અસર થાય છે પરમેશ્વર પવિત્ર હૃદયના મનુષ્ય આગળ પ્રકાશિત થાય છે, અને પવિત્ર અને નિષ્પાપ મનુષ્ય પરમેશ્વરનું સાક્ષાત્ દર્શન કરે છે; અને તેથી હૃદયની કુટિલતા દૂર થઈ અનુભૂતા પ્રાપ્ત થાય છે આમ થયેથી સર્વે સરાયો નિવૃત્ત થાય છે. હવે તેને કારણકાર્યનો ભયકર નિયમ સ્પર્શ કરી શકતો નથી. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે— આ વિચાર હિંદુ ધર્મનું મુખ્ય અગત્યનું મધ્યમિદુ છે. હિંદુઓ માત્ર શબ્દો અને સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન મેળવવામાં પોતાનું જીવન ગાળના નથી કદાપિ વ્યાવહારિક વિવચનદ્યુક્ત જીવનની પેલી તરફ જો કંઈ બીજું જીવન હોય તો તેને બેટવાને તેઓ સંપૂર્ણ ઈચ્છા ધરાવે છે. જો તેઓનામાં પોતામાં આત્મા હોય, અને જો કોઈ સદ્ય અને સર્વવ્યાપક સર્વાત્મા હોય તો, તેઓ તે સર્વાત્માને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત કરવા, પ્રયત્ન કર્યા વિના રહેશે નહિ. તેણે તે સર્વાત્માનું દર્શન કરવું જ જોઈએ, કેમકે તેમ કર્યાથી જ સર્વે સરાયો નાશ પામે છે. તે માટે હિંદુ ઋષિ પ્રત્યગાત્મા અથવા પરમાત્માને માટે ને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ આપે છે, તે એજ છે કે “હું પોતે આત્મા છું, મને પરમાત્માનું દર્શન થયું છે.” પ્રભુ સ્વરૂપની માત્ર તેજ અવસ્થા છે હિંદુઓ કંઈ મત કે સિદ્ધાંતને માનવાને માટેજ પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ તેનો અનુભવ કરવાને પુરતો ધ્રમ લે છે, માનવા માટેજ નહિ, પણ તે પ્રમાણે ચાલવાને અથવા થવાને માટેજ. —

આ પ્રમાણે તેઓની ધર્મપદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ થવાને, દેવસ્વરૂપ પામવાને તથા ઈશ્વરપદ પ્રાપ્ત કરવા અને ઈશ્વરદર્શન કરવાને નિરતર ઉદ્યોગ કરવો એમ ઠરાવ્યું છે. અને તે મુજબ ઈશ્વરપદ પ્રાપ્ત કરવું, ઈશ્વરદર્શન કરવું, તેમજ સર્વવ્યાપક પરમેશ્વર જોડાણ સંપૂર્ણ છે, તેટલી સંપૂર્ણતા મેળવવી, એજ હિંદુધર્મનું લક્ષણ છે.

માણસ બ્યારે પ્રભુ પદ પામે છે, ત્યારે તેનું શુ થાય છે? તે અનતાનંદનું જીવન બોગવે છે. તે અનંત અને પ્રભુ આનંદ બોગવે છે, એટલુંજ નહિ પણ જે વસ્તુમાં આનંદજ રહેશે છે તે વસ્તુ એટલે પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેમ કર્યા પછી તે પરમેશ્વર સાથે નિત્ય સુખ બોગવે છે અહીં સુધી સર્વે હિંદુઓ એક મતના છે. હિંદુસ્તાનનાં સર્વ મુખ્ય ધાર્મિકોનો આહી સુધી સામાન્ય ધર્મ છે, પણ પછી એવો પ્રશ્ન થાય છે કે—પ્રભુતા

એક અને સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ, અને જે એક અને સ્વતંત્ર હોય છે, તે જો અથવા બેથી અધિક હોઈ શકે નહિ. તે પૂર્ણતાને કંઈ પણ ગુણ હોઈ શકે નહિ તે પૂર્ણતાનું કંઈ પ્રત્યક્ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ નહિ અને તેથી બ્યારે એક જીવ પૂર્ણતા પામે છે, ત્યારે તે બ્રહ્મ સાથે ઐક્યનાનોજ પામે છે અને તેમ થયેથી તેને ઇશ્વર સંપૂર્ણ છે, સત્ય છે, પોતાના જીવો સત્સ્વરૂપવાળો છે, સ્વતંત્ર સત્ છે, સ્વતંત્ર જ્ઞાન છે, અને સ્વતંત્ર આનંદ છે, એવો અનુભવ થશે. અમે વારંવાર વાંચ્યું છે, તેમ જ બીજાઓએ એવો આશ્લેષ કર્યો છે કે એ રીતે અહંકારનો ત્યાગ કર્યો એટલે કે જ્યોત્સ્ની સ્થિતિ પામવી એટલેજ અર્થ થાય છે. વાંચ્યું છે, “જેઓને શસ્ત્રોનાનું જ્ઞાન થયું નથી, તેઓ તેના ધા જેધને હાથ દે છે.”

હું કહું છું કે-હિંદુ ધર્મમાં તેણું કંઈ છે નહિ જો આ એક આપ શરીરના ભોગ ભોગવવામાં સુખ રહ્યું છે, તો એક કરતાં વધારે શરીરના ભોગ ભોગવવામાં વધારે સુખ રહ્યું છે, અને તે પ્રમાણે અખિલ વિશ્વનો અનુભવ હોવામાં સુખાતિરેક મેળવવાનો આપણો હેતુ પાર પડે છે. અને તેટલા માટે સર્વાભિમાન પામવાને આ દુષણ અને બધનરૂપ અહંભાવનો ત્યાગ કર્યો, એ બાબત જરૂર છે બ્યારે અહંભાવ સદ્ભાવમાં લીન થાય છે, ત્યારેજ નન્મમ્કારનો ભય ઉત્તર થાય છે, અહંભાવ આનંદમાં લીન થાય છે, ત્યારેજ સર્વ દુષણની નિવૃત્તિ થાય છે, અને બ્યારે અહંભાવ જ્ઞાનમાં લય પામે છે ત્યારેજ સર્વ સંશયો ભેદાઈ જાય છે આધુનિક વિદ્યાશાસ્ત્રનો એ તો આવશ્યક સિદ્ધાંત છે કે સ્થૂળ અહંભાવ ભગજ છે, આ ગાર સ્થૂળ શરીર ધીમે ધીમે જડ પદાર્થોના અવિચ્છિન્ન મહાસાગરમાં વિકાર પામવાના સ્વભાવવાળું છે અને મારા અતઃકરણની રચના ઉપરથી અદૃશ્ય ગત અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

વિદ્યાશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ અદૃશ્ય વસ્તુનું શોધન કરવાનો છે, અને બ્યારે કોઈ પણ વિદ્યાશાસ્ત્રથી કેવલ અદૃશ્યનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે શાસ્ત્રની કર્તવ્યતા ત્યાથીજ અટકે છે, કેમકે તે અભીષ્ટની પરામર્શ પ્રાપ્ત કરે છે બ્યારે રસાયનશાસ્ત્ર એક એવું તત્ત્વ શોધી કાઢે, કે જેમાંથી સર્વ તત્ત્વોનો ઉદ્ભવ થઈ શકે, ત્યારે તે શાસ્ત્રને ત્યાથી આગળ વધવાની જરૂર રહેતી નથી. પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર બ્યારે એવી કોઈ શક્તિ શોધી કાઢે, કે જે શક્તિની ખીજ સર્વ શક્તિઓ જુદાં જુદાં સ્વરૂપ હોય, ત્યારે તે શાસ્ત્રને પણ ત્યાથી આગળ વધવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેજ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રની કર્તવ્યતા પણ ત્યારેજ સંપૂર્ણ થાય છે કે બ્યારે આ મરણાધીન મુદ્ધિમાં એક સત્ત્વને ને શોધી કાઢે, અથવા નિત્યવિકારશીલ આ જગત્ના એક અધિષ્ઠાનને શોધી કાઢે, અથવા સર્વ જીવો ને પરમાત્માના ઉદ્ભવરૂપ વ્યક્તિઓ છે, તે પરમાત્માને શોધી કાઢે. અને તે પ્રમાણે અનેકજ અને દૈત્યમાંથી આદિ અદૃશ્યનો ધર્મશાસ્ત્રે શોધ કરવાથી, હવે તેને નિશ્ચય આગળ શોધ કરવાની જરૂર રહી નથી, અને સર્વ વિદ્યાશાસ્ત્રનું ને અત્યંત અભીષ્ટ છે, તે અભીષ્ટ ધર્મશાસ્ત્રે સંપાદન કરેલ છે

(આગળ ચાલુ)

૨

પ્રત્યગાત્મા

(મળેયું)

(અનુસંધાન પાને ૨૨૭ થી)

આ છદગીમાં તેને હવે એટલો લાભ થાય છે કે તેનામાં જે મનશક્તિ થોડે અણે આવી હોય છે તેનો ઉપયોગ કરી તેમાં વધારો કરવા તે શક્તિપાન થાય છે. કાળ ગત થાય છે તેમ અનુભવમાં વૃદ્ધિ થાય છે. તેની અનુભવ પ્રાપ્તિ કરવાની શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે. તેની મનશક્તિ તેની વૃત્તિ અને ઉર્મિઓમાં સેગમેન્ટ થવા લાગે છે. હવે તે શક્તિ જેને આપણે મન સમજીએ છીએ તેવું તે બને છે, અને તે મને ઉપરથીજ મનુષ્ય મનુષ્ય કહેવાયું છે, કારણ કે મનુષ્યનું વિશેષ લક્ષણ મનશક્તિ, વિચારશક્તિ છે. એ મન જેમ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે તેમ કામનાઓ ઉપર અસર કરવા લાગે છે અને તેના મૂળ સ્વભાવમાં ફેરફાર પણ કરે છે. અર્થાત્ મનુષ્યમાં બે શક્તિ કાર્ય કરવાવાળી થાય છે, એક તો વિષયવૃત્તિ હતી અને તે સાથે આ મનશક્તિ થાય છે. પ્રથમની શક્તિ વિષયભોગ ભોગવવા માત્ર થતી હતી તેમાં આ શક્તિ જોડાવવાથી અને વૃદ્ધિ પામતી જવાથી અવસોકન કરતાં, તુલના કરતાં, અનુભવનો નોંધ કરતાં અને તેનો સંગ્રહ કરી તેનાથી સૂચન થતા માર્ગે ઉપર વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થતાં તે શીખે છે. પ્રથમ જે બાહ્ય આકર્ષણથી વૃત્તિ દોરાતી હતી તેની સામે હવે પૂર્વના અનુભવોના પરિણામે આવી રહેલી મૂર્તિઓ ખીણ દિશા તરફ આકર્ષવા લાગે છે. આપણે આગળ સ્વાદનુ દૃષ્ટાંત આપ્યું છે તેજ પાછું સેધએ તો એક વસ્તુ તેના સ્વાદને લીધે પ્રથમ બાહ્ય આકર્ષણ ધણજ કરતી હતી અને તેનો આનંદ તેણે અનુભવ્યો હતો. પરંતુ અતિશય આવાથી તે આનંદ નાશ પામી દુઃખ થયું હતું તે અનુભવની પ્રતિમા તેનામાં પડી રહેલી હોય છે તે આવી ખડી યથ જલ્ય છે એટલે અતિશય નદિ ખાવા તેને સૂચન થાય છે. આવી રીતે બે શક્તિ હવે કાર્ય કરવાની યથ. તેમાં પણ એ વાત વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે કે કામના તેની મૂળ સ્થિતિમાંજ ઘણું ભાગે રહે છે અને મનશક્તિ દિન પર દિન વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. જેમ જેમ જન્માંતર થતા જાય છે તેમ અનુભવમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે તો પણ મરણોત્તર સ્વર્ગમાં જતાં પહેલાં થોડો કાલ એ પશુવૃત્તિઓ છવાતાને બધનમાં રાખી દુઃખ ભોગવાવે છે. સ્વર્ગમાં ગયા પછી તે પોતાના એ જન્મના અનુભવો પ્રતિ જે કાંઈ કરવાનું હોય છે તે કરી શકે છે. તેમાંથી ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓ ધરે છે અને જ્યારે પુનરપિ જન્મ પારણ કરે છે ત્યારે એ શક્તિનો મોટો સંગ્રહ સામે લાવે છે. સ્મરણશક્તિમાં પણ વધારો થાય છે. અને બાહ્ય આકર્ષણ તો જેમનાં તેમ રહે છે એટલે સર્વ કાર્યમાત્ર તૃપ્ત્યા અને વૃત્તિથી થતાં હતા તે બધ પડી વધારે ને વધારે વિચારપૂર્વક કરવામા આવે છે.

છવાતાની યાત્રામાં તેની ક્રમે ક્રમે જે સ્થિતિ થાય છે તે હવે સમજનાં આવી શકે અને તેમાં ભિન્ન ભિન્ન તરવો જે ભાગ લે છે તે પણ સમજવામાં આવ્યાં હશે. તેને ઉત્તરોત્તર જન્માંતરમાં જે અનુભવો પ્રાપ્ત થાય તેનો ઉપયોગ કરતાં પોતાની વૃદ્ધિ કરવામા તેને

જાણી સાધનો મળે છે એ પણ જાણવામાં આવ્યું. વળી એ પણ મનજવામાં આવ્યું કે અ-
ન્યો સંગ્રહ કરવાથી અને સ્વર્ગલોકમાં તેના ઉપર થેાજ્ય ક્રિયા કરી મનશક્તિમાં વૃ-
દ્ધિ કરવાથી જીવાત્માની આગળ વધવાની ગતિ મદ અથવા ત્વરિત થાય છે. એટલે સં-
સારના ચક્રમાં યાત્રા સત્વર પરિપૂર્ણ કરવી અથવા નહિ કરવી એ તેના પોતાના કા-
ર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. એ ઉપરથી એમ પણ સમજી શકારો કે જો બાહ્ય આકર્ષણ અ-
ત્યંત બલવાન થાય તો તે આંતરશક્તિનો પરાજય કરી દે છે અને જીવાત્મા પછાત પડી
જાય છે. કારણકે જીવ અનુભવના સંગ્રહને લીધે ભુલ થઈ જાય છે, સંપ્તિના ઉત્સાહન થઈ
જાય છે અને પરિણામે હાનિ થાય છે. જીવાત્માની યાત્રામાં આવો અનુભવ પણ થાય છે
તો તે આપણે કેવો મણુવો? તેને, માટે આપણે અત્યંત શોક કરવો કે રડવું કે શું કરવું?
એ વાતનો વિચાર કરો એટલે કાંઈ ભુલ થાય, કાંઈ હાનિ થાય, કાંઈ પાપ થાય, કાંઈ
મુક પડે તે પ્રતિ કેવી રીતે વિચાર કરવો તેના તમને બરાબર ખ્યાલ આવશે. પાપ શું
છે? સંપ્તિના નિયમથી પ્રતિકૂલ વર્તન એજ પાપ છે. જ્યાં સુધી એ નિયમ સમજવામાં
આવતા નથી ત્યાં સુધી કામનાવૃત્તિ જીવાત્માને એ નિયમની અજ્ઞાનતાને લીધે વારંવાર
ગમે તેમ થસડી જાય છે એટલે જ્યાં નિયમ સામે અથડાય છે કે તત્કાલ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય
છે. હવે ધારો કે એક જીવાત્માને એવા અનુભવનો જોઈએ તેટલો સંગ્રહ થયો નથી તેથી
તે નિયમ તેના જાણવામાં આવ્યો નથી, અથવા એમ ધારો કે એ સંગ્રહ એટલો બલવાન
થયો નથી કે તે બાહ્ય આકર્ષણને અટકાવી શકે. એથી શું સૂચન થાય છે? એટલું જ કે
જીવાત્માની વૃદ્ધિ અને કળવણી માટે ભુલ થવાની અને દુઃખ ભોગવવાની પણ એક આ-
વશ્યકતા છે. ખોટું કૃત્ય કરવાથી જ દુઃખ થાય છે તેનો અનુભવ જીવાત્માને મળે છે અને
તેને લીધે તે ફરી એવાં કૃત્ય કરવાની ભુલ કરવા તરફ દોરાતો અટકે છે કારણકે તેને એ-
થી ફરી એટલું જ્ઞાન થવા લાગે છે કે એ કૃત્ય નિયમ વિરુદ્ધ છે અને તેનું પરિણામ દુઃખ-
દાયક છે. માટે એવી હાનિ થવાથી મનુષ્યે નિરાશ થવાનું નથી.

જો આપણે જન્મોત્તરો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીશું અને જીવાત્માની એક ભાગનીજ નહિ.
પણ છુટી છવાઈ એકંદરે યાત્રાનું અવલોકન કરીશું તો તેની જે અવાર નવાર ભૂલ થાય
છે તે ઉપર બહુ શાન્ત મનથી દૃષ્ટિ કરશે. કારણકે ત્યારે એમ સમજી શકારો કે તે માત્ર
થોડા અનુભવનું પરિણામ છે. વળી કાંઈ પ્રસંગે પરાજય થયો અથવા પાર પડાણું નહિ તો
તેથી જરા પણ નિરાશ નહિ થનાં એ અનુભવ જીવાત્માને બહુ ઉપયોગી થશે એમ લાગ-
શે. કેમકે એવો પ્રસંગ ફરી આવશે ત્યારે તે દારી નહિ બેસતાં ટકાવ કરવા સમર્થ થશે.
બાલક ચાલતાં શીખે છે ત્યારે તે વારંવાર દડી પડે છે અને ફરી ઉઠી પાપ છે પણ તેથી
માતાને તે પડી જાય છે ત્યારે મનમાં કાંઈ દુઃખ થતું નથી પણ ઉલટું દાસ્ય થાય છે કે-
મકે તેને ટટાર ઉઠો રહેવામાં તેના અનુભવની જરૂર છે. તેમ આ જીવાત્મા પણ ઉઠો
રહેતાં શીખે તે પેઢેલાં વખતો વખત પડે આજડે તો તેથી નિરાશ થવાનું નથી. બાલકને
જેમ વખતે કાંઈ વાગી જાય તેથી દુઃખ થાય તો તાત્કાલિક માતાને પણ દુઃખ થાય છે
પણ તેને લીધે તે સદા નિરાશ થઈ બેસી રહેતી નથી તેમ જીવાત્માને પણ અનુભવો પ્રાપ્ત
કરવામાં દુઃખ આવી પડે પણ તેથી સર્વ આશા છોડી બેસવાનું નથી. ક્રમે ક્રમે જેમ જેમ

સક ઝોણું લડયડી પડતું જણાય છે અને તે વાત જેમ માતાને સામું ઉત્તેજન આપે છે તેમ જીવાત્માને પણ ઉત્તેજન પામવાનું છે. કારણકે આગળ ચાલશે તેમ ઝોણું લડયડવા-
પણું છે. (આગળ ચાલુ)

૩

અભ્યાસ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૧ થી)

સાધનચતુષ્ટયમાંનું છેવું અંગ મુમુક્ષુત્વ છે. મુમુક્ષુ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા-
વાળો, તેની સ્થિતિ, તેના અંતઃકરણની દશા, તે મુમુક્ષુત્વ. ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્ય તેનું
મહત્વ આ પ્રકારે વહે છે:—

અદંકારાદિદેહાન્તાન વન્ધાનજ્ઞાનકલ્પિતાન ॥

સ્વસ્વરૂપાવબોધેન મોક્ષમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥

અદંકારથી આરંભી દેહ પર્યંતના જે જે અજ્ઞાનકલ્પિત બધ છે તેને, સ્વસ્વરૂપના
બોધે કરીને, મૂકી દેવાની ઈચ્છા તે મુમુક્ષુતા. વિવેકે કરીને આત્માનાત્મતા સ્વરૂપને જાણ્યું
છે, વૈરાગ્યે કરીને અનાત્મનો ત્યાગ કર્યો છે, શમથી આરંભી સમાધાન પર્યંતની પદ સંપ-
ત્તિ અંતઃકરણને વિષે સ્થિર રચાપી છે;—અર્થાત્ આત્માનું જ્ઞાન છે, વિકારનો ત્યાગ છે,
અને ઈન્દ્રિય તથા મન સવંધા સ્વપશ વર્તનાં ઉપરતિ અને સમાધાન યજ્ઞ ગયેલું છે, છતાં
આત્મજ્ઞાનના અપરોક્ષને અર્થે મુમુક્ષુત્વની ચતુર્થ સાધન રૂપે આવશ્યકતા કેમ માની હશે?
વિવેકનો પરિપાક થવો તેજ વાસ્તવિક રીતે અપરોક્ષ આત્માનુભવ છે; એ પરિપાકમાં
વિઘ્નકારી જે જે વૃત્તિઓ છે તેને વિરાગ તથા સમાધિસાધનથી દૂર કરેલી છે, એટલે આ-
ત્માનુભવ સદગ્રમાં થશેજ; મુમુક્ષુત્વ—મોક્ષની ઈચ્છા, એવું ચતુર્થસાધન પ્રાપ્ત કરવાની શી
આવશ્યકતા છે? એમ અભ્યાસીને પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે.

એ પ્રશ્નના નિરકરણમાંથી મુમુક્ષુત્વને સમજતાં હીક પડશે. વિવેકાદિ સાધનસંપત્તિ
સિદ્ધ કરવામાં, તેમ દેહસાધ્ય એવા, જગત્ના વ્યવહાર માત્ર સિધ્ધ કરવામાં, તે તે કર્મના
કર્તા અને તેનાં કરણ વિના સિધ્ધિ થતી નથી એ સુવિદિત છે. કર્તા, કરણ, કર્મ એ ત્રણના
અનુસંધાન વિના દક્ષ થતું નથી. ‘હું’—એવા પ્રત્યયનો આપણને કર્મમાનને વિષે અનુ-
ભવ થાય છે; કાર્ય કરવામાં, વિચાર કરવામાં, સર્વ આપારમાં ‘હું’ એવા જ્ઞાત વિના
ચાલતું નથી. અંતઃકરણમાં પ્રથમે જ્ઞાન યજ્ઞ વિચારનો સામાન્ય પ્રવાહ ઉપડે છે, તે પછી
અંતઃકરણ વૃત્તિ રૂપે યજ્ઞ તે વિચારના પ્રવાહનો જે વિષય હોય તેનો આધાર
ધારણ કરે છે, તે પછી એ વિચાર, આકાર, આદિનો જાણનાર, લેનાર, ધારણ કરનાર
‘હું છું’ એવી વૃત્તિ અધાય છે, ને પછી તે વૃત્તિપૂર્વક તે ને કાર્ય કરવાની ઈચ્છા યજ્ઞ ને
કાર્ય યજ્ઞ આવે છે. આ ચારે ક્રમને મન, ચિત્ત અદંકાર અને બુદ્ધિ એવાં નામ આપી
એ ચાર અંતઃકરણના વિભાગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એ ચારેમાં જે ‘અદંકાર’ જે
તેજ એ ચારેનું જીવન છે. જે ‘અદંક’ એ પ્રત્યયનો ઉદય ન થાય તો, અંતઃકરણનો વ્ય-

પાર યઈ બાહ્ય કારણુ ને ઇન્દ્રિય શરીરાદિક તેની ગતિ યરી અશક્ય થઈ નીવ, અને ચિત્તાર કે કર્મ એવું કઈ યઈ શકે નહિ; કિંમહુના અપરોક્ષ અનુભવાંત જ્ઞાનજ સંભવે નહિ. ત્યારે આપણે આપણા દેહમાંજ જોઈએ તો દેહસાધ્ય વ્યાપારમાત્રનો આરંભ અને આધાર અહંકાર ઉપર છે. નેજે સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, ભય, શંકા, મોદ, પ્રમોદ, ઇત્યાદિક આપણને અનુભવાય છે, સ્વ-પર એવા વિભાગ કરી વિદ્યેપનાં અનંત કારણોની પરંપરા જ્યો વિસ્તરે છે, તે અહંકાર વિના બીજું કંઈ નથી. કિંમહુના અવ્યાકૃત એકરસ સત્માંથી સૃષ્ટિનો આરંભ પણ બહુસ્વાં પ્રજાયેય “હુ બહુ થાઉં, એ અર્થે પ્રજા ઉપજવું” એવા અહંકાર-પૂર્વકજ, સર્વભય પરબ્રહ્મમાંથી કહેલો છે. અને પિંડ બ્રહ્માંડના ઐક્યનો અનુભવ હેતાર જણે છે કે અહંકારના વિશ્વ રૂપ નિદ્રામાંથી આપણે આપણી આખી ભગ્વત્સૃષ્ટિ અહંકારના પુનર્દેવનમાંથીજ રચી લેઈએ છીએ. એ પ્રકાર નિત્ય યાય છે, એટલે પ્રાકૃતોના લક્ષમાં તે આવી ન શક્યો હોય તો આશ્ચર્ય નથી, પણ એજ તથ્ય છે એમાં શંકાનો અવકાશ નથી.

સર્વોન્મુખ સત્થી બીજાવસ્થારૂપ અહંકારનું પ્રતિબિંબ અજ્ઞાનને વિશે પડે છે તેને કારણુસર્ગ અથવા વ્યપ્તિ સમર્પિતું કારણુશરીર કહે છે; એ અજ્ઞાન અને અહંકારના, કારણુ અવસ્થા તથા, વધારે વિપુલ યતા પ્રકારને વ્યપ્તિ સમર્પિતું સૂક્ષ્મ શરીર કહે છે; અને માદ્ર અજ્ઞાનમાં વિપુલ અહંકારના વિલાસને વ્યપ્તિ સમર્પિતું સૂક્ષ્મ શરીર કહે છે. સાંખ્યશાસ્ત્રેક પ્રક્રિયા પ્રમાણે પણ પ્રધાન—મહત્—અહંકાર—તન્માત્રાદિ સર્ગ વ્યવસ્થામાં અહંકારથીજ આરંભ થઈ સ્થૂલાંત સૃષ્ટિ નીપજે છે. આ પ્રકારે સૃષ્ટિનો આરંભ અહંકારથી છે, નેજે વસ્તુ વિચારાદિ ઉપર અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ યઈ અહંકારદ્વારા અભિમાન બંધાય છે, તે તે વસ્તુ વિચારાદિ ભગ્વત્વના વિષય થઈ તે તે વ્યપ્તિ કે સમર્પિતના એક અંગ-રૂપ થઈ રહે છે. વ્યપ્તિને ને જગત્ પ્રત્યક્ષ યાય તે પોતે પોતાના અહંકારે કરેલું જગત્ છે, અભિમાનના ભાવ અભાવથી તેના વિસ્તાર અને ન્દાસ યતા અનુભવાય છે. અહ્ય અભિમાનવાળાની સૃષ્ટિ અહ્ય અને સતોષપ્રદ રહે છે, બહુ અભિમાનવાળાની સૃષ્ટિ વિસ્તાર અને બહુ કલહ કટોરતાદિથી ભરેલી રહે છે. આમ કારણુ, સૂક્ષ્મ, સૂચ્ય, સર્વેત્ર અહંકારનોજ વિસ્તાર છે, અને તે તે અવસ્થા એ અહંકારના ન્યૂનાધિક વિકાસ અને વિસ્તારનાં નામ છે. આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાશે કે ‘અહંકારથી આરંભી દેહપર્યંત ને બંધ’ એમ શ્રી શંકરભગવાનુ બધસ્વરૂપ કયે છે તેમાં શું તાત્પર્ય છે. પ્રથમ સર્ગથી આરંભી અહંકારજ સર્વેનો કર્તા અને નિર્વાહક છે, અને કારણુ સૂક્ષ્મ સૂચ્ય પર્યંત ને દેહાદિકલ્પના તે અહંકારકૃત છે, એને બંધ કેમ કહે છે તે હવણું સમજાશે.

અત્ર એક અર્વાંતર શકા સંભવે છે કે કેવલ અહંકારે કરી ને સૃષ્ટિ કેમ થઈ શકે? અહંકાર એ અંતઃકરણની વૃત્તિનો પ્રકાર છે અને તેટલાથી અંતઃકરણના પ્રદેશથી વ્યતિરિક્ત એવા બાહ્ય વિશ્વમાં પદાર્થનું સ્વરૂપ કેમ સિદ્ધ થાય? આનું સિધ્ધાન્તમાં તો એ નિરાકરણ છે કે અંતઃકરણસ્થ રજ્જેશુભા શોભથી, વૃત્તિના બહિર્ગમનને સમયેજ વૃત્તિમાં તમોગુણથી પદાર્થ કલ્પાય છે ને સત્ત્વગુણથી તે પદાર્થનો દ્રશ્ય કલ્પાય છે, એમ જ સમસ્ત બાહ્ય એવે નામે પ્રસિધ્ધ યતા, વિશ્વનો ‘પણ અનિર્વચનીય રીતે નિવાસ સમાસ છે. એ સકલ વૃત્તિનો સાક્ષી તદ્દશઃ નિર્વિકાર નિત્ય છે. આનેજ એ-

નિર્વચનીય પ્ર્યાતિ કહે છે, વિવર્તવાદ અથવા દૃષ્ટિસ્થિતિવાદ પણ એવો છે. યોગાદિ પ્ર-
ક્રિયાઓથી ને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, સંકલ્પમાત્રથી બાહ્ય વસ્તુની સિદ્ધિ કરી શકાય એ-
વો ઇચ્છાશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિનો ને સખલ વેગ સિદ્ધિ થઈ શકે છે, તે પણ સંક-
લ્પમાત્રે બાહ્ય પદાર્થ સિદ્ધિ કરવાના પ્રકારની સાક્ષી છે. અને ને ને મહાત્માઓ, યોગીઓ,
અભેદાનુભવને શિખરે પહોંચ્યા છે તે સર્વ - સિદ્ધિસકલ્પ ઇશ્વર તુલ્યજ મનાયા છે. અ-
વ્યાકૃતમાંથી સૃષ્ટિનું વ્યાકરણ પણ “ બહુ યાદ ” એવા સંકલ્પમાત્રથી ઉપનિષદોમાં
વર્ણવેલું છે. એટલે અહંકાર અતઃકરણધર્મ હોય બાહ્ય પદાર્થ કેમ સર્જી શકે એવી શક્તિ-
માં સાર નથી. સૃષ્ટિ એનો અર્થજ અદ્વૈતપરિમાપામાં એટલો છે કે અવ્યાકૃતમત્તનું
બાહ્યત્વ પામવું, આંતરનું બાહ્ય થવું. અને સમષ્ટિ અનુસાર વ્યક્તિને સમજવાનો નિયમ
લક્ષમાં લેતાં, મનુષ્યમાત્રને પોતપોતાનું જગત્ પણ એજ પ્રકારે હૃદયે છે અને અનુ-
ભવાય છે એવું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ છે.

ત્યારે આ પ્રકારે ને અહંકાર સમગ્ર વ્યક્તિ સમષ્ટિનું નિદાન છે તેને બધ
કેમ કહ્યો છે એ હવે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ અહંકારથી આરબી દેહ પર્યંતનાં
ને ને અજ્ઞાનકલ્પિત બંધ છે ’ એમ ભગવાન આચાર્યે કહ્યું છે તેમાંજ અહંકારકૃત
જગત્ આદિ સખમાત્રને ‘ બધ ’ શા માટે કહેવા તે સ્પષ્ટ છે. ‘ અજ્ઞાનકલ્પિત ’
હોવાથી એ સર્વે બંધ કહેવાય છે એનું તાત્પર્ય સમજતાં, અહંકારાદિ દેહાંત વિચારમાત્ર-
ને બધરૂપ માનવાનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ થાય એમ છે. અજ્ઞાન એટલે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન-વસ્તુ-
માત્ર પોતે પોતાનું સ્વરૂપ અનુભવે તો તેને અજ્ઞાન રહે નહિ, તેનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત ધર્મ જ-
ન્ય, અને જ્ઞાનનો તેને અનુભવ આવ્યો એમ કહેવાય. સૃષ્ટિને આરબાકલે પણ ‘ બહુ યા-
દ ’ એવા સત્ સ્વભાવે કરીને પ્રવર્તતી ને નામરૂપાત્મક વ્યાકૃતિ તેનો વિસ્તાર એજ અ-
જ્ઞાનનો મહિમા છે. સત્નો સ્વભાવજ વ્યાકૃત અને અવ્યાકૃત થયાં જવાનો છે, અને એ
ઉભય પ્રકારે પ્રવર્તવાનું ફક્ત પ્રત્યેક વ્યાકૃતિ સ્વસ્વરૂપને અનુભવે એ અર્થે ને અનુભવ જ્ઞ-
ાને તે અનુભવ કરાવવાનું છે. અનુભવને અર્થે અજ્ઞાનની કલ્પના કરવી પડે છે, એને અ-
જ્ઞાન ન કહેતાં મને તે નામ આપીએ તોપણ ચાલે. એમ કહીએ કે ઇશ્વરનો પ્રેમ ઉભયરૂપ
જન્ય દ્વૈતમય વિશ્વ ઉભયરૂપ છે તોપણ ફીક છે. એમાં પણ સૃષ્ટિનો છેડો અનુભવ છે, પ્રેમા-
નુભવ કહો તો તે પ્રેમાનુભવ એ સૃષ્ટિનો હેતુ છે. અર્થાત્ દાર્ઢ પણ પ્રકારના અનુભવને
અર્થે સૃષ્ટિ છે, ને તે અનુભવનો અભાવ કલ્પીને આરમ્ભ માનવો એ અજ્ઞાન છે. આ ઉપર
અધિક વક્તવ્ય અત્ર આ પ્રસ્તુત છે. નિષ્કર્ષે કે અજ્ઞાન અનાદિસિદ્ધિ સત્ સ્વભાવમાજ
વિદ્યમાન છે, પણ તેનો અંત નામરૂપ વ્યાકૃતિના અંતની સાથેજ આવી જાય છે, અને
સત્ સ્વસ્વરૂપે સ્થિત થઈ સ્વાનુભવમાં વિરમે છે. ત્યારે ‘ બહુ યાદ ’ એ અહંકારપૂર્વક
સૃષ્ટિનો વિસ્તાર તે અજ્ઞાનથીજ થયો છે, અને સૃષ્ટિમાત્ર, એ અજ્ઞાનને લેધ અહંકારદ્વારા
વિસ્તરતી વ્યક્તિ સમષ્ટિ માત્ર, અજ્ઞાનને લીધે અહંકારથી કલ્પાઈને સિદ્ધિપત્ત બાંસે છે. આવો
ને અજ્ઞાનકૃત અહંકારદ્વારા વિસ્તાર તે અનેક સૃષ્ટિ અને અનેક રાગદ્વેષમય જગત્તનું, વ્યક્તિ
તેમ સમષ્ટિમાં, નિદાન છે, અને એમ ને સ્વરૂપજ્ઞાન તેનો પ્રતિબંધ કરનાર દોષ, બધરૂપે
ગતીય છે. સાક્ષાત્ અહંકારજ બધરૂપ નથી, અભિમાન એ વારતવિક બધ છે, પણ

અદમાર તેનું નિદાન હોઈ બધું કહેવાય છે. આ વિષયે હવેલાજ અધિક કહેવાશે. આમ જો અજ્ઞાતા, તે દારા-અદકાર અને તે દારા સૃષ્ટિ, એ બધો, બધું કલ્પિત છે, ને ને કલ્પિતની નિવૃત્તિ અજ્ઞાનનિવૃત્તિથી થઈ રહે છે આવી રીતે અજ્ઞાનનિવૃત્તિ થવી તે પ્રત્યેક વ્યક્તિને કોઈને કોઈ કાળે પણ સ્વાભાવિક ક્રમે થયા વિના રહેવાની નથી, પરંતુ જે જે વ્યક્તિ પુરપૂર્ણતા કરીને અજ્ઞાનનિવૃત્તિ સવેળા સિધ્ધ કરે તેનો બધું અને બધકારણ અજ્ઞાન ગમે ત્યારે નિવૃત્ત થઈ જતા તેને જીવ-મુક્તિ અનુભવાય આવી અવસ્થા હોવાથી” અદકારાદિ દેહાત જે અજ્ઞાનકલ્પિત બધું ” એ ભગવદ્વચનનો સ્પષ્ટાર્થ અભ્યાસકર્તા લક્ષ્મી આવી શકે છે, અને અદકારકૃત વિસ્તારને બધું શા માટે કહ્યું છે તે પણ આપણને સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે આપણે મુખ્ય પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી શકીશું વિવેકાદિ સમાધાનાન્ત ત્રણ સાધન પ્રાપ્ત કર્યા હતા મુમુક્ષુત્વ એ ચતુર્થ સાધનની શી આવશ્યકતા છે, વિરાગ અને શમાદિસ-પત્તિથીજ વિવેકનો પરિપાક થઈ અભેદાનુભવ આવી જશે, ત્યાં મુમુક્ષુત્વ અર્થાત્ મુક્તિની ઈચ્છા એ ચતુર્થ સાધન શા અર્થે નિર્દેશાયું છે? જ્યાં બધું છે ત્યાં મુક્તિ છે, એ તો સુ-પ્રસિધ્ધ છે, અત્ર ‘બધું’ અજ્ઞાનકૃત છે, અને એ અજ્ઞાનનો વિસ્તાર અદકારથી આરભ થઈ દેહપર્યંત વિસ્તરેલો છે એ અજ્ઞાનથી છૂટાય તેનુંજ નામ બધું મુક્તિ થઈ કહેવા-ય એ અર્થ અજ્ઞાતકાર્ય શું છે, અદકારાદિ અજ્ઞાનકાર્યનો વિસ્તાર કેવે પ્રકારે છે, એ વિચાર જે ક્રમે થયો છે તેજ ક્રમ ઉત્તરગતિને અદકારવિવાસનો પૂર્વ પૂર્વમાં વિલય કેવે પ્રકારે સિધ્ધ થાય, અને તેવી સિધ્ધિ થતા અદકાર અને તેનું નિદાન અજ્ઞાન અત્યંત નિ-વૃત્ત થઈ અનરૂપાનુભવનો ઉદાસ શા પ્રકારે અનુભવાય, એ બધું જાણવું અને જાણીને જુદાઈમાં તેમ આચારમાં ફરવું, એ આવશ્યક છે એ કાર્ય પ્રાપ્ત સદ્ગુરુ પાસે શ્રવણ મન નિદિધ્યાસન પ્રત્યાગિધ્ય થઈ શકે છે પરંતુ તે શ્રવણાદિનો આરભ થાય તે પહેલાં જેમ સાધનાત્મક સિધ્ધિ થાય તેમ ચતુર્થસાધન મુમુક્ષુત્વ સિધ્ધિ થવું જોઈએ વિવેક, વિરા-ગ, શમાદિસપત્તિ, એ સર્વ સિધ્ધિ કરવામાં પણ જે વિદ્યા ઉપસ્થિત થાય છે તે અદકાર દારાજ થાય છે, તેમ જો સાધનો સિધ્ધિ કરવા તે પણ અદકારથીજ થાય છે અશુભ તે-મ શુભ એવી પ્રવૃત્તિમાત્રનું નિદાન અદકાર છે, અદકાર વિના અશુભ કે શુભ એકે કર્મ સિધ્ધિ થતું નથી શ્રી વસિષ્ઠે ભગવાન શ્રી રામને ઉપદેશ્ય છે કે અશુભ વાસનાની નિવૃ-ત્તિ શુભ વાસનાથી કરવી, અને પછી તે શુભ વાસનાનો પણ ત્યાગ કરવો. શુભ વાસના નો પણ ત્યાગ કરવો એ કહેવાય તાર્પણ એમ છે કે હું અમુક શુભસંપન્ન થયો છું, હું પુણ્યવાન છું, હું શમાદિસાધનસંપન્ન છું, એવો જે અદકાર તે નિવૃત્ત થઈ જવો જોઈએ એમાજ મુમુક્ષુત્વ જીજ છે.

અદકારનો જેમા એટલો વિશ્વાસ છે કે અભિમાનની અભિવૃદ્ધિ ધિર થઈ જાય તે કર્મ અશુભ છે, યદ્યપિ તે કર્મ શુભ વર્ગનું હોય, પુણ્યરૂપ હોય, ધર્મ હોય, તથાપિ તેમાંથી અભિમાનની પુદ્ધિ થવી એ પાપનોજ માર્ગ છે ને એ કર્મ અશુભ છે આપણે વામ અને જોડી કિયાનો જે વિભાગ માનીએ છીએ તેમાં પણ અભિમાનની પુદ્ધિ કે અભિ-માનના દાસ એજ નિયામક છે વિવેકાદિ સમાધાનાન્તસાધન પણ સાભિમાન હોય એ અભિમાનની દાધિમાન કારણ થતા હોય તો તે વામમાર્ગજ છે, અભિમાનનો

એથી કરીને ન્દાસ્ત થતો હોય અને જે આદ્રતા, નમ્રતા, વિનીતતા, સાધકતા પ્રથમ લક્ષણરૂપ છે તે વૃદ્ધિ પામતી હોય, તે એ બધો દક્ષિણ માર્ગ છે. શિષ્ય ત્યારે સાધનસંપન્ન થયો, અને આગાનિવૃત્તિનો ઉપદેશકમ જાણવાનો અધિકારી થયો ત્યારે તેનામાં અહંકાર અને અભિમાન છે કે નથી, તેનો આગળ જતાં જે વિકાસ થવાનો છે, તે વિકાસને અંગે તેનામાં સંકલ્પસિદ્ધિ પર્વતની જે જે સિદ્ધિઓ સ્પુરવાનો સંભવ છે, તે સર્વ પ્રસંગે તેનો અભિમાન તેને પામમાર્ગે દોરશે કે તેનો અભિમાનાભાવ તેને સ્વસ્વ-રૂપાનદમાં સ્થાપશે, એ નિશ્ચયપૂર્વક સિદ્ધ થવાની પાશ્વ આવશ્યકતા છે. અભિમાનાભાવરૂપ દેવીસંપત્તિનો તે દેવી જીવ છે કે અભિમાનની વૃદ્ધિ ઇચ્છનાર આસુરીસંપત્તિનો તે આસુરી જીવ છે; વિશ્વમાં સ્વરૂપાનુસંધાનનો માર્ગ પ્રસિદ્ધ કરી વ્યદિમાનને શુભ કરનાર તે યશે કે વિશ્વમાં રાગદ્વેષાદિ મિથ્યાચારનો પ્રથમ વિસ્તારી અશુભ કરનાર આસુર યશે; એ જોવાનું છે. જે એટલાજ માટે સાધકતામાં મુમુક્ષુત્વ એ અનુયંસાધનની આવશ્યકતા છે. સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, અહંકાર અને તેના નિદાનરૂપ અગાન તે સર્વ બંધરૂપ છે અને તે બધમાંથી મુક્ત થવાની અધિકારીને તીવ્ર ઇચ્છા છે એમ નક્કી થતું જોઈએ. અહંકારાભાવનું લક્ષણ અતિશય આદ્રતા; નમ્રતા, પરિપૂર્ણ સ્વસમર્પણ, તે સાધકતામાં આવવાં જોઈએ, અહંકારથી દેહપર્વત જે વિસ્તાર તેમાંથી આસ્તા ઉડી જવી જોઈએ, દેહ ઉપર જે અભિમાન તે કેવલ મટી ગયું હોવું જોઈએ. એવા અધિકારીનેજ સાધનસંપત્તિથી પ્રાપ્ત કરવાનું અભેદસાક્ષાત્કારનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, એમ ન હોય તો જ્ઞાન વાણીમાત્રમાં રહી આસુરભાવનુંજ પોષક થાય છે. આ પ્રકારે અનુયંસાધન શા માટે નિર્દેશ્ય છે તે જાણવા પછી આપણે એ સાધનના સ્વરૂપ વિશે વિશેષ વિચાર કરી શકીશું.

(આગળ ચાલુ)

૩

ગૃહ.

તત્ત્વજ્ઞાનનો દુરુપયોગ.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં એમ કહ્યું છે કે દક્ષિણ વ્યાપરો ત્યારે “શુદ્ધો પણુ જ્ઞાનભાષી” યશે. એવી લોકાક્રિત પણુ છે કે “દક્ષિણગતે વિષે વેદાન્તીઓ કાર્યન ભાસમાં બાહ્યકો વદે છે તેમ વદશે.” આ ઉક્તિઓથી એટલું સમજાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો સર્વ કોઈ કરશે, પણુ શબ્દમાત્ર કરતાં અધિક કોઈનામાં રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે કોયે સમયે કહેવાયુ હશે તેનો આપણી પાસે નિશ્ચય નથી, તથાપિ આ વચ્ચેના બેવિષયવાણી ન માનનાં એ જોમાં જે સત્યનો અંશ છે તે આપણને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી નિત્ય અનુભવવામાં આવ્યે જાય છે. આપણી ચારે પાસા આપણે અનેક પ્રકારનાં અનીતિ અને અનાચાર નિત્ય દિખીએ છીએ; તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ, તેની વાતો પણુ તેટલીજ સાંભળીએ છીએ; આશ્ચર્ય એ થાય છે કે આટલા બધા જ્ઞાન સાથે આટલી બધી દુષ્ટતા કેમ વધી રહે છે?—પ્રકાશ અને, અધકારનો સંયોગ શી રીતે થઈ શકે છે?

આ જીવિનનો અને એકંદર વિશ્વમાત્રના અસ્તિત્વનો હેતુ અદે ઉદ્દેશ સમન્વયનારા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિસ્તાર થવા છતાં અનીતિ અને અનાચારને જનસમાજ તત્ત્વ સમજે એ બહુ શોચનીય છે. આખા વિશ્વ ઉપરથી તે શર અને સ્વાર્પણજન જાણે અસ્ત પામી ગયું છે કે જેના બલથી ધર્મવીર, દાનવીર, કે શરવીર નીપજી શકતા. આપણે ભાગ્યેજ કોઈ ભક્ત કે મદ્દાત્માનું નામ સાંભળીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જ્યાં સ્વદેશ અને સ્વભૂમિનું અભિમાન તીવ્રતમ છે ત્યાં કોઈ કોઈ શરવીરનાં નામો આપણને શ્રવણગોચર થાય છે, પણ ત્યાં એ પૂર્વના શરવીરો સાથે સરખાવતાં તેમની મદ્દત્તા ઝાંખી પડી જાય છે. જનકેર સમાજોમાં તત્ત્વ અને નીતિનો ઉપદેશ કરનારા, એ સમયે ત્રયો લખનારા, આચાર્યો, ઉપદેશકો, સર્વનો આચાર તેમના વિચારને અનુરૂપ રહેતો નથી. ધાર્મિકતાને માટે સપૂર્ણ પ્રસિદ્ધિ પામેલો આર્યવર્ત જ્યાં અધિકારમાં પડેલા ગામડામાં પણ એ ચાર મંદિર, એ ચાર પુરાણી અને લગભગ સર્વલોક મંદિરમાં જનારા કે કથા બજન આદિ શ્રવણ કરનારા મળી આવે છે, ત્યાં, એવા ધર્મમય આર્યવર્તમાં પણ, શાસ્ત્રના ઉપદેશ—શાસ્ત્રી, પુરાણી, જ્ઞેશી, કર્મકાંડી,—પોતપોતાના કર્મને માત્ર ઉપજીવિકાના સાધનરૂપ સમજે છે, “ પોતપોતાના રીઝણા ” એવો વિપરીત આચાર દર્શાવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિસ્તાર થવાનાં સાધનોની પણ ખોટ નથી, છાપખાનાં અને અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણીએ સર્વને લખતા વાચતા કરી દીધા છે; જે કાંઈ લખાય તે પ્રસિદ્ધ થવાનાં અતિસુલભ સાધન છે; છતાં જાણે વાણીની મુખરતામાજ તે વાણીને આચારમાં મૂકવાનું હૃદયમુક્ત ક્ષીણ થઈ જતું હોય એમ કોઈના આચાર ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનની અસર જણાતી નથી. “ તાત્ત્વિકજીવન ” એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસારેજ પદેપદે વિચરતું જીવન, તત્ત્વજ્ઞાનને અનુપદ પ્રત્યક્ષ દર્શાવતું જીવન, તે તો કહી સમજાતું પણ નથી. જે સન્યાસીઓ, પરમહંસો, આર્યવર્તમાં “ તાત્ત્વિકજીવન ”—ના પ્રત્યક્ષ દષ્ટાન્તરૂપ થવા નિર્મામલા તેમાંથી પણ સત્ત્વ જતુ રહ્યું છે. ખરેખર કલિકાલનોજ સર્વાશે વ્યાપ થવા લાગ્યો છે.

આવી સ્થિતિ ઉદ્ભવવાનાં અનેક કારણો આપી શકાય; પરંતુ સર્વમાં મુખ્ય વાત અમને પોતાને એવી ભાસે છે કે અધિકારનો જે ક્રમ શાસ્ત્રે માન્યો છે તેનો અનાદર કરવાથી આ બધી સ્થિતિનો ઉપદ્રવ યઈ આવ્યો છે. મનુષ્યને જુદી છે, વિચારશક્તિ છે, એ વાત ખરી છે; પણ જેમ સર્વને સામાન્ય રીતે દર્શન અર્થે પ્રાપ્ત અશુધી સર્વ કોઈ વાત યથાર્થ જોવાતી નથી, કેળવણી અને અભ્યાસની આવશ્યકતા રહે છે, તેમ જુદી અને વિચારશક્તિથી પણ સર્વ કોઈ વાત તત્કાલ સમજાતી નથી, શિક્ષણ અને અનુભવની તેમાં પ્રથમ અપેક્ષા રહે છે. અક્ષરજ્ઞાન થઈને વાચનસિદ્ધિ થઈ એટલે લેખ-માત્ર જેમ અધિગત થઈ શકતા નથી, તેમ ચાર વાતો ભેગી કરીને વિચાર ચલાવવાની કે વિચાર દર્શાવવાની શક્તિ આવવા માંડી એટલે જગત્ની સર્વવાતો વિષે પોતેજ વિચાર બાંધી શકાતા નથી, તત્ત્વપર્યંતના નિશ્ચયો ઉપજાવી શકાતા નથી. તેમાં પણ સ્વ-કોણ કરિપત વિચાર તેજ સત્ય છે એવું સત્યનું પ્રમાણ જે અભિમાનવૃત્તિને લીધે અસ્પર્શ જનોના મનમાં બધાય છે તે બહુજ દાનિકારક છે. શાસ્ત્રોની અવનતિ એવે રી યઈ છે કે શાસ્ત્રનું અધ્યયન તે તે શાસ્ત્રના તત્ત્વનો અધિગમ કરવાને નહિ પણ

તે ને શાસ્ત્રના અંગગ્રામીઓ માથે વિવાદ કરી સભામાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવું; અને એમ પ્રત્યેક શાસ્ત્રની કેટલીક “ક્રાંતિ” સ્મરણમાં રહી એટલે શાસ્ત્રી નામ ધારણ કરવું. આ પરિપાટીમાંથી પરિણામ એ થયું કે શાસ્ત્રચર્યામાં એમાંથી એક પક્ષે જે કાંઈ, વગરવિચારે પણ, બોલાઈ ગયું તેનો નિર્વાહ કરવાનો આગ્રહ બધાએ; “ઉક્તં નિર્વહેતુ” એ ન્યાયે અનેક કપોલકલ્પિત વિવાદની ક્રાંતિઓના વિસ્તારમાં વસ્તુગત્યા તથ્ય કે સત્ય શું છે તે એક પાસા રહી શબ્દજ્ઞાનની રચનામાત્રજ સત્ય મનાવા લાગી. સુશિક્ષણથી વિનીત યદ્ય અનુભવથી પકવ થયા વિનાની બુદ્ધિ પણ એ શાસ્ત્રની અવનતિ જેવી દશાને ભોગવે છે, અને વિચાર કરી શકવાના અભિમાનમાં સ્વકલ્પિત વાર્તાને સત્ય દર્શાવી વસ્તુગતિની ઉપેક્ષા કરે છે. એવાં શબ્દજ્ઞાનમય સંયોને સ્વમત, સ્વવિચાર, એમ દર્શાવે છે; જનપ્રકૃતિને સુવ્રમ વિચારભેદને સત્ય સિધ્ધાંત પર્યંતના વિચારભેદરૂપે માની સ્વકલ્પનામાં સંતોષ સમજે છે, અને એમ અપકવ બુદ્ધિએ આરભાયલી અધિકારબ્રહ્મતામાં કલ્પનાને સત્ય માનવાથી સપૂર્ણ બુદ્ધિ થાય છે.

અધિકારની રાક્ષા બહુજ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે. આવશ્યક એટલા માટે કે એના વિના પ્રકૃતિને વગ કરવાનો અને આત્મવિકાસ થવાનો સંભવજ નથી, ઉલ્લી દાનિ છે; ઉપયોગી એટલા માટે કે યથાર્થ માર્ગે મનુષ્યથી સ્વકલ્પાણુ સિધ્ધ કરવા સુધી તે ક્રમેજ બિચરી શકાય છે. કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન એ સુપ્રસિધ્ધ અધિકારક્રમ સર્વના બળુવામાં છે. વ્યવહારમાં પણ એ નિયમ સ્વતઃસિધ્ધ છે; એમ સમજવાનું નથી કે કેવલ શાસ્ત્રીય અનુભવને અર્થેજ એ ત્રણ નિયમો કાંપી મૂકેલા છે, અને જેને મોક્ષની મુગ્ધલપત આશામાં વ્યાવહારિક નિરાશાનો પરિતોષ રોધવો છે તેને માટે ઉપયોગી છે. કોઈ પણ વ્યાવહારિક કાર્યના યથાર્થ અધિકાર ત્યારેજ થાય છે કે ત્યારે પ્રથમે તે કાર્યમાં ભ્રેણ, ભ્રેણવારી કરી, થોડે વધતે અંશે તે કાર્ય શીખી અને કર્મના સ્વરૂપને સમજાય, અને તે પછી તે કર્મમાંજ પ્રવૃત્ત થઈ તન્મય થવાને તેમાં એકાગ્ર અંતઃકરણથી ભક્તિ, પૂર્વક પ્રવૃત્તિ. એમ કર્મ અને ઉપાસનાથી સિદ્ધિ યતાં તે કર્મના સ્વરૂપનું સમજ અને યથાર્થ જ્ઞાન થાય, અને તે કર્મોપાસનાસિદ્ધિ જ્ઞાની એ વ્યાવહારિક કર્મ સંબંધે ઉપદેશ આપવા, ભાગણ કરવા, લખવા, બોલવા, સમર્થ થાય, તેવા કર્મમાં પ્રવૃત્ત થનાર અન્યને સુમાર્ગે લેઈ જવાના સાધનરૂપ થાય. કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાનનો જે અધિકારક્રમ સદજ્ઞમિદ્ધ વ્યવહારમાં પણ સ્પષ્ટ છે તે પરમાર્થમાં અવસ્થ કરીને લાગુ થાય એ સમજવું હકિત નથી. જેને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે, તેને ને જ્ઞાનાનુકૂલ કર્મથી, વિવેકાદિ સાધનથી, આરંભ કરવાની આવશ્યકતા છે. તેવાં કર્મોના સંગ્રહ વેદાદિક શાસ્ત્રોમાં કરેલો છે એટલે તે ત્યાંથી બળુવો અને લેવો પ્રાપ્ત થાય છે; કર્મ કરતે કરતેજ ઉપાસનાને અર્થે ચિત્તની એકાગ્રતા થવામાં જે અતઃકરણના મજ્જનો પ્રતિબંધ તે ક્ષીણું થઈ જાય છે. તે પછી અતઃકરણની ચચલતા મટાડવા ઉપાસનાનો માર્ગ છે. ઉપાસનાથી વિશેષ દર થઈ એકાગ્ર થયેલું અતઃકરણ સર્વકર્મ, સર્વઉપાસના, સર્વ વસ્તુ, સર્વ વિશ્વના તત્ત્વ ઉપર એકાગ્ર થઈ જ્ઞાનને અનુભવે છે, અજ્ઞાનનો વિનાશ સાધી સર્વજ્ઞ થાય છે. આગ વ્યાવહાર

તેમ પરમાર્થ સર્વત્ર કર્મ, ઉપારાના અને જ્ઞાનનો ક્રમ સૂચ્ય અને સુવિદિત છે.

વર્તમાન સમયે તો આપણે જ્ઞાનથીજ આરંભ કરીએ છીએ; અને કર્મથી મલિનતાને ટાળી ન હોય, ઉપાસનાથી વિશેષ દૂર કર્યો ન હોય, તે પૂર્વે જ્ઞાનની વાતો કરવા છતાં મૃદ અને વિક્ષિપ્ત ચિત્ત દશાને અનુભવી જ્ઞાનના વિચાર સાથે અજ્ઞાનરૂપ આચારો અતિ લગ્નસ્પર્શ દર્શન કરાવી જાતે બ્રહ્મ થઈ અન્યને બ્રહ્મ કરીએ છીએ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન કોઈ એવી સ્વમત્કારિક વાત નથી કે એના ઉપદેશથી કે શ્રવણથી મનુષ્યમાં કોઈ અપૂર્વ ભૌતિક સાધધનો ઉદય થાય; એક પ્રકારે તે સર્વ સિદ્ધિની સિદ્ધિ છે અને પરમ કસ્માણુનું દાર છે તથાપિ તેમાં યુક્ત રાખવા જેવું કે તુરંતજ પ્રસિદ્ધ રીતે ન કહી દેવા જેવું કોઈ નથી એટલું નિર્વિવાદ છે. છતાં બહુ કાલ સુધી આચાર્યોએ શિષ્યોને એ જ્ઞાન આપ્યું નથી, યુક્તમાં યુક્ત એ જ્ઞાન છે એમજ કહ્યું છે; ને આપ્યું છે ત્યારે કશુંજ આપ્યું નથી, શિષ્યને માત્ર સમજણના પાડી છે. સત્યકામ જાળાલને ગાયો ચારવા ગુરુએ મોકલ્યો ત્યાં બ્રહ્મના ચાર પાદનો ઉપદેશ પ્રકાશ અને અનન્ત આદિના દૃઢધાત્મથી પશુ પક્ષી આદિ પાસે કહેવરાવ્યો છે, અને શેષ રહ્યું તે ગુરુ કહેશે એમ કહ્યું છે. ગુરુને શિષ્યે પૂછ્યું ત્યારે ગુરુએ તો તું બ્રહ્મજ્ઞ જેવો જણાય છે, તે જાણ્યું છે તેથી અધિક હવે જાણવાનું નથી એમ કહી શિષ્યને રમ આપી છે. શુકદેવ અને જનકના સંવાદમાં પણ શુકનો સન્નિવેશ મટાડવાનીજ વાત ઉપદેશના રહસ્ય રૂપ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન અતિ સરલ અને સ્પષ્ટ છતાં અન્યત્ર ગૂઢ અને ગોપ્ય રખાવું, ઘણું વર્ષે ઘણું કાલે અપાવું, તેમાં વાસ્તવિક કારણ અધિકારવૃદ્ધિ વિના અન્ય હવું નહિ. એક જીવનમાંથી અકુરારિ ક્રમેન્દ્રિય પર્યંત પરિપાક થાય તેમ મનુષ્યજીવનો પણ અધિકાર ક્રમે જ્ઞાન પર્યંત પરિપાક થવાનો હેતુ હતો. અનધિકારીના હૃદયમાં એ ઉપદેશ કરતો નથી, અને ને અનાચારને આજ આપણે અતિશય નહ્યુંએ છીએ તેનેજ એ ઉપદેશ ઉપજાવે છે એમ આચાર્યો નિશ્ચયપૂર્વક જાણતા હતા.

આજ તે પરપરા ગણ છે કે જેમાં આપણે આપણી આંતર વિકાસની રિચિત્તિને આનંદાર્થકારા પરખી ક્રમે ક્રમે તત્ત્વાનુભવ સુધી ચઢતા જઈએ. જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન વાચન સરલ, સમગ્ર, અને સુલભ થયું છે. તથાપિ આપણે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ્ઞાનપ્રાપ્તિની આશા કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થતાં જ્ઞાન ઉપર અનાસ્તા કરીને નાસ્તિક અથવા દુરાચારી થઈ, વિચાર અને આચારને વિયોગ રાખવો, એમાં પોતાનીજ ભ્રાંતિ અને દુર્ગતિ છે. અધિકારહીન પુરુષોનીજ એ દશા થાય છે. અધિકારી નહિ એવા અતઃકરણમાં જ્ઞાન હવું નથી, અને પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાનો ઉદય થતો નથી; તેથી જ્ઞાનનો અનુભવ આવતો નથી અને જ્ઞાનમાર્ગ ઉપરજ અનાસ્તા થઈ જતાં, અધિકારની ન્યૂનતાએ કરીને અવશેષ રહેલાં મત્તવિશેષ ચિત્તને અનેક નાસ્તિકના અને ભ્રાંતિમાં ઉતારી અનાચારમાં પાડે છે. જામ તત્ત્વજ્ઞાનનો દુરુપયોગ થતો આપણને દેખાય છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન પોતેજ તેવા દુષ્ટ માર્ગમાં ન જાય છે એમ ને દેરલાક પામશે કહે છે તે તો અત્યંત જોડુજ છે; એ દુષ્ટતાનું નિવારણ માત્ર પોતાની અધિકારન્યૂનતા છે, અને મર્મ વિનાસને ઉચિત છે કે તેમણે પોતાનો કરવા કરતાં અધિકારની રક્ષા કરવા ઉપર બહુજ તક આપવું, બહુજ

વેદોત્તે અને ભોગ આપીને પણ, અધિકારી યથા યત્નવાન રહેવું. જ્ઞાન તો સરલ, સુવિદિત અને સ્પષ્ટ છે, અધિકાર દુર્બલ, અવિદિત અને અસ્પષ્ટ છે; એ અધિકારની પ્રાપ્તિ વિના જ્ઞાનનું ફલ નથી, ઉત્તરી દ્વાનિ છે; અને વર્તમાન દુરાચારનું કારણ અધિકારની ન્યૂનતા વિના અન્ય સમગ્રનું નથી.

૪

રાજ્ય.

મી. ફેક્ષ અને મી. પીટનું ઇંડિયા બિલ (૧૭૮૪)

(જુલાઈ ૨૨ મીના ઇંડિયા ઉપરથી)

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણી ગાથાઓમાં ઘણાં વર્ષથી ચાલે છે અને તેમાં મી. ફેક્ષનું અને મી. પીટનું “ઇંડિયા બિલ” ને ૧૭૮૪ માં પાર્લામેન્ટમાં પસાર થયું તે વિશે કહેવામાં આવે છે. શીખનાર એટલુંજ સમજે છે કે ફેક્ષ અને પીટ નામના કોઈ પ્રધાનો હતા જેમણે હિંદુસ્તાનનો વહીવટ સુધારવાને પાર્લામેન્ટમાં એક બિલ રજૂ કર્યું હતું, તે તેની અમુક અમુક કલ્પો હતી. શીખવનાર શિક્ષકો આ વિષય ઉપર નાની સરખી ઇતિહાસની ચોપડીમાં ને કોઈ લખ્યું હોય તે કરતાં વધારે શીખવતા નથી, અને “ઇંડિયા બિલ” ની કલ્પો લખી જાઓ એવા પ્રશ્ન કરતાં પરીક્ષામાં પણ વધારે પૂછાતું નથી, તેથી શીખનાર શીખવનાર ઉભયને વધારે જાણવા જણાવવાની અપેક્ષા થતી નથી. પરંતુ એ બિલનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે, વર્તમાન પ્રસંગે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય થઈ પડેલું છે, અને ‘હિંદી સરકારનો વહીવટ વધારે સારી રીતે ચાલે તથા અગરેજનું રાજ્ય આપણા ઉપર ચિરકાલને માટે સુખ શાન્તિમાં વૃદ્ધિ કરી યાય એવું ઇચ્છનાર પ્રત્યેક જનને તેનું સ્વરૂપ લક્ષમાં લેવાની આવશ્યકતા છે.

એટલું તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે હામવીસનના સત્તરમા નૈકામાં ઈંગ્લેન્ડના કેટલાક સાંસદો નેરોએ વ્યાપારને અર્થે એક કંપની ઉભી કરી અને રાણી ઇલિઝાબેથ પામેથી પરધાનો મેળવી તેમણે હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવા માંડ્યો. દેશી રાજ્ય રજવાડાની મેદુરણાનીથી તેમણે મદ્રાસ, કલકત્તા, સુરત વગેરે સ્થાને કોઈએ ધાલી, અને દેશની દુર્બલ દશાને ક્રમને પ્રસંગે એક અથવા બીજા પક્ષમાં ભળી જઈ, થોડે થોડે દેશના ધખી થયા માંડ્યું. વ્યાપારીપણું છોડી દેઈ કંપનીએ રાજ્યકર્તાપણું આરબ્યું, અને હિંદુસ્તાનમાં “કંપની બહાદુર”નું રાજ્ય ચાલવા માંડ્યું. એ વ્યવસ્થા છેક ૧૮૫૮ સુધી રહી. આ કંપનીનો વહીવટ એવી રીતે ચાલતો કે લડનમાં એ કંપનીના “ડીરેક્ટરો”ની એક કમીટી રહેતી જેને ‘કોર્ટ ઓફ ડીરેક્ટર્સ’ કહેતા, અને એ કંપનીના “શેર” જેનો ખાસ દોષ તે કોઈ એ

ડીરેક્ટરોની નીમજોડ કરાવવામાં બાગ લેઈ પોતાની ગરજ પ્રમાણે નકરવી શકતા. હિંદુસ્તાનના રાજ્યનો જથ્થો વહીવટ આ “કોર્ટ” ચલાવતી, અને હિંદુસ્તાનના ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલથી નારાજ થઈ રાજ રજવાડા કે ખાનગી પ્રજાને અપીલો વગેરે પણ આ કોર્ટને જ કરતી. એ કોર્ટનું બધારણ્ય એવું હતું કે હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરીને સારી પેઢે દ્રવ્ય ઇલાજ ન કરી જે અંગેરેજો સ્વદેશ પાછા જતા તે, કંપનીના રોજો ખરીદીને “કોર્ટ ઓફ ડીરેક્ટર્સ” માં પોતાના લાગવગના માણસોને ઇખતલા કરાવી શકતા. આવી સ્થિતિ હોવાથી એ કોર્ટ પોતાના હિંદુસ્તાન મધ્યેના નોકરો ઉપર પૂરો અંકુશ રાખી શકતી નહિ. હિંદુસ્તાનથી પાછા ફરેલા નોકરોની અસર એ કોર્ટ ઉપર રહેતી એટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનમાંથી પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર કંપનીના રોજોનો નફો અને બાવ રહેતો એટલે એ પ્રાપ્તિ અધિક થાય તેવા માગોમાં ડીરેક્ટરોનો લાભ સમાયલો હતો. આથી કરીને કંપનીના વહીવટમાં ઘણી ખામીઓ રહેતી હતી.

કંપનીના વહીવટ વિષેનો બોર્ડામેન્ટ સુધી અને રાજ સુધી પહોંચ્યો. ૧૭૮૧ માં પાર્લામેન્ટમાંથી એક ગ્રાન્ટ અને એક પ્રસિદ્ધ એવી બે કમીટીઓ કંપની હસ્તકના હિંદુસ્તાનના વહીવટની તપાસ કરવા નીમવામાં આવી. આ કમીટીઓએ કંપનીના રાજ્યની વિરુદ્ધ સાત રીપોર્ટ કર્યા જેમાં હિંદુસ્તાનમાંના મેહોટા અધિકારીઓને હાથે ઘણી ફૂંટા અને જુલમ થવાની વાત પણ દર્શાવવામાં આવી. આ રીપોર્ટ ઉપરથી હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં હિંદુસ્તાનના ગવર્નરજનરલ અને ખંજાણાના ચીફ જસ્ટિસને ઘરતરફ કરવાના કરાવે પસાર થયા. તે સમયનો ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ લખનાર જોનરેબલ વીલીઅમ મેસી લખે છે: “રાયજકર્તાના અધિકારનો ખુલ્લો ફૂંટામચો તિરસ્કારપાત્ર દુરુપયોગ કર્યોનો આરોપ કંપની ઉપર હતો; હાઉસ ઓફ કોમન્સે તેના મુખ્ય અમલદારોને લાંચ વગેરેના આરોપના અપરાધો દર્શાવ્યા હતા; ન્યાયનું કામ એવી લક્ષ્મીરૂપદ દશાએ ‘પહોંચ્યું’ હતું કે ચીફ જસ્ટિસને ઘરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો; તેમજ સામાન્ય રાજ્યવ્યવહારનો અથવા એકંદર જનસ્થિતિનો જે ધોરણો ઉપર નિર્વાહ છે તેમનું પ્રસિદ્ધ રીતે ઉલ્લંઘન કરવાથી પણ કંપનીએ કોઈ સમૃદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી નહતી; લૂટ અને લાંચથી તેની ક્ષણિક ગુચવણો મટતી એટલું જ; આખી જમીન ઉપર જે લોભીઆ સાહસિકો પથરાઈ ગયા હતા તેમને સતોપવાને તથા કેવલ મનસ્વીપણે ચાલતા અન્યાયરાજ્યને ટકાવવાને જે લશ્કર જોઈએ તેનો ખર્ચ પૂરો પાડવાને હિંદુસ્તાનની સાધનસંપત્તિ પરિપૂર્ણ ન હતી; આવાં કારણોથી કંપનીને પાર્લામેન્ટ હજુર, જેણે પોતાને સાંપેલા વિશ્વાસ અને અધિકારનો ગેર ઉપયોગ કર્યો હોય તેવા ગુનેગાર તરીકે તથા પોતાની જવાબદારી ચૂકવવાને અશક્ત દેવાળીઆ તરીકે, ઉભી કરવામાં આવી હતી.”

કંપનીના વહીવટની આવી ખામીઓથી હિંદુસ્તાનની પ્રજાને ઉગારી બ્રિટિશ ન્યાયને દૃષ્ટિમાં નિષ્કલંક કરાવવાના હેતુએ મી. ફોક્સ જેવા સમર્થ પ્રધાને ૧૭૮૩ની આ-
ખાતાનું “ઈન્ડિયાનિઝ” પાર્લામેન્ટમાં રજૂ કર્યું. તે બિલનો આશય એવો હતો એક જુલમ ખાનુ પાર્લામેન્ટ અને રાજ્યની દેખરેખ નીચે ઉભુ કરી, તેને હસ્તક હિં-

દુસ્તાનનો વહીવટ સાંપવો, અને કંપની પાસેથી જથ્થો વહીવટ લેઈ લેવો. આ વિષયે પાર્લામેન્ટમાં મંજૂર કરાવતી વખતે પ્રખ્યાત વક્તા મી. બર્કે સર્વકાલ માટે ગમરણમાં રહે તેવું આપણુ કરેલું છે, અને જે કમીટીઓ નીમાઈ હતી તેમાં પોતે એમર હતો તેથી તે સાનુભવ જ્ઞાનસહિત આ વિષયે જોશી શક્યો છે. તેના કહેવાનો સાર એ છે કે “વિદેશીય અને તેથી સ્થાયી ન રહેનારા અધિકારીઓનું રાજ્ય દેશને, કાંઈ પણ પ્રકારના સ્વદેશીય રાજ્ય કરતાં, હાનિકારક છે. આરમ્, તાતાર, કાંઈ રાજ્યોના ખુની હુમલાઓ સાથે સરખાવતાં આપણો વિજય થોડા રક્તસ્નાવથી થઈ શક્યો છે એ વાત ખરી છે; પણ તકાવત એ છે કે એ જીનનારા તો થોડા સમયમાં શાંત પડી જતા કેમકે દેશને તેઓ પોતાનું વતન કરી લેતા; ધણીક અવ્યસ્થા રહેતી, અધિકાર ઉપર અકુશ થોડાજ રહેતો, તોપણ કુદરત એકદરે ઠીક મેળ કરી આપતી; પ્રાંતિનાં સ્થાન સુકાર્મ જતાં નહિ અને વ્યાપાર ધંધો સારી સ્થિતિમાં રહેતો. પણ અંગરેજ રાજ્યમાં ને અધુ જલ્દાઈ જાય છે. તાતારોના હુમલાથી હિંદુસ્તાનને હાનિ થતી, પણ આપણા તો રક્ષણથી તેને હાનિ થાય છે. તાતારોની દુસ્મની દેશને દુઃખ આપતી, પણ આપણી દોરતી તેને હાનિ કરે છે. કારણ કે આપણે તે દેશને આપણુ વનન કરના નથી. જે દોષ છે તે અમુક અમલદારો કે માણસોનો નથી, એકદર રાજ્યપદ્ધતિમાં દોષ છે વિદેશીય રાજ્યનાં આવાં દુઃખો તો સ્વાભાવિક છે, પણ તે ઉપરાંત વળી હિંદુસ્તાનમાં આઘાત રાજ્યવહીવટ ઉપર થયાથોગ્ય અકુશ નથી એ તે દુઃખોમાં શ્રદ્ધિ કરનાર છે. કાર્ટ ઓફ ડીરેક્ટર્સ થોગ્ય અકુશ રાખી શકતી નથી ને રાખી શકે તેમ નથી, એવું તેનું બધારણ છે. માટે આ સ્થિતિ સુધારવાને કંપની પાસેથી અધિકાર લેઈ લેવો અને મી. ફ્રાંક્લિન ગિલ્ડ પસાર કરવું વાગ્યોછે.”

કંપનીથી રાજ્ય બરાબર ચલાવાતું નથી એ વાત તો સર્વમાન્ય હતી, પણ તેનો ઉપાય શો કરવો એ વિષયે એ મત હતા: (૧) કંપનીનો અધિકાર લેઈ લેવો અને નવી વ્યવસ્થા કરવી; (૨) કંપનીનેજ અમુક અકુશથી ખુન: અધિકાર અલાવવા દેવો અને તે અકુશ રાજ્યના પ્રધાનોની દેખરેખ દ્વારા તેના ઉપર મૂકવો. પ્રથમ પક્ષ મી. ફ્રાંક્લિન હતો, બીજો પક્ષ તેના પ્રતિપક્ષનો હતો. મી. ફ્રાંક્લિન હેતુ એવો હતો કે ઇંગ્લંડના વિશ્વાસુ અને પ્રસિદ્ધ રાજકીય પુરોગામીથી કેટલાકતુ એક કમીશન પાર્લામેન્ટે નીમવું અને તેમને હિંદુસ્તાનનો જથ્થો વહીવટ સાંપવો. તે પુરોગામી હિંદુસ્તાનમાંની ખટપટોથી વિમુક્ત, અને નિષ્પક્ષપાત તેમજ પ્રસિદ્ધ રીતે સામાન્ય ન્યાયનાં ધોરણોને અનુસારે અધુ કામ ચલાવવાને સમર્થ થઈ શકે એવો એ વ્યવસ્થામાં ગર્ભિન સાર હતો. આ કમીશનના મેમ્બરો ચાર ચાર વર્ષે જલ્દવા સંખ્યે તથા કામ કેવે ધોરણે થેવું તે સંખ્યે પણ એ બિલમાં કેટલીક કલમો હતી; અને કમીશનની એકંદર જવાબદારી પાર્લામેન્ટને સાંપી, હિંદુસ્તાન માટે એક ન્યાયની અદાલતના ધોરણ જેવું સ્વતંત્ર ધોરણ સર્વ વહીવટ માટે કરી આપવાનો હુદેશ હતો. બીજો પક્ષ હતો તેમાં જલ્દુ સાર ન હતો. કંપનીનેજ રાજ્ય સાંપવું, પણ તેના ઉપર ઇંગ્લંડના પ્રધાનોની દેખરેખ રાખવી. ઇંગ્લંડના પ્રધાનો, પાર્લામેન્ટ એટલે હા-

દેવ ઓફ કોમન્સમાં જે પક્ષનો વધારે વગ હોય તે પક્ષભાષી નિર્માય છે, એટલે લી-
બરલ કોન્સર્વેટિવ એ એ પક્ષની ચડસચડસીમાં પોતાનો પક્ષ નિર્ભર થઈ જતાં
પાર્ટીમેન્ટ બરખાસ્ત થઈ નવું પ્રધાન મંડળ આવી ન જાય તે કાળજીમાં હિંદુસ્તાન ઉપર
રાજ્ય કરતી કંપની ઉપર બહુ દેખરેખ ન રહી શકે એ સ્વાભાવિક છે. વળી પાર્ટીમે-
ન્ટના તલ હિંદુસ્તાનના કોઈ પ્રતિનિધિ નહિ એટલે પ્રધાનોનું લક્ષ-હિંદુસ્તાનની વાત ઉ-
પર કોઈ પ્રયત્ન એવી શકાય એવો પણ સંભવ નહિ. છતાં આ બીજા પક્ષની દરખાસ્ત
પણ પાર્ટીમેન્ટ આગળ રચ્ચુ દતી, અને બન્ને પક્ષનાં સભાપણીથી ચર્ચા ચાલતી હતી.

આવા સંધિમાં હિંદના દુર્ભાગ્યે પ્રધાનોનું બધા ભાગી પડ્યું, અને તેમને સ્થાને
મી. પિટ્રપ્રમુખ બીજા પ્રધાનો આવ્યા. મી. ફોક્સ બિલ હડી ગયું અને તેના પ્રતિપક્ષનું
જે ગિસ હતું તેજ રૂપાતરે ૧૭૮૪માં મી. પીટનું “ઈંડિયાબિલ” થઈ પાર્ટીમેન્ટમાં પ-
સાર થઈ ગયું. એ વ્યવસ્થા પ્રમાણે “ક્રાઈ ઓફ ડીરેક્ટર્સ” અને કંપની તો રહ્યાં, માત્ર
ક્રાઈ ઓફ ડીરેક્ટર્સને રાજ્યપદ્ધતિ સમઘે સલાહ આપવા એક. “બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ”
નીમવામાં આવ્યું. એકને સ્થાને એ અધિકાર કંપની ઉપર સ્થપાયા. પણ લાભ કાંઈ થયો
નહિ, ને એ વ્યવસ્થા ૧૮૫૭ના બળવા સુધી ચાલ્યાં ગઈ. ૧૮૫૮માં હિંદુસ્તાનના રાજ્યનો
કુલ વહીવટ ઇંગ્લંડનાં મહારાણીએ પોતાને હસ્તક લીધો અને કંપનીનું રાજ્ય બધું પ-
ડ્યું. જે નવી વ્યવસ્થા થઈ તેમાં પણ મી. પિટના બિલની વ્યવસ્થાનું રૂપાતર કે ના-
મતરમાત્ર થયું, મી. ફોક્સ અને મી. બર્ડના બળ વિચારોનો તેમાં પણ કાંઈ અ-
સર આવી શક્યો નહિ. “બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ” નીકળી ગયું, અને “ક્રાઈ ઓફ ડીરેક્ટર્સ”
ને સ્થાને “ઈંડિયાકાઉન્સિલ” સ્થાપવામાં આવી, તથા આ કાઉન્સિલના પ્રમુખ રૂપે હિ-
ંદુસ્તાન આતાનો એક સ્ટેટ સેક્રેટરી પ્રધાન મંડળમાં ઉમેરવામાં આવ્યો. ઈંડિયા કાઉન્સિ-
લમાં હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરી આવેલા લોકો અમલદારો પોતેજ બેસે છે; ક્રાઈ ઓફ
ડીરેક્ટર્સમાં નોકરી કરા આવેલા અમલદારોના પ્રતિનિધિ બેમતા હતાં. મી. ફોક્સ અને
મી. બર્ડની વ્યવસ્થાનો હેતુ તો એ અમલદારો કે તેમના પ્રતિનિધિ કોઈ પણ હિંદુસ્તાન
સાથે સબધ ધરાવનાર યુગ આ કાઉન્સિલમાં ન આવે એવો હતો. ૧૮૫૮માં ને વ્યવસ્થા
થઈ ને અઘાપિ ચાલુ છે. “ક્રાઈ ઓફ ડીરેક્ટર્સ” કંપનીના રાજ્ય ઉપર જે અકુશ
રાખી શકતી તે કરનાં સારો અકુશ ઈંડિયા કાઉન્સિલ અને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની વ્ય-
વસ્થાથી હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર રહી ગઈ છે, પરંતુ મી. ફોક્સની વ્યવસ્થાથી જે
ન થયું હોત તે થઈ શક્ય નથી, એમ આ ચાલોગ વર્તેના ઇતિહાસ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી
નિર્ણય સમજી શકો.

જે ખરી અને પ્રથમ આવશ્યકતા છે તે હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર સંપર્ક અને નિ-
રામ્ય દેખાડેખની છે. કોઈ પણ રાજ્ય ઉપર પ્રગ્નનો પ્રથમ અંકુશ હોઈ ગયે, પણ હિંદુ-
સ્તાનની પ્રગ્નને હિંદુસ્તાનના રાજ્યમાં દશે વાસ્તવિક ભાગ મળેયો નથી, એટલે જે રાજ્ય-
ના પ્રતિનિધિ રૂપે હિંદુસ્તાનની સરકાર રાજ્ય ચલાવે છે તે રાજ્યનો યથાર્થ અંકુશ નેત્રે એ
સરકાર ઉપર રહે નહિ તો એ સરકાર કોઈને પણ જવાબદાર ન રહે એ સ્પષ્ટ છે અ-
ગરેજ પ્રગ્ન અને તે પ્રગ્નની પ્રતિનિધિ અગરેજ પાર્લામેન્ટના ન્યાય અને પ્રામાણિકતા
ઉપર, સ્વતંત્રતા અને શાંતિની વૃદ્ધિ કરવાની તેમની પ્રીતિ ઉપર, હિંદુના વતનીઓને
પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા છે; તે પ્રગ્નનો આખો ઇતિહાસ તેવી શ્રદ્ધા ઉપગમનારો છે.
એટલે ઇંગ્લંડની પ્રગ્ન અથવા ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટનો સાક્ષાત્ અંકુશ હિંદુસ્તાનની સરકાર
ઉપર રહે તેવી યોજના થવાનીજ ખરી અને પ્રથમ આવશ્યકતા હિંદુસ્તાનની પ્રગ્ન માને
છે. ઈંડિયા કાઉન્સિલમાંથી હિંદી અગ્રણ્ય વર્ગે નીકળી બધા હિંદુસ્તાનના અનુભવવાળા
પણ હિંદુસ્તાનના સમગ્ર વિનાના પ્રસિદ્ધ અને વિશ્વસનીય રાજપુરુષો તેમાં નીમાય, તેની
ઉપર પાર્લામેન્ટની વધારે સાક્ષાત્ દૃષ્ટિ રહે અને પાર્લામેન્ટની પક્ષપક્ષીની અમર તેને
લાગે નહિ, એ કાઉન્સિલનું કામ પ્રસિદ્ધ રીતે ચાલી તે એક ન્યાયની અદાવત જેવી
થઈ રહે, એવી કોઈ વ્યવસ્થા કરવાની આવશ્યકતા મી. ફ્રેડના સમયમાં હતી તેવી
ને તેવી હજી પણ કાયમ છે. આ બધી આવશ્યકતામાં, આજ મો દોઢસો વર્ષ થયાં
અગરેજ રાજ્યના પ્રકાશમાં વૃદ્ધિ પામતા હિંદુસ્તાનના લોકોને પણ તેમના રાજ્ય વહીવટમાં
કોઈક ભાગ આપવાની આવશ્યકતા ઉમેરાઈ છે. ૧૮૫૮માં ઈંડિયા કાઉન્સિલની વ્યવસ્થા
યોજવાને સમયે, મી. કીંગ્સલી (લોર્ડ બીકન્સ રીડ) ને તે વેળે ચેન્સલર ઓફ ટ્રી
ઓફ ટ્રેઝરી (મુખ્ય ખજાનચી) હતા, તેમણે એવી સૂચના પણ કરી હતી કે હિંદુવાસી-
ઓએ નીમેક્ષા ચાર પ્રતિનિધિને માટે કાઉન્સિલમાં સ્થાન રાખવું. એ પ્રમાણે યદ્દ શક્યું
નથી. પણ એ વાતે વર્તમાન સમયે ઇંગ્લંડના રાજદારી મહાપુરુષોને લક્ષમાં લેવા જેવી
છે. હિંદુસ્તાનના અઘણી વક્તાઓ અને લેખકો, કોન્ગ્રેસ અને કોન્ગ્રેસના હીમાયતીઓ,
ઇંગ્લંડમાં રહી હિંદુસ્તાન માટે વકીલાત કરનારા હિંદુવાસીઓ તેમ અગરેજો, જે વાતની
એક અથવા બીજી રીતે માગણી કરે છે તે મી. ફ્રેડ અને મી. બર્કના ગિલ્ડમાં જે વાત
હતી તેની તેજ છે. એવી માગણીને રાજદ્રોહ કહેવામાં આવે તો એ હિંદુનું દુર્ભાગ્ય છે;
રાજ્ય પ્રગ્નની એકતામાં વૃદ્ધિ થઈ રાજ્યને ચિરકાલ સ્થિરતા અને પ્રગ્નને ચિરકાલ સુખ
ઇચ્છવાનીજ એમાં પાંછના છે; જે સ્વતંત્રતા, ન્યાય, પ્રામાણિકતા માટે ' ટ્રિટન ' એ નામ
ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે તેનીજ એમાં અધિક શોભા છે.

Gurushanker manishanker
 સુદર્શન. Khetwadi manishanker
 - das new ch

(તંત્રી, મણિલાલ નથુભાઈદેવેલી.) 2nd floor Ror

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

—*S*

“સત્યં પરં ધીમહિ” —મામવતમૂં.

પુસ્તક ૧૩. અંક ૧૨.]

(ભાસિક)

[સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૮

૧

સાહિત્ય.

એક અંગ્રાજીને

(મળેલું)

હરિણી

નવ હોઈ જાતે ! માતું માતું સ્વચ્છ મહાં જરા !
 હોગર હસકું મ્હારે યાતું તને શુભતાં જરા !
 સુજ દિલમહાં આને કાંઈ દિસે સુખ સાંપડ્યું,
 કઈ સમયથી બૂલાએલું ફરી સ્મૃતિએ ચડ્યું.
 ખહુ સમયથી મ્હારે માટે નથી રસ કે રસો,
 ખહુ સમયથી તિન્શામે કે નથી હરથી વહો;
 ખહુ સમયથી નેત્રો બીનાં નથી બનતાં-અરે !
 ખહુ સમયથી બાપો હૈયે મહા સુનકાર છે.
 સુજ નયનથી આને ભાનું ફરી હસનો દિમે,
 કુદરત મહાં પ્રેરાતો હું ફરી રસ શોધવા,
 અનિલ લહરી આને પાછો મને રમતી દિસે;
 ફૂલ ફૂલ મહાં આને પાછા વહે રસ શોધવા.
 સુજ હૃદયની આને પાછી કળી ઉપડી પડી,
 અરર ! દુઃખછો ! દિવ્ય તેમાં મીઠાસ યદ્ય ખડી;
 કદુ રસ અરે ! મેં તો લીધો સદાય સુધા મધી,

રસપુટ પીધા હોને હોરો અનેક લગી ભરી.
 રસપુટ પીધા તે 'ના પીધા' હવે, બનશે નહીં,
 રસપુટ પીધા એવા એવા હવે, - મળશે નહીં;
 "તરુ રસની, નિઃશ્વાસો ને હળે રડતુ સદા-"
 જમિ હૃદયનું એવું વાંચ્યું મળે કરી આજ-હા!
 હૃદયને ચીરાંતો-રે! હવે 'સુખ' કે 'મૃત્યુ',
 અરર! નૃણને સાંધી દેતાં ન એવું, કૃત્ય, પરકું;
 સુખ સુખ હવે હૃદયે ત્યારે લટાઈ જતુ હવે,
 પણ હૃદયમાં લુટાવાતુ કષ્ટકે રહી ગયું.
 અરર! દિલની પૂરી પૂરી ના જુદ થઈ કદી;
 અરર! દિલમાં છૂરી પૂરી કદીય ગઈ નહીં;
 જન્મ દિલને પૂરો દેવા ન કોઈ મોજેનું કેદો,
 જન્મ કરવા નહીં નહાતાં જહોં ઉલટો પરી!
 જન્મ કરતાં એ શું જાણે ગરીબ મૃદુ સખીઓ!
 જન્મ કરતાં વેળાનીએ ન હામ ટકી શકી!
 તુજ સ્વર યજી આજે કાઢ દિલે ખુંચતો દિમે,
 પણ જન્મની વાતોથી તુ અજાણુ બદ્દ દિમે.
 જન્મ સહવો સહેલો મીઠો સદા સહનારને,
 જન્મ કદિએ પીડાતાને ન દોર કરી શકે;
 જન્મ દિલને છેલ્લો દેવા ન કાઢ મને મળે,
 જન્મ દિલને લેવા લેવા ન કાઢ મને મળે.
 દરદ દિલની વાતોને એ ન છે શુભનાર કે,
 દરદ દિલની વાતો સાથે ન છે મળનાર કે;
 અનુભવ અહીં કોઈને એ સમાન મળે નહીં,
 જન્મ સઘળું અકેકાની અસાર - સુસાદરી,
 જન્મ રસમાં ક્યાંએ જરૂ ન પડવ પડ્યાં હજી,
 હૃદય મળતાં રોવામાંએ ક્યાંય રહી જતી;
 અરર! સિમત ના કિતુ રોવું હજી જડતુ નથી,
 રત્ન સીપવા કેંએ જન્મો હજી કરતુ નહીં.
 પણ દરદ કેંધ ધીમે ધીમે ખુંચાઈ જતું હવે,
 અરર! દિલ આ ધીમે ધીમે દોર થતું હવે;
 સ્વપ્ન તુજ શુભો ને આ આલ્યુ ફરી નિજ માર્ગમાં
 તુજ સ્વરથી આ મ્હાર દેખું ધૂનને કઈ તાલમાં,
 તુજ સ્વરથી આ મ્હાર દેખું કરે કઈ ગોડડી,
 રિયર જરી થતે! ગાતું ગાતુ ઉડીશ નહીં જરી,

પણ સુખી તુએ જોયિતુ કે હરીજ નરી જશે.
 'નરદ દિવની વાતોથી તું અનણુ હજુ દિસે.
 સહુ મુખી હોનેતુ તુએ હરીજ જશે નરી,
 મુજ હંગમની તારે હૈયે વધ્યા ઘટતી નથી;
 મુજ રમનથી તારા કંઠે ન સોસ કઈ પડે,
 મુજ હૃદયની વાતોથી તુ અનણુ નરી દિસે.

અંથાવલોકન

પૃથુરાજ ચોહાણ અને અંદવરદાસી:—જી હિંદુસ્તાનના પેરાક્રમી અને સ્વ-
 તત્ત્વ રાજવીરોની નામાવલિની સગામિ પૃથુરાજના નામથી, થાય છે અને એ રાજના અ-
 સ્તનો સંધિ આપ્યા ભારતના અસ્તનો સંધિ હોવાથી ત્યાં હમાર રહીને, સર્વ કાષ્ટને—
 જ્ઞાની, ધ્યાની, ગજનીતિનિપુણ, ઇતિહાસ જ્ઞેનાર, સર્વને—અનેક વિચારે કલાનું સહ-
 જેન મન યદ્ય આવે છે. આર્ચવર્તનું જૂત અને ભવિષ્ય દિલીના કાંગરા ઉપર, બેશીને વિ-
 લોકતાં વિલોકતાં કાંગરને, દીનારે વર્તમાનના ઉચ્ચ ઋષાપાતથી કલ્પનાનિર્મળ મૂર્તિ કાષ્ઠ
 ઉપર દ્વાપ દેવી, નિઃશ્વાસ નાખતી, જાગી ઉઠે છે, ને એના એ વર્તમાનનેજ અનંતભાવિ-
 રૂપે નિરખે છે. કલહ, કનેશ, કુસપ આદિ અનેક વિટંબનાની સહભાગી છતાં પણ સ્વતં-
 ત્રતા એ આર્ચવર્તની કાષ્ટ અપૂર્વ શક્તિ હેતી; રાજકીય સ્વાતંત્ર્યને અભાવે પ્રજામાં તે-
 મ વ્યક્તિમાં ઐક્ય, કાયમાધક સામર્થ્ય, કર્વાર્પણ પર્યંતની પરાધી જુદી, એ અને એવા
 ઉત્તમ, ભવ્ય, સામાજિક ગુણોના ઉદ્ભવ કે ઉત્કર્ષ થવાનોજ નહિ, ને અન્યોન્યાશ્રયની પે-
 ઠે એ ગુણભાવે પારતંત્ર્ય અને પારતંત્ર્યને લેઈ એ ગુણભાવ એવી પરંપરા ચાલીજ
 જવાની.

પૃથુરાજ એ નામ આ ગદ્યા અને એવા અનેક તુરગોના ધ્વનિરૂપ છે. કાષ્ટ પ્રતિ-
 જ્ઞાવાનું લેખકને હાથે તે વીરને કથાકાલ ચીતરાયો હોય, એ પ્રતાપી રાજનો અંદજ પુનઃ
 આજના સમયમાં ઉનારીને એના આશ્રયદાતાની કથા આપણને કહેતો હોય, તો રો અ-
 ધ્યયન કરવા યોગ્ય, બોધ લેવા યોગ્ય, ભવ્ય ઇતિહાસ આપણા હાથમાં આવે પૃથુરાજ-
 ની કથાને યદ્યતદ્વા ગોક્ષીને પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવનાર કરતાં, અંદના રાસાને આધારેજ
 તેનું અસ્તિત્વ જુએ છે, તેનું ને તેનું કહી જવામાં એટલાજ માટે યદ્યારે સ્વાસ્થ્ય અને સાર છે
 રા. મણિલાલને લખવાની છૂટ સારી છે, પણ તેમની ઐતિહાસિક અવયોકનશક્તિમાં પૃ-
 થુરાજના નામથી સુચવાતા ધ્વનિને નિર્લાઘ કરે તેટલી વિશાલતા કે દીર્ઘદર્શિતા નથી એ
 શોચનીય છે. કેટલીક વાતો એમને ધર્માધપણા રૂપે કે વહેમરૂપે લાગી છે, ને તે વાત ક-
 પર તેવી દીકા આપવાનું પણ તેમણે સાહસ કર્યું છે, પણ ઇતિહાસને દેશકાલ તથા જ-
 નસગાંજના પ્રતિપૂર્ણ આદર્શરૂપે અનુભવનાર કાષ્ટ ભવ્ય લેખક એના એજ મહેમાનથી

આપણને પ્રયુગજ્ઞના સમયનું કોઈ અલૌકિક દર્શન કરાવી શકત, સમરમુખે અવિગ્રહિત હશે અને પરમોદ્ધાસથી યતા પ્રાર્થાપણનો કોઈ મંત્ર સમજાવી શકત. ઇતિહાસ અને પદાર્થવિજ્ઞાન એ જુદી વાતો છે, પદાર્થવિજ્ઞાન પણ ઇતિહાસનો વિષય થાય, પણ ઇતિહાસને પદાર્થવિજ્ઞાનની ક્ષેત્રીમાં ઉતારી શકાવજ નહિ. ઇતિહાસ તો વ્યક્ત વ્યક્તિના અને સમાજના આંતર વિકાસનો અતિ સુસુદ્ધિત કાવ્યમય ક્રમ છે, પદાર્થવિજ્ઞાન ગાલ વિશ્વના કાવ્યનો એકાદ આલાપ છે. આટલા માટે યોતા તરફથી કાંઈજ ન ઉમેરનાં માત્ર અંદની કથાનેજ વગળી રહેવામા બહુ સારું છે: વાચનારજ મધાશક્તિ તદ્દં કરી લેશે છતાં રા. મણિલાલનો આ લેખ અંદના લેખના સાગરપ હોઈ પ્રચુરાજને નામે લખાયલા ખીન્જ બધા લેખોમાં સર્વોપરિ છે એમ જોતાં અમેને સતોષ થાય છે.

પ્રચુરાજ એટલે વીરત્વ, પરાક્રમ તેની સાથેજ શૃંગાર અને ટેકનો ખુંજ હતો; વીર અને શૃંગારની મૂર્તિ હતો; એ ઉભયે ભાવની અવિશુષ્ક પ્રાર્થણાશ્રુદિને રાજનીતિના સાક્ષા માર્ગમાં નિયમી રાખવાની દીર્ઘદષ્ટિ તેનામાં કે તેના સામતોનામાં ન હતી. તેનામા તો શું પણ જમચંદ, બીમદેવ, જેવા મહારાજાઓમાં પણ નહતી; તેઓ વીર અને શૃંગારના નાયક ન હતા, પણ દુરદર્શિતાના વિષયમાં તો તે પણ પ્રચુરાજ જેટલાજ દોષિત છે. દિલ્હી અને કનોજનું એકછત્ર સામ્રાજ્ય કેવે પ્રકારે ઉદ્ભવ્યું અને કેવે પ્રકારે પીભરાઈ ગયું એ જોતાં અનેક શોકપરપરા ઉભરાઈ આવે છે, અને ભાવિમાં શુ થયું જોઈએ, શુ કરવું જોઈએ તેના વિચાર રૂપે છે. પણ આર્થ રંધિર તેનું તેજ છે, હજીએ વર્તમાનને સમજી આપણે કાર્યસાધક સામર્થ્ય અને ઐશ્વ્ય પ્રાપ્ત કરીએ એ સમય ક્યારે આવશે તે અંદે તો મહાવીર પાસે હથરાવ્યું છે, છતાં હૃદયને પ્રતીતિ થતી નથી.

૨

ધર્મ

૧

પ્રત્યગાત્મા

(મજેલું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૧ થી)

ઉપર ને દર્શાંત આપણું છે તે મન વાળવાનું માત્ર દર્શાંત છે એમ સમજવાનું નથી પરંતુ તે મધાર્થ સમજવાનું છે. સામાન્ય રીતે જોતાં ને વાતો અત્યંત દુઃખદાયક અને ગભરાટ પેદા કરનારી જણાય છે તે ઉપર જ્યારે શાન્તિથી ધ્યાન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે જુદા સ્વરૂપમાં દેખાય છે તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે જેમ જેમ જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે તેમ વિવેક બુદ્ધિથી વસ્તુમાનની તુલના કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિવેકનું લક્ષણ શાન્તિ છે. તે શાન્તિ જેમ જેમ વસ્તુનો પ્રાપ્ત સંબંધ જોતાં આવડે છે અને કાર્યકારણ, સમભય છે તેમ પેદા થાય છે અને ત્યારેજ સમજવામાં આવે છે કે આત્મારે ને દુઃખ-દાયક બને છે તે આગળ કોઈ વખતે સુખદાતા થશે.

જીવાત્માની યાત્રામાં ને ને તત્ત્વો કાર્ય કરે છે તેમાં એક મુખ્યત્વે કરી જાણવાશ્ચ-
યક કામ છે; કારણકે તે પ્રયત્નીજ તેની આશ્રપાસ રહેલો છે. અને તે વાસના પેદા કરનાર
છે અને તેને લીધે તેને વારંવાર આ દુનિયામાં આવનવ કરવી પડે છે. આ દુનિયામાં
કોઈ-પણ તૃપ્તિ રહ્યાં કરે છે તે મરણોત્તર રહી જાય છે અને જીવાત્મા પુનરપિ જન્મ ધા-
રણ કરવા આવે છે ત્યાં સુધી ટકી રહે છે. સ્વયંલોકમાં સંગ્રહ કરેલા અનુભવો ઉપર ક-
રવાની ક્રિયા પૂરી થઈ રહે છે અને ત્યાં સુખ ભોગવી જીવાત્મા પાછો ફરે છે એટલે તેને
આ સંસારમાં ઘસડી લાવે છે. જીવાત્માને આ દુનિયાં છોડવામાં તેમજ તેમાં પાછું અ-
વનરવામાં તે તે પ્રસંગનું આકર્ષણ ખેંચી લાઈ જાય છે. જ્યારે આ દુનિયાં છોડી દે છે
ત્યારે થણા અનુભવનો સંગ્રહ કરેલો હોય છે તે મનશક્તિમાં ભેળવવાનો હોય છે. એટલે
જે લોકમાં તે ભેળવવાની ક્રિયા થઈ શકે ત્યાં જતા તે આકર્ષાય છે એટલે તેનું સ્થૂલશ-
રીર પડ્યું કે તે ત્યાં જવાનું કરે છે. ત્યાં જતાં જ કોઈ બાર વચમાં ઉતારવાનો હોય છે
તે તે તે લોકમાં ઉતારી દેવલોકમાં જઈ સંગ્રહ કરેલા અનુભવને ભેળવવા માટે ક્રિયા ક-
રવા લાગી જાય છે. તેમાં તે સર્વદા આનંદ ભોગવે છે. પરંતુ તે સંગ્રહ ખુટે છે અને વં-
ધારે ક્રિયા કરવાની રહેલી નથી એટલે નીચેના લોકમાં તે પાછો ખેંચાય છે અને ઉપર
ઘટલી વખતે જ ને લોકમાં થઈ પસાર થયો હતો તે તે લોકમાં થઈ અતિ આ દુનિયાં-
માં તે અવતરે છે અને જ ને વસ્તુ પ્રતિ તેની પ્રીતિ હતી તે તેને ત્યાં આવી મળે છે.

ઉપર જ કહેવામાં આવ્યું તે જણાવવાનું પ્રયોજન માત્ર એ છે કે જ્યારે વારંવાર
અવતરતું પડશે અને સુખ દુઃખ ભોગવવાં પડશે એવી વાત કહેવામાં આવે છે ત્યારે
થણાં મનુષ્યો એમ બોલી જાય છે કે “અમારે પાછું આવવાની ઇચ્છા નથી.” પણ તે-
ઓને એ જ્ઞાન રહેતું નથી. પાછું આવવું નથી અથવા પાછું આવવા માગતા નથી એટલું
માત્ર બોલવાથી કોઈ વળતું નથી. કારણકે જ્યાં સુધી તૃપ્તિ રહે છે અને વાસનાનો ક્ષય
થતો નથી ત્યાં સુધી પુનર્જન્મનાં બંધન તેની મેળે ધણાં જાય છે. જ્યાં સુધી આ જગતમાં
કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા બંધાઈ રહે છે અને તે વસ્તુ આ જગતમાં પ્રાપ્ત
થાય તેવી હોય છે ત્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિ અર્થે તમારી ઇચ્છા હોવા નહિ હો તો પણ આ
દુનિયામાં આવ્યા વિના છૂટકો નથી. આ જગતની વસ્તુ પ્રતિ જ ઇચ્છા છે તે તૃપ્તિ એ-
વી છે કે જીવાત્માને પાછો આંહી ખેંચી લાવે છે. માત્ર સંસારના વ્યવહારથી કાપર થઈ
જવાથી જ જન્મ જણાય છે ને તેને લીધે જ શાન્તિ આવે છે તેનાથી કોઈ જન્મ મરણના
ફેરામાંથી મુક્ત થવાનું નથી. જ કાપર થાય છે અને પરિણામે શાન્ત થાય છે તે સ્થૂલ
મગજ છે. કારણકે હૃદયજ્ઞાન વિના માત્ર વ્યવહારના દુઃખથી કંટાળી તેનો ત્યાગ કરવાની
જે ઇચ્છા થાય છે તે માત્ર આ સ્થૂલ ભૂમિકા પરવેજ કાર્ય કરી શકે છે. એટલે તેનું
સ્થૂલ શરીર પડ્યું તેવી તે કાપરતા અને ત્યાગબુદ્ધિ તેની સાથે જ ક્ષય પામે છે અને તે-
નું પરિણામ મુક્તિ થઈ શકતું નથી. વળી જ કંટાળો આવે છે ખરો પણ તેથી સંસાર-
ની વસ્તુ ઉપરથી ભાય ઉઠી જતો નથી. બિન બિન વસ્તુ, સુખ, ભોજનપ્રા, માન, મહ-
તા પ્રશંસા ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થાય એવી ઇચ્છાને લીધે તે તે પ્રતિ મોહ તો જન્મનો તેમ
અંતરમાં રહ્યાં કરે છે. અને આજ્ઞાશ્લ તો તેનો પ્રભાવ સંપૂર્ણ જોવામાં આવે છે તો

તેમ જાનુઆરી ૧૯૭૦ ના પુનરુત્થાનના આયોજના ઇચ્છા રાખતા નથી ” એમ કહે
જો માન સય જ્ઞાનની ખામી જણાવે છે જ્યાં સુધી એ મોહનો અભ્યંતર ક્ષય થાય નહિ
ત્યાં સુધી અવનરવા વિના જીવને કાંઈ મળતો હોય નહિ જ્યાં સુધી સર્વ પ્રકારનો મોહ ટળી જા-
ય છે, જ્યારે ન્યુતિ, નિદા સમાન ગણવામાં આવે છે, જગત્ પોતાને ધનવાન અથવા દ-
રિદ્રી મળે તેની દરકાર મટી જાય છે, સામાન્ય લોકો જેને સુખ હુ ખ કહે છે તે રીતે પો-
તે સુખી વા હુ ખી હાવાથી કાંઈ મન પર લાગતો નથી, આથી જ જગત્માં પાહિરુ વ્યવહાર
પ્રતિ કેવલ હામીન વૃત્તિ રાગે અને કોઈ પણ કારણ પરથી મનની શાન્તિ ક્ષોભ પામે
નહિ અને કાંઈ પણ કાન્ધુમર વૃત્તિ વિગર પામે નહિ ત્યારે જ જીવાત્માનો દેશ ટળે છે. પ-
રતુ એમાં કાંઈ પણ મોહ પમાડે અને તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાનો અકુર પણ નુકે એવું
રોય ત્યાં સુધી સસાગના બધન બધાવાતા અને તેનો અનુભવ કરવા જગત્માં અવનરુ
પડનાનું એ તિ સરાય છે

એ બધનો મન કનુ નથી પણ કામની મહાયથી તે કરી શકે છે ઉચ્ચ પ્રકા-
રની સમજ શક્તિ માટે પણ ઇચ્છા કરવાયા તે બધન થાય છે. પરંતુ માન તત્ત્વજ્ઞાન વિ-
ચારતા તેમ થતુ નથી કમકે એ તો મનનુજ કાર્ય છે આજકાલ જે સામાન્ય મનુષ્યવ-
ર્ગ કાર્ય કરે છે તે કેવલ મન નથી પણ કામની સાથે સંયોગ્યેલું કામ-મન છે, જે ઇ-
ચ્છા પેદા કરે છે અને જન્ય મરણના બધન પામે છે. તત્ત્વવિચારથી અવતરવા જેવાં
બધન પેદા થતા નથી કેમકે અવતરતું એ નવીન અનુભવોનો સમઢ કરવા માટે છે અને
તેવા અનુભવની આવશ્યકતા જ્યારે કાંઈ અનુભવ મોગ્યવાની ઇચ્છા રહી જાય છે ત્યારે
જ થાય છે મને તેવી ઉચી સમજવાળું પણ સ્થૂત મગજનું કાર્ય થાય છે તો તેમા મન
માથે કામનો અશ હોયજ છે એટલે તેમા ઇચ્છા રહેતી છે અને તેને લીધે પુનર્જન્મનું કા-
રણ પેદા થાય છે

એ મનનું કાર્ય કેમ થાય છે તે જોવાનું છે વિચારની ઉપાદક શક્તિદારા તેનું કાર્ય
થાય છે. આ જગત્ પણ દેરી વિચારની ઉત્પત્તિ છે આપણને જે કાંઈ બહિરુ દર્શન થાય
છે તેમા તેના ખન જીવનરૂપે વિચાર રહેય છે જે દેખાય છે તે તો માત્ર રૂપા છે. અને
તે રૂપ વિચાર પ્રદર્શિત થવા નીચેની જુગિકામા અવતાર લે છે. એટલે અખિલ બ્રહ્માંડ ઇ-
શ્વરના વિચારની સ્ફુરણથી પ્રદર્શિત થયેલું છે. એ ઇશ્વરનો અશ મનુષ્યમાત્રમાં રહેલ
છે અને તે મનદારા કાર્ય કરે છે. એટલે મનુષ્યમા તેજ ઉપાદક તત્ત્વ છે, જે મનુષ્યમાં
તેનું સાચક વિશેષ હોય છે તે જગત્માં ઉપાદકશક્તિ વિશેષ ધરાવે છે પ્રત્યેક વિ-
ચાર પોતાને અનુદત રૂપ બાધી લે છે. આપણે સદૃશ વિચાર કરીએ છીએ કે તત્કાલ
આપણા માનસિક વાનાવરણમાં તેનું રૂપ બધાય છે. જે વિચાર દહ-હોય નહિ તો રૂપ
કાંઈક રહે છે જે વિચાર મારવાર થયા કરે છે તેના રૂપ દહ બધાય છે એટલે તે લા-
ખો કાગ ટકે છે. એ હિપરથી એટલું સમજવાનું છે કે વિચારની દહતા અને વૃત્તિ જેવાં હોય
છે તેવા વિચારના રૂપ આપણી આગપાસ આપણે નિરતર ઉપમ કરી રાખે જરૂર છે છીએ

“ પી આંદા હનદા ” યાને શુદ્ધ જગત્ નામના પુસ્તકમાં શ્રી. સિનેટને મહાત્મા
કે. જી. લખે છે તે વાંચશો તો જણાશે કે તેમને પણ બનાવ્યું છે કે જ્યારે એક વિચાર

કટ'ધાય છે અને રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેમા અનુકૂળ સત્ત્વ પ્રવેશ કરી તેને સચ્ચાન કરે છે. જેવી શક્તિ અને, જેવા સક્ષણવાળો વિચાર તબુ સત્ત્વ તેને આત્મા મળે છે. એ વિચાર સારો હોય, શોકોપકાંક હોય અને જનમમુહુતી જેવા કન્યાની ધારણાથી કન્યા હોય તો બહારથી સત્ત્વ પણ તેવું શુભકર્તા અને પવિત્ર આવી મળશે. વિચારનું ગદ્ય પણ કલ્યાણકારી હોવાથી વિચારકર્તા પ્રતિ તેના પ્રત્યાધાન પણ શુભકારી થવાનો તેમજ તેની અસર જેની જેની પ્રતિ ધાય તે પણ તેવીજ થવાની. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેક પ્રેમદાયક અને સદાયકાંક વિચાર પેદા થાય છે તે વિચાર-ભૂમિકામા લોકોપયોગી થઈ રહે છે. જન-સમુદાયના કલ્યાણાર્થ કરેલ વિચાર તેમના પ્રતિ જાન તેઓની આગપાસ નિહાઇ જઈ તેમનું સરક્ષણ કરે છે અને તેમને સદાયભૂત ધાય છે પૃથક પૃથક મનુષ્ય પ્રતિ પણ તેમજ સમજવાનું છે હાઈના પણ કલ્યાણાર્થ વા શ્રેય, થઈ શુભ વિચાર કરવામાં આવે તો તે ઝડક જીવતા પ્રાણીની પેડે તેની સમીપ જાય, ત્યા જઈ રહે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે, બચ દૂર કરે છે, સારા સત્ત્વને તેના પ્રતિ આકર્ષે છે અને રક્ષક દેવતાની પેડે યજ્ઞ રહે છે.

(આગળ ચાલુ)

આદિ કારણ.

The more we know, and the more we feel, the more we separate; we separate to obtain a more perfect unity.—huskin

ચાંદિના આન્દિકારણ વિષયે જોઈતી તકરોરો સામગ્રીએ છીએ તેટલી આપણે ચાંદિના અંત વિશે માનજાતી નથી મનુષ્યોને જે જાણવું આવચ્ય છે તે જાણવા તેમની પ્રવૃત્તિ યોગી થાય છે, જે જાણ્યા વિના ચાંદિ એવું છતાં અગમ્ય છે તે જાણવાની ધાની આતુરતા નહે છે. જગત કુમ થયું, મ્યારે થયું, તેનો કર્તા કોણ છે, કેવો છે, છતાંદિ તમો કર્તા, જગત્ જેવું છે તેવું દુઃખરૂપ છે એ અનુભવ હપચી તે દુઃખમાથી મુક્ત થવા વિષયે વિચાર કરી તદ્દતુરૂપ આમાર સખવો એ અનેક રીતે કંતવ્ય અને હકાપડવાળું છે. એ જાણવું સુગમ પણ છે, છતાં અગમ્ય વાત હપચન મનુષ્યબુદ્ધિ વધારે ફાંફાં મારે છે એવો તેનો સ્વભાવ છે, અને તે સ્વભાવાનુસાર જેવું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી તેવા વિષયમાં અનેક તર્ક વિતર્કમા ગુચવાય છે.

આપણે આ મ્યારે જોના એજ વિચાર કન્યાનો આરભ કરવો છે, કારણ કે એ સંબંધી અનેક વિતર્કોનો નિષ્કર્ષ જોવાથી એ વિષયે આપણને સમાધાન આવવાનો સમય છે. અદ્વૈતસિદ્ધાંતમાં જે નિશ્ચયો થયેલા છે તે અનાદિસિદ્ધ, ચાનીઓના અનુભવથી પરિપૂત, અને સાધારણ બુદ્ધિને પણ યુક્તિગમ્ય છે. 'એ કરતાં અન્ય સિદ્ધાંત મનુષ્યના મોક્ષ સખધે સખધી શકતો નથી, 'કિંબદુના' જે ના અન્યત્ર ભામતા સિદ્ધાંતો છે' તે પણ અદ્વૈતસિદ્ધાંતના કમ નેવાજ છે, તેમને પણ બુદ્ધિથી વિચારી આગળ લવાયતાં તેમાથી એ અદ્વૈતજ ફલિત થવાનો સમય છે અદ્વૈતનો ચરમ સિદ્ધાંત તો એ છે કે આ જગત્ ત્રિમલમાં થયુજ નથી, જે જેવું છે તેવું સ્વચ્છ અને સ્પષ્ટિત છે; એ સિદ્ધાંતાકાર જનિનો સતત પ્રવાહ જેનાં સંસાનામક ઉપાધિગમ્ય કલ્પિત અવિદ્યાદિ અભિનિરૂપાંત

ક્રોધનો સંભવ નથી; અને અપરિમિત આનંદધનનો અનુભવ છે તેવો ને તેવોજ સ્થિર રહે છે. પરંતુ આવો મિદાન્ત અનધિકૃત બુદ્ધિમાં તુરત ઉતરતો નથી; તેમાં પણ જ બુદ્ધિઓ વિવિધ પ્રકારે શિક્ષણ પામી કર્કશ તર્કગતમાં ભ્રમણ રમણ કરતાં શીખી છે, તેમને તો આટલા દુઃખ, સાદા, અને સરસ કથનથી સમાધાન થવાનો અવકાશ નથી. જગત્ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય સ્તગ્નવી અદૈત પ્રતિપાદન કરવાના પ્રશ્નને પ્રસંગે ત્રિકાલમાં જગત્જ નથી એવું ઉત્તર, તે બુદ્ધિને તો, પ્રકૃત વાતને ઉઠાવી દેખ વક્ત ના અગાનને આ-અધાદિત કરવાના આડંગર જેવુંજ લાગે. આટલા માટે આચાર્યોએ અધ્યારોપ અને અ-પવાદની કલ્પના કરી બુદ્ધિમાતોને ક્રમે ક્રમે સિદ્ધાન્ત ઉપર લાવવા યત્ન કરેલો છે. જગત્ આદિ ભેદમયી કલ્પનામાત્રને નિર્દોષ એવા એકરસ બ્રહ્મને વિષે આરોપી લેવી: બ્રહ્મ છે, જગત્ છે, જગત્ની ઉત્પત્તિ છે, જીવ છે, જીવના ભોગ છે, જીવને સાધન છે, ને સાધનથી મોક્ષ છે, એ આદિ સર્વ સ્વીકારી લેઈને તેની વ્યવસ્થા કરવી; અને એ વ્યવસ્થા કરતે કરતે પુનઃ એ બધું કાંઈ નથી, એકરસ આનંદધન અદૈતાનુભવજ સત્ય છે એમ અનુભવવાની એ જગદાદિ સર્વનો અપવાદ કરી આપવો. એમ પૃથક્કરણ અને એકીકરણ કરી આપતાં હૃદયમાં તે વિસ્તાર રચાવવો કે નથી સર્વમય અભેદાનુભવ ધણ શકે. આમ અધ્યારોપ અને અપવાદ કરીને સિદ્ધાન્તનો અનુભવ આણવો એવો પણ એક માર્ગ છે. અદૈત સમયે લખવું, બોલવું, અર્થા કરવી તે સર્વ પણ અધ્યારોપાપવાદન્યાયેજ સંભવે છે.

અદૈતપરિભાષાનુસાર જગત્નો આરંભ અગાનથી માનેલો છે, અને સત્ રૂપ બ્રહ્મથી અવ્યતિરિક્ત ને અગાન તેણે કરીને સૃષ્ટિ સંભવે છે. આ અગાન તે ગાનના અભાવરૂપ નહિ પણ સૃષ્ટિનું ઉપાધાન યથ શકે તેવા ભાવ રૂપ છે. એ અગાનના કાર્યની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતપોતાના અંતરમાંજ પામ છે કે ‘હું અચુક જાણતો નથી.’ એટલે તેને સિદ્ધ કરવાને અધિક પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. અગાનના સ્વરૂપને સમજતા પૂર્વે આપણે સૃષ્ટિનો હેતુ પણ સમજી રાખવો જોઈએ. સૃષ્ટિ શામાટે થાય છે? અદૈત એકરસ સત્ ને દૈત યથ અનેક થવાનું પ્રયોજન શું? એ પ્રયોજન અનુભવ એટલુંજ કહી શકાય છે. એ અનુભવને જ્ઞાન પણ કહેવાય છે. સૃષ્ટિનું પ્રયોજન અને ફલ અનુભવ-સ્વરૂપાનુભવ, અદૈતને અદૈતાનુભવ, એટલુંજ છે. એકથી અનેક ધણ હનમોતમ એકતા અનુભવની એ સૃષ્ટિનો હેતુ છે. હવે જુઓ. અગાન એ અનાદિ, આદિ કારણ છે, અનુભવ એ તેનું ફલ છે, અનુભવ માં અગાનનો વિલય છે. અનુભવ માત્ર એ અથવા ત્રણની અપેક્ષા કરે છે: અનુભવ કરનાર, અનુભવ કરાવનાર અને અનુભવ સાધન: કર્તા, કર્મ, કરણ. પરંતુ સામાન્ય રીતે એમ કહીએ કે અનુભવને અર્થે દૈત યથું જોઈએ તો પણ ચાલે, કારણ કે કરણનો વિચાર કરતાના અંગમાં રાખી તેની, સ્થૂલ દૃષ્ટિથી, ઉપેક્ષા કરીએ. જ્યાં સુધી અદૈત છે ત્યાં સુધી અનુભવ નથી એમ કહી શકાતું નથી, અનુભવ તો છે, પણ જ્ઞાન અનુભવ છે. એ અનુભવને વાણીમાં આણી શકાય, એકથી અન્યને ઉપજાવી શકાય, ભાવ, ભક્તિ, પ્રેમ, ને અભેદની વિપુલતાનો ભાસ પણ કહી શકાય. તે અર્થે દૈત યથું આવશ્યક છે. ન વિના અનુભવજ નથી. પણ જેમ દૈત વિના અનુભવ નથી, તેમ અનુભવાશ્રાય

એટલે કે અજ્ઞાન વિના દ્વૈત પણ નથી. જ્યાં જ્યાં અનુભવનો અર્થાત્ અજ્ઞાતાગોષ્ઠાનુભવનો અભાવ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે ત્યાં ત્યાં અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનકૃત દ્વૈત ભેદભય જગત્ છે. જ્યાં જ્યાં અનુભવાભાવ નથી ત્યાં દ્વૈત કે અજ્ઞાન પણ નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિને આ પ્રકારે અજ્ઞાનનો અનુભવ છે. અદ્વૈતસાક્ષાત્કારનું અજ્ઞાન એજ વ્યક્તિમાત્રની ક્ષેત્રકારિણી પ્રવૃત્તિનું, શાસ્ત્ર અને કલામાત્રના સંભવનું, તર્કવિતર્કના વિશ્વાસનું, સાધનસિદ્ધિ આદિ શોધવાનું, ક્ષેત્ર છે.

આટલામાંથી જે અત્યંતર વાત પણ સિદ્ધ થઈ: અદ્વૈતશાસ્ત્રમાં કલ્પિત દરતાં અન્ય સૃષ્ટિ નથી, અને શબ્દ દરતાં અન્ય પ્રમાણુ નથી. હોઈ શકે પણ નહિ. અજ્ઞાનકૃત જે દ્વૈતભય સૃષ્ટિ તે બીજું કંઈજ નથી પણ જને પ્રથમે નામરૂપ ન હતાં તેને નામ રૂપ આપ્યાં એટલુંજ છે; વસ્તુ પોતે કોઈ પણ વિકાર કે પરિણામને પામી નથી. એ નામ રૂપનું મિથ્યાત્વ સમજાયુ અને નામરૂપમાત્રનું અધિષ્ઠાન અભેદમય એકરસ છે તેમ અનુભવાયું એટલે અજ્ઞાનનો સકાર્ય નાશ થયો અને અનુભવ આવી રહ્યો. જગત્ને વેદાન્તશાસ્ત્રમાં અનાદિ સાન્ત માને છે તે પણ આ અનુભવની પ્રતીતિ કરાવવાનેજ અર્થ છે જે જે વ્યક્તિમાં જોઈયું જોઈયું અજ્ઞાનવિશિષ્ટ વિકાસી રહે છે તે તે વ્યક્તિને તેટલાં તેટલાં નામરૂપવાળું અનાદિ જગત્ અનુભવાય છે; અજ્ઞાનવિશ્વાસનો ચાને કરીને વિલય થતાં જ્ઞાન આનંદના અનુભવમાં એ સમય જગત્નો અચિંત્ય રીતે તુરંતજ વિલય થઈ જાય છે. પારમાર્થિક સમસ્ટિમાં એમ છે તેમ દૈણિક વ્યધિમાત્રમાં એ તેમજ છે. એમ જગત્માત્ર અનાદિ સાન્ત છે; અને જગત્ અથવા સૃષ્ટિનો અર્થ માત્ર નામરૂપવિભાગકલ્પના દરતાં અન્ય નથી. આવી નામરૂપકલ્પનાનો વિભાગ પણ અનુભવને અર્થ છે, પણ એ અનુભવ પ્રત્યક્ષ કે પ્રત્યક્ષોપજીવ્ય અનુમાનાદિ પ્રમાણુથી કરાવી શકાય તેમ નથી. કારણ એ છે કે જે નામરૂપની કલ્પના સૃષ્ટિ કહેવાય છે તેજ કલ્પનામાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુનો પણ સમાસ થાય છે. એટલે કલ્પિત એવાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુએ કરીને કલ્પિત એવા જગત્તા અનેક ઉદાપોહ કરાય પણ પ્રમાણુમાત્રના ઉપજીવક, જગત્તા અત્યંતાભાવમાં પણ વિદ્યમાન, એવા એકરસ નિત્ય આનંદનો અનુભવ કોઈ પણ પ્રમાણુથી કરાવી શકાય નહિ. કેવલ શબ્દમાત્રથી એ અનુભવ ચોનાવી શકાય; અનુભવીઓનાં તત્ત્વમસ્યાદિ વચનોથી ચોનાભિમુખ થયેલી વૃત્તિનું આવરણ જંગ થતાં સદજ્જ સાક્ષાત્કારનો જ્ઞાન આનંદ પ્રકટ અનુભવાઈ જાય. તર્ક, વિતર્ક, પ્રમાણુદિથી તે વાત કદાપિ યદ્ શકે નહિ, જેમ ઈંધન-સામગ્રીથી પ્રકટ થવા તત્પર એવો આગિ એક ટુંકનીજ અપેક્ષા કરતો હોય છે, તે સદજ્જ ટુંક લાગતાં ચેતે છે, તેમ આ અનુભવ પણ એક પ્રકારનું 'ચેતવનું' કહેવાય છે. આમ છે માટેજ અદ્વૈતશાસ્ત્ર અનાદિસિદ્ધ શબ્દરૂપ વેદને સર્વોપરિ એકનું એક પ્રમાણુ માને છે, અને તદનુકૂલ એવાં અન્ય પ્રમાણુને પણ અનુસરે છે.

એક ત્રીજી વાત પણ આદિકારણનો વિચાર કરનારે લક્ષમાં રાખવી. અદ્વૈત સત્ત્વમાંથી નામરૂપકલ્પનામય દ્વૈત અને અનુભવાન્ત વિલય, પુનઃ નામરૂપકલ્પનામય દ્વૈત અને પુનઃ અનુભવાન્ત વિલય, એ ચક્રવર્તુ થઈ જવાનું. મહુસ્સાં હું બહુ થાઉં, પોને

પોતાના અનુભવ, એ દેવસ્યૈવ સ્વભાવ: એ પ્રકાશમય, જ્ઞાનમય, સર્વસંપન્ન, સત્તતો સ્વભાવ છે. ચતુર્-જનુ, દ્વૈત-દ્વૈતાભાવ, અજ્ઞાન-અનુભવ, એ સત્તતો અનિર્બાધ નિત્ય સ્વભાવ છે. એનેજ પુરાણાદિકમાં કલ્પપ્રલયાદિ વ્યવસ્થાથી પ્રાકૃતોના બોધને અર્થે વધારે સ્પષ્ટ કરી સમજાવેલી છે. કેટલાક એમ કલ્પના કરે છે કે અનુભવ ઉપનવવાને જે દૈતની અપેક્ષા તેમાં અનુભવ આપનાર અને લેનાર ઉભયે અથવા અનુભવ આપનાર એક પણ ઇચ્છાશક્તિવાળો પુરુષવિશેષ કોઈક સર્વશક્તિ, સર્વજ્ઞ, હોવો જોઈએ, અને તે અનુભવ લેનારથી ભિન્ન હોવો જોઈએ. આવી પામરકલ્પનાને પણ પુરાણોમાં તેવા અધિકારીઓને અર્થે વિષ્ણુવાદિ દેવતા અને તેમનાં ગોપીક, વૈકુંઠ, અક્ષરધામાદિની કલ્પનાથી અનુભોદન આપાયેલું છે, પણ તે તથ્ય નથી; છતાં એક ક્રમમાર્ગરૂપે નિરપયોગી પણ નથી, જે સ્વભાવ છે તેમાં ઇચ્છાનુ પ્રયોજન નથી, જેની જે સ્વાભાવિક કૃતિ છે તે અનિચ્છાએજ થયાં જાય છે: એક આપણા શરીરમાં પણ જે સાહજિક ધર્મ છે તે ઇચ્છાની બહારજ થયાં કરે છે. અને જે સત્ છે તે પુરુષજ હોય તે ઇચ્છાસુક્ત હોય તો પોતાની સૃષ્ટિને અનુભવરૂપ અનુગ્રહ કરી શકે એમ કહેવા કરતાં સત્તતો સ્વભાવજ નિર્દોષ અનુભવરૂપ અનુગ્રહમય છે એમ કહેવું વધારે સચુક્તિ અને ભક્તિભાવવાળું લાગે છે. એવા આદિકારણમાં કોઈ ઐશ્વર્ય હોય તો તે પણ તેના નિર્દોષ અનુગ્રહમય સ્વભાવમાં છે, તેની ઇચ્છાનો સક્રિય-વિકાસ થઈ તેની ન્યૂનાધિક પ્રવૃત્તિ સૃષ્ટિ પ્રતિ થાય તેમાં નથી. વળી પુરુષધર્મવાળું આદિકારણ અનુગ્રહ કરી અનુગ્રહીને સ્વસમીપ લાવે એમાં પણ તેનું ઐશ્વર્ય કે નિર્દોષ અનુગ્રહસ્વભાવત્વ નથી, જે નિર્દોષ અનુગ્રહમય ઐશ્વર્ય છે તે પોતાનો સ્પર્શ-માત્ર થનારને પણ પોતામાજ લેઈ લે છે, પોતે અને તે એ બેદકલ્પનાજ ત્યાં ઘટવી નથી. સામાન્ય માનુષી પ્રેમમોત્તેજ-અનુભવાય છે તો દિવ્ય ઐશ્વર્યમાં તેથી વિરુદ્ધ સં-ભવેજ નહિ. સત્ એ કોઈ વ્યતિરિક્ત પદાર્થ નથી, તેમ જડ નથી; એ તો કેવલ ચૈતન્ય-મય, જ્ઞાન છે, અદ્વૈતમાં જડ એવું કશું છેજ નહિ, એટલે ઇચ્છાદિગુણવિશિષ્ટ પુરુષવિશે-પની તટસ્થેશ્વરરૂપે કલ્પનાનો એ શાસ્ત્રમાં અવકાશજ નથી. અને અત્ર બતાવ્યા પ્રમાણે ઇચ્છા કે પુરુષવિશેષની આવશ્યકતા પણ નથી; સત્સ્વભાવજ સર્વ માટે યથાયોગ્ય ઉપપન્ન છે. એમ કહો કે ઇચ્છાપર્યંક પ્રવર્તના પુરુષરૂપ ઇશ્વર વિના પાપપુણ્યવ્યવ-સ્થા ઘટશે નહિ તો તે પણ ભ્રમ છે. પાપ પુણ્ય એવો વસ્તુગત્યા કોઈ વિભાગજ નથી, બધું એકરસ આનંદમય છે, તેમાં જે વ્યક્તિને અજ્ઞાનવિલાસે કરી ભેદભ્રમ શાસે છે તેને પાપપુણ્યકલ્પનામાત્ર થાય છે; તેવી વસ્તુગતિ નથી કે કોઈએ તેને અનાદિ કાલથી સ્થાપવાની અને સાચવવાની અપેક્ષા હોય. એતાવતા સ્વર્ગનરકાદિકલ્પના, તે તે સ્વર્ગ-નરકાદિના અભિમાની દેવ દેવતા કે જીવાદિની કલ્પના, અને તે સર્વનો ઉપરિ કોઈ પુરુ-ષવિશેષ તટસ્થેશ્વર એ કલ્પના, એ બધું તે તે વ્યક્તિને અદ્વૈતાનુભવની ન્યૂનતાને લીધે અત કરેલુંમાં અવશિષ્ટ રહેલા અજ્ઞાનસંસ્કારનુજ નુર્વિલસિત છે; વસ્તુગતિ નથી. એક ક્રમ માર્ગરૂપે ઉપયોગી છે, પણ તથ્ય નથી.

ધર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરી કેવલ ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનને આલંબી કાર્યકારણની પરખ-ને આધારે; અજ્ઞાત એવા આદિ કાણુમાં પરિણામ જ્ઞાનનારા જડવાદી અથવા ના-

સ્થિતિ પશુ અનત કારણપરંપરાની કલ્પનાઓનો નામરૂપાત્મક વિસ્તાર કર્યા છતાં અદ્વૈ-
તસંમેત અજ્ઞાનનેજ આદિકારણ માને છે એટલે તેમના વિષે બહુ વક્તવ્ય નથી. ત્યારે અ-
જ્ઞાન એ આદિકારણ છે અને અનુભવ એ તેનું પ્રયોજન અને ફલ છે. કાઠને એમ કહેવું
રહે કે ઇશ્વરનો પ્રેમ ક્રમસર્થ થાય છે ને સદૃશ્યે વિસ્તરે છે ને એ પ્રેમનું જ્ઞાનપૂર્વક પ્રહ-
ણ કરનાર તે ઇશ્વરના પ્રસાદનાં અધિકારી થઈ સામીપ્યચુકિતનાં પાત્ર થાય છે તેા તેનો
સંભાસ પણ અજ્ઞાન અને અનુભવ એ બે સીમાની વચમાં થઈ જશે. એ અને એવી કાઠ
પણ કલ્પનાનો સંભાસ એ બે સીમામાં થશે, એનું અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું સામાન્ય છે. પ્રેમથી કે
ગમે તે હેતુથી ઇશ્વર સદૃશ્ય કરે કે સદૃશ્ય થાય ત્યાં તેમ કરવા કે થવાનું ફલ તો પોતાના પ્રેમનો
કે પ્રસાદનો અનુભવ કરાવવો એ કરતાં અન્ય નથી. ત્યારે સદૃશ્યો હેતુ પ્રેમનો કે જનો ક-
હો તેનો અનુભવાભાવ ઈંધો અને તેનું ફલ-પ્રેમનો કે જનો કહો તેનો અનુભવ ઈંધો; એટ-
લે પુનઃ અજ્ઞાન એ આદિકારણ અને અનુભવ એ ફલ એજ વાત આવી રહી. અનુભવરૂપ
ફલની અનેક કલ્પનામાં કેષ કલ્પના છેવટની અને ક્રમ છે તે તો હવણુંજ આપણે ધુરુપ-
રૂપ ઇશ્વરની સર્ચા કરતાં જોઈ આવ્યા છીએ.

તથાપિ અદ્વૈતશાસ્ત્રમાં અનુભવ શાને કહે છે તે સમજવાનો ચત્ત કરીને સગાંતિ ક-
રીએ. શબ્દપ્રમાણ વિના અનુભવનું અન્ય પ્રમાણ સંભવતું નથી, પ્રત્યક્ષ તો વ્યારે અનુભ-
વ થાય ત્યારેજ થાય, પણ ત્યારે કહેવા સંભવવાનું રહેતું નથી. અસંપાનાદિ સામાન્ય અ-
નુભવોમાં તેમ છે તો પરમાનુભવમાં તેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. અદ્વૈતોક્ત અનુભવ
તે અજ્ઞાનકૃત દ્વૈતાભાવરૂપ છે એમ તો આપણે આઠસા વિવેચનથી સમજી શકીએ છીએ.
પણ એ દ્વૈત કેવલ કલ્પિત નામરૂપમય છે, વાસ્તવિક નથી; એટલે દ્વૈતાભાવ તે પણ વસ્તુ-
તઃ કાઠ પદાર્થનો વિલોપ નથી, કેવલ કલ્પનાનોજ કલ્પનાના અધિષ્ઠાનમાં સંભાસ થઈ જ-
વારૂપ છે. કલ્પનારહિત થઈ જવું તે અનુભવ એમ પણ નથી, કેમકે એ તો જડપાપા-
ણાદિને પણ છે. કલ્પનારહિત થવું એટલે પ્રત્યેક ક્ષણે, પ્રત્યેક નિમિષે, જ જગત દૃષ્ટિની
સાથેજ હૃદયે છે તેના અધિષ્ઠાનને સર્વદા દૃષ્ટિથી જહાર જવા ન દેવું, અને એમ દ્વૈત-
વિજ્ઞાસના રાગરૂપ કે વિકારવિક્ષેપના વિષય ન થતાં, સમતાને સૂત્રે વિહરવું, હૃદયનો કાર્પણ-
ભાવ બાધ અસીમ વિસ્તાર અનુભવતે શાશ્વત આનંદની નિર્વિકલ્પ મોજ લેવી, તેજ અદ્વૈતનો
અનુભવ છે. સંકલ્પમાત્રસાધ્ય સિદ્ધ્યાદિક તો અદ્વૈતાનુભવીને એક માલયેષ્ટાવત છે, કેમકે
તે સિદ્ધસંકલ્પજ છે, તેની દૃષ્ટિ અનેક સદૃશ્યું નિમિત્તોપાદાન થઈ શકે છે, ત્યાં સા-
માન્ય સિદ્ધિ આદિની વાતજ રી! અનુભવ સંબંધે અધિક તો અનુભવી હોય તે અનુભ-
વી શકે.

અદ્વૈતાનુભવ અમુક કારણે કે અમુક સ્થાને થાય, અમુકનેજ થાય, એમ પણ નથી. વ્ય-
ક્તિમાત્ર સમદૃશ્ય બ્રહ્મથી, નામરૂપકલ્પનાએ ભિન્ન ભાસે છે, એટલે જ વ્યક્તિની કલ્પનાનો
જ્ઞાનદૃષ્ટિએ કરીને વિલય થયો, અને તેના અંતરનો અજ્ઞાનકૃત ચિંતજડઅધિ તૂટી અભિ-
માનનો નાશ થયો, તેને અબેદસાક્ષાત્કાર કરતલગતજ છે. અને એ સાક્ષાત્કાર એક વાર
પણ થઈ ગયો તો કદાપિ જનો નથી, જ્ઞાનકલા તો નિત્ય વૃદ્ધિમતીજ રહે છે એવો તેનો

સ્પષ્ટકાર છે. કોઈ શાસ્ત્ર, કોઈ વિવાદ, કોઈ પ્રપંચન, આ જ્ઞાનકલાને ક્ષીણ કરી શકતું નથી કેમકે એ સર્વ વિવાદ, સર્વ શાસ્ત્ર, સર્વ પ્રપંચને એકરસ કરી લેતાર મૂર્ચની કલા છે. આ પ્રકારે જીવન્મુક્તિ, દેહપાત પૂર્વે પણ મુક્તિનો આનંદ, એક અદ્વૈત વિના અન્ય કોઈ શાસ્ત્ર આપતું નથી. શાસ્ત્રમાત્રની મુક્તિ પરોક્ષ છે, આ શાસ્ત્રની મુક્તિ પ્રત્યક્ષ છે અને એવી પ્રત્યક્ષ મુક્તિનો અનુભવ થાય છે માટે જ એ શાસ્ત્રે આદિકારણ અજ્ઞાનને કદી અનુભવાન્ત ને વ્યવસ્થા કરી છે તે કરતાં કોઈ શાસ્ત્રગા સારી કે સમુક્તિક વ્યવસ્થા હોવાને ક સંભવ કે અવકાશ નથી એમ નિશ્ચય રીતે કહી શકાય છે.

૩

સ્વામી વિવેકાનંદે ચીકગોની ધર્મપરિપદ્માં આપેલું વ્યાખ્યાન.

(મળેડુ)

(અનુમધાન પૃષ્ઠ ૨૪૯ થી)

જેન પ્રમાણે સર્વ વિદ્યાશાસ્ત્ર પરિણામે જેન નિશ્ચય ઉપર આવશે. આ જગત ઉત્પત્ત થયું નથી, પણ વ્યક્ત થયું છે એવો ધર્મશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. જે મનુષ્યોએ યુગના યુગથી જે સિદ્ધાંત પોતાના હૃદયમાં ધારણ કર્યો છે, તે સિદ્ધાંત આધુનિક વિદ્યાશાસ્ત્રના પ્રકાશથી વિરોધ નિશ્ચયપૂર્વક શબ્દોમાં સિદ્ધ થતો જાય છે, એવું જાણીને તે મનુષ્યોને કંઈ ઓછો આનંદ થતો નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચાશયથી હવે આપણે અજ્ઞાની જનોના ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. આરભમાંજ કહું છું કે હિંદુસ્તાનમાં અનેકદેવવાદ જેવું કંઈ પણ નથી. દરેક દેવસ્થાનમાં કોઈ પણ મનુષ્ય હોય રહીને શ્રવણ કરશે તો તેને માતૃમ પડશે કે તે દેવસ્થાનની મૂર્તિનાં દર્શન કરવા આવનારાં સમૂહના મનુષ્યો ઈશ્વરના સર્વગત્વાદિ જે શુભો છે, તે સર્વ શુભો તે મૂર્તિમાં આરોપિત કરે છે. તે ઉપરથી ફલિત થાય છે કે—આ રીતિને અનેક દેવવાદ અથવા મૂર્તિપૂજનાવાદનું નામ પણ આપી શકારો નહિ. સુક્ષ્મજ્ઞાનના પુષ્પને ગમે તે નામ આપીએ, તો પણ તે પોતાની મુગધ્વિનો ત્યાગ કદિ કરતું નથી. યસ્તુરવરપતુ સ્પષ્ટીકરણ નામ અથવા સચાથી યદ શકતું નથી.

મને યાદ છે કે—હું જ્યારે બાલ્યાવસ્થામાં હતો ત્યારે એક ખીરતી પાદરી હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક લોક પામે ઉપદેશ કરતો હતો. પોતાના ઉપદેશમાં તેણે લોકોને કહ્યું કે—કદાપિ હું તમારી મૂર્તિને તાડન કરું તો તે મૂર્તિ મને શું કરી શકશે ? તે લોકોના યોગ્યતાથી એક મનુષ્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—“હું જે તમારા ઈશ્વરને માળ દઉં, તો તે શું કરી શકશે.” પાદરી સાહેબે જવાબ વાળ્યો કે—“મૃત્યુ પછી તે કૃત્યની તમને થશે.” ત્યારે તે માણસ બોલી ઉઠ્યો કે—“તેજ પ્રમાણે તમારી મૂર્તિ તમને જ પછી શિક્ષા કરશે.”

દક્ષિણી, પરીક્ષા તે ॥ દ્વય ઉપરથી થાય છે; અને બ્યારે મૂર્તિપૂજકોગાંનાં ધર્મો મનુષ્યો સાથે મારે સુમાગમ પયો છે, તેથી મારા અણુવામાં આચ્છુ છે કે—તેઓનાં જેવાં આધ્યાત્મગાનમાં, નીતિમાં, અને પ્રેમમાં બીજાં કોઈ પણ મનુષ્યો મારા જેવામાં આવ્યાં નથી, ત્યારે મારા અંતઃકરણમાં સદૈવ પૃચ્છા થાય છે કે શું પાપમાંથી પવિત્રતા હવે મ થઈ શકે?

મનુષ્ય વર્ગનો મોટો શત્રુ વેદેહ છે, પરંતુ ધર્મોન્માદ તેથી પણ વધારે મોટો શત્રુ છે. શાં મારે ખ્રીસ્તીઓ દેવલમાં જાય છે? શાં મારે ક્રેથોલીક દેવલમાં એટલી બધી મૂર્તિઓ હોય છે? શાં મારે પ્રોટેસ્ટાંટો બ્યારે પ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે તેઓનાં હૃદયચક્ષુસમીપ એટલી બધી મૂર્તિઓ ખડી થાય છે? મારા બાઈઓ! જાસોઅવાસ વિના જીવન નિભાવનો ખ્યાલ આવી શકે, પરંતુ કંઈક પણ સ્થૂલ પ્રતિમા વિના કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર આપણાથી થઈ શકશે નહિ. અને સાહચર્યના નિયમથી જેમ સ્થૂલ પ્રતિમા મનમાં વિચારો પ્રત્યક્ષ કરે છે, તેમ મનના પ્રત્યક્ષ વિચારો સ્થૂલ પ્રતિમાને પણ પ્રત્યક્ષ કરે છે. જગતના ઘણા ખરા ભાગમાં શક્તિગાન હોયું, તેનો કંઈ પણ અર્થ થઈ શકતો નથી શું પરમેશ્વર પક્ષવચ્ચાહી દિશામાંજ વ્યાપ્ત છે? અને તેમ નહિ તો તે શમ્ષોનો બ્યારે ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, ત્યારે વિસ્તારવાનું પૃથ્વી શિવાય બીજે કંઈ પણ વિચાર આવી શકતો નથી. આપણી માનસિક રચનાને લીધે અનંતતાના વિચારો નીલ આકાશ સાથે અથવા મહાસાગર સાથે સરખાવવાની જેમ આપણને ટેવ પડી છે, અને પવિત્રતાયુક્ત સર્વવ્યાપકતાના વિચારો પણ કોઈ દેવલ અથવા મરજીની મૂર્તિ સાથે અથવા ક્રોસ સાથે સરખાવવાની આપણને ટેવ પડી છે, તેવીજ રીતે હિંદુઓને પવિત્રતા, સત્યતા, સર્વવ્યાપકતા અને તેવાજ સદ્ગુણો વિચારોને મૂર્તિઓ સાથે અથવા આકૃતિઓ સાથે સરખાવવાની ટેવ પડી છે. પણ તેમાં એટલો તફાવત છે કે—કેટલાંક મનુષ્યોની આખી જીંદગી અમુક આચારને લીધે દેવલની મૂર્તિ સાથેજ લીન થયેલી રહે છે; અને તે કરતાં તેઓ વધારે ઉત્તમગતિ પામી શકતાં નથી. કારણકે તેઓના મત પ્રમાણે અમુક આચારનો સ્વીકાર કરવો, તથા પોતાના જાતબાઈઓનું બાંધું કરવું, એજ ધર્મ છે. હિંદુધર્મનું પરમ રહસ્ય અનુભવ કરવામાં રહ્યું છે. મનુષ્યે દેવતુલ્ય થયું, અથવા દેવતુલ્ય થવાનો અનુભવ કરવો, એ હિંદુ ધર્મનો ઉદ્દેશ છે. અને તેથી મૂર્તિ, દેવસ્થાન, દેવલ કે શાસ્ત્ર તે સર્વ તે પોતાના આધ્યાત્મિક કાળની બાસ્તવસ્થાનાં માત્ર સાધનરૂપ અથવા સહાય છે. પરંતુ તેણે નિરંતર આગળ અને આગળ સંવૃદ્ધિ થતા જયું, એ તેનું લક્ષ છે.

તેણે કોઈ પણ સ્થળે અટકવુંજ નહિ. વેદ કહે છે કે—બહિઃપૂજા એટલે મૂર્તિપૂજા તો સર્વથી કનિષ્ઠ ભૂમિકા છે. તે કરતાં વિશેષ ઉન્નતિ પામવાને માનસિક પૂજા, એ બીજી ભૂમિકા છે. પરંતુ બ્યારે પરમાત્માનો અનુભવ થાય છે ત્યારે સૌથી ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય છે. એવો માણસ પણ બ્યારે મૂર્તિ સમીપ પ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે શું કહે છે? તે કહે છે કે—તે પરમાત્માને સર્વ પ્રકાર કરતો નથી; તેજ પ્રમાણે ચંદ્ર કે તારાઓ તેનો પ્રકાશ કરી શકતા નથી, વિદ્યુત પણ તેને પ્રકાશિત કરી શકતી નથી, તેજ મુગ્ધ અન્નિપ-

“જુનેનો પ્રકાશ કયા અમર્ય છે, પરંતુ તેજ પરમાત્માના પ્રકાશથી સર્વ પ્રકાશન થાય છે.” તે પ્રાર્થનામાં એટલો બેદ રસો છે કે-તે માણસ મૂર્તિની નિંદા કરતો નથી; તેમજ મૂર્તિ પૂજને તે પાપરૂપ ગણતો નથી. મૂર્તિપૂજમાં પૈતાની છાંયગીની એક અગત્યની ભૂમિદા સ્ત્રી છે, એમ તે અંગીકાર કરે છે. “આમક માણસનો પિતા છે” તેથી કદી એક વૃદ્ધ માણસ એમ કહે કે-આવ્યાવસ્થા અથવા યુવાવસ્થા પાપરૂપ છે, તે વાસ્તવિક કહેવાનું ? એટલું નહિ પણ મૂર્તિપૂજ વિના ચાલી શકતું જ નથી એવો હિંદુધર્મનો સિદ્ધાંત નથી.

પણ કદિ કોઈ માણસ મૂર્તિની સહાયથી પૈતામાં જે દેવાંગ રહેલ છે, તેને જાળવી શકે, તો તેથી તેણે પાપ કર્યું, એમ કહી શકાય? એટલું જ નહિ પણ તેણે તે સ્થિતિ ઉત્તર કર્યા પછી પણ તેણે તે સ્થિતિમાં જૂન કરી હતી, એમ કહેવું, તે વાજબી નથી. હિંદુઓની માન્યતા પ્રમાણે માણસો અસત્યમાંથી સત્ય તરફ જાય છે, એમ નથી; પણ એક સત્યમાંથી બીજા સત્યમાં જાય છે; એટલે નાના સત્યમાંથી મોટા સત્યમાં જાય છે.

તેઓના મત પ્રમાણે નિષ્કૃષ્ટ મૂર્તિપૂજાની આરંભીને ઉત્કૃષ્ટ સ્વતંત્ર બ્રહ્મને પામવાના સમગ્ર ધર્મો જ મ અને સાહચર્યના અવસ્થાઓથી નિર્મિત થયેલ અનંતતાનું રૂપ લક્ષમાં લેવાને અથવા તેનો અનુભવ કરવા માટે પ્રત્યેક જીવના જુદા જુદા પ્રયત્નો છે. અને તે પ્રયત્નો પૈકી પ્રત્યેક પ્રયત્ન ઉત્તમોત્તમ ગતિ પામવાની ભૂમિદાઓ સૂચવે છે; પ્રત્યેક જીવ નાના મરડ સમાન છે, જે મરડ પક્ષી હોય અને હોય ઉડે છે; અને તેમ કરતાં જ્યાં સુધી તે તેજસ્વી મર્ચને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાં સુધી માર્ગમાં વધારે અને વધારે શક્તિ સંપાદન કરે છે.

વિશ્વના અનેક જિજ્ઞાસુ પદાર્થોમાં પણ એકજ નિયમ વ્યાપી રહ્યો છે. હિંદુઓ તે સર્વનો સ્વીકાર કરે છે બીજા દેશનાં સર્વ ધર્મો અમુક પ્રક્રિયાઓ સ્થાપિત કરે છે; અને તે પ્રક્રિયા પ્રમાણે વર્તવાને આજિજ્ઞ સૃષ્ટિને ફરજ પાડે છે. તે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો માટે એકજ ડગલો આગળ ધરે છે; એ ડગલો નેક, જોળ, હેનરી અને બીજાં સઘળાં મનુષ્યોને બંધ ભેમતો ધવોળ બેઠાએ, એવો આગ્રહ કરે છે. અને કદાપિ બેન કે હેનરીને તે ડગલો બંધ ભેસતો ન થતો હોય તો, તેઓને ડગલાનીજ જરૂર નથી, એમ તે ધર્મોનું ધારણું છે. હિંદુઓનું એવું માનવું છે કે-એક સ્વતંત્ર બ્રહ્મનો અનુભવ, વિચાર અથવા વર્ણન સાપેક્ષ પદાર્થોથી થઈ શકે છે. અને મૂર્તિ, કોસ, કે બીજાનો ચંદ્ર એ સર્વ મધ્ય બિંદુઓ છે, અથવા આધ્યાત્મિક વિચારના આધાર આપનાર ટેકાઓ છે. જોકે આ ટેકાની દરેકને જરૂર છે એમ નથી. તોપણ મનુષ્યવર્ગના વિશેષ ભાગને આ ટેકાની જરૂર પડે છે, જેઓને આ ટેકાઓની જરૂર ન હોય, તેમને, તે ટેકાઓ જોડા છે એમ કહેવાનો કંઈ હક નથી.

હવે માત્ર એકજ વાત કહેવાની છે. હિંદુસ્તાનમાં જે મૂર્તિપૂજા કરવામાં આવે છે, મૂર્તિપૂજાથી કંઈ ધોર કૃત્ય સમજાવાનું નથી. મૂર્તિપૂજા કંઈ વેશ્યાઓને ઉત્પન્ન કરતી નથી. પરંતુ મૂર્તિપૂજા અસરકારક મનવાળાં મનુષ્યોને આધ્યાત્મિક સત્ય મહાજ્ઞાપનાર

પ્રવર્તન છે. અદ્યતન, હિંદુઓમાં પણ અમુક ખામીઓ છે; જેવી ખામીઓ બીજાઓમાં ન હોય. પરંતુ આ રચણે લક્ષમાં રાખવાનું છે કે તે ખામીઓથી તે પોતાના જ શરીરને પીડા દે છે; પણ તેઓ કદિ પણ પોતાના પડોશીઓનાં ગળાં રેંદસતા નથી બે કદિ કાઈ ધર્માંધ હિંદુ ચિતા ઉપર પોતાની એજ ગળી મરે છે, તો પણ તે હિંદુવિરુદ્ધ ધર્મોઓ માટે ચિતા સળગાવતો નથી. એટલુંજ નહિ પણ ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉપર અકલ્પને જીવતી બાળી મુકવાનો આરોપ મુદ્રી શકાય, તેટલો દરજ્જો પણ પોતાની મેલે બળી મરવાનો આરોપ હિંદુ ધર્મ ઉપર મુદ્રી શકાયો નહિ.

હિંદુઓના મત પ્રમાણે સર્વ ધર્મની આખી સૃષ્ટિનો અર્થ એવો છે કે—જુદાં જુદાં માણસો જુદે જુદે રસ્તે એકજ અબીટ પદ પામવાને પ્રયાસ કરે છે. દરેક હિંદુ ધર્મનું પરિણામ મનુષ્યમાંથી ઇશ્વરપદ પામવાનું છે. અને એકજ ઇશ્વર સર્વનો અનંત્યાત્રી અને નિયંત્રા છે. શા માટે ત્યારે તેઓના ધર્મોમાં એટલો જાધો પરસ્પર વિરોધ છે. હિંદુઓ કહે છે કે—તે વાસ્તવિક વિરોધ નથી પરંતુ વિરોધાભાસમાત્ર છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓની જુદી જુદી સ્થિતિઓ માટે નિર્મિત કરેલાં જુદાં જુદાં સત્યોને લીધે, એવો વિરોધાભાસ લાગે છે. જુદા જુદા રંગમાંથી એકજ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે વિચિત્રપણું લાગે છે, તે બિન્ન બિન્ન રચિને માટે આવશ્યક છે. પરંતુ પ્રત્યેક વસ્તુના હૃદયમાં એકજ સત્ય વિરાજે છે. કૃષ્ણાવતારરૂપે પરમેશ્વરે કહ્યું છે કે—“જે રીતે માણસોમાં સૂત્ર વ્યાપી રહે છે, તે રીતે હું સર્વ ધર્મમાં વ્યાપી રહ્યો છું. અને જ્યાં જ્યાં હું મનુષ્ય જાતને નિષ્પાપ અને ઉત્તમ ગતિમાં લાવનાર અસાધારણ પવિત્રતા અને અસાધારણ શક્તિ જુઓ છે, ત્યાં ત્યાં હું છું, એમ તારે સમજવું.”

મત્તઃ પરતરં નાસ્તિ કિંચિદન્યથ ધર્મંજય

માયે સર્વ મિદં પ્રાતં સૂત્રે ગણિગણા ઇવ ॥

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્ભૂજતમેવચ

તત્ત્વેવાવગચ્છત્ત્વં મમતેજોશસંમવમ્ ॥

અભિયાસ.

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૫૫ થી)

આપણે જોઈએ કે આશાનકલિપત અહંકારથી આરંભી દેહપર્યંતનો જે બંધ છે તેમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા તે મુમુક્ષુતા છે; એ પણ જાણ્યું કે બંધનું સ્વરૂપ કેવું છે અને અહંકારને બંધ શા માટે કહ્યો છે, એમ પણ સમજાવ્યું કે ત્રણ સાધનસિદ્ધ થયા છતાં મુમુક્ષુના જે ચતુર્થ સાધનની પરમ આવશ્યકતા છે. સાધકનામાં તીવ્ર મુમુક્ષુતાનો ઉદય થવાનું લક્ષણ એ હતું કે તેનામાં વિનીતતા, આર્દ્રતા, સ્વસમર્પણ—ઘોડામાં દહેતાં અભિમાનાભાવ સિદ્ધ થતો જાય શુભ ફળનું પણ અભિમાન રહે નહિ એવી વૃત્તિ થાય તોજ મુમુક્ષુતા સિદ્ધ થને થને સ્વસ્વરૂપનો આનંદ અનુભવાય. જ્યાં સુધી અભિમાન છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ જાણવો. સ્વેતકેતુ સર્વ વિદ્યાસપત્ર થઈ પિતાની સમીપ આવ્યો, ત્યારે બ્રહ્મણ હાથક તેને જોતાંજ સમજી ગયા કે પુત્રને વિદ્યાનું મહા અભિમાન વ્યાપ્યું છે, એની એજ વિદ્યાથી એને જે બ્રહ્મજ્ઞાન-અભેદાનુભવ-થવાનો માર્ગ તે એના હાથમાં આવે એવું થયું નથી. ગુરના આશ્રમમાં રહી અનેક વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળી સર્વ પ્રકારે શાન્તદાન્ત છતાં, પુત્ર હજી મુમુક્ષુ થયો નથી, અભિમાનરૂપ બંધમાંથી મુક્તિનો માર્ગ જોવાને તેની આંતરદષ્ટિ ઉપડી નથી, એમ પિતાને સમજાયું. તુરતજ તેમણે પ્રશ્ન કયું પુત્ર! મર્વ વિદ્યા ભણ્યો, પણ જે એકના જાણવાથી સર્વ જાણાય તે વિદ્યા ભણ્યો? વિદ્યાનું, વિનીત, વિચારવાનું ગિય તુરતજ સમજી ગયો, પિતાને ગુરુ માની તુરતજ વિદ્યાનું અભિમાન દૂર કાઢી નાખી, તેમને શરણ થઈ, અતિ આર્દ્ર અને નમ્ર ભાવે ઉપદેશ યાચવા લાગ્યો. મુમુક્ષુતા આવતાં ઉપદેશ મળ્યો અને જે આગર મહાવાક્ય અધ્યાપિ અને સર્વકાલ માટે જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનોન્મુખ આંતરને ચેતાવવાનું અપૂર્વ સામર્થ્ય ધરાવે છે તે તત્ત્વમસિને ઉપદેશ પાળી કૃતકૃત્ય થયો. સાર કે અભિમાન એજ મુમુક્ષુતામાં અને જ્ઞાનમાં પ્રતિબંધક છે. એના ત્યાગથી મુમુક્ષુતાનો આરંભ છે.

અત્ર કેટલાકને એક શંકા થવાનો સંભવ છે. પ્રવૃત્તિમાત્ર—શુભ કે અશુભ એવી પ્રવૃત્તિમાત્રનો સાધક અભિમાન છે ત્યારે અભિમાનાભાવ સિદ્ધ કરતાં સાધનનું પણ અનુશાન શી રીતે સંભવશે? આ શંકાનું સમાધાન યથાર્થ પ્રકારે ને યવાથી ઘણાક સાધકો પોતાના અભ્યાસક્રમ ઉપર અવિશ્વસ્ત થઈ ચલ્તમાં શિથિલ થઈ જાય છે. એ શંકામાં બહુ સાર નથી, માત્ર ઘોડાક વિવેકનીજ અપેક્ષા છે. અહંકાર અને અભિમાન એ બે શબ્દો જાણે એક એકના પર્યાય હોય તેમ વપરાય છે ને તેથી આવી શંકાને અવકાશ મળે છે. પ્રવૃત્તિમાત્રમાં જે બંધારક અને હેય છે તે અભિમાન છે, અહંકાર હેય નથી; અને પ્રવૃત્તિ અહંકારથીજ સંભવે છે, અભિગ નથી તો તેનો વિશેષ વિસ્તાર થાય છે, તે પ્રવૃત્તિનો અંતઃકરણને વધારે ઘસારો લાગે છે, અને અંતઃસ્થ ઓઠનો નિર્પ્રયોગન જાય થાય છે. અહંકારથી કાર્યમાત્ર સધાય છે, પણ અભિમાન તો તે કાર્યના

દેશાનુસંધાનમાંથી નળ પામે છે. અમુક કરતું તે અહં-બુદ્ધિ વિના નજ સંભવે, કૃત્ય વિના ચક્રન ન દેડે, પણ તે અમુકને કયાં પછી પણ તેના વિષે આસક્તિ ધરવી, તેનાં લાભ હાનિનું મનન કરતું, તેનાં શુભાશુભ ફલથી અનુરક્ત થઇ પુનઃ તેમાં અંતરૂને રોકી રાખતું, એ જ અનિષ્ટપરંપરા પ્રત્યેક કાર્યની પાછળ સંકલ્પાયતી રહે છે તે અભિમાન-ફલ છે. કાર્યને કયાં છતાં તેના અભિમાની ન યજાતો ઉપદેશ સમગ્ર ગીતાસાસ્ત્રનાં કર્મ-યોગનો સ્વરૂપમાર્ગ છે; અને

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमांलोकान् न हन्ति न निवध्यते ॥

એમ કહ્યું છે તેનું પણ સ્વારસ્ય તેનું તેજ છે. જોને ' અહંકૃતભાવ ' થઈ અર્થાત્ કેવલ અહંકાર નથી એમ નહિ પણ અહંપ્રત્યયના અનુસંધાનથી થયેલા કાર્યની પાછળ જે અહંકારનો ભાવ દેશાભિસંધિરૂપે રહે છે તે નથી, અને અહંકારનો ભાવ નથી તેમ બુદ્ધિ નામ અંતઃકરણને તે કાર્યની પાછળ ઉદ્ભવતી અનિષ્ટ-પરંપરાનો લેશ પણ શ્રેષ્ઠ-અનુરાગ-નથી, એટલેકે એક શબ્દ કહીએ તો જોને અભિમાન ન-થી, તે જલ્લે લોકને હણે છતાં હણતો નથી, તેમ તે કર્મના ફલનો ભાગી થતો નથી. મુમુક્ષુતામાં જે સિદ્ધ કરવાનો છે તે અભિમાનાભાવ છે, અહંકારાભાવ નથી. અહંકારનો તો અહંબ્રહ્મદિધ્યાનને અર્થે, કેવલ સાક્ષીની ધારણાને અર્થે, સાધન પછીની પ્રક્રિયાઓમાં ઉપયોગ છે. સિદ્ધ થવાને સમયે જ છેવટનું વૃત્તિવિરમણ જ્ઞાનીનું પરમ લક્ષણ છે તે સાથે એ અહંકારનો પણ વિલય છે; વિલય કહો કે અન્યપ્રકારનો અવર્ણ્ય વિસ્તાર કહો તે એ-કનું એક છે; પણ તે છેવટની ક્રાંતિ છે. મુમુક્ષુતામાં તો માત્ર અભિમાનાભાવ સાધવાની જ આવશ્યકતા છે, એટલે ઉક્ત શંકામાં બહુ સાર નથી.

વિવેક અને વિરાગ એ બેજ મુખ્ય સાધન છે; વિવેકનો વિકાસ અને પરિપાક શંકાદૃષ્ટિપત્તિથી થાય છે તેમ વિરગનો પરિપાક મુમુક્ષુતાથી થાય છે. આત્માનાત્મવિવેકની પરિપક્વ દશા જેમ શમાદિથી સમાધાનાન્ત એકાગ્રતા અને શાન્તિથી થઇ આવે છે તેમ દિદિમુત્રદ્વેષપ્રભોગની તૃપ્તિથી તિરસ્કાર મુમુક્ષુતામાં અભિમાનાભાવ સિદ્ધ થાય ત્યાં પરિ-પાક પામે છે. એ હેતુથી જ શ્રી શંકરભગવાન મુમુક્ષુતાના સ્વરૂપની સાથે જ ઉચ્ચાર કરે છે કે:-

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीव्रं यस्यतु विद्यते ।

तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः ॥

જેનામાં વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુતા ઉભયે તીવ્ર હોય તેનામાં જ શમાદિકસાર્થક અને સં-કલ્પ થાય છે. આમ વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુતા સાથે વિવેક અને શમાદિના અન્યપર્યાય કહી અભિદેશ પણ કરી છે:-

एतयोर्मन्दतो यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयोः ।

मरी सलिलवत्तत्र शमोद्भवनमात्रता ॥

ત્યાં વિરાગ અને મુમુક્ષુતાનો મંદતા છે ત્યાં, મગ્નમિને વિશે સલિલના ભાસમાત્ર નેવો શમાદિનો ભાસમાત્રજ છે. અર્થાત્ વિરાગ અને વિરાગપરિપાકરૂપ અભિમાનાભાવમય મુમુક્ષુતા ન હોય તો વિનેક અને તેના પરિપાકરૂપ શમાદિનો સિદ્ધિજ થવાની નાહિ, અભિમાનનો પ્રતિબંધ વચમાં આવીને શમાદિને ઠરવાજ દે નહિ. આટલાથી પણ સહજે સ્પષ્ટ થાય છે કે અજ્ઞાનકૃત અહંકારાદિ દેહાંત બંધમાંથી છૂટવાનો ઇચ્છાનો સાર અભિમાનાભાવ સિદ્ધ કરવામાં રહેલો છે અને મુમુક્ષુનું પ્રથમ અને આવશ્યક લક્ષણ નિરભિમાનિતા છે.

હવે એ નિરભિમાન શી રીતે આવે તે મગવાનું શ્રી શકરાચાર્ય બતાવે છે: સ્વ-સ્વરૂપના બોધે કરીને એ નિરભિમાનિતા સિદ્ધ થાય છે. સ્વ નામ પોતાનું જે સ્વરૂપ તેના જ્ઞાને કરીને બંધથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરવી તે મુમુક્ષુતા છે. ‘સ્વરૂપના જ્ઞાને કરીને’ એટલું કહેવાથી પણ ચાલત, તથાપિ ‘સ્વસ્વરૂપના’ જ્ઞાને કરીને, એમ કહેવામાં થોડુંક સ્વારસ્ય રહેલું છે. જે જે નામરૂપાત્મક વ્યક્તિ છે તેનું ‘સ્વરૂપ’ તો અધિજ્ઞાનસત્તા વિના અન્ય નથી, તેનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે; પરંતુ તે તે વ્યક્તિનું જે નામરૂપાત્મક બિન્ન શ્વેત્ય તે પણ તેનું એક અવિદ્યારૂપ સ્વરૂપ છે; એટલે વ્યક્તિમાત્ર પોતાના અવિદ્યારૂપ સ્વરૂપનું પણ સ્વરૂપ સમજે તો તેને જ્ઞાન થઈ શકે છે. અર્થાત્ જે વર્તમાન સ્વ-રૂપ કહેવાય છે તે શું છે? તે સ્વરૂપનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? એવા વિચારની પરંપરાએ જતાં સ્વ-માત્ર અભિમાનકલ્પિત છે, અજ્ઞાન તેનું નિદાન છે, અને એ અભિમાનરૂપ બંધથી છૂટવામાં જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ તેનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એમ સમજાય છે. એવી જે સમજણ અને એ સમજણને અનેક મુક્તિ પ્રમુક્તિથી ગુરુ, આદિ દ્વારા વિચારમાં દેહ ઉનારીને અનુભવમાં લાવવાની તોષ ઇચ્છા તે મુમુક્ષુતા છે. બંધથી અત્યંત મુક્તિ અનુભવાવી તે તો મુમુક્ષુતા પછીનાં શ્રવણાદિ સાધનથી સિદ્ધ થવાનું છે, પણ તે સિદ્ધિનાં દ્વારમાં પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય થવામાંજ અભિમાનાભાવરૂપ મુમુક્ષુતાની અપેક્ષા છે, પ્રાકૃત-જંતોમાં ગુરૂપસંદનનો અર્થ ગુરૂની અસીમ સેવા, ગુરૂને સર્વ સમર્પણ, ઇત્યાદિક પ્રકારે થઈ ગયો છે તેમાં મત્ત રહસ્ય મુમુક્ષુતા સિદ્ધ થવાનું રહેલું છે.

અભિમાનાભાવ વિના સદ્બ્રહ્મ અને તેના વક્તા ઉપર શ્રદ્ધા આવતી નથી; અભિમાનનો સેશ પણ હોય છે ત્યાં સુધી શ્રદ્ધા પોતાનાજ જ્ઞાન અને અનુભવ ઉપર વળ્યાં જાય છે; કિતકર શાસ્ત્રગુરુ આદિની ક્રોધી પોતાની પરિચ્છિન્ન પ્રજ્ઞાથી કરવાની ભુલ થાય છે; અને મુમુક્ષુતાના સાધનથી સિદ્ધ કરવાનો વસ્તુ વિનષ્ઠ થઈ, આસુરભાવમાત્રજ પુલ્લ થાય છે. શાસ્ત્રાદિ કિતવચનથી કૃતકૃત્ય થવાની ઇચ્છાવાળાને એટલાજ માટે મુમુક્ષુતા અવશ્યક છે.

અભિમાનાભાવ શી રીતે આચાર વિચારમાં લાવી શકાય તે સમજવાને આટલી જગ્યા પછી અવ્યવસ્થિતિને બહુ સમજવવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. ગીતાદિશાસ્ત્રોમાં જે કર્મયોગ સમજાવ્યો છે તે અભિમાનાભાવ સિદ્ધ કરવાનો ધંડાપથ છે; તેવાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ રાખી તેના રહસ્યને હૃદયમાં સ્થાપી તે ઉપર આચારની યોજના રાખતાં શીખવું જોઈએ એટલું જ નથી, પણ વ્યવહારમાનમાં જોયે સાધક પોતાની જાતને કેવલ ભુલથી નાખવા સમર્થ થાય તેમ તેને સિદ્ધિ સત્તર અને સમીપ આવે છે એ ઉપર નિરંતર લક્ષ રાખવાની અપેક્ષા છે. કાર્ય કરવામાં તે કાર્યના બારવાહી અભિમાની થવું નહિ, કાર્યનાં આગળ પાછળનાં અનુસંધાનોમાં ગુચ્ચવાઈ રહેવું નહિ, જે ક્ષણે જે પ્રાપ્ત થયું તેને તેટલીજ ક્ષણમાં સર્વસ્વ ગાની તેનો નીકાલ કરી ઉચ્ચ મૂકવા પ્રેમી તેમાં પોતાની જાતને અને પોતાના સમુદ્દેષાદિભાવને આગળ કરી કોઈ પ્રકારનો પણ વિનોદ માનવાની ટેવ સમજાવે છે. કિંબલુના, પોતાના અભ્યાસનાં વિકાસક્રમમાં પોતાના જ્ઞાનાદિકની કે સાધનસંપત્તિની પરીક્ષા શાસ્ત્રાદિથી સમજી વૃદ્ધિ પામવી, પણ સદાધ્યાયોએ સાથે તુલના કરી અભિમાનને પુષ્ટ કરવાનો માર્ગ કદાપિ લેવો નહિ. આમ થવાથી અંતઃસ્થએજ સુરક્ષિત રહી પુણ્યપતાં જ્ઞાનની સિદ્ધિમાં બહુ સરવતા થઈ જશે.

જોયે જોયે તેમ જીવનને ભક્તિના રસથી ભરવાનો પ્રયત્ન રાખવો, ભક્તિ એજ એક એવું સાધન છે જેમાં સાધક પોતાને વીસરી પરંપ થાય છે, નિરભિમાન થાય છે, મુમુક્ષુ થઈ જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે. ‘સ્વાત્મતત્વાનુસંધાન’ તે ભક્તિ એજ આચાર્ય વડે છે; વિવેકે પ્રાપ્ત કરેલું જે આત્મતત્ત્વ તેનું સર્વ કાર્યમાં, સર્વ સ્થાનમાં, સર્વદા અનુસંધાન રહેવું, તેનાજ ઉપર સર્વદા દૃષ્ટિ રહેવી; નામરૂપમાત્ર તેનાંજ નામરૂપ છે એમ જાણી સર્વત્ર સમતા અને પ્રેમ રાખતાં શીખવું, સર્વત્ર પોતાનાં મન કર્મ પાણીથી એ સમતા અને પ્રેમના ફલરૂપ ઉપકાર ઉપયોગ અને પરાપેક્ષ કરવાનું શીઘ્ર જાંચી લેવું, તે વાસ્તવિક ભક્તિ છે. એવી ભક્તિજ મુમુક્ષુતા સિદ્ધ કરવામાં અતિ જલ્પવતી છે. ‘તું’ તને પોતાને ભુલી જા એટલે તારા સ્વરૂપને જાણશે’ એવી એક પાશ્ર્વાત્મ ભક્તિ છે તેનું પણ એજ તાત્પર્ય છે. મુમુક્ષુતા યદ્યપિ કાંઈક મંદ હોય તો પણ ભક્તિથી અને ગુરુ પાસે ધ્રુવપૂર્વક શ્રવણ કરતે કરતે પરિપક્વ થઈ શકે છે:—

મંદમધ્યમરૂપાપિ વૈરાગ્યેણ શમાદિના ।

પ્રસાદેન ગુરોઃ સેયં પ્રવૃદ્ધા સૂયતે ફલમ્ ॥

મંદ હોય, મધ્યમ હોય, તો પણ વૈરાગ્ય અને શમાદિથી પુષ્ટ થઈ ગુરુપ્રસાદ વડે પરિપૂર્ણ દશાને પામી, મુમુક્ષુતા જાનરૂપ ફલને આપે છે.

આ પ્રકારે, અતિસ્વસ્થ રીતે, આપણે સાધનચતુષ્ટયનો વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ. વિવેક, વિરાગ, શમાદિસંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા એ ચાર જ્ઞાનમાં યથાસ્થિત સિદ્ધિ હોય તે

વેળાંતરના અધિકારી થાય છે. સાધનચતુષ્ટય પત્ર પ્રમાણે તે અધિકારી એટલું અધિકારિત્વ ધરાવે છે, ને તેવા અધિકારીને ધનચતુષ્ટય આરંભી અનુભવા ત પ્રક્રિયાઓ સદને પ્રસવતી થાય છે. એ વિષયે હવે ચર્ચા ચલાવવી પ્રાપ્ત થાય છે. (આગળ ચાલુ)

૩

મૂલ.

ઉંચા પ્રકારની કેળવણી.

આજ કેટલાંક વર્ષે થયાં ઉંચા પ્રકારની એટલે હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોમાં હાલ અપાય છે તે કેળવણી ઉપર સરકાર અને સરકારના વિચારને અનુસરનાર જનોનો કટાક્ષ ચાલે છે. એ કેળવણીથી દેશીઓને લાભ નથી, એ કેળવણી લીધેલા જનો કેવલ નોકરીનું શોધે છે અને ખીજા ધધાને લાયક રહેતા નથી, નોકરી ન મળે તો વર્તમાનપત્રો આદિ લખાણો કરે છે કે કોન્ગ્રેસ જેવાં મંડળોમાં ભાગ લેઈ દેશની અદર અસતોષ દેલાવે છે, એ આદિ આરોપો એ કેળવણી ઉપર મૂકવામાં આવે છે. અને એ કેળવણી ખાજી ખર્ચાના પૈસા સરકાર ને આ દેશના ધધારોજગારને હોતેજન આપવાની કેળવણીમાં ખર્ચે તો દેશમાં ઉદ્યોગ વધે ને દેશની સમૃદ્ધિ તાજ થઈ ધણા લોકોની રાજ ચાલે એવી દલીલ ઉંચી કેળવણીમાં થતા ખર્ચને અટકાવી ખીજે રસ્તે લેઈ જવા માટે કરવામાં આવે છે. આ અને આવી દલીલોમાં કાંઈ વાસ્તવિક સાર નથી એમ સહજે સિદ્ધ કરી શકાય તેવું છે. હવણું પાર્લામેન્ટમાં હિંદુસ્તાનની સરકારનું બજેટ મંજૂર થવાને પ્રસંગે જે બાપણો થયાં તેમાં કેળવણીના વિષયનું પણ એક બાપણ હતું, અને તેનો મુખ્ય સાર અત્ર ધધારોજગારની કેળવણી વિષે કહેવામાં આવ્યું તેવીજ મતલબનો હતો. એ ભાષણ કરનાર સર મચેરજી મેરવાનજી ભાવનગરી હતા. એ બાપણના ઉત્તરમાં પાર્લામેન્ટના એક સભાસદ મી. સાહુદે જે અતિ ઉપયોગી વિચારો દર્શાવ્યા છે તે નોંધી રાખવા જોઈ જાય છે તેનો સાર અત્ર આપીએ છીએ. એ વિચારને મળનાજ વિચાર આપણી હાઈકોર્ટના માથે જઈ સર જેન જેનિને પણ રોકાઈએના એક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા છે.

હિંદુસ્તાનમાંની ઉંચી કેળવણી ઉપરના પ્રકાર ધણું કરીને, શીઆળાની મોસમમાં મુસાફરીએ નીકળેલા અત્રના મુહરથોમાંના કેટલાક અને એઓ છાત્રિઓ તરફથી સંલગ્નાય છે; પણ આતો એક દેશીજ પોતાની જાત ઉપર હુમલો કરે છે, અને જે નીસરણીથી પોતે કીર્તિ સંપાદન કરવા મુઠી ચઢી શક્યા તેનેજ લાન મારી ગગડાવી પાડે છે એ નવાજ જેવું છે. છતાં પ્રત્યેકને પોતાનો મત ધરાવવાનો હક છે. હું માનું છું કે હિંદુસ્તાનનાં ધધારોજગાર મળધી સાધનો ધણાં વધારી સુધારી શકાય એમ છે, તેમજ હિંદુઓને ધધારોજગારની મજુરીનો કટાક્ષ છે એ વાત પણ ખરી છે. આવાં કારણોથી ઉદ્યોગ ધધવાને

લીએ દેશ નિર્ધન થાય છે એમાં પણ વિવાદ નથી. પણ આટલો સ્વીકાર કયા હતાં જે રીતે આ સ્થિતિ સુધારવાનું સર ભાવનગરી કહે છે તે રીતિને હું મળતો આવતો નથી. હિંદુસ્તાનમાં પરદેશથી આવતું વધારે થાય તો તેટલું તે દેશ પોતામાંથી પેદા કરી પરદેશ મોકલતો હશે અને એમ વ્યાપારની વૃદ્ધિ થતી હશે એટલે પરદેશની આવક એકલીના આંકડા જોઈને મય પામવાનું કારણ નથી. વળી તનની મહેનતથી કંટાળનારા લોકો તો મહોટાં શહેરોમાં જ રહે છે, ગામડાના જેટલોતે કાળો લોકો તો રાત દિવસ મજૂરી કરી જ કરે છે, એટલે એ વાત ઉપર પણ મહુ બાર દેવા જેવું નથી. મજૂરી અને મહેનત તો છે, પણ તે સારે માર્ગે વળે, વધારે ઉત્પાદક થાય, એ અર્થે એ મહેનતને ઉત્તમિત કરનાર ને ઉંચો વર્ગ તે મહેનતુ ન હોવાથી, અલગ રહે છે, અને મહેનત મજૂરીનું જોઈએ તેવું ફલ થતું નથી. આ બધી વાત ખરી છે, પણ હું એમ પૂછું કે ઉંચા પ્રકારની કેળવણીને લીધે આવી સ્થિતિ ઉપજ આવી છે? હું તો એમ ધારું કે એથી ઉચ્ચ વાત સાચી છે. ઉંચા પ્રકારની કેળવણીથી એકલા હિંદુસ્તાનમાં જ આવી અસર નીપજ હોય તો તે એક નવાઈ જેવો દાખલો ગણાય. બીજા દેશોના અનુભવથી આપણે જાણીએ છીએ કે મહેનત મજૂરી કરવામાં લાજ છે એવા વહેગ અગાનથી ઉપજે છે, અને કેળવણીના પ્રસારથી તે ઓછા થઈ ધીમે ધીમે રાજમાર વૃદ્ધિ પામે છે. વળી જો ઉંચી કેળવણી આવી લાજનું કારણ હોય તો તેથી કેળવણી ન લીધેલામાં તો તે લાજ નજ દેખી જોઈએ. પણ એમ છે નહિ; બીજા માગવા કરતાં મજૂરીથી કમાવાને અમણ લોકો પણ ખુશી નથી એવું આપણે હિંદુસ્તાનમાં જોઈએ છીએ. ખરી વાત એ છે કે ધંધાને અગે પડતી મહેનત અને મજૂરીની છીટ હિંદુઓને અંગરેજ કેળવણી મળ્યા માંડી તેના પણ પહેલાંની ધણી જૂના વખતની છે; મન્યાદિએ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને ધંધો રાજમાર કરવાનો પ્રતિષેધ કરી વર્ણાશ્રમની મધ્ય માણસોના નાકમાં ઘાલી દીધી છે ત્યારની છે. સર ભાવનગરી કહે છે કે ઉંચી કેળવણી એ ઉદ્યોગની વૃદ્ધિમાં વિધન પાડ્યું છે, પણ એવું જોઈ નહિ, હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે ને કાંઈ સારા પ્રકારનો ઉદ્યોગ છે તે એ કેળવણીના પ્રતાપથી જ ઉદ્ભવ્યો છે. યુરોપીઅન કેળવણી અને યુરોપીઅન સંસાર વ્યવહારની ભાવનાઓ હિંદુઓને આપવા કરતાં તેમની અંતિ પ્રાચીન છીટ સુધારવાનો ખીજો એકે રસ્તો જ નથી. હિંદુસ્તાનને ઉંચી કેળવણીની કાંઈ વિશિષ્ટ પદ્ધતિ સરકારે આપેલી જ નથી. અંગરેજો અને રોકાયેલો પોતાનાં બાલકોને જ કેળવણી આપે છે તેની તેજ તે છે; અને તેના ખલથી જ ધંધા ઉપરની છીટ ઓછી થતી જાય છે. મુંઝાઈ અને કલકત્તામાં ધણી કેળવાયલા જવાનો, નોકરી ન મળતાં, દલકા મોકા ને ધંધા ચલાવતા તેવા ધંધામાં જોડાતા જાય છે.

આવી આશાજનક સ્થિતિને સમયે જો હિંદુસ્તાનની ઉંચી કેળવણીની પદ્ધતિમાં આપણે કાંઈ પણ દાખલ કરીશું તો ને મન્યાદિએ વર્ણવ્યવસ્થા અને વર્ણના અંગની છીટ લોકોના મનમાં દાખલ કરી દેશને પછાત પાડેલા છે તેમના જ દાખમાં આપણે હિંદુસ્તાનને પાછો સાંપવા જેવું કરીશું. પરંતુ એ સંબંધે આપણા વિચાર ગમે તેવા હોય તથાપિ ઉંચા પ્રકારની કેળવણી તો હિંદુસ્તાનમાં અતિશય આવશ્યક છે. પ્રથમ તો આ-

પૈસા ગત્યનેજ તે આવશ્યક છે. હવે કેળવણી પામેલા દેશીઓ હંથા દરગમની નોક-
રામાં જોગ્ય નહિ તો આપણને ઘણી ખોટ આવે. લોડવીલીયમ મેટ્રિકના સમયમાં તો-
નેરીમાં ખોટ હતી તે તેણે આ યુક્તિથી મટાડી એટલુંજ નહિ પણ ઉચ્ચો વધારો કાઢી
ખતાઓ. એટલુંજ નથી પણ જે પદ્ધતિમાં આપણે હવેનાં હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવીએ
છીએ તે પદ્ધતિ પણ હવે કેળવણીને અભાવે અશક્ય જેવી થઈ પડે. ખીજી વાત એ છે-
કે જે કેળવણી આપણે પોતાના વ્યાપારને માટે પણ આવશ્યક છે. દેશીઓની માધ્યસ્થી
વિના આપણે વ્યાપાર કરી શકીએ તેમ નથી. આપણે રાજ્ય કરી શકીએ કે પૈસા પેદા
કરી શકીએ તે અર્થે હંથા પ્રધરની કેળવણી આવશ્યક છે એ કરતાં વધારે હંથા રચાન-
થી એકાએક તો, ત્રીજી રીતે, હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિને અર્થે પણ એ કેળવણી આવશ્યક છે.
પ્રથમે લાંચ ધર્ત્વાદિથી વિમુક્ત દેશીઓ મળવા કસિન પડતા, આજ તેવા પુષ્કલ મળે છે.
એ કેળવણીએ વળી નારી જાતિની સ્થિતિને ઉન્નત કરવામાં બહુ સાહાય્ય કરી છે. દેશની
માનસિક ઉન્નતિ આ પ્રકારે હંથા પ્રકારની કેળવણીથી થવાનો સંભવ છે એટલુંજ નહિ પણ
ધંધા રાજગારના ઉન્નતન માટે, રાજ્ય માટે, વ્યાપાર માટે હિંદુસ્તાનને તે અતિ આવશ્યક છે.

એમાં કાંઈ ઘટાડો કરવાને સ્થાને એનો હજી વધારો થવો જોઈ આવશ્યકતા છે. પણ
જે અડચણ છે તે કેળવણી ઉપર સરકાર જે પૈસા ખર્ચે છે તેની ન્યૂનતાની છે. યુરોપીઅન
દેશોનાં રાજ્યો પોતાની આવકના ત્રણથી પાંચ ટકા કેળવણીમાં ખર્ચે છે, અને ખાનગી
ધર્માદાયથી કેળવણીનાં જે મદાદારો ચાલી રહે છે તે તો તે ઉપરાંત જુદાંજુદાં હિંદુસ્તા-
નમાં તો સરકાર માત્ર એક ટકાજ કેળવણી ઉપર ખર્ચે છે. એ ખર્ચમાં વધારો કરીને
ધંધાધરી કેળવણીને પણ ઉન્નતન આપવું અતિ આવશ્યક છે. પરંતુ ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ કર-
વાની જેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ, માછણેટા, ધારાગ્રામીઓ, સરકારી મેદોટા હોદ્દા-
રા, શિક્ષકો, એમની પણ છે, અને એકને ઉન્નતન આપતાં જો ખીજાને હાનિ કર્યા વિના
તે આપી શકાય તો તો ખરેખર એથી કરીને હિંદુસ્તાનને તેમ આપણને અર્થનંશુલ્ય લા-
ભ થયા વિના રહે નહિ.

રાજ્ય

રાજદ્રોહનો નવો કાયદો:—રાજદ્રોહ સજાથી પીનલકોડમાં જે કલમ છે તેમાં હં-
માં જે નવો સુધારો કરામાં આવ્યો છે તેથી બહાર લખનાર ભોલનારના ઉપર અસાધા-
અકુમ મુકાયો છે. એવો કાયદો વીલાયત જેવી સ્વતંત્રતાને ચલાનારી પ્રજા લાંબા વ-
સુધી હિંદુસ્તાનને માથે રહેલા દેશ નહિ એમ સર્વ દ્રાષ્ટને આશા હતી, અને પાર્લામે-
ન્ટમાં વખતો વખત એ સંગ્રહે જે પ્રશ્ન અને પ્રતિવચન સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ તથા હિંદુસ્તાન

ક્રિત ઇચ્છાનુસાર સભાસદો વચ્ચે થતાં તે ઉપરથી એ આશાને કાંઈક ટેકા મળતો હોતો. પરંતુ બનેટ વખતની તકરારને પ્રસંગે એ કલમ વિષયે ઘણી ચર્ચા થયા છતાં, વધારે મ-
તે એ કાયદામાં સુધારો કરવાની વાત રદ ગઇ છે એ સર્વ કોઇને બહુ શોક ઉપજાવનારી
વાત છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે કે પ્રજાવર્ગને લખવા બોલવાની જે છૂટ મળેલી છે તે સ-
રકારે પોતેજ આપેલી છે, ને જો તે છૂટ આપી છે તે તેને પાછી લેઈ લેવાનો દર ધરાવે
છે. પણ જોવાનું એ છે કે વિદેશીય રાજ્યકર્તાઓ આવી રીતે લખવા બોલવા ઉપર અંકુશ
મૂકવાથી દેશીઓની ખરી લાગણીઓ સમજવાને શક્તિ ન થશે નહિ, તે સારું સરખાવ-
તાં, દેશીઓને લખતા બોલતા બંધ કરવાથી રાજ્યની શાંતિ સચવાશે એ લાભ કેટલો દૃઢ
અને વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. રાજ્ય અને પ્રજાની એકતામાં વધારો થાય અને વિદેશીય
રાજ્યનું વિદેશીયત્વ મટી જઈ દેશીરાજ્ય જેવીજ રાજ્યપ્રજાની એકતા થાય એ સર્વ કોઈનું
ઈષ્ટ મધ્યર્થનું છે, અને તે ઉપર લક્ષ રાખતાં નીતિનિપુણ રાજ્યકર્તાઓએ આ બે વાતની
સુલભ તુલના કરવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

મી. બાલગંગાધર તિલક:—નવા કીમીનવા પ્રેસીડન્ટકોડની કલમ ૪૦૧ ને
આધારે સરકારે મી. બાલગંગાધર તિલકને કેટલીક શરતે મારી આપી છમાસની કેદ બોગ-
વવાથી મુક્ત કરી છૂટા મૂક્યા છે એ માટે સર્વ કોઇ સરકારનો આભાર માન્યા વિના રહેશે
નહિ. એવા સંયોગો વચ્ચે મી. તિલક ઉપર કાગે ચલાવવામાં આવ્યું હતું કે જેમાં વાસ્તવિક
રીતે રાજદ્રોહનો ધરાહો હોવાનો સંભવ ન હતાં મી. તિલકને માથે આપત્તિ આવી પડી હતી.
એવો વિદ્વાન અને અંગરેજી કેળવણી લીધેલો માણસ અંગરેજી રાજ્યે જે લાભ હિંદ ઉ-
પર સિંચ્યા છે તેનુંજ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સુવાસિત પુષ્પ છે; તેને રાજદ્રોહ કરતાં રાજભક્તિ-
માંજ તેનું પોતાનું અને તેના દેશનું કલ્યાણ જોવા અને સમજવાની શક્તિ હોવીજ જોઈ-
એ. અર્થાત્ એવા પુરુષનું વર્તન રાજદ્રોહવાળું હોવાનો સંભવ ન હતાં પણ તે કાલના
સંયોગોની દૃષ્ટિએ જોતાં, તેમનાં વચનમાત્રનોજ અર્થ, તેવો થયો, અને તે શિક્ષાને પાત્ર
હ્યાં. સરકારે તેમને મારી બધી ઐથી તિલક છમાસ વહેલા કે મેડા છૂટ્યા એમાં સતોષ
માનવાનું કાંઈ પણ કારણ હોય તે કરતાં ધીતી ગયેલી દુઃસહ વિપત્તિને કોઇ રીતે સહન
થઈ શકે તેવી કરી આપવાનો આ માર્ગ સરકારે લીધો તે સારું કર્યું છે એમ સતોષ મા-
નવાનું વધારે કારણ છે. મી. તિલકે ટુરંગમાં પોતાના સમયનો સારો ઉપયોગ કરેલો છે,
અને તેનો લાભ દેશની આગળ યોદ્ધા સમયમાં આપવાનો સંભવ છે.

નાણાંનું ચલણ:—હિંદુસ્તાનની નાણાંના ચલણની રિયતિ સુધારવા સંબંધે વિ-
ચાર કરવાને જે કમીટી લગ્ન ખાતે બેઠી છે તેના રીપોર્ટનો એક ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે.
પાશ્ચાત્યે જ્યારે રજા પાળી વેરાઈ મર્ઝ ત્યારે એ રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો એટલે તેના
વિષે પાશ્ચાત્યમાં ચર્ચા થવાનો પ્રસંગ મળ્યો નથી. આ વિભાગમાં પણ સાક્ષીઓની
બુગાનીઓ કરતાં ખીજું કાંઈ નથી, અને જે બહુ લક્ષ જેવનારી વાત છે તે, હિંદુસ્તાનના
ખેતુઓને જે અવદશા આ ચલણના ફેરફારથી થવાની છે ને દંડશાઓ બંધ થવાથી થઈ

જે ત્રિગતો હાલ કહેનાર એક પણ સાક્ષીની જુગાની તેમાં નથી એ છે. કમીટી આગળ પોલી સાક્ષીઓમાંની ઘણી ખરી સોનાના ચક્ષુની તરફેણમાં નથી, અને કેટલાક સાક્ષીની જુગાનીથી હિંદુસ્તાનને દનાર હાનિની બહુ સારી મતલબ બહાર નીકળી શકે છે. એક સાક્ષીએ એમ કહ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં હવે કર વધારી ગણ્ય તેમ નથી, પણ રૈયતને અન્નભણપણે કર ભરાવીએ તો ચાલી શકે, ટંકશાળો બંધ થવાથી વાસ્તવિક રીતે કર ભરવાની રકમમાં વધારો થઈ કર ભરનારને માથે ભાર વધવાનો, પણ લોકો કોઈ સાક્ષાત્ કરનો વધારો બોધ શકતા નથી, અને અન્નભણપણે આ રીતે કર ભરશે એટલે એ વાત ચાલી નશે. આ ઉપરથી અષ્ટ રીતે એમ મિલ થાય છે કે ટંકશાળો બંધ થવાથી મુખ્યગરાની આજીવ રહતે પ્રથમ એક મુખ્યમંત્રે જે બાવે મળતો તે કરતાં હાલ વધારે બાવથી મળશે અને એમ ખેડુનો અને રૈયત નુકસાનમાં આવશે એવી જે દલીલ કરવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક અને ખરી છે. એમ જે માનવામાં આવે છે કે લોકો સમજે નહિ તેમ અન્નભણપણે કર વધી શકે છે, તે પણ ખરું નથી, કેમકે હિંદુસ્તાનમાં ઘણું દેકાણું મુખ્યગરા અને દેશી એવા બે ચક્ષુ છે તેમની વચ્ચેના યટાયમાં પ્રથમ કરતાં દોઢા ફેર પડી ગયો છે, તે દરેક માણસ બોધ શકે છે, અને તેનું કારણ પણ જણી શકે છે. રૈયત અને ખેડુત ઉપર આવી આડકતરી રીતે કરનો બોજો વધે છે, ને સરકારને એથી શો લાભ થાય છે તેનો હજી બોવાનું છે. સોનાનું ચક્ષુ દાખલ કરવામાં પણ કરોડો રૂપીઆનું સરકારને ખોતાને શરૂઆતમાં નુકસાન છે અને રૈયતને હાલ જે નુકસાન છે તે કરતાં વધારે નુકસાન થવાનું છે, રૈયતની રૂપાની પુછ હાલના કરતાં ઘણી ઓછી કીમતની થઈ નશે, અને સોના નાણાં લેવામાં રૂપાનો ભાવ બહુજ ખેડી જશે. રૂપાનો ભાવ સોનાના પ્રમાણમાં હકતો જાય તેથી સરકારને કે વેપારને કાર્ષ નુકસાન નથી એવું સરનેમ્સ પેરલ્સેડે પણ ઘણાં વર્ષ પર કહેવું છે. છતાં સોના રૂપાના નાણાં વચ્ચેનો યટાય એક અમુક ધોરણ ઉપર (૧૬ પેની = ૧ રૂપીઆ) બાંધી રખાવવાના આગ્રહમાંથી હિંદી સરકારની, આ કદમના ઉર્લેવ પામી છે, પણ એનો અમલ થવાથી દેશને, ખેતીને, વેપારને અને સર્વને બહુજ હાનિ થવાનો સંભવ છે. હાલ જે રિયલિટી છે તે સુધારવાના ઘણા માર્ગ છે, પણ ટંકશાળો બંધ રાખવી કે સોનાનું ચક્ષુ દાખલ કરવું એ તો તે ઉપાયની બહાર છે એમ ઘણા નિપુણ પુરુષો ધારે છે, કમીટી શો અભિપ્રાય આપે છે તે બોવાનું છે.

सुदर्शन.

(पुस्तक १४, ध. स. १८६८-६९.)

“ सत्यं परं धीमहि ”

तन्त्री—

आनन्दशंकर भायुसा
प्रव.

સુદર્શન.

પુસ્તક ૧૪ મું.

અનુક્રમણિકા.

વિષયનું નામ.	લેખકનું નામ.	પૃષ્ઠાંક.
	અ	
અગરલ.	રા. રા. ચમનરાય શિવશંકર. ...	૬૯-૮૩-૧૨૦-૧૪૧.
અગ્રિ.	,, ...	૨૫૨.
આત્મનિવેદન.	તન્ત્રી.	૨૮૯.
	કં.	
કવિતા અને સંગીત. ...	રા. રા. નરસિંહરાવ મોળાનાથ. ...	૭૬-૧૧૧-૧૨૮-૧૫૮- ૧૭૮-૨૦૦.
કાવ્ય:—		
અદ્ભુત આલોક. ...	પાન્થ.	૧૪૫.
અમર આશા.	રા. રા. મણિલાલનથુભાઈનુછેલુંકાવ્ય. ૧.	
કોકિલાને આશ્વાસન. ...	લલિત.	૨૧૭.
ગાનવિમાન	કાન્ત.	૧૨૧.
ગુનેશ્વગાર.	કલાપી.	૪૯
ઝરણું.	યશવંત.	૨૭૪.
કાલરની કળીને.	કલાપી.	૭૩.
દિલને દિલામો.	,, ...	૨૭૬.
દિવ્ય પ્રેમ.	સુઅન્ધુ.	૨૪૨.
નરહરિ કૃત ગાનરમણી.	(મળેલું).	૧૧૯.
પ્રતિરપદ્ધતિના પરાક્રમ અને પોતાના પ્રભાદે કરી ભારત વર્ષની દુર્દશા.	આનન્દનન્દન.	૨૧૯
પ્રથમ નિરાશા.	કલાપી.	૨૪૧.
પ્રિયા કવિતાને.	,, ...	૨૫.
પ્રિયાવિરહ	સદાકાર.	૯૭.
પ્રેમમય સદિ.	આનન્દ.	૨૧૮.
ફાયસાગર.	સેહેની.	૨૭૪.
સુગંધાના કુવૂડલનો નિર્ણય.	પાન્થ.	૨૪૩.
વિરહકથન.	આમ.	૧૯૪.
આન્તિગીત	અમર.	૧૯૩.

શ્રીગુર્જરસ્થાનરથ ...	આનન્દનન્દન. ...	૨૪૫.
સ્વરૂપાનુભવ. ...	(મળેલું)... ..	૨૧૬.
સ્વર્ગગીત. ...	કોન્ત.	૧૨૨.
સ્વર્ગરથ દેવીને પ્રાર્થના. ...		૨૭૩.

ગ.

ગણિતકેસરી.મી.આર.પી.પરાંજપે. ...	તન્ત્રી.	૨૮૮.
ગુજરાતી ભાષા....	રા. રા. નરસિંહરાવ જોશનાથ... ૧૭૧-૧૬૧-૧૮૨-૨૧૭.	

મંથાવકોકન:—

એમર્સનના નિગ્ન-વૈભુ ભા- પાન્તર. ...	તન્ત્રી	૮૩.
કૃષ્ણલાલનું વિલ. ...		૧૪૭.
પંદર લાખ પર પાણી. ...		૧૬૫.
પુનર્લેખ સદાશ્ચ છે ? ...		૧૪૭.
વિક્રમોર્વશીયનું પાપાન્તર. ...		૧૦૩.
શ્રીરામગીતા ભાષાનુવાદ. ...		૧૪૬.
શ્રીકર્ત્તવ્યમોદ. ...		૨૨૦.

ચ.

ચમત્કારવાળી કવિતા. ...	રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી. ...	૧૬૪.
... (પત્ર તથા ઉત્તર.) ...	મિત્ર તથા તન્ત્રી.	૨૩૯-૨૪૦.
... (ચર્યાપત્ર). ...	રા. મુનિ.	૨૭૮.
... (રા. મુનિને ઉત્તર) ...	તન્ત્રી.	૨૮૨.
... (,, પરિશિષ્ટ) ...		૩૦૨.
‘ચમત્કારવાળી કવિતા’ વિષે પત્ર તથા ઉત્તર. ...	મિત્ર તથા તન્ત્રી.	૨૩૯.

જ.

જીવાત્માનું અસ્તિત્વ. ...	(મળેલું).	૨૨૯-૨૫૦.
---------------------------	--------------------	----------

ઢ

દિવ્ય પ્રભાત(નરસિંહ મહેતાના કાવ્ય ઉપર વ્યાખ્યાન.) ...	તન્ત્રી	૨૭.
દુઃખાન્ત. ...	જિજ્ઞાસુ.	૧૦૫.

પ.

‘પૃથુરાજ રાસા’ના એક અવ- લોકનમાંથી ઉદ્ભવતી , એક ચર્ચા. ...	તન્ત્રી.	૨૩૩.
પ્રસન્નતા. ...	(મળેલું)... ..	૨૧-૪૩.
પ્રેમીતા ...	પાન્થ.	૧૫૧-૧૮૧.

બ

બુદ્ધિ અને હૃદય. તન્ત્રી. ૧૯૭.

લ.

“ભાગવતોત્તમઃ” તન્ત્રી. ૧૭૧.

મ

મહત્ત્વ Silence... ... ૨૦૩-૨૬૯-૩૦૩

માયાવાદ. તન્ત્રી ૧૭૬.

મી ટાટાની દેશ સેવા. ” ૭૪.

ર.

રસમીમાંસા. તન્ત્રી. ૫૧-૭૪-૯૮-૩૦૦

રામકૃષ્ણ પરમહંસ—વચનામૃત. ૧૬૮.

રા બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ, }
સિ. આર્ષ નો સ્વર્ગવાસ. ... } ” ૨૪.

રા રા. મણિલાલ નજીભાઈનું જીવનચરિત્ર. એકધીઓસોફિસ્ટ મિત્ર. ૧૧.

વ.

વિશ્વરચના (મજેહું) ... ૪૭-૨૪-૮૭-૧૧૬-
૧૪૭-૨૦૬-૨૬૫

શ.

શાન્તિ. મિત્ર. ૨૨૪-૨૪૬.

શું વિજ્ઞાન શતક એ ભર્તૃહરિનું }
રચેલું છે ? } રા. રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ ૨૧૩

શ્રદ્ધા અને શક્તિ. તન્ત્રી. ૯૨.

શ્રેવણ ” ૧૨૨.

સ

સુખ-એક કર્તવ્ય મિત્ર. ૧૭-૩૮-૫૮-૧૩૩-
૧૮૯.

‘સુદર્શન’ના આવૃદ્ધિ અને પ્રવ- }
તક રા રા. મણિલાલ નજીભાઈ. } તન્ત્રી. ૨.

સેન્ટ્રલ હિન્દુકોલેજ—ખનારમ ” ૨૦૮.

સ્વામિ વિવેકાનંદે અમેરિકાની }
ધર્મપરિષદમાં કરેલું ભાષણ... } (મજેહું) ૧૩

હ

હા ! વિજ્ઞાનશતકભર્તૃહરિનું જરચેલું છે. પાઠક. ૨૫૯

સં.

‘સાનસુધા’માંના ‘વસન્તોત્સવ’ }
શબ્દ વિષે ચર્ચાપત્ર. } ભ્રમર ૧૫૩.

શક્તિપ્રભાકર. રા. રા તનસુખરામ વિ. મનઃસુખરામ ૩૩૭ ૩૪૧-૩૪૧

શ્રી બ્રહ્મમીમાંસા તન્ત્રી. ૧૪૫-૧૪૯-૧

૧૬૧-૧